

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИКА

Аналітичні доповіді
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Київ
2009

УДК 321.01 (477)
ББК 66.3 (4Укр) 43
С-91

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(протокол № 7 від 25 грудня 2008 р.)*

Редакційна колегія:

*Левенець Ю.А., доктор політичних наук, академік НАН України (голова)
Войналович В.А., доктор політичних наук
Дергачов О.П., кандидат історичних наук
Зеленько Г.І., доктор політичних наук
Котигоренко В.О., доктор політичних наук
Майборода О.М., доктор історичних наук
Михальченко М.І., доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України
Шаповал Ю.І., доктор історичних наук
Перевезій В.О., кандидат історичних наук (відповідальний секретар)*

С-91 Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. — 448 с.

ISBN 978-966-02-5312-4

Пропонована Вашій увазі робота є збірником аналітичних доповідей Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України з ряду актуальних проблем суспільно-політичного розвитку України.

ISBN 978-966-02-5312-4

© Інститут політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009

ЗМІСТ

Переднє слово	4
Доповідь I. Політичні зміни в Україні в контексті трансформаційної і модернізаційної парадигм: Порівняльний аналіз	7
Доповідь II. Еволюція політико-правового устрою сучасної України: витоки, стан, перспективи	89
Доповідь III. Сучасна політична ідентичність населення України: джерела, прояви, тенденції (національний і регіональний вимір)	153
Доповідь IV. Вплив російського та європейського цивілізаційних чинників на етнополітичний розвиток України в умовах глобалізації	203
Доповідь V. Політичні аспекти міжконфесійних та міжцивілізаційних відносин в Україні	242
Доповідь VI. Суспільно-політичні чинники розвитку стосунків між Україною та Росією	324
Доповідь VII. Кримськотатарський контекст соціальної інтеграції громадян України різних національностей, які проживають у Криму: виклики для держави	381

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Академічна наука в Україні традиційно спрямовує фундаментальні дослідження з врахування практичних потреб. Співробітниками Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України було виконано 8 наукових досліджень тем на замовлення вищих органів влади України. Книга, що пропонується увазі читача, являє собою збірник скорочених аналітичних записок, підготовлених нашими вченими у співавторстві з представниками інших наукових закладів. Сподіваємося, що вони зацікавлять і фахівців, і політиків, адже порушені у них питання мають широкий суспільний резонанс.

Робота над цими темами в черговий раз актуалізувала проблему взаємовідносин влади і науки. Як відомо, наука є автономною діяльністю наукового співтовариства. Разом з тим, вона виконує певні суспільні функції. Відповідно, суспільство фінансує роботу вчених, очікуючи від них належних результатів. Від імені суспільства фінансування і матеріальне забезпечення науки здійснюється державою, чим визначається характер організаційних структур, в які наука поставлена. Державна влада, фінансуючи науку, не просто виступає спонсором структури, яка склалася незалежно від неї, але й активно формує її. У зв'язку з цим виникає питання — чи впливає це на сам зміст наукової діяльності та на її методологічні засади? Без жодного сумніву, впливає, причому цей вплив визначається характером існуючого політичного режиму. Багато хто пам'ятає, що в Радянському Союзі владний диктат над ученими був, практично, нічим не обмеженим.

У незалежній Україні спостерігається інша крайність у відносинах влади і соціогуманітарної науки. Ці відносини відзначаються яскраво вираженим імітаційним характером. Влада користується тим, що в пострадянському суспільстві зберігся достатньо високий рівень довіри до вчених, а тому дуже часто звертається до наукової експертизи як інструменту легітимізації власних дій. Між тим, ці дії нерідко не знаходять розуміння у науковому середовищі.

Склався суто утилітарний, нерідко просто зарозумілий підхід української влади до науки, найчастіше сконцентрований у фразі: «Це чиста теорія». Тобто, коли потрібно проігнорувати думку вчених, у хід ідуть аргументи про надмірну теоретизацію проблеми. І в той же час стало звичною модою повторювати як заклинання, що складні проблеми нашої країни зумовлені науково

обґрунтованою відсутністю стратегії розвитку. У такий спосіб спливають прорахунки і помилки державного управління. Усе це ми чули впродовж усіх вісімнадцяти років незалежності України. Це не просто нездорова, але дуже небезпечна тенденція.

Влада і наука — це ті інститути, від взаємодії яких великою мірою залежить динаміка процесів розвитку суспільства і держави. Цей постулат особливо актуальний для України, яка переживає нині один з найскладніших (але й доволі багатообіцяючих!) періодів своєї історії. Сьогодні для нас немає і не може бути іншої політики, іншої національної ідеї, крім стратегії відчутного покращання економічної ситуації, крім підвищення рівня і якості життя людей, цілеспрямованого формування на цій основі вільної і відповідальної особистості. Тому що лише вільні громадяни, які мають гідне життя, здатні побудувати громадянське суспільство і правову державу і вберегти нашу країну від чергових перекосів у її розвитку.

Тим часом, саме тепер у суспільстві спостерігається характерний для будь-якого перехідного періоду деякий перебір емоцій за дефіциту плідних перспективних ідей, а тому тим більш зростає роль науки і вчених у житті країни. Втім, поки що ми не впевнені у тому, що влада це усвідомлює.

Як наслідок, «маємо те, що маємо»: влада виділяє вченим певне, доволі скромне утримання, свого роду допомогу з безробіття, а вчені за такого розкладу мають можливість не відповідати за стан справ у країні. Назвати такий стан речей прикрим — значить нічого не сказати. Могутній довготривалий негативний ефект модусу взаємовідносин між владою і наукою полягає в першу чергу у тому, що суспільство не може перебороти воістину самовбивчий потенціал існуючих антиінтелектуальних настроїв. Останні ж, у свою чергу, завжди були і будуть благодатним ґрунтом для виникнення тоталітарних тенденцій, що збільшує небезпеку повернення на безплідний, тупиковий шлях розвитку. Гадається, наводити для підтвердження цієї аксіоми історичні приклади немає потреби — вони загальновідомі. Але слід нагадати, що у державах, за нашими мірками досить благополучних, зовсім інше ставлення до наукової творчості. Керівники таких держав користуються інтелектуальними послугами, усім обсягом знань і вмінь свого суспільства аж ніяк не спорадично, не з кон'юнктурних міркувань і не в авральних ситуаціях, а на системній, постійній основі. Там це стало традицією. За такого підходу діалог влади з наукою

є корисним, бо вчений сприймається не як «винтик», а як дійсно фахівець, тобто як людина, що знає набагато більше за інших. Тут існує міцно вкорінене розуміння того незаперечного факту, що технології в сучасному світі можуть стрімко розвиватися тільки завдяки зростанню можливостей і здатності вчених, всієї сфери науки.

Нинішній етап у житті України може стати у цьому відношенні переломним. Потрібен діалог між владою і наукою, який може і повинен перерости у свого роду конвергенцію і сталий позитивний фактор суспільно-політичного процесу і соціально-економічного розвитку країни.

Кінцевий результат колосального поступу, який розпочала Україна, залежить і від влади, і від науки, від нового способу їх відносин. При цьому завдання влади — підтримувати і культивувати здорові, конструктивні сили й ідеї, формувати сприятливе конкурентоспроможне середовище для діяльності вчених. Це обов'язкова і необхідна умова, реалізація якої немислима без розвитку демократії і подолання бюрократизму, який створює атмосферу необмеженої безвідповідальності. Звісно, демократія не є найдосконалішим суспільним устроєм. Це більшою мірою ідеал, причому у повноті своїй недосяжний. Але саме демократія попри всі її негаразди є найбільш надійним гарантом від суспільних помилок, від застою і войовничого антиінтелектуалізму. В умовах демократії, підтримуваної сильною дієздатною правовою державою, творча співдружність влади і науки буде надзвичайно перспективною і плідною.

Директор
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України,
академік НАН України

Ю.Левенець

Доповідь I

ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНОЇ І МОДЕРНІЗАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Авторський колектив:

член-кореспондент НАН України, д.філос. М.І.Михальченко (керівник) (Вступ, Розділ I, Висновки); д.політ.н. М.С.Кармазіна (Розділ III); к.і.н. О.П.Дергачов (Розділ II); к.політ.н. В.О.Ковалевський (Розділ IV); к.і.н. М.Є.Горєлов (Розділ VI); к.філос.н. З.Ф.Самчук (Розділ V).

У аналітичній доповіді розкриті завдання сучасного етапу політичних реформ, зроблена прогностична оцінка найближчого майбутнього України, проаналізовані переваги і недоліки трансформаційної і модернізаційної парадигм політичного розвитку і обґрунтовано провідну роль однієї з парадигм. Результати проведеного аналізу розкривають модель модернізаційних політичних змін у тісному взаємозв'язку з етнополітичними, економічними та ідеологічними перетвореннями.

В аналитическом докладе раскрыты задачи современного этапа политических реформ, дана прогностическая оценка ближайшего будущего Украины, проанализированы преимущества и недостатки трансформационной и модернизационной парадигм политического развития и обоснована ведущая роль одной из парадигм. Результаты проведенного анализа раскрывают модель модернизационных политических изменений в тесной взаимосвязи с этнополитическим, экономическим и идеологическим развитием.

In analytical the notes of modern stage of political reforms are exposed to the message, prognosis of the nearest future of Ukraine is given, advantages and lacks of transformation and modernization paradigms of political development are analyzed and the leading role of one of paradigms is grounded. The results of the conducted analysis expose the model of modernization political changes in close intercommunication with ethno political, economic and ideological development.

Зміст

Вступ	8
Розділ I. Політичні зміни в Україні: методологія розуміння багатовекторності і пробуксовування	9
Розділ II. Деякі проблеми моделювання національного розвитку	21
Розділ III. Інститут президентства: між авторитаризмом і демократією	29
Розділ IV. Медійна сфера України: від вимушеної трансформації до потреб у модернізації	39
Розділ V. Концептуалізація соціального розвитку: в пошуках ефективної парадигми	56
Розділ VI. Історичні корені теоретичних основ сучасної української політики	67
Висновки	82

Вступ

Кінець 2008 року за висновками політиків, аналітиків і за оцінками громадської думки показав, що спроби політичних реформ, які здійснювалися в Україні протягом майже двадцяти років (включаючи і 1990–1991 рр.), не дали належного позитивного результату. Очевидні ознаки зростання неефективності і без того вже слабкої держави, посилюється відчуження народу від влади, регіонів від центру, не працює модель взаємодії гілок влади. Отже, в суспільстві склався висновок: країна «зависла» в стані переходу від тоталітаризму до демократії. Перспективи політичного розвитку будуть невтішні, якщо правляча верства не знайде у себе сили повести суспільство до більш перспективної моделі розвитку і змінити корумповану бюрократію. Економічна криза, корупція в усіх гілках влади лише посилюють негативістські настрої населення.

Автори цих аналітичних доповідей мали на меті більш глибоко проаналізувати різні аспекти політичної ситуації в Україні і показати деякі напрями необхідних політичних змін. Загальний методологічний підхід до політичних змін у роботі поєднаний з конкретно-історичним підходом до деяких аспектів цих змін.

Безумовно, деякі питання національного розвитку авторський колектив не зміг розглянути через обмеженість дослідницького

ресурсу (матеріального та інтелектуального). Так, спеціально не розглядалася проблема взаємозв'язку політичного і економічного розвитку, оскільки в Україні навколо цієї проблеми нагромаджено стільки банальностей, демагогії, ідеологічних спекуляцій, що цей напрям наукових досліджень варто виділити в самостійний і для цього необхідно сформуувати комплексний дослідницький колектив з політологів, економістів, соціологів, юристів та представників інших галузей суспільствознавства.

Головним завданням дослідників було — дати реалістичне розуміння складної ситуації у політичній сфері українського суспільства, довести необхідність самообмеження в проведенні абсурдної політики боротьби за взаємознищення політичних сил, самообмеження амбіцій у боротьбі за посади. Важливо було також наголосити на відомій і водночас слушній тезі — зосередитися на консолідації політичних сил з метою відродження ефективної і сильної, але демократичної, соціально-правової держави, без якої неможливо буде здійснити політичні й економічні зміни в інтересах народу.

При цьому дослідники виходили з того, що жоден з майбутніх президентів, прем'єр-міністрів, голів Верховної Ради не зможе розробити і здійснити авторитарну програму змін. Занадто складні проблеми, які стоять перед країною. І народ України вже не відмовиться від тих надбань свободи, які завоював. Потрібні не стільки герої, скільки конструктивні, розумні політики, які покажуть, «куди йдемо?» і яким шляхом прийдемо.

Розділ I

Політичні зміни в Україні: методологія розуміння багатовекторності і пробуксовування

Лідери держави, політичних партій і громадських об'єднань, громадської думки, звичайні громадяни постійно наголошують: політичні зміни в Україні йдуть надто повільно, вони нецілеспрямовані, суперечливі, пробуксовують, необхідно коригувати курс політичних перетворень (реформ). Політичні реформи зайшли в безвихідь і т.д. Більшість критичних зауважень щодо процесу політичних змін в Україні справедлива. Як справедливі зауваження міжнародних інституцій, що Україна надто повільно просувається шляхом створення демократичної, правової, соціальної

держави, політично нестабільна, а населення ціннісно розколоте. Є й більш радикальні оцінки з боку лідерів громадської думки, науковців, міжнародної спільноти: в Україні сформувався олігархічний режим, який не зацікавлений у політичних реформах і свідомо гальмує їх здійснення.

У кожній з перерахованих (а є ще десятки не наведених) точок зору є частина істини. А є і загальна істина: Україна не тільки зупинилася в прогресивному політичному розвитку, але й дає підстави для заяв, що не відбулася як сучасна, європейська держава і до цього часу знаходиться в ситуації самовизначення в геополітичному і гео економічному просторах. Тобто, Україна «зависла» в перехідному періоді, на стадії транзиту.

У чому ж сутність такої ситуації і що робити далі тим політичним силам, які по-справжньому, а не демагогічно вболівають за долю народу України, відстоюють національні інтереси країни? Варто розібратися в цих питаннях більш ґрунтовно, без алярмізму і теорій міжнародної змови проти країни з боку Росії, НАТО, сіоністів, терористів і т.п.

З самого початку сучасних політичних змін (приблизно з 1989 р., коли ці зміни були усвідомлені і проголошені на рівні громадської думки) їх мета не була чітко визначена. Був окреслений лише один елемент кардинальних політичних змін — суверенітет, незалежність України. При цьому і суверенітет, і незалежність країни трактувалися в основному в політичному плані — вихід з СРСР і розбудова суверенної європейської держави. Ця часткова політична мета досить швидко була досягнута. Цьому сприяли зовнішньополітичний (розпад СРСР) і внутрішньополітичний (розвал влади комуністів усередині країни і популярність гасел національного відродження) чинники.

Але за цим кроком потрібні були інші: обрання парламенту незалежної України, формування принципово нового уряду, кардинальна зміна принципів місцевого самоврядування тощо. Цього зроблено не було. Курс був узятий на поступову трансформацію. Старе, віджиле поєднувалося з елементами нового. А такий досвід, як ще констатувалося у Біблії, нічого доброго не дає.

Фактично мета політичних змін — розбудова незалежної держави — була проголошена в аморфній формі, без визначення конкретних рубежів, етапів. Крім того, проявилася давня «соціальна хвороба» України, яка завадила країні стати незалежною під час Хмельниччини, Руїни і подій 1917–1920 рр.: відсутність

політичної консолідації політичного класу (еліти), боротьба за посади, ігнорування інтересів широких народних мас, використання політичних сил інших держав для внутрішньополітичної боротьби. Тому поступово втрачалася соціальна база політичних реформ, виник і поглиблювався розкол інтересів влади і народу. Молода незалежна держава, ледве ставши на ноги, вступила в безконечну чергу політичних потрясінь. У 1992–2008 рр. так і не було розв’язано теоретичну проблему: якому шляху політичних змін — революційному, трансформаційному чи модернізаційному — віддає перевагу Україна. Якщо постсоціалістичні країни Центральної Європи і Балтії використали так звані «оксамитові» революції і рішуче відсторонили комуністичні кадри від влади, а в деяких країнах була проведена і люстрація щодо них, то в Україні був застосований еволюційно-трансформаційний підхід до розбудови держави та інститутів влади, хоча в гаслах проголошувалася «революційність» політичних змін. А трансформація — процес хитромудрий. Трансформація може здійснюватися на шляхах прогресу і регресу, руху по колу, «крок вперед і два назад» і т.д.

Тому на етапах докорінних змін держави і способу життя перевагу віддають двом типам трансформації — революційному і модернізаційному. В другій половині ХХ століття революційний тип політичних змін втратив популярність. Світ злякала жорстокість російської, китайської, в’єтнамської та інших революцій, які тягли за собою братовбивчі громадянські війни. Хоча м’які «оксамитові», «кольорові» революції залишилися в арсеналі цивілізованих політичних змін (Португалія, Греція, Чехословаччина, Угорщина та деякі інші країни).

Наприкінці ХХ сторіччя беззаперечної переваги набула модернізаційна парадигма політичних змін, хоч в Україні достатньо скептиків щодо успішності повноцінної модернізації на тлі ціннісно-цивілізаційного розколу суспільства, лімітрофного стану країни (проміжного між ЄС і Росією). Особливо сучасні явні і приховані вороги (і не треба боятися цього терміна) незалежності України наголошують на цивілізаційно-ціннісній розколотості країни. В той же час ігнорується позитивний момент інтеграції різних цивілізаційних цінностей, багатоманітність духовно-культурного життя в країні, де є ґрунт для міжнаціональної співпраці.

Модернізаційні зміни — це не безцільний і не безконечний процес. У стратегічному плані він спрямований на встановлення

стійкого і стабільного порядку, регулювання ходу політичної динаміки. Але й нестабільність — це необхідний і не завжди негативний елемент політичного розвитку. Дуже часто політична стабільність переростає в застій, стагнацію. І тоді виникає потреба в нестабільності як факторі переходу до ефективних змін, стимулі громадської згоди на здійснення якісних політичних реформ. «Політична нестабільність у соціальному сенсі породжує дух творчості й інновацій»¹, — відзначає американський політолог Д. Аптер у книзі «Політична зміна».

Тому актуальніше для України на широкому, конкретно-історичному матеріалі виокремити проблему пізнання і модернізації своєї (нехай поки і периферійної) цивілізації центральноєвропейського типу, перевести процес модернізації «своєї» цивілізації на ідентифікацію контактуючих і конкуруючих цивілізацій. Проблема аналізу іншої цивілізації як дзеркала, необхідного для самопізнання, цікава не тільки на філософському і соціологічному рівнях, але і як конкретно-історична — проблема становлення української цивілізаційної самосвідомості.

У науковій і публіцистичній літературі дедалі частіше модернізація розглядається саме під кутом зору цивілізаційного підходу. Один підхід, на наш погляд — однобокий, вивчає модернізацію як долучення до європейської (християнської) цивілізації. Інший підхід, більш зважений, розглядає модернізаційні процеси в рамках концепції плюралізму розвитку світових цивілізацій, коли модернізація розглядається як природний, але прискорений процес освоєння вже існуючих цивілізаційних досягнень у рамках «своєї» цивілізації і включення в суспільне життя країни досягнень інших цивілізацій.

При цьому важливо бачити, що у другому підході все частіше проходить «червоною ниткою» теза не тільки про опанування науково-технологічних досягнень цивілізацій, але і духовних принципів устрою суспільств. У цьому разі є підстави говорити, що сучасна велика, глобальна модернізація суспільств все більше залежить від духовної сфери взаємодії цивілізацій, оскільки технологічний розвиток у світі йде відносно рівномірно у всіх регіонах або ж спостерігається інтенсивний обмін досягненнями технологічної революції. А соціокультурна специфіка різних цивілізацій серйозно впливає на специфіку модернізації в різних регіонах і країнах.

Кожна історична цивілізація поєднує в собі набір багатьох варіантів розвитку, що створюють можливість повороту в будь-якому

напрямі, в тому числі і можливість взаємодії з іншими цивілізаціями. Хоча є цивілізації більш відкриті для взаємодії і менш відкриті.

Багатомірний підхід до цивілізацій дозволяє значно глибше розглядати конкретні типи цивілізаційного устрою суспільств і варіантів тих змін, що відбуваються в них. А також проводити порівняльний аналіз характерних рис політичних, духовних і соціокультурних структур конкретних регіонів, суспільств і цілих цивілізацій.

Існують різні точки зору на сутність модернізації як у межах цивілізаційного, так і формаційного підходів. Одні дослідники вважають модернізацією переходом від традиційного суспільства до сучасного (розмірковуючи досить абстрактно); інші — відзначають два модернізаційні переходи: від аграрного до індустріального суспільства і від традиційного до сучасного; ще інші — вважають модернізацію єдиним процесом, який, почавшись чи то революцією в Нідерландах 1580 р., чи то англійською революцією 1642 р., чи то французькою революцією 1789 р., досі не завершився; дехто — пропонує розглядати модернізаційний процес у кожній країні окремо². Ми ж схильні вважати модернізацією будь-яке динамічне, свідомо регульоване і якісне покращання в економічній, політичній сферах.

Можна висувати багато концепцій модернізацій. Можна розглядати модернізацію глобально у часовому і просторовому аспектах, регіонально, як європейську, азійську чи африканську модернізацію і т.п. Нас, у цій роботі, більше цікавить сучасна модернізація, яка здійснювалася в ХХ столітті. Виходячи з модернізаційних процесів ХХ століття, ми визначаємо поняття «модернізація», а також розглядаємо інші поняття, за допомогою яких описуються процеси, що відбуваються в Україні сьогодні.

Для характеристики розвитку України застосовують багато термінів: «зміни», «перетворення», «трансформація» та ін. В тому чи іншому ракурсі дослідники можуть застосовувати ці терміни, хоча вони не завжди точно розкривають специфіку ситуації в Україні. Деякі дослідники намагаються аналізувати розвиток України у розрізі понять «революція — еволюція», «регрес — прогрес» і т. п.

У той же час можна застосувати до ситуації в Україні й поняття «модернізація», оскільки в країні робляться спроби модернізувати економіку, політичну й соціальну системи. Інша справа, як ці

спроби сприяють реальній трансформації суспільства. В цьому випадку ми розглядаємо модернізацію як частину більш широкого процесу трансформації.

Завдання прискореної модернізації українського суспільства очевидне. Попередні завдання модернізації — індустріалізація, урбанізація, розвиток середньої і вищої освіти та інші значною мірою вирішувалися. Хоча, наприклад, завдання індустріалізації сільського господарства в рамках СРСР і, зокрема, в Україні не було вирішено. Те ж саме можна сказати про сферу обслуговування.

Тому Україні необхідно терміново розв'язувати проблеми не тільки в аспекті модернізації навздогін, щоб зрівнятися з розвинутими країнами світу, а й випереджувальної модернізації. Тобто, необхідно не тільки залучити передові світові технології в промисловість, сільське господарство, сферу обслуговування, політичний і освітній процеси, у науку й культуру, але і створювати свої нові науково-технічні, політичні й освітні технології, що були б конкурентоспроможними на світовому ринку матеріальних і духовних цінностей.

Поняття «модернізація», уживане західними дослідниками, часто дуже звужене у своєму трактуванні. Тому породжує скепсис стосовно теорій модернізації, що можуть повною мірою описати більш глибокі і великі сучасні модернізаційні процеси. Поняття «модернізація», на нашу думку, поширюється не тільки на процеси переходу від традиційних суспільств до сучасних, але й на процеси вдосконалювання сучасних суспільств. За аналогією з розвитком техніки і технологій (хоч така аналогія досить умовна), будь-який механізм, у тому числі соціальний, будь-яку технологію, у тому числі соціальну, можна поліпшувати, удосконалювати, роблячи їх функції більш ефективними. Тому модернізаційний підхід можна і потрібно поширювати і на сучасні західні та незахідні суспільства. Тоді відпадає необхідність у розмитих концепціях «постмодернізації», що знижують точність політологічного, економічного і соціологічного аналізу.

Поняття «модернізація» акцентує увагу на аспекті поліпшення, удосконалювання соціальних інститутів, суспільних відносин. І тим самим відрізняється від понять «розвиток», «трансформація», «зміна», що є більш нейтральними стосовно динаміки суспільного процесу, до його прогресивних тенденцій. Трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну реалій куди завгодно: уперед, назад, убік, по колу і т. д. Модернізація

ж орієнтує суспільство і його структури, сфери на вдосконалювання, просування вперед, на розробку й реалізацію нових цілей, завдань, пріоритетів, стратегій. Модернізація — це творчо-перетворююча функція розвитку. Але специфічна — як засіб оновлення суспільств. Модернізація дійсно є незавершеним проектом і таким, що ніколи не завершується у глобальному вимірі. Суспільство, яке завершило модернізаційний проект, може вирушати на історичний смітник.

Розгляд модернізаційних спроб України не можна відірвати від ідей трансформації, про які досить часто говорять сьогодні. Тим більше, що починаються спроби застосувати теорію трансформації до України на сучасному етапі.

Дослідження, проведені нами в цій сфері, дали неоднозначні результати, концентрована суть яких викладена в ряді тез.

По-перше, сучасне суспільствознавство не виробило специфічної наукової парадигми, яка б дозволила створити хоча б відкриту (не завершену) теорію трансформації суспільств. Більшість учених, що працюють у названій сфері, обмежуються загальновідомими істинами — усі суспільства трансформуються, напрями трансформації можуть змінюватися досить різко, є революційні й еволюційні трансформації, поступальні та зворотні, системні та безсистемні і т. д.

По-друге, те, що видається за теорію трансформації постсоціалістичних країн на Заході, — це скоріше гіпотеза про трансформацію постсоціалістичних держав до переважно ринкової організації економіки і демократичних політичних інститутів західного типу.

По-третє, внаслідок руйнування частини державних систем культурного і соціального забезпечення мають бути створені нові, засновані на муніципальному і приватному інтересі, але регульовані і підтримувані державою: охорона здоров'я, освіта, пенсійна система, система гарантій у разі безробіття.

По-четверте, усі вищеперераховані процеси повинні відбуватися одночасно. Основою такої тези є усталене в соціології уявлення про системний характер суспільства і про те, що зміна в якійсь одній ланці, сегменті суспільства викликає системно орієнтовані зміни в інших сегментах.

На жаль, ці тези часто «не працюють» на пострадянському просторі. Наприклад, реформування економіки не супроводжується демократизацією суспільства, тобто втрачається демократична сутність процесу трансформації. Далі, економічні і політичні

реформи не вдається синхронізувати, оскільки кожна з цих змін можлива тільки в тому разі, коли вже відбулася інша зміна, тобто вони детермінують одна одну і виступають як власна необхідна передумова.

Якщо ж основні тези так званої «теорії» трансформації стають умовними, то тоді ця «теорія» трансформації втрачає свої визначальні характеристики, а суспільна трансформація починає сприйматися як відкритий процес, що розвивається під дією вихідних базисних і привхідних ситуаційних обставин, цілей і засобів їх досягнення в діяльності людей. Це саморегульований та самокоректований процес, і він переважно вільний від концептуальної заданості результатів, наявних у проектах модернізації та реформах.

Давні теорії і старі підручники, що описують трансформацію західних суспільств, у тому числі й праці К. Маркса і Ф. Енгельса, що змальовують європейське й північноамериканське суспільства XIX століття, мало придатні як довідники для наших реформаторів. Навіть європейські реалії кінця 40-х—початку 60-х рр., коли Західна і частина Центральної Європи відновлювалися після Другої світової війни, не відповідають пострадянським умовам на рубежі сторіч. «Тоді» і «сьогодні» — різні історичні умови, якісно відрізняються техніка і технології, якісно змінилися міжнародні економічні та політичні відносини, різні люди в Західній Європі і на пострадянському просторі. І те, що пострадянські країни в більшості орієнтуються на західні цінності, мало впливає на темпи трансформації та модернізації.

Розгляд трансформаційних процесів і модернізації як специфічного типу трансформації слід пов'язати з аналізом революцій, теж своєрідним типом суспільної трансформації і засобом модернізації.

Модернізація може здійснюватися еволюційним чи революційним шляхом. Революція ж як специфічний тип трансформації³ і модернізації є їх граничним моментом переходу суспільства з однієї фази в іншу. Революції є найбільш драматичними й кардинальними спробами здійснити суспільні зміни на макросоціальному рівні. Цілями революції можуть бути реальні й утопічні ідеали. Загальним для всіх революцій є орієнтація на майбутнє як центральний компонент революційної ідеології.

Ідеальний, «чистий» образ революцій описує Ш. Ейзенштадт на основі узагальнення праць багатьох учених. Головними її ознаками він вважає насильство, новизну і всезагальність змін⁴.

Дійсно, більшістю дослідників революція характеризується як найінтенсивніший, насильницький та усвідомлений тип суспільного процесу. Особливе значення в революційному русі відіграють ідеали рівності, прогресу, свободи, нового справедливого соціального порядку. Загально визнано, що передумовами революції стають фундаментальні соціальні протиріччя, різкі прояви несправедливості, загострення боротьби еліт і класів за владу, соціальні і духовні аномалії в суспільстві, залучення в політичне життя масових соціальних груп та їх політичних організацій.

Наслідки й механізми революцій завжди багатобічні, кардинальні. По-перше, це насильницька зміна політичного й економічного ладу. По-друге, заміна правлячої еліти. По-третє, кардинальні зміни в інституціональній сфері. По-четверте, радикальний розрив з минулим способом мислення і життя (принаймні в перший період після революції). По-п'яте, кардинальна зміна системи виховання й освіти з метою сформування нового світогляду й нової моральності соціальних груп і особистостей. Ці риси всякої «великої» революції підкреслювали А.Токвіль, К.Маркс, Е.Ледерер, Т.Гейдер, В.Ленін, О.Розеншток-Хюссі, Ш.Ейзенштадт, Г.Алмонд, Д.Белл та інші вчені й політики.

Важливою характеристикою революційних перетворень є синхронізація соціальних змін у різних сферах суспільства. Хід змін і їх наслідки оцінюються відповідно до ідеально-типової схеми революції, що буває «м'якою» і «жорсткою». «М'які» ідеально-типові схеми революції характерні для так званих буржуазних революцій, наприклад, для Американської революції (1761–1776 рр.) і Французької революції (1787–1799 рр.)⁵. «Жорсткі» ідеально-типові схеми революції характерні для так званих «пролетарських» революцій — Паризька Комуна (1870–1871 рр.), революція в Росії (1917–1921 рр.) й Китаї (1911–1948 рр.). Застосування жорстких схем революції, особливо обґрунтованих тоталітарною ідеологією, веде до масового терору і встановлення тоталітарних чи авторитарних режимів влади.

Нині теорія модернізації трансформується в інструмент пізнання і пояснення нових шляхів розвитку на основі нагромадження досвіду технологічно та соціально передових країн світу, що має універсальний, загальний характер і гармонійно сполучається з історичними традиціями й іншими цінностями певних суспільств. Тобто здійснюється перехід від стихійно-свідомих процесів модернізації, де свідомий елемент знаходиться на другому місці, до

свідомих стратегій модернізації, коли практичні дії здійснюються на основі теорії. Це дуже суттєва зміна в парадигмах соціального пізнання. Модернізаційний підхід висувається на перший план у проведенні різного типу реформ.

У такому разі модернізація постає як ряд етапів: 1) визначення цілей модернізації (теоретично і практично); 2) консолідація та мобілізація значних груп політичної, економічної і культурної еліт на реалізацію цієї мети; 3) етап реалізації теоретичних програм у практиці перетворень суспільства; 4) консолідація суспільства на новій модернізованій основі (економіка, політика, культура). При цьому процес модернізації в кожній окремій країні — це не простий додаток абстрактно-універсальної схеми, а конкретна щодо прив'язки до історичних умов теоретична і практична модель, яка реалізується через діяльність соціальних суб'єктів. З цих конкретних модернізаційних проектів витікають загальні характеристики процесу модернізації, що, у свою чергу, слугують засобом пізнання модернізаційних процесів і їх регулювання в різних сферах громадського життя.

Різні сфери суспільного життя по-різному реагують на модернізаційні зусилля влади, еліт, партій, соціальних груп. Вивчення модернізаційних (а значить, і трансформаційних) можливостей в окремих сферах життя суспільств дедалі частіше стає предметом наукового пошуку.

Найбільш глибоко вивчаються два види «сферної» модернізації — економічна і політична. Культурна модернізація — процес, що неоднозначно сприймається як на рівні окремих країн, так і на рівні регіонів. Наприклад, масове проникнення зразків американської культури на європейській і постсоціалістичний культурний простір (американізація, вестернізація) негативно оцінюється національними елітами. Ми зосередимо свою увагу більше на економічній і політичній модернізації.

Економічна модернізація в XX столітті глобально аналізувалася в рамках двох економічних підходів, течій — ринкової (капіталістичної) і планово-соціалістичної (марксистсько-ленінської, маоїстської і т. д.). Слід зазначити, що кожна з двох теоретичних течій має свої переваги й недоліки. Тому в реальній економічній практиці відбулася конвергенція цих підходів: ринкова економіка ефективно використовує різні види планування і програмування, а планово-соціалістична (там, де вона залишилася) застосовує ринкові механізми, інтегрується у світовий економічний ринок.

Наприклад, економіка КНР становить тип конвергентної економічної моделі, хоча з ідеологічних мотивів це не завжди визнається.

Здійснення економічної модернізації на пострадянському просторі відбувається дуже суперечливо, хоча теоретично цілі начебто визначені саме в аспекті докорінних реформ. Національні економічні й політичні еліти мають істотні розходження в підходах до реформ, до способів їх проведення, що зумовлюється різними інтересами груп еліт, кланів, клік. Крім того, на хід економічної модернізації істотно впливають ідеологічні й політичні розбіжності неокомуністичних і ринково-орієнтованих партій, груп владної еліти, корумпованість влади, криміналізація економіки та політики пострадянських держав.

В українській суспільствознавчій літературі, особливо економічній, нерідко стверджується, що метою економічної модернізації є перехід до ринку. Це цілковита помилка. І справа навіть не в застарілому розумінні сучасного ринку, який уже давно й у капіталістичних країнах регулюється з боку держави, міжнародних економічних організацій.

Україна, з одного боку, вустами політиків різного рангу нібито проголосила курс на політичну й економічну модернізацію реформістським шляхом. З іншого боку, якнайсхвальнішої оцінки з боку тих же політиків заслуговує «політична стабільність» та «економічна стабілізація». Тут є виразне протиріччя. Швидка модернізація не узгоджується з політичною й економічною стабільністю. Необхідно більш чітко вирішити, що ставиться за мету — модернізація суспільства чи стабільність у тому стані, якого досягнуто?

З категорій «стійкість», «рівновага», «стабільність», «криза», «консолідація», «поляризація суспільства», «розкол суспільства», у яких описуються політичні процеси, нам необхідно вибрати ті, які б найбільш точно відобразили специфіку сьогоденної України. Мабуть, найчастіше у нас вживаються категорії «стійкість» і «стабільність», коли починаються спроби сформулювати теоретичні моделі політичних змін. У той час як опозицією до них, відповідно, виступають категорії «нестійкість» і «нестабільність». Усі чотири категорії широко застосовуються для дослідження політичної динаміки в рамках структурно-функціонального і системного підходів, теорій катастроф і трансформацій.

У першу чергу відповімо на запитання: чи є «стійкими» політичні процеси в Україні? Однозначна відповідь: нестійкі, оскільки країна, на загальну думку, перебуває в перехідному стані.

Стійким політичний процес є, по-перше, якщо впродовж визначеного періоду має стійкі кількісно-якісні характеристики, а, по-друге, зберігається певний рівень підтримки цілісності й системної організованості держави, політичного режиму, системи керування. Ані перша, ані друга умова не дотримана, оскільки в Україні лише недавно утверджено Конституцію, багато систем суспільства ще не відповідають їй, оголошена, але не здійснена адміністративна реформа на державному й регіональному рівнях, багато державних структур (Кабінет Міністрів, Адміністрація Президента, Прокуратура, суди, місцеве самоврядування і т. д.) функціонують без достатнього законодавчого забезпечення, є жорстке протистояння виконавчої й законодавчої гілок влади і т. п.

Відповідно до теорій модернізації, трансформації і катастроф стійкість будь-якої динамічної соціальної системи зумовлена дією двох тенденцій: одна з яких відтворює і зберігає «старі» системні якості, а друга забезпечує пошук нового, прогресивного, щоб адаптувати політичні структури до нових історичних умов⁶. При цьому динамічна стійкість політичної системи чи процесу має відносний характер, оскільки політичний та економічний світ (зовнішнє середовище) змінюються. Тому тут ідеться скоріше про якийсь ідеальний тип, еталонну модель, що дає змогу підготуватися до подолання можливих криз і переходу до стійкого розвитку.

Стабільність же політичної системи й політичного процесу — стан стійкості, незмінності на певному відрізку часу, на певному етапі розвитку. Стабільність співвідносять з оперативними, тактичними параметрами політичної динаміки, а стійкість — зі стратегічними. Стабільність позитивна у певні періоди як результат тактичних угод між основними політичними силами, як баланс, рівновага сил. Після періоду стабільності може бути модернізаційний ривок до нової стратегічної стійкості чи ж стагнація і дестабілізація, що ведуть до нестійкості політичної системи.

Крайньою формою політичної нестійкості виступає системна криза політичного режиму або всієї держави. Якщо її не зупинити, то можливі революції, розпади старої політичної системи. Розв'язання кризи є необхідною умовою переходу до стійкого розвитку. «Демократія є стійкою, — підкреслює американський дослідник А. Пшеворські, — коли інституціональна структура сприяє досягненню таких нормативно належних і політично очікуваних результатів, приміром, як запобігання самочинного насильства, гарантування фізичної безпеки, рівності чи справедливості, і при

цьому політичні інститути, у свою чергу, адекватно переборювали кризи в тих випадках, коли подібні цілі не були ще цілком реалізовані»⁷.

Попередньо підсумовуючи аналіз теорій політичних змін у вигляді теорій, модернізації та інших, можна відзначити, що дослідження суспільних процесів в Україні змушує більш критично оцінювати все те, що розширено зветься в нас модернізацією. Ідеться про псевдомодерністську могутню експансію західних і східних (ісламістських, індуїстських і т. п.) політичних і моральних цінностей, норм, організаційних і поведінкових моделей. Було б добре, якби ці цінності та моделі, що йдуть на зміну старим, мали сучасніший характер, орієнтували на досягнення більш високого ступеня політичного розвитку, були кращі за «старі», «традиційні». Але це відбувається не завжди і не всюди.

У політичному житті еволюціоністська наукова парадигма, особливо ідея прямої однолінійності розвитку — від простого до складного, працює неоднозначно, оскільки послідовність ступенів політичного розвитку якщо й можна простежити у глобальному вимірі, то необхідно вносити виправлення плюралістичної парадигми про множинність політичних культур, у рамках кожної з яких дуже специфічно розв'язуються проблеми влади, політичної поведінки і т. д. Те, що є традиційним у Японії, може не мати масової підтримки у Франції чи Італії. Взаємодія традиційних і сучасних ціннісних смислів і змістів у політичних змінах нашого часу дуже суперечлива.

Крім того, українське суспільство теж глобалізується, інформатизується, а це яскравий тип модернізаційних змін. Тому наша країна покликана обирати модернізаційні парадигми і в політичній, і економічній сферах. На цьому шляху зростає потенціал подолання системної політичної кризи, економічної кризи, загострованої накладанням внутрішньоекономічних кризових явищ.

Розділ II

Деякі проблеми моделювання національного розвитку

В Україні досі не існує змістовних і суспільно визнаних засад, які так чи інакше окреслювали б зміст національної ідеї та довгострокової стратегії. Замість загальнонаціональних фундаментальних аксіом, ми маємо суперечливий набір ідеологем, що відбивають

погляди різних політичних сил. Незалежна держава не отримала відповідної спадщини і вже протягом майже двох десятиліть політична еліта не може наблизитися до якісної концептуалізації національного поступу. Як видається, однією з головних, можливо, — головною причиною цього є проблема недостатньої консолідованості суспільства. Незавершеність самоідентифікації, відсутність спільної загальновизнаної позиції щодо окремих фундаментальних засад існування країни вкрай утруднює формування такої ідеї, системи цінностей, цілей, які б окреслили самобутність, самодостатність і довготермінову стратегію нації. Вагому роль також відіграють суперечливі обставини поточної політики, прояви регіоналізації, неконструктивна конкуренція груп еліти, процеси інтернаціоналізації, цілеспрямовані зовнішні впливи.

Перебування в складі окремої незалежної держави сприяло переформатуванню самоусвідомлення громадян, суспільно-політичних процесів, пріоритетів та орієнтацій еліти. Проте такі процеси не набули теоретично можливої інтенсивності і цілеспрямованості, тим більше завершеності через те, що сама держава цього не забезпечила. Брак політичного і гуманітарного проекту національного поступу є головною причиною низької консолідованості країни, її вразливості стосовно зовнішніх впливів. Стан справ у соціокультурній сфері, міжрегіональних відносинах, особливості суспільних настроїв свідчать про те, що в обох принципово важливих напрямках: демократизації та національної консолідації країні доведеться пройти складний шлях. Адже перш ніж «будувати Європу в себе», необхідно позбутися деформацій, зв'язаних як із союзним минулим, так і зі спадщиною власного авторитаризму та завершити процес національної самоідентифікації та артикуляції національних інтересів.

Формування ННД на основі союзних республік аж ніяк не визначило моделі національного розвитку. Пострадянський регіон загалом став ареною частково завуальованого суперництва трьох концепцій розвитку: реставрації і вдосконалення, «поліпшення» союзної моделі; реалізації європейської моделі; затвердження на історично значущий період особливого типу суспільства і держави. За кілька років, коли розпад союзної держави став незворотним, перспектива реінтеграції розглядається тільки у звуженому форматі та дедалі більше стає непопулярною. Загалом, альтернативи моделей міждержавної взаємодії в регіоні вибирають у себе як його залишкову гомогенність, так і відмінності тенденцій розвитку

окремих держав. Подібність визначається передовсім тим, що в жодній з країн-членів СНД європейська модель розвитку на практиці досі не призвела до значущих результатів. Регіон залишається відносно ізольованим і є зоною частково стихійного, частково свідомого спротиву поширенню стандартів демократії.

Спрямованість національного розвитку ННД, якість урядування на вирішальній стартовій стадії унезалежнення значною мірою були детерміновані якісними характеристиками еліти, що утрималася при владі, та прошарку управлінців загалом. Частково оновлена номенклатура переважно формувалась у республіканському форматі, але не була й не могла бути дійсно національною за власною природою, системою цінностей, ментальністю. В цьому сенсі у верхівці політичної еліти утвердилися риси другорядності, налаштованість використати сприятливу ситуацію, пристосуватися до зовнішніх умов, а не змінювати їх. Друга особливість формування еліти полягала в тому, що воно переважно відбувалося взагалі поза впливом ідеї та процесу державотворення і не в руслі відповідного суспільного запиту. Тобто висування, успішність тих, хто претендував на високу кар'єру, відбувалися в окремих секторах, передовсім у бюрократичній та бізнесовій сфері, в окремих громадсько-політичних проектах, які, маючи безпосередній стосунок до розбудови держави, становлення повноцінного політичного життя, переважно тільки формально виконували відповідні функції і, натомість, використовуючи ресурси та механізми держави, набували значної самодостатності, замикалися на самообслуговуванні. Відірваність від повсякденності, відсутність реальної політичної відповідальності стали головними причинами того, що національна еліта скоріше експлуатувала державну незалежність, ніж сприяла її зміцненню.

Порозуміння між національними номенклатурами позбавило розпад наддержави особливого драматизму і, водночас, суттєво знизило цінність, якісні характеристики здобутої незалежності. СНД увібрала в себе не тільки ознаки нерівноправності відносин між ННД, а й особливості політичних режимів та політичного лідерства. Співдружність органічно не орієнтована на перетворення на регіональну міжнародну організацію. Роль міжнародного права та відповідних міжнародних стандартів діяльності у ній була не більшою, ніж роль права в державах-учасниках. Вона відразу набула ознак клубу президентів, що окреслило не тільки величезну роль їх особистих стосунків, а й переважно неформальний

і малопрозорий стиль ведення справ. Особливо це стосується ельцинського періоду, але й спроби останніх років реформувати організацію засвідчили, що як інструмент співпраці вона не є ефективною. СНД консервує архаїчність, провінційність, при цьому сама маргіналізується і не може забезпечити прийнятних перспектив. Більше того, вона не надає достатніх можливостей для вирішення гострих актуальних проблем. Ці вади лише частково долаються за рахунок субрегіональних об'єднань та у форматі двосторонніх відносин. Але загальна спрямованість — гальмування демократичних перетворень та взаємопідтримка президентів, які відіграють роль гарантів дотримання взаємних домовленостей.

Попередній суспільний лад зумовив денационалізацію республіканської влади та бюрократії, а жорстка централізація — її недержавний, несамостійний характер. Відсутність протягом десятиліть повноцінного національного буття й примусова соціалістична інтеграція виховали в посткомуністичних країнах глибоко ешелоновану компрадорську правлячу верству. Звичайно, зазначені суспільні мутації на теренах СНД виявилися набагато глибшими, ніж у Центрально-Східній Європі чи навіть у країнах Балтії, що й позначається на становленні ННД. Для більшості країн пострадянського регіону це сталося поза логікою їх внутрішнього розвитку чи то зі значним її випередженням. Жорстка зовнішня залежність та інтернаціоналістська уніфікованість політичного життя тривалий час унеможливлювали в принципі реалізацію національної стратегії розвитку і навіть пригнічували стратегічне мислення як таке. Стратегія загалом була монополією Москви.

Практично для всіх пострадянських республік парадоксальним чином додав труднощів на шляху національного відродження полегшений, позбавлений повноцінного наповнення спосіб досягнення державної незалежності. Реальна боротьба за незалежність є принципово важливою складовою процесу повернення до нормального самостійного розвитку. Адже успіх у такій боротьбі свідчить про наявність потенціалу і закладає основу для подальшої природної оригінальної еволюції. Для України проблема пошуку моделі розвитку має особливе значення і становить певну складність. Радянська республіканська модель не давала придатних елементів для її конструювання. Історична ретроспектива так само не містила переконливих основ, до яких можна було б повернутися. На відміну від країн Центрально-Східної Європи та Балтії, не існувало передумов для безпосереднього використання європейських

моделей. Нарешті, ані в середовищі борців за державну незалежність, ані серед інтелектуалів діаспори не було створено придатних для використання концепцій, пулу ідей, конкретних напрацювань. Більше того, політична еліта та лідери, що претендували на роль провідників нації на етапі унезалежнення, виявили спрощене ставлення до цієї проблеми. Увага концентрувалася на розбудові держави, тоді як ціннісні засади, сенс її існування позначалися переважно у деклараціях.

Цілком очевидно, що політичні традиції та політична культура, які склалися протягом століть, а потім у модифікованому вигляді цілеспрямовано насаджувалися протягом десятиліть, багато в чому визначають умови становлення та розвитку нових незалежних держав. Серед таких успадкованих обставин, — етатизм, наявність державного механізму з розширеними функціями влади, позбавленої контролю з боку суспільства, особливий статус чиновництва, брак вільної конкуренції в професійній і, особливо, в політичній сфері, обмеженість свободи особистості. До цього слід додати спотвореність та пригніченість етнонаціонального розвитку, диспропорції і неповноцінність соціальної структури, які склалися в форматі окремих союзних республік, їх провінціалізація. Як наслідок, був не тільки перерваний природний історичний розвиток окремих народів, а й суттєво погіршені умови повернення до нього, штучно підірвана самодостатність та знижена національна конкурентоспроможність.

Українська держава будувалася переважно зверху. Часткові зміни, пов'язані з підвищенням ролі громадянського суспільства після «помаранчевої революції», реально торкнулися лише якості виборчого процесу, але практично не стосуються оптимізації організації влади її суспільних джерел та цивілізаційної природи, характеру стосунків між владою і суспільством. Має місце нав'язування виборцям штучних суперечностей, замість реально існуючих. Наприклад, замість дійсно актуальної дилеми з ясним вирішенням — «демократія або авторитаризм», пересічному українцю пропонують обирати між «своїми» і «чужими», скажімо між НАТО та ЄСР. Подібні брутальні підміни порядку денного існують у соціально-економічній, гуманітарній сфері, у питаннях політичної реформи, стосунків між центром і регіонами. І в кожному випадку присутній мотив: демократичні реформи штучно пов'язуються з зовнішніми впливами, натомість консервація пострадянських реалій видається за власний оригінальний шлях розвитку.

Україні реально потрібен виважений суспільний діалог, який міг би наблизити консенсус щодо стратегії національного розвитку, її місця і ролі в геополітичних перетвореннях. Сьогодні ж їй навідується набір штучно загострених і спотворено інтерпретованих проблем. Подібні підміни порядку денного існують у соціально-економічній, гуманітарній сфері, у питаннях політичної реформи, стосунків між центром і регіонами. Зрозуміло, що політтехнологічні маніпуляції з предметом та формою обговорення актуальних проблем і відповідних позицій політичних акторів дезорієнтують громадян, формують неадекватну картину щодо можливостей конструктивних компромісів та суспільної консолідації. Як наслідок, громадськість і значна частина політикуму виявляються втягнутими в ірраціональні дискусії, тоді як дійсно актуальні питання зовнішньої політики залишаються поза увагою.

Політична криза в Україні загалом поставила під сумнів досягнення країни в питаннях формування влади шляхом волевиявлення громадян. Правова незабезпеченість дострокових виборів, серйозні вади в системі формування та функціонування депутатського корпусу окреслили наявність масштабних завдань щодо розвитку правової бази демократичного урядування та впровадження відповідної сучасної політичної практики. Обговорення політичної кризи ПАРЕ і Європейським парламентом фактично розширюють завдання реформування як засобу зміни геополітичних координат країни. Україні бракує низки законів, які мають доповнювати і розвивати норми Конституції. Серед них: закони про Президента, про Кабінет Міністрів, про тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради, Регламент Верховної Ради та ін. Саме це створює проблеми з розподілом повноважень та відповідальності між гілками влади, зберігає простір для ручного управління, довільного розширення або узурпації повноважень і тіньової політики. Це ж утруднює демократичний контроль за діями влади. Залишається низькою ефективність, рівень дотримання чинного законодавства. Нагальною є потреба нормативного забезпечення розведення бізнесу і влади, впровадження цивілізованих механізмів лобіювання. За всіма цими напрямками зберігається значна невідповідність європейським стандартам.

Досягнення певної рівноваги між виконавчою та законодавчою гілками влади, тим не менш, не забезпечує оптимального функціонування владної системи в цілому. Як свідчить досвід десятків країн, найскладнішим у розвитку владних інститутів є формування

самостійної дієздатної судової гілки влади. Сама її природа передбачає наявність високої правової культури та розвинених інституцій громадянського суспільства. Для нових незалежних держав розвиток судової системи становить особливу складність. Цей процес зазвичай свідомо гальмується на урядовому та парламентському рівні, адже розглядається як такий, що обмежує свободу дій інших гілок влади. Влада органічно не орієнтована на системне вдосконалення власної структури і потребує допомоги в цьому важливому питанні з боку суспільства. До цього процесу має долучитися громадськість та експертне середовище. Фактично, саме громадянське суспільство, делегуючи своїх представників до представницької та судової влади та слугуючи основним джерелом поповнення політичної еліти, створює умови для синхронного розвитку і взаємодії гілок влади. Недостатня розвиненість суспільства дорівнює браку матеріалу та відсутності заохочування до встановлення цивілізованої форми правління.

У країні має запрацювати в повному обсязі механізм політичної відповідальності та легітимізації влади. Аби мати можливість діяти ефективно, владі недостатньо юридично закріпити свій статус. Зазначимо, що наразі в Україні не забезпечений і цей мінімум. Унаслідок недосконалої конституційної реформи, лагун у законодавстві набули поширення суперечки щодо обсягу повноважень, боротьба за посади і т. ін. Необхідна усталеність інститутів влади, чітке розмежування їх компетенції та відповідальності. Суспільна легітимація влади до того ж потребує її успішності, наявності переконливих позитивних результатів її діяльності. Важливе значення має зміст цієї діяльності, отже, — наявність консенсусу щодо стратегічних питань національного розвитку. На рівень підтримки влади дедалі більше впливає стиль урядування, зокрема прозорість, готовність до діалогу з громадськістю. Для перехідних держав чималу роль відіграє також зовнішнє визнання чинної влади, її спроможність повноцінно використовувати міжнародні чинники у здійсненні державної політики.

Важливою обставиною для оптимізації організації влади є баланс між централізацією та децентралізацією. Звичайно, це питання по-різному трактується для держав різних за розміром та залежить від наявності автономій. Проте поза форматом унітарного чи федерального устрою існує проблема органічного розподілу компетенцій між центральною та місцевою владою та визначення принципів адміністративно-територіального структурування. В ідеалі

жодна функція, яка може здійснюватися на певному рівні, не має передаватися вище. На практиці — вищі ланки владної структури прагнуть сконцентрувати у себе максимум повноважень. Закономірно спостерігаємо брак уваги до проблем регіонів, гальмування реформ місцевого самоврядування, ірраціональну централізацію.

Підкреслимо ще одну не для всіх очевидну аксіому — систему влади недостатньо побудувати, вона має розвиватися і вдосконалюватися. Зрозуміло, що це є нормою для країн, які сповідують принципи демократії, а організацію влади підпорядковують меті служіння загальнонаціональним інтересам. У цьому сенсі і сам розвиток системи влади є ознакою просування до сучасних цивілізаційних стандартів. На просунутих етапах такий розвиток потребує безпосередньої участі суспільства. Практика перехідних країн наочно демонструє закономірність: миттєвий результат досягається у формуванні інституту президентства. Зазвичай виникає «суперпрезидентська» форма правління, коли глава держави посідає позицію над гілками влади і де-факто підпорядковує їх собі. Частково це прописується в конституціях, значною мірою встановлюється на практиці. Півкроку вперед — це формування виконавчої влади, яка не є лише інструментом для реалізації політики президента і набуває власної суб'єктності. Проте реально складається потужна виконавча гілка, яка домінує над іншими і в межах якої уряд не є контрольованим з боку законодавчої влади, а президент взагалі має свободу рук у використанні владних механізмів. Становлення парламентаризму є якісним зрушенням у розвитку системи влади. Він потребує справжнього плюралізму та змагальності в політичному процесі, утвердження засад демократії. Досягнення певної рівноваги між виконавчою та законодавчою гілками влади, тим не менш, само по собі не забезпечує оптимального функціонування владної системи загалом. Як свідчить досвід десятків країн, найскладнішим у розвитку владних інститутів є формування самостійної дієздатної судової гілки влади. Сама її природа передбачає наявність високої правової культури та розвинених інституцій громадянського суспільства. Для нових незалежних держав розвиток судової системи становить особливу складність. Цей процес зазвичай свідомо гальмується на урядовому та парламентському рівні, адже розглядається як такий, що обмежує свободу дій інших гілок влади. Влада органічно не орієнтована на дійсне вдосконалення власної структури, що зумовлює необхідність зовнішнього впливу на неї в цьому важливому питанні.

Розділ III
Інститут президентства:
між авторитаризмом і демократією

В Україні триває період становлення інститутів незалежної державності. Цей процес відбувається під впливом західних інституційних моделей: дизайн новопосталих інститутів *зовні* відповідає західним зразкам. Це, передовсім, стосується інституту президентства, який постав наприкінці 1991 р. Зміст же останнього складався як під впливом українсько-радянського досвіду, так і під впливом найближчого середовища — пострадянських республік, які (крім прибалтійських) обрали авторитарний шлях політичних та економічних трансформацій. Радянські недемократичні політичні традиції, радянська в своїй основі політична культура «людей влади», їх попередній досвід стали тими чинниками, які й зумовили особливості інституціоналізації президентства. Саме ці традиції й політична культура, можна твердити, були основним гальмівним чинником, який на початку 90-х років став на заваді суспільно-політичним модернізаційним процесам у напрямі демократії.

Невідповідність попереднього досвіду новим викликам часу заявила про себе відразу: першому українському Президенту забракло знань та умінь, системності мислення в нових умовах для вираження посади Президента в системі влади, надання їй чітких політичних обрисів, дбайливого закладання засад демократичного президентства, для спрямування зусиль пострадянської номенклатури у русло конструктивних перетворень.

Президентство Л. Кравчука стало часом підлаштування під ситуацію самого Президента, державного механізму, народу, якому потрібно було вижити, фінансово-промислових груп, що почали спинатися на ноги, опозиційних сил, які після унезалежнення держави готові були до співпраці з Президентом. Не були створені та закріплені на рівні Основного закону (Конституції) «правила гри» (насамперед ті, які стосувалися розподілу влади) як для політикуму, так і для всього суспільства. Наслідком чого стала «розмитість» форми правління в Україні аж до 1995 р. (коли з'явився Конституційний договір).

На початку 90-х рр. не відбулося кардинальних змін у інституційному дизайні та суті політичних інститутів, тих змін, які б забезпечили незворотність демократичних перетворень, відкритість

політичної системи, прозорість прийняття політичних рішень; не було забезпечено умов для рішучого суспільного прориву у сферу свободи — громадянське суспільство залишалося аморфним та недорозвинутим. Не було розроблено й стратегії економічного розвитку країни — економічні перетворення були пущені на самоплив, а те, що здійснювалося свідомо, мало, сказати б, вимушений характер, оскільки ставало реакцією на тиск несприятливих обставин, створюваних, передовсім, Росією. Наслідком, з-поміж іншого, стало зuboжіння суспільства, розростання тіньового сектору в політиці та економіці, поширення корупції тощо. І, врешті-решт, — логічне укорочення терміну перебування Л. Кравчука як неефективного лідера на президентській посаді: незбіг ритмів політичного життя країни, її сподівань із можливостями Президента призвели до дострокових президентських виборів. Дострокове припинення президентських повноважень підтвердило певну *випадковість потрапляння Л. Кравчука на президентську посаду.*

Вибори Л. Кучми 1994 р. відбулися не під тиском тих чи інших настроїв (як у випадку Л. Кравчука та В. Юценка), але внаслідок демократичної конкуренції. Втім, демократичне президентство так і не постало. Хаос початку 90-х «під егідою» Л. Кравчука став підходящим ґрунтом, на якому «проріс» кучмізм як спосіб та форма організації життя в Україні, як система влади, вибудована другим Президентом та його привілейованими «утриманцями» (найперше — у сфері політики та економіки) з метою консервації ситуації у країні, не допущення змін, які б могли стимулювати суспільно-політичний розвиток держави. Те, що проголошувалося реформою, або так і не відбувалося чи не доводилося до завершення, як, наприклад, адміністративна, земельна, пенсійна, політична та інші реформи, або мало метою не реформування заради розвитку, але заради розширення повноважень Л. Кучми та його збереження на посаді як гаранта незмінності статусу представників наблiжених кланів, що входили до корпорації, чільником якої був Президент, чи, зрештою, — передачі влади спадкоємцю (представнику найпотужнішого клану «донецьких»). Іншим наслідком «реформ» стало завершення (на початку другого президентського терміну Л.Кучми) періоду первісного нагромадження капіталів, їх перерозподілу на користь пропрезидентських фінансово-політичних груп.

Наприкінці президентства Л. Кучми посилювався розкол країни, відмінності у геополітичних орієнтаціях населення, економічні

та соціальні відмінності регіонів України і т. д., що дозволяє говорити про наявність у суспільстві кризи ідентичності, як одного з підсумків «епохи Кучми». Помилковими виявилися судження, відповідно до яких Л. Кучмі вдалося подолати відцентрові устремління в Україні: северодонецькі події наприкінці його перебування на посаді є вагомим аргументом на користь полярних висновків.

Позитивним же було те, що в середині 90-х завдяки особистим якостям Президента, його амбіціям як політика була усунута можливість встановлення «парламентсько-радянської» республіки, ідейним прихильником якої виступив О. Мороз. Крім того, в країні були розпочаті економічні реформи. Втім, специфіка взаємовідносин між владою, бізнесом і злочинністю дозволяла говорити про їхнє зрощення. Ця обставина не в останню чергу й зумовила загалювання активно розпочатих ринкових реформ.

Закінчення президентських повноважень Л. Кучми увінчалось «помаранчевою революцією» — друга хвиля демократизації, врешті-решт, на початку ХХІ ст. «докотилася» і охопила Центр країни. Таким чином, Центр і Захід засвідчили не тільки свою єдність, але й прихильність до демократичних принципів організації влади, що убезпечило Україну від подальшого зміцнення нового авторитаризму. «Помаранчева революція» стала не тільки своєрідним протиавторитарним «щепленням» для всієї нації, але й засвідчила наявність значного державотворчого, демократичного потенціалу у громадянського суспільства в Україні. Незважаючи на низьку продуктивність інституту президентства в Україні, варто відзначити, що саме він став каталізатором «дозрівання» громадянського суспільства.

Що ж до кучмізму як явища, то він характеризувався цілим рядом ознак. Попри персоніфікацію феномена, його постання та зміцнення виявилось можливим тільки завдяки колективній діяльності, колективного вибудування механізму влади, політичного шахрайства і т. д. Його життєдіяльність підтримувалася за допомогою розвиненої реципрочної мережі, контрольованої Президентом.

У державі широко використовувалася маніпуляція свідомістю електорату. Демократичні процедури чи демократичні форми політичної участі (вибори, голосування, референдуми та ін.) слугували передовсім ширмою для легітимації недемократичних прагнень Президента, фальшування процесу народного волевиявлення, про що політикум (і суспільство в цілому) заговорили вже

після президентських виборів 1999 р., і ще більш різко — після парламентських 2002 р. чи виборів Президента 2004 р. Наслідком фальшування демократичних процедур стала криза участі громадян у реалізації своїх інтересів.

Фальшування демократичних процедур супроводжувалося демократичною риторикою Л. Кучми, як і численними популістськими гаслами, про що, приміром, дозволяють говорити не тільки гасла типу «злочин повинен сидіти у тюрмі», з якими Л. Кучма та його команда йшли на президентські вибори 1999 р., але й промови Президента, зібрані, приміром, у книзі «Вірю в український народ».

У країні стрімко розширювалася сфера тіньової політики, де провідну роль відігравав Президент України (про що дає змогу говорити, наприклад, не оприлюднення текстів президентських указів та розпоряджень, які не мали грифу «Секретно», тобто — *таємне законодавство*, винагородження людей, репутація яких була сумнівною і т. д.).

Л. Кучма вдавався до «конструювання» структури парламенту (про що, зокрема, засвідчило створення парламентської більшості на чолі з Л. Кравчуком до парламентських виборів 2002 р.); тиску на парламент (своєрідне залякування парламентарів референдумом у 1995, 1996 рр.).

Аналіз створених політичних інститутів свідчить, що серед них, з одного боку, були демократичні за формою, але не за стилем чи методами роботи, як, приміром, Конституційний Суд (про що промовисто говорить, наприклад, його рішення від 30.12.2003 р., яким Л. Кучмі було дозволено балотуватися на президентську посаду втретє), а з іншого, — цілком неконституційні, як Адміністрація Президента України чи Державна податкова адміністрація.

Брак якісних демократичних інститутів міг бути компенсований результативною політикою, оскільки, як відомо, інституційна система і політика є до певної міри як комплементарними, так і субституційними явищами. Однак політика кучмізму полягала у використанні інститутів не тільки як важелів президентського управління чи майже всеосяжного контролю, але й як засобу упокорення та розправи з незгодними. Діяльність новопосталих інститутів (у т. ч. «при Президенті») призводила до зниження довіри до владних структур у цілому і до кризи легітимності Президента, зокрема, і — ширше — до кризи управління державою.

Щодо управління державою варто відзначити й те, що система приводних ременів Президента була громіздкою і корумпованою. Її елементи були досить різноликими, починаючи від Адміністрації Президента України, РНБО, представників Президента (не тільки у вигляді власне представника, але й, приміром, міністра Кабінету Міністрів), численних рад, комісій, комітетів, фондів, які створювалися і функціонували «при» Президентові, до того ж під його безпосереднім чи його довірених осіб керівництвом і аж до Державного управління справами, надлишкових збройних формувань, «партії/партій влади», зрештою, парламентської більшості, місцевих адміністрацій, кишенькових громадських організацій та засобів масової інформації і — виділено окремо — підконтрольних фінансово-промислових груп. Президентське око не залишало поза увагою Церкву і навіть культурне життя — численні художні заходи відбувалися «під патронатом» Президента.

Президент часто-густо виступав джерелом влади. «Нагромадження» влади у руках Президента призводило до дублювання повноважень владних інститутів, до підміни конституційних неконституційними.

Серед провідних ознак кучмізму — ігнорування Конституції та чинних законів України, гальмування прийняття нових «правил гри». За десятирічний термін перебування Л. Кучми при владі поправлення законності мало безліч виявів, що легко простежується на прикладі порушень Конституції. На користь аргументу про гальмування чи не прийняття законів свідчить відсутність законів про Президента України, Кабінет Міністрів, опозицію та інших.

Говорячи про «партію влади», слід відзначити, що її осердям була або конкретна партія, або ж кілька партій, або — блок партій. Тобто специфікою кучмізму як режиму була структурна нестабільність «партії влади», постійна рухливість «партійного ядра» від однієї політичної сили до іншої.

«Партія влади» нарощувала навколо себе численні організації (структури громадянського суспільства), які виконували цілий ряд функцій — від організації та демонстрації у потрібний час підтримки дій-слів-курсу Л. Кучми, захисту від опонентів до вербування нових прихильників Президента, лояльних до режиму. Якщо спочатку вплив «партії влади» поширювався на Кабмін, місцеві владні структури, підприємства та організації, засоби масової інформації, «кишенькові» організації у структурі громадянського суспільства і тільки частково на парламент, то перед

і особливо вже після виборів — до Верховної Ради України 2002 р., коли «партія влади» вдалося створити слухняну пропрезидентську більшість, у країні фактично не залишалося сфер невідконтрольних Президенту Л. Кучмі.

Невід'ємною ознакою кучмізму було знехтування прав і свобод людини і громадянина в Україні. У тісному зв'язку з порушенням прав людини варто розглядати і таку рису кучмізму, як несприйняття вільної та опозиційної думки, позиції і — ширше — власне опозиції. Опозиційність сил, які виходили в маси у комуністичній, соціалістичній чи іншій ідеологічній одежині, часто була тільки «про людське око». Інші опозиціонери постали внаслідок розшарування, власне, самої владної команди. Вони були плоттю від її плоті, але їх було виштовхнуто з владного Олімпу. Зрештою, їх мрією було вирвати владу із рук корпорації під орудою Л. Кучми. Влада і опозиція не стали взаємозалежними, що є характерним для функціонуючих демократій.

Невизначеність зовнішньополітичного курсу держави — ще одна ознака кучмізму. Зигзагоподібна зовнішня політика, що передбачала нескінченну множину «стратегічних партнерів», супроводжувалася констатацією євроатлантичних і європейських прагнень України, а фактично — євросимуляцією. На зміну прозахідним настроям прийшов час зближення з керівниками країн СНД, і насамперед з Росією, на шкоду європейському вектору. Втім, характер стосунків з Росією дозволяє твердити не про їхній міждержавний характер, але про міжклановий.

Інститут президентства в Україні так і не набув необхідного рівня інституціоналізації. Не додала йому привабливості в очах суспільства й особа як першого, так і другого Президента. Інтелектуальні, моральні, професійні якості правлячого прошарку, а крім того, інертність та необізнаність мас у питаннях та механізмах суспільної демократизації зумовлюють керування країною людьми, які, попри свою політичну неефективність, з року в рік продовжують перебування у владних структурах, переміщаючись владними вертикалями та горизонталями. Вкрай млявий приток нових людей у структури влади дозволяє говорити про умовність існування в країні парламентської (позапарламентської) опозиції.

Прихід на президентську посаду В. Ющенко був своєрідною заслугою панування конкретних суспільних настроїв, пов'язаних із бажанням демократизації суспільства та уникнення недемократич-

ного реваншу. Але вже за рік-півтора після помаранчевої осені-зимми з'явилися ті, хто категорично почав заявляти, що «помаранчева революція» закінчилася поразкою, висловлював подив з приводу її «короткого віку». Серед багатьох причин і чинників, які зумовили появу таких умовиводів, передовсім називають кадрову політику Президента, процеси у самій «помаранчевій команді», особливості її взаємин із тими, хто, втративши наприкінці 2004 р. владу, опинився в опозиції та ін.

Підґрунтям, на якому постали «проблеми помаранчевих», варто розглядати ту обставину, що і сам Президент, і люди його команди хоч і проголошували себе антикучмістами, але з огляду на те, що саме при Л. Кучмі вони піднялися в політиці чи бізнесі, — успадкували багато рис, звичок від попередньої — кучмівської — владної культури. Політичної ваги набирали люди, які так чи інакше забезпечили перемогу В. Ющенка на президентських виборах, ті, хто приблизився до Президента внаслідок стрімкого розвитку інститутів фаворитизму й кумівства. Часто-густо вони не мали необхідних професійних і ділових якостей. Втім, це не завадило їм претендувати на посади і допомагати Президенту перекроювати владний простір, так би мовити, під себе. Таким чином, вони приходили на зміну тим, кого звільняли з «політичних причин».

Дуже скоро стало зрозумілим, що Президент не мав концепції та стратегії реформування державної системи управління, що якості тієї частини політичної еліти, яка прийшла внаслідок президентських виборів 2004 р. до влади, не відповідали рівню свідомості суспільства, його сподіванням.

Кадрова політика Президента призвела до того, що в оточенні В.Ющенка сформувалося кілька груп впливу, представники яких досить часто домагалися своїх, далеко не альтруїстичних цілей, а до того ж — відверто протистояли один одному. Як акт протистояння всередині «помаранчевих» та боротьбу за посади можна розглядати факт швидкої відставки першого «помаранчевого» уряду Ю.Тимошенка. «Помаранчеві» — Президент і Прем'єр — виявилися неготовими до тривалої співпраці, неефективними.

З кожним днем особа Президента почала викликати все більше і більше запитань у суспільства, навіть у тих його представників, які підтримували кандидатуру В. Ющенка на виборах. А все тому, що, в одних випадках, виникали небезпідставні підозри щодо залежності В. Ющенка від свого оточення, в інших, — дивувала інертність Президента, у деяких ситуаціях — його розгубленість,

уповільнена реакція на політичні події або ж незрозуміла для державного діяча поспішність заяв, висновків, дій. Недавніх прихильників «помаранчевих» почали дратувати «морально ціннісна, релігійна завантаженість, показна набожність», яку демонструвала нова влада і, насамперед, Президент.

Не додала рейтингових балів В. Ющенку й подальша політика щодо представників «старого режиму» як у центрі, так і на місцях. Керівництво МВС та СБУ доклало чимало зусиль для заведення карних справ проти останніх. Ці справи стосувалися найрізноманітніших питань, але передовсім — фальсифікації виборів, незаконної приватизації держпідприємств і т. п. Реакція тих, над ким зависла загроза покарання, не забарилася: люди, яким вчора належала влада і які тепер поспішили поіменувати себе опозицією, намагалися подати стан справ із заведенням карних справ як політичні репресії проти представників старої влади. Але, як показав час, багато із заведених справ, розпочавшись на початку 2005 р., так і не були завершені. Їхнє непрозоре проведення згустило незадоволення новою владою, посприяло наростанню недовіри до неї.

В. Ющенку за допомогою нещодавніх супротивників вдалося вирішити важливе кадрове питання: призначити більш «зручного», яким став Ю.Єхануров, кандидатуру якого підтримала в парламенті Партія регіонів. Таким чином, поділ на «своїх» і «чужих» був дуже умовним. «Своїм» міг бути кожен, хто допомагав не тільки *прийти до влади*, але й у подальшому *втримувати її*. Але цей «свій» перетворювався на «чужого» чи «майже чужого», якщо з тих чи інших причин не задовольняв претензій Президента на концентрацію влади.

У березні 2006 р. відбулися прламетські вибори, які стали поворотним пунктом у розвитку подій в державі. Післявиборча боротьба за владу, як відомо, призвела до краху в парламенті «демократичної коаліції» у складі НСНУ, БЮТ та СПУ та приходу на прем'єрську посаду — В. Януковича. Це сталося після нового шокуючого для «помаранчевих» кроку Президента — підписання «Універсалу національної єдності». Відзначимо, що тільки завдяки подіям осені-зими 2004 р. стала можливою демократизація життя в країні, демократизація такого ступеня, що Прем'єром стала людина, проти якої (певною мірою) і виступив революційний Майдан. Зрештою, можна відзначити й те, що люди українського політикуму з 1991 р. так і не навчилися йти на компроміси, не

навчилися домовлятися. Визначальний критерій дії у тій чи іншій ситуації — не інтереси держави, але власна вигода (кар'єрна, бізнесова).

Зайняття прем'єрської посади В. Януковичем призвело до того, що кабмінівський «центр влади» почав грати проти Президента, на його ослаблення. Президент втратив контроль над Кабміном.

Початок 2007 р. засвідчив про три реально функціонуючі в країні «центри протистояння» — Президента та його прихильників, бютівців та В.Януковича з Партією регіонів. Утім, поведінка В. Януковича як Прем'єра, що не задовольняла Президента, «обміння» рядів бютівців у Верховній Раді (за рахунок «перетягування» їх у фракцію регіоналів) дозволяло і президентським силам, і бютівцям дедалі активніше ратувати за розпуск парламенту та проведення дострокових виборів. Тобто з'являлася нова ситуативна єдність (тактичне перемир'я) між бютівцями та пропрезидентськи налаштованими силами.

У квітні Президент пішов на безпрецедентний крок — неконституційний розпуск парламенту і оголошення дострокових парламентських виборів, які дозволили, з одного боку, створити врешті-решт у парламенті «помаранчеву» коаліцію і повернутися на посаду Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко.

Аналізуючи протистояння «команд», варто пригадати, що рік перед цим (у квітні 2007) Рада Європи констатувала, що «політичних реформ, які закріпили б «правила гри» та створили передумови для гарантування демократичних прав і свобод законними інституціями та сприяли б політичній конкуренції, не було завершено дотепер». ПАРЄ відзначила, що «особисті суперечки та недалекоглядні змагання за особисту користь, пов'язану з посадами, призвели до різноманітних спроб деяких політичних сил використати конституційний вакуум, що з'явився після набуття чинності в січні 2006 року суперечливими конституційними змінами 2004 року. Асамблея шкодує, що відсутність незалежних противаг дає змогу ключовим державним органам відчувати себе понад законом. Це серйозно заплямувало репутацію усіх політичних лідерів в Україні».

А між тим у квітні бютівці заявили вже про «антиукраїнську діяльність» Президента В. Ющенка, про його свідомі дії, спрямовані на руйнування і знищення демократичної коаліції заради перемоги на наступних президентських виборах⁸. Про зростання градусу протистояння між Ю.Тимошенко і В. Ющенком говорить

і те, що керівниця уряду чітко заявила свою прихильність до ідеї трансформації України в парламентську республіку, в якій Президент зберігається, але практично без повноважень. У цих умовах кожен з лідерів — і В. Ющенко, і В. Тимошенко, і В. Янукович — працює над прийнятним для себе варіантом Конституції. Тож час тактичного перемир'я закінчився. Небезпечним же є те, що Президент говорить про можливість прийняття Конституції на референдумі, в обхід Верховної Ради.

Загалом роки правління третього українського Президента дозволяють твердити, що попри багатообіцяючі демократичні заявki часів «помаранчевої революції» В. Ющенко як Президент мало відрізняється від свого попередника. По-перше, та ж демократична риторика, за якою приховуються недемократичні дії. По-друге, ті самі бажання концентрації влади та збільшення «підконтрольних територій». По-третє, неповага до принципу верховенства права. По-четверте, використання управлінського інструментарію, так би мовити, з арсеналу Л. Кучми для здійснення влади — призначення на ключові посади «своїх», опори на цих, «вірних», статус яких визначається виключно здатністю особистості підпорядкуватися волі й бажанням В.Ющенка залишатися на президентській посаді за будь-яких обставин; пасивне спостереження за деградацією судової гілки влади; намагання розширити свій вплив на силові та правоохоронні структури; прагнення апелювати до народу та використати на референдумі некомпетентність цього, останнього, коли виникає бажання обійти закон, та ін. Усе це говорить тільки про одне: у внутріполітичному житті країни з часу Л. Кучми демократичні зміни «пробуксовують».

Функціонування інституту президентства не дає підстав для оптимістичного твердження про незворотність демократичних процесів в Україні. Створено умови, за яких все більш реальною стає можливість зміцнення в Україні альтернативи демократії. Отже, не зникає загроза встановлення в країні більш чи менш жорсткої форми авторитаризму.

Розділ IV
Медійна сфера України:
від вимушеної трансформації до потреб у модернізації

Один з найважливіших рівнів взаємодії влади і громадськості в політичній системі ґрунтується на існуванні у будь-якому суспільстві комплексу засобів опосередкування — символічного простору, втіленого в організаційних структурах, який часто є єдиним джерелом інформації для громадян в умовах недоступності прямих контактів з представниками влади. Наявність таких засобів опосередкування зумовлена як самою природою знання і великими масивами інформації, що необхідна для політичного управління, так і значною кількістю комунікативних каналів, існуючих у сучасному (демократичному) суспільстві і в його політичному сегменті.

Інституційно оформлені та нормативно закріплені сучасні засоби опосередкування владних інтеракцій можуть розглядатися як складні загальноканалні мережі, які є невід’ємною частиною загальної суспільної та політичної структури, впливаючи на владні процеси і зазнаючи відповідного зворотного впливу. В цьому сенсі взаємодія суб’єктів політики всередині владного поля сучасного суспільства все більше диференціюється та набуває характеру багатоступеневої інтерактивної системи, на кожному з рівнів якої за допомогою наявних методів створення, обробки та поширення інформації відбуваються процеси трансляції, посилення, трансформації чи нівелювання політичних інтерпретацій різного рівня. Саме в цьому і полягає складність й актуальність дослідження цього рівня, оскільки необхідні для функціонування політичної системи засоби опосередкування потенційно сьогодні виступають інструментами політичного впливу, причому з боку усіх кореспондуючих сторін, а також груп, що зацікавлені у здобутті владних повноважень.

У запропонованому матеріалі метою аналізу є медіа — специфічні засоби опосередкування, які включають до себе засоби візуальної та аудіальної комунікації. Формалізованими формами таких медіа є засоби масової інформації та комунікації, які можна диференціювати за характеристиками носія — друковані (газети та журнали) та електронні (телебачення, радіо, Інтернет). Функціональні особливості цих медіа залежать від цілей діяльності, а також місця у загальній структурі владного поля. Так чи інакше, головною функцією засобів опосередкування, безвідносно до

їх організаційних та статусних характеристик, є комунікативна функція, яка полягає у зборі, створенні, обробці та трансляції інформації від громадян до носіїв влади, з одного боку, а з іншого — слугує забезпеченню зворотного зв'язку, інформаційної відкритості влади, актуалізації потреб громади та формуванню громадської думки. Загальна мета цих засобів тісно пов'язана з потенційністю набуття владного статусу або перебування у владній (організаційній чи фінансовій) орбіті, артикуляцією інтересів, функціями контролю і впливу, підтримкою і розвитком культурних контекстів, а також формуванням і забезпеченням в їхніх межах інформаційних потреб членів громади. Крім того, ці медіа відіграють домінуючу роль під час формування публічного масового дискурсу, необхідного для дотримання демократичних процедур, що має забезпечити ефективність політики, її зрозумілість та адекватні реакції і зворотний зв'язок задля підтримки стабільності і розвитку політичної системи загалом.

У контексті предмета аналізу головним його завданням є виокремлення та вивчення тенденцій розвитку медіа, перспектив, можливостей і загроз, що вони несуть для динаміки політичної системи сучасної України. На основі виявлених тенденцій стане можливим вироблення рекомендацій для активізації уваги до цього рівня і своєчасного корегування політики.

Оскільки аналіз тенденцій базується на концептуальних засадах трансформаційної та модернізаційної парадигм, доцільним спочатку є визначення їхніх категоріальних меж. У роботі під категорією «трансформація» будемо розуміти зміну конкретної організаційної форми (її контенту, власника тощо) в контексті загальних соціальних змін у суспільстві і політиці України. В свою чергу, «модернізацію» будемо розглядати як процес вдосконалення існуючої організаційної форми у співвіднесенні з розвитком суспільства і динамікою політичної системи, а також як реакцію на задоволення нових потреб. У контексті предмета дослідження вбачається достатнім такий зміст концепцій трансформації та модернізації, тому залишимо поза увагою інші характеристики і відмінності цих підходів.

Що стосується ЗМІ, то в різні періоди свого розвитку вони проходять як трансформаційні, так і модернізаційні етапи і тому можуть аналізуватися за допомогою обох підходів. У межах цих підходів аналіз динаміки і тенденцій ЗМІ може відбуватися за кількома напрямками, головним з яких залишається розуміння

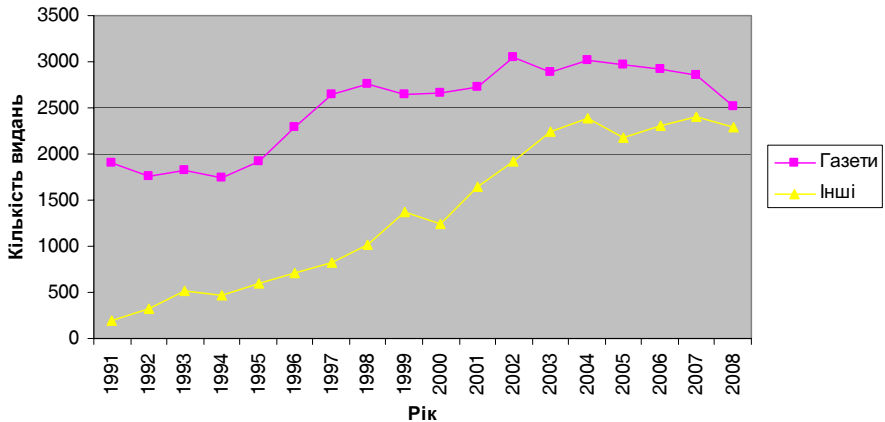
засобів масової інформації та комунікації як елементу громадянського суспільства, з одного боку, та інструменту зв'язків з громадськістю (поширення інформації, створення і підтримка символів тощо), з іншого. Крім того, на сучасному етапі розвитку політичних систем у світі, а також в Україні, ЗМІ мають розглядатися як організаційна форма бізнесу, відповідно до чого отримання прибутку від функціонування ЗМІ є однією з головних їхніх характеристик. Таким чином, під час аналізу цих засобів опосередкування необхідно враховувати економічний ефект їхньої діяльності і, відповідно, перспективи розвитку.

Друковані ЗМІ — є традиційним і найдавнішим елементом опосередкування взаємодії в політичній системі, тому почнемо з них. Внутрішня структура ЗМІ цього типу — здебільшого вертикально інтегрована і централізована, що передбачає наявність редакторської політики і жорстких вимог до публікацій. Головна функція, як і у випадку з іншими ЗМІ, — поширення інформації, інтерпретація фактів для підтримки або зміни існуючої системи взаємодій. Цільова аудиторія є достатньо розпорошеною (більшість видань мають універсальний характер), але вони цілком охоплюють основні верстви населення України. Ці ЗМІ характеризуються доступністю для більшості населення, але мають суттєві часові обмеження, пов'язані з періодичністю виходу. На початку розвитку української державності офіційно виходило 1909 газет і 194 періодичних і продовжуваних видань. А в 2008 році загальна кількість видань сягнула близько 4 500 назв. З 1991 року друковані ЗМІ показували стійку тенденцію до збільшення кількості, що відображено в Діаграмі 1 (складена на підставі даних Книжкової палати України⁹, Державного комітету телебачення і радіомовлення¹⁰ та Української асоціації видавців періодичної преси¹¹), хоча показник забезпечення пресою залишається ще набагато нижчим за середньоєвропейський.

Водночас, за останні два роки у експертів виникли деякі розбіжності у рахуванні друкованих ЗМІ. Так, згідно з даними Мін'юсту на 2008 рік в Україні зареєстровано понад 30 000 видань, враховуючи дані перереєстрації, хоча цей перелік залишається недоступним для громадськості. Водночас, за оперативною інформацією Державної наукової установи України «Книжкова палата імені Івана Федорова» станом на перший квартал 2008 року в Україні реально видаються 5 305 видань, з яких 2 885 — це газети, 2 420 — періодичні і продовжувані видання (зокрема, 1 392 —

журнали). Близькі до цих дані наявні й в Української асоціації видавців періодичної преси (понад 4 200). Отже, цифри 2007–2008 рр. є орієнтовними, а крім того потрібно зважати на їхню кореляцію в умовах розгортання кризових явищ в Україні. Зауважимо також, що загалом доступ до статистики друкованих ЗМІ є достатньо обмеженим через відсутність єдиних критеріїв і відкритого реєстру, а також різні методики підрахунків.

Діаграма 1. Динаміка кількості друкованих ЗМІ (1991–2008 рр.)

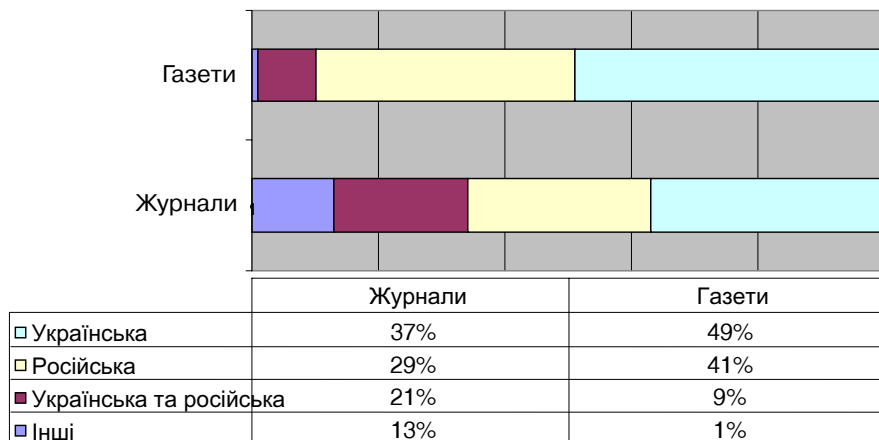

Те саме стосується і визначення популярності видань. Наприклад, державні органи, особливо на місцевих рівнях, часто визначають популярність ЗМІ за передплатою, завдяки чому на перших місцях в рейтингах можуть опинитися деякі комунальні і державні ЗМІ, залежно від регіону. Водночас, за даними компанії GfK¹², найпопулярнішими місцями придбання преси залишаються спеціалізовані кіоски і розкладки, і, в кращому разі, тільки кожен 10-й читач має передплату, тому цей критерій уже давно не може слугувати для визначення популярності. Також часто виникають сумніви щодо накладів, зазначених у вихідних даних періодичних видань, тому досить ускладненим залишається визначення традиційного показника кількості примірників газет на 1 000 чол., який за найоптимістичнішими прогнозами коливається в межах 60-70 примірників.

Важливим елементом структури медіа в Україні залишається також мова видань. Мовні показники за найбільшими групами

(українські, російські та українсько-російські) відображені в Діаграмі 2:

Діаграма 2. Розподіл газет і журналів за мовою видання (станом на початок 2008 р.)

Мова видань не корелює з етнічним складом населення України і демонструє, скоріше, уподобання, які залишилися від попередньої російсько-української спільної історії. Незважаючи на перевагу україномовних видань, великою залишається частка російськомовних, саме існування яких забезпечується і наявним попитом. Безперечним лідером серед двомовних видань залишаються саме українсько-російські, частка яких за останні роки є достатньо стабільною.

У тематиці друкованих ЗМІ переважають, як вже зазначалося, універсальні видання, які, більшою мірою, поєднують розважальні та суспільно-політичні елементи. Таким чином забезпечується високий рівень політизації населення України і розвиваються та підтримуються основні елементи масової культури. Різких коливань у тематиці ЗМІ останніми роками не спостерігалось. В межах цієї тематики, за даними GfK, наявна тенденція до зменшення споживання інформації загальнонаціональних друкованих ЗМІ на користь регіональних видань. Крім того, скорочуються обсяги зарубіжних видань, які розповсюджуються в Україні, зокрема, через передплату. Цікава тенденція спостерігається в появі власних електронних версій багатьох друкованих ЗМІ в Інтернеті,

які здебільшого ще не мають самостійного значення, а використовуються для додаткової і відносно дешевої презентації.

Офіційно економічна корисність цього типу ЗМІ досягається завдяки рекламі, ринок якої в останні роки постійно зростає, незважаючи на стрімкий розвиток інших рекламних носіїв. Тому, навіть в умовах нинішньої рецесії, навряд чи слід очікувати відмови від цього традиційного типу маркетингової комунікації, хоча загальне зменшення обсягів реклами вже є помітним. Головною ознакою цього ринку залишається тенденція до укрупнення основних гравців, а в умовах наявних кризових явищ ця тенденція може посилитися, оскільки під час зниження обсягів реклами, попиту і відсутності цілеспрямованої підтримки дрібним суб'єктам функціонувати стає дедалі складніше. Певна тенденція до монополізації існувала і на ринку видавництва, що також може лише посилитися в нинішніх умовах. Якщо така ситуація буде тривати, то першим етапом може стати погіршення якості видавничих послуг, а пізніше і взагалі відмова від нерентабельних видань.

У структурі власників друкованих ЗМІ переважають юридичні особи. При цьому великі медіа-холдинги наявні в структурі бізнесу всіх основних фінансово-промислових груп країни. Також серед великих суб'єктів значна частка належить іноземним власникам. Характерним для нашої держави є достатньо висока присутність держави і органів місцевого самоврядування в цій сфері. Важливим є те, що в теорії засоби масової інформації та комунікації є елементами громадянського суспільства, а на практиці комунальні ЗМІ здебільшого обслуговують інтереси владних регіональних команд. Таке виняткове становище цих ЗМІ ставить їх у пряму фінансову та організаційну залежність від органів влади і об'єктивно створює нерівні умови для функціонування інформаційної сфери. Питання реформування (роздержавлення) друкованих ЗМІ обговорюються уже тривалий час, але відповідна законодавча база, яка б виключила можливості зловживання, відсутня ще й досі, хоча наразі формально триває обговорення необхідних законопроектів, зокрема «Про реформування державних і комунальних друкованих ЗМІ». На жаль, пропозиції держави зберігають тенденції про надання певних переваг і пільг для окремих категорій друкованих ЗМІ навіть у процесі реформування. Водночас, є й позитивні напрацювання, завдяки яким пропонується використання поняття «офіційні друковані видання», головними функціями яких задеклароване лише оприлюднення

ухвалених зазначеними органами влади нормативно-правових актів та інших рішень про свою діяльність, що передбачено законодавчими нормами про обов'язковість оприлюднення такої інформації.

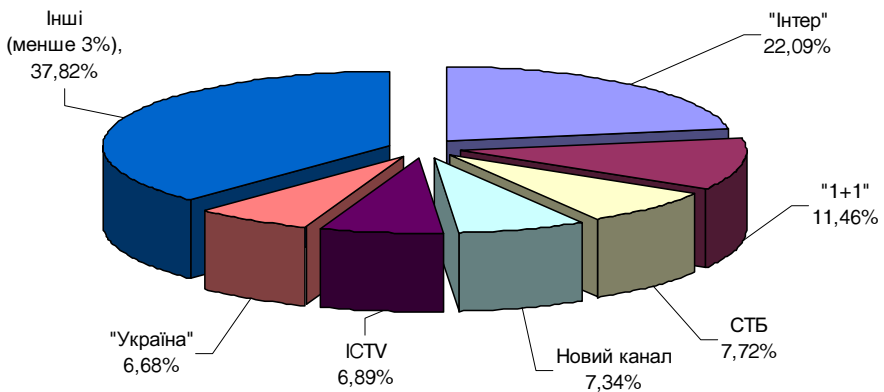
Таким чином, можна виокремити декілька суттєвих тенденцій у цій сфері, головні з яких стосуються того, що продовжується процес зниження аудиторії друкованої преси і відбувається концентрація ринку. В умовах рецесії з достатньо високою ймовірністю можна припустити скорочення накладів ЗМІ і загальне зменшення їхньої кількості, що може мати суттєві негативні наслідки для розвитку демократичних і ринкових процесів. Незважаючи на те, що традиційні друковані ЗМІ мають тенденцію до зменшення впливу, вони залишаються важливою опосередковуючою ланкою, традиційним засобом комунікації, функціональними особливостями яких найближчим часом і далі користуватимуться як приватні суб'єкти, так і органи державної влади.

Іншою важливою групою засобів масової інформації та комунікації є електронні ЗМІ, до яких відносять телебачення, радіо та Інтернет. Саме телебачення нині є безперечним лідером за поширенням і впливом на громадськість, ефективно відпрацьовуючи схему «рекламодавець — ЗМІ — споживач» завдяки використанню символів в одночасній візуальній та аудіальній репрезентації і вбудовуванню їх в суспільно-політичні і масово-розважальні програми.

За даними Державного комітету телебачення і радіомовлення України за 2008 рік загалом в Україні функціонувало 1610 телерадіоорганізацій, зокрема: 15 загальнонаціональних каналів телевізійного мовлення, 5 регіональних каналів та 210 місцевих каналів; 730 багатоканальних кабельних телемереж; 82 телерадіоорганізації супутникового мовлення, які поширюють 90 телевізійних та 11 радіопрограм. Найрейтинговші з телеканалів представлені в Діаграмі 3, яка сформована на підставі досліджень компанії GfK Ukraine³, що здійснює постійний моніторинг телеаудиторії (телевізійна-панель) на замовлення Індустріального телевізійного комітету (до якого входять канали, що охоплюють 72% національної глядацької аудиторії за даними людинометричної панелі GfK-USM станом на січень 2008 року) з 2002 року. Саме ця компанія з осені 2007 року проводить відповідні дослідження для найбільших і найрейтинговіших телеканалів України. Слід зазначити, що з початку 2008 року GfK перейшла на нову вимірювальну панель — телевізійна аудиторія досліджується по всій Україні

в населених пунктах з населенням менше 50 тис. чоловік («50–» або «50 тис.–»). Загалом це 2,5 тис. домогосподарств чи 6,3 тис. глядачів віком від 4 років, які мешкають у 356 населених пунктах України. В Діаграмі 3 подається інформація ще за старою панеллю («50+» — населені пункти з понад 50 тис. чол. населення), оскільки річних даних за новою панеллю ще не було. Водночас, уже за першими дослідженнями за панеллю «50–» на початку 2008 року телеканал ICTV посів 4-е місце (9,51), а СТБ — 6-е (5,42).

Діаграма 3. Рейтинг популярності телеканалів ("50+", станом на початок 2008 р.)

З 1991 року кількість телерадіоорганізацій України невпинно збільшувалася, разом з чим великими темпами зростав і рекламний ринок. Зі здобуттям незалежності Україна отримала лише один державний телеканал. На початку 1990-х рр. створюються УТ-2 та УТ-3. В 1993 р. набрав чинності Закон України «Про телебачення і радіомовлення», який задекларував створення в Україні державного регуляторного та контролюючого органу в системі електронних ЗМІ — Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Коли цей орган почав працювати, була проведена інвентаризація частотного ресурсу і почалася видача ліцензій приватним компаніям. До середини 1990-х років таких ліцензій було видано понад 1000, однак сучасне українське телебачення набуває розвитку лише з продовженням процесів приватизації з другої половини 1990-х рр. До цього часу в українському ефірі домінувало російське телебачення з відповідними смисловими навантаженнями. Найпопулярніший нині український канал

«Інтер», який має технічне покриття понад 99%, почав віщати лише у 1996 році. З того часу розпочався бурхливий розвиток саме українського телебачення, але до сьогодні структура власників основних телеканалів дещо змінилася. Група «Інтер», окрім концентрації телересурсу («Інтер», НТН, К1, К2, «Мегаспорт»), вийшла за межі телебачення, об'єднавши активи в різних медіасферах. Найближчий конкурент «Інтеру», канал «1+1», також почав повноцінно працювати саме в 1996 році, перемігши в тендері на частоти УТ-2. На відміну від «Інтеру», який спочатку орієнтувався більше на Східну Україну і російськомовне населення, «1+1» відразу позиціонувався як український канал. Саме ці два канали завдяки постійній конкуренції та використанню сейлзхаусів (компаній з продажу реклами) почали формувати медіаринок України. Мажоритарним власником «1+1» сьогодні є європейська компанія СМЕ, що і надалі посилює свій вплив. Історія іншого холдингу, який нині об'єднує «Новий канал», ICTV, СТБ та М1, почалася з 1991 року зі створення телекомпанії ICTV (американською компанією Storyfirst Communications та державним мовним концерном РРТ). Усі телеканали, які нині входять до медіахолдингу В.Пінчука, пройшли шлях від створення різними приватними підприємцями до консолідації активів в єдиній мережі. Розвиток ще одного телеканалу, який входить до групи найрейтинговіших телеканалів, пов'язаний з розвитком медіа-напрямку компанії SCM (Р.Ахметов). ТРК «Україна» вийшла на загальнонаціональний ринок лише у 2004 році і доволі швидко завоювала достатньо стабільну частку аудиторії — близько 5%. Нині компанія входить до медіахолдингу SCM, який також має активи в різних сферах медіа, і розвиває спеціалізовані проекти, які з'явилися в кабельних мережах. Як і у випадку з друкованими ЗМІ, значна частина засновників теле- і радіоканалів мають іноземне, і перш за все російське, походження.

Водночас, в Україні на утриманні держави залишаються 24 обласні державні телерадіокомпанії, державна телерадіокомпанія «Крим», а також регіональні телерадіокомпанії в містах Київ і Севастополь. Крім того, в сфері державного управління також перебувають: українська студія телевізійних фільмів «Укртелефільм», державні ТРК — «Культура», «Всесвітня служба «Українське телебачення і радіомовлення», «Сіверська» (м. Новгород-Сіверський Чернігівської обл.) та Криворізьке міське державне об'єднання телебачення і радіомовлення. Загалом, за даними Державного

комітету телебачення і радіомовлення України, частка державного сектору телебачення і радіомовлення в медіапросторі України сьогодні становить близько 4%. Через обмеженість фінансування ці компанії не можуть конкурувати з приватним ТРК, а в частині змістовного наповнення контролюються місцевими групами, що перебувають при владі.

Загалом, сьогодні інформаційне наповнення телебачення і радіомовлення залежить від двох основних взаємопов'язаних складників — економічного (реклама) і політичного (залежність редакційної політики від позиції власників). До останнього часу ринок телереклами в Україні показував найшвидші темпи розвитку в Європі. Лише впродовж 2001–2006 років сегмент телевізійної реклами збільшився майже вдесятеро. Однією з головних підстав цього фахівцями¹⁴ відзначається наявність значних невикористаних ресурсів розвитку цієї галузі в нашій країні. По-перше, рекламні витрати на душу населення в Україні сьогодні є одними з найнижчих у світі. По-друге, витрати на медіа-рекламу в Україні за минулий рік досягли лише 0,7% ВВП, хоча у країнах Центрально-Східної Європи цей показник сягає в середньому 2,5%. Водночас, на ринку вже спостерігається дефіцит ефірного часу, тобто попит помітно перевищує пропозицію. Впродовж 2008 року ці тенденції дещо змінилися через наростання кризових явищ і на кінець року спостерігалось падіння ринку реклами, який логічно зреагував одним з перших. Головною стратегією бізнесу в умовах рецесії є, перш за все, збереження капіталу. Отже, скорочення надходжень від реклами потягне за собою скорочення витрат на нові інформаційні продукти і зниження якості вже існуючих в медіапросторі проектів. Водночас, українська специфіка цих ЗМІ полягає в тому, що вони здебільшого не є самостійними бізнес-проектами (як, в основному, на Заході), а знаходяться в структурі загальних бізнес-систем великих фінансово-промислових груп. В цих умовах посилюється залежність українських електронних медіа (телебачення і радіо) від економічного стану інших галузей бізнесу і політичних перспектив великих власників (використання ЗМІ для власної репрезентації під час виборчої кампанії). Тому навряд чи слід очікувати великих банкрутств телерадіоорганізацій у нашій країні, що вже подекуди відбувається в західних країнах, але такий їхній стан становить культурну та інформаційну небезпеку, оскільки загрожує зниженням якості продукції і поширенням нових, «дешевих» смислів.

Продовжуючи розгляд іншої складової цього процесу, яку ми визначили як політичну, слід зауважити, що в цій сфері відбувається найбільше порушень з боку ЗМІ. В гонитві за рейтингами (а з цим і за економічним і політичним ефектом) відбувається заміна якісного аналітичного інформаційного продукту шоу-програмами, вже сам характер яких підкреслює абсурдність сучасної політики, що відбивається на настроях потенційних виборців, які все більше відчувають втомленість від цієї «розваги». Останні дослідження¹⁵ споживання інформаційних продуктів телебачення говорять про те, що, незважаючи на його величезний вплив на людину завдяки використанню основних репрезентаційних технік, воно намагається уніфікувати, усереднити смаки і претензії споживачів. Але в цілому воно часто лише відображає, посилює та цементує усталені відносини і преференції (зокрема політичні) «позателевізійного» світу.

За даними Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення¹⁶ найбільше порушень у 2008 році було виявлено в недотриманні умов програмних концепцій мовлення (44%), рекламі (25%), мові передач (16%) та недостатніх обсягах програм власного або вітчизняного виробництва (16%). Значною проблемою залишається створення специфічного українського інформаційного продукту, витрати на який в умовах рецесії будуть скорочуватися першими, оскільки набагато простіше купувати вже готовий закордонний продукт, ніж за обмеженості фінансів створювати власний.

В Україні тільки недавно розпочався процес структурування ринку і створення цивілізованої медіасфери і нинішня криза може негативно позначитися на цих тенденціях. Єдиним виходом вбачається підвищена увага держави до цієї сфери, яка завдяки своїм регуляторним функціям може підвищити вимоги до українського інформаційного продукту, водночас вживши протекціоністських заходів щодо нього. Не менш важливим є забезпечення жорсткого дотримання норм законодавства у цій сфері, що за відповідної підтримки держави може не тільки приборкати кризові явища в ній, але й спрямувати її розвиток у напрямі створення цивілізованого ринку.

Нарешті, розглянемо деякі тенденції розвитку Інтернету в Україні, який ми досить умовно віднесли до електронних ЗМІ. Головна характеристика Інтернету — швидкість, з якою не може змагатися навіть інтерактивне телебачення. В Інтернеті немає «часу

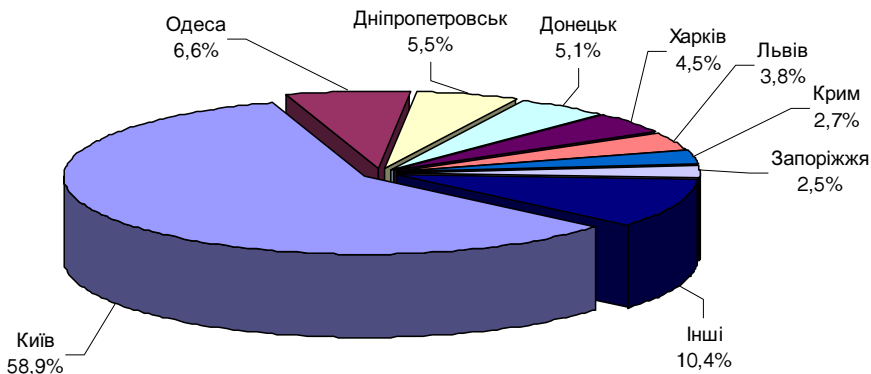
новин», у ньому постійно продукуються і поширюються щораз нові інформаційні приводи та інтерпретації. Як і в телебаченні, в Інтернеті використовуються візуальні та аудіальні техніки репрезентації, але його порівняно низька поширеність не дає поки що йому можливостей конкурувати з ТБ. Водночас, специфіка поширення Інтернету, необхідність мінімальної інформаційно-комунікаційної компетенції і середній вік користувачів мережі роблять його ефективним інструментом впливу на референтні групи (експертів, журналістів), які потім можуть транслювати здобуту інформацію традиційними каналами.

Дані про кількість українських користувачів Інтернету коливаються від 6 до 10 мільйонів чоловік. Так, згідно з інформацією Держкомтелерадіо загальна кількість активних користувачів Інтернету в Україні становить близько 10 млн і має тенденцію до зростання. Загальна кількість доменів вітчизняного сегмента Інтернету становить понад 100 тис. і також має тенденцію до зростання. За матеріалами World Stat¹⁷ нині Україна посідає 51-е місце з 53-х, маючи найнижчий показник кількості Інтернет-користувачів у Європі, що становить 1,7% від європейських користувачів. За даними цієї організації у 2000 р. користувачів в Україні налічувалося 0,4%, в той час як у 2008 р. їх було вже 14,6% серед населення України. Згідно з матеріалами найбільшого в Україні порталу Bigmir.net¹⁸, який постійно проводить дослідження української аудиторії, за станом на грудень 2008 р. в Україні налічується 10 031 778 користувачів. Дані цього порталу в розрізі регіонів України наведені в Діаграмі 4. Як і раніше, Київський регіон залишається лідером використання Інтернету, а найменша активність спостерігається в Чернівецькому (0,18%) та Волинському регіонах (0,16%). Традиційно значна частка користувачів припадає на великі індустріальні і культурні центри, які надають широкі можливості доступу до мережі на противагу технологічній відсталості і низькій запитаності доступу в Інтернет у сільській місцевості. Найпопулярнішими пошуковими запитами серед користувачів за підсумками 2008 року були «погода», «новини», «гороскоп», «робота» та «автобазар».

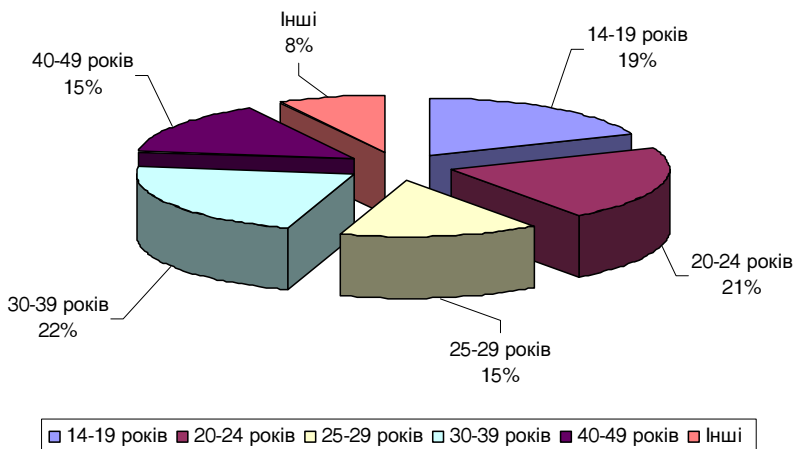
У свою чергу, згідно з даними компанії «GfK Media»¹⁹ сьогодні загальна кількість Інтернет-користувачів в Україні становить 6 млн 637 тис. чоловік. («50+» — досліджувалися населенні пункти з понад 50 тис. мешканців). Але більш цікавими є інші результати цього дослідження GfK, а саме — структура Інтернет-аудиторії,

в якій найбільшу частку становлять користувачі до 40 років. Згідно з цими даними у віковій категорії 14–19 років Інтернетом користуються 69% (1,28 млн) жителів України, в категорії 20–24 років — 67% (1,37 млн), 25–29 років — 56% (981 тис.), 30–39 років — 49% (1,5 млн), а в категорії 40–49 років — 31% (1 млн). Дані щодо вікового розподілу згідно з результатами дослідження GfK наведені в Діаграмі 5.

Діаграма 4. Розподіл користувачів Інтернету за регіонами (станом на листопад 2008 р.)

Діаграма 5. Розподіл українських користувачів Інтернету за віком (станом на кінець 2008 р.)

Варто зіставити ці дані з кількістю населення і виборцями в Україні. Так, за даними Державного комітету статистики²⁰ населення України у 2008 році становило 46 372,7 млн. Найбільшою віковою групою є населення у віці 25–44 роки, що становить 13206,6 тис. Отже, найбільш активними користувачами є потенційні виборці, які вже мають достатній досвід для критичного сприйняття інформації з метою її подальшого використання в своїй діяльності. Нагадаємо, що загальна кількість виборців в Україні (визначена ЦВК напередодні виборів до парламенту у 2007 році) становить 37 185 882. Тобто понад 70% користувачів Інтернету мають право голосу, що використовується в сучасних Інтернет-кампаніях для цільового поширення інформації. Слід зауважити, що ці 70% не сприймаються в інформаційних кампаніях як електорат, здебільшого такі кампанії орієнтовані саме на доведенні інформації до громадського і професійного активу (лідерів думок, референтних груп). Такий погляд на Інтернет-аудиторію привів політтехнологів до використання технології соціальних мереж, яка довела свою ефективність на останніх виборах президента в США.

Саме остання американська передвиборча кампанія яскраво продемонструвала ефективність інструментального використання Інтернету, який вперше склав відносну конкуренцію традиційним ЗМІ. Американські політтехнологи зосередилися на індивідуальному підході до виборця, що стало можливим саме завдяки соціальним мережам. Електорат США залучався до процесу створення, обговорення і поширення нових смислів, з кожним новим кроком до чого додавалися особисті оціночні та емоційні судження. Існує навіть думка, що саме використання цих технологій командою Б.Обами надало йому визначальну перевагу над Д.Маккейном. Залучення основними політичними силами в Україні іноземних політконсультантів поряд зі зростанням аудиторії Інтернету дає підстави спрогнозувати активне використання цих технологій і на найближчих українських виборах.

Інтернет є потужним мультиплікатором, і його вплив на формування громадської думки невпинно зростає. Вочевидь, не можна говорити, що Інтернет перестануть використовувати як джерело поширення компромату і негативних відомостей про конкурентів, оскільки це теж технології, але актуалізація його можливостей в інформаційних кампаніях шляхом використання соціальних мереж може стати ефективним інструментом покращання іміджу

і реалізації демократичних процедур як з боку приватних осіб, так і держави.

Однією з найбільших переваг Інтернету, порівняно з традиційними ЗМІ, залишається його дешевизна. Ринок Інтернет-реклами також показував постійне зростання, а поява конкуренції змушувала основних гравців (провайдерів, хостинг-сервісів, власників тощо) шукати нові методи оплати за рекламу і розробляти нові пропозиції для рекламодавців. З розвитком кризових явищ з'явилася думка, що саме Інтернет може стати тим рекламним носієм, що буде запитаним в умовах фінансової та економічної нестабільності. Водночас, уже до кінця 2008 року спостерігалися значні скорочення обсягів Інтернет-реклами, що змусило багато Інтернет-сервісів згорнути наявні і потужні програми лояльності, які тільки нещодавно набули поширення в Україні. Сьогодні вкрай важко спрогнозувати динаміку цього ринку, але, так чи інакше, Інтернет залишається найдешевшою рекламною площадкою і має значні перспективи кон'юнктурного використання під час найближчих українських виборів. Скоріш за все ринок Інтернет-реклами також очікує концентрація, коли залишитися на ринку зможуть лише ті проекти, які не є основним джерелом прибутків для їхніх власників. Але подальші перспективи залежатимуть усе-таки від інших сфер економічного життя нашої країни, вихід із кризи і розвиток яких дасть змогу продовжити розвиток цього сегмента. Нарешті, слід зазначити, що з правової точки зору залишається відкритим питання регулювання відносин в Інтернеті — від визначення меж суспільної моралі до впровадження окремих елементів цензури. Україна вже має власний досвід, коли стає зрозумілим, що традиційні методи регулювання не діють у мережі, оскільки можуть навіть класичні демократичні процедури перетворити на вияв тотального контролю і обмеження прав. І наша держава ще має визначитися зі своєю концепцією розуміння і використання Інтернету, якої наразі, на жаль, немає.

Отже, запропонований короткий аналіз тенденцій медіа в Україні дає підстави стверджувати, що ця сфера розвивається не за трансформаційною чи модернізаційною моделлю, а має власну логіку. На початку розвитку України як незалежної держави дійсно відбувалася деяка трансформація спадщини Радянського Союзу, водночас, в медіасфері вона не була значною і тому почали створюватися нові структури, хоча й дуже повільно, через брак досвіду і професійних кадрів. У свою чергу, з хвилями приватизації

розгортаються модернізаційні процеси, але вони не мають системного характеру, оскільки не було сформовано чіткого поля для діяльності цих медіа, не окреслені межі їхнього функціонування і перспективи розвитку. В цих умовах модернізація розвивається шляхом роздержавлення та інвестування грошей у ЗМІ як у сферу бізнесу, що триває дотепер.

Навіть сьогодні, після 18-річного досвіду самостійного існування України, головним стримуючим чинником і головною проблемою для розвитку медіа залишається відсутність стратегічного документа — Стратегії, Концепції чи основних засад функціонування інформаційного простору. Наявні проекти відповідних документів більш схожі на якісь кон'юнктурні чи тимчасові констатації наявного стану речей та ідеального майбутнього, а не на реальні політико-економічні моделі функціонування медійного сектору. Відсутність стратегічних засад розвитку цієї сфери роблять її динаміку хаотичною, що іноді існує поза всяких правил або залежить лише від волі політико-владних суб'єктів, які нав'язують власні правила всім іншим учасникам. Крім того, правова незахищеність української медіасфери робить її залежною від зовнішніх (часто антиукраїнських) впливів.

На жаль, кризові економічні явища, які спостерігаються нині, здатні лише поглибити існуючі негативні тенденції і нерівномірність розвитку медіасфери. Як бізнес-проекти, ЗМІ в умовах рецесії не будуть працювати на державу чи суспільство, а прагнутимуть зберегти власний капітал і себе, а за який рахунок — буде вирішуватися власниками окремо в кожному випадку. В цих умовах також стає можливою надмірна концентрація і монополізація медіаресурсів, які замість того, щоб брати участь у розвитку української політичної системи та її цінностей, змушені обслуговувати інтереси приватних осіб і корпорацій. Чи не єдиний позитивний нині аспект у цьому контексті полягає в тому, що в Україні немає великого самостійного медіабізнесу — переважна більшість учасників цього сегмента інформаційного простору вбудована у великі українські чи закордонні корпорації і тому, у найгіршому разі, зможуть пережити кризу за рахунок дотацій з інших сфер, що ставить перспективи їхнього розвитку в залежність від справ у визначальних галузях економіки.

Слід наголосити, що в цих умовах окремого важливого значення набуває й відповідна дослідницька робота. Мається на увазі формування команди професійних дослідників для всебічного вивчення

аудиторії. І якщо достатньо якісні такі дослідження проводяться приватними компаніями в сфері теле- і радіомовлення з метою визначення рекламної ефективності, існують напрацювання в дослідженні Інтернету, то, наприклад, у сфері друкованих ЗМІ серйозних досліджень практично немає здебільшого через обмеженість доступу дослідників до певної інформації і відсутність чіткого інструментарію.

Серед окремих тенденцій, згаданих у запропонованому матеріалі, можна також виділити певне зменшення інтересу споживачів до друкованих ЗМІ і підвищення довіри до регіональної преси, на противагу загальнонаціональній. Розважально-масовий і популярний характер цих медіа сьогодні є основою його розвитку завдяки зниженню собівартості, оскільки нівелюються потреби в серйозних аналітичних та культурних інформаційних продуктах. У свою чергу, телебачення серед інших медіа залишається найбільш прибутковим бізнесом завдяки рекламі, з чим пов'язані і найбільші порушення в цій сфері. Завдяки інвестиціям на українському телебаченні до кризи почали з'являтися власні інформаційні продукти, які з часом мали перспективу як збільшення кількості, так і покращання якості. Водночас, наявні кризові процеси можуть дещо призупинити цей процес і за відсутності уваги і підтримки цієї сфери, зокрема з боку держави, стан телерадіосфери України може значно погіршитися. Стосовно Інтернету слід зазначити, що, незважаючи на його порівняно незначне поширення, він має низку переваг стосовно традиційних засобів масової інформації та комунікації. Перш за все — це висока швидкість появи і поширення інформації, можливості її редагування в інтерактивному режимі, чітка цільова аудиторія, відносна дешевизна реклами і доступу тощо. Окрім іншого, Інтернет вважається достатньо перспективним засобом політичної комунікації і проведення виборчої кампанії, зважаючи на останній позитивний досвід США.

Загалом тенденції медіа так чи інакше пов'язані з економічною ефективністю, з прибутком. Як і будь-який інший бізнес, ЗМІ в умовах рецесії намагатимуться зберегти кошти шляхом зменшення цін на рекламу, продукування і поширення інформації, що загрожує зниженням якості інформаційної продукції і усуненням невеликих гравців, для яких медіасфера була єдиним джерелом прибутку. В цьому контексті, незважаючи на втрачений раніше час, держава ще може позитивно вплинути на функціонування

всієї медіасфери. Шляхи цього полягають у вдосконаленні інформаційного законодавства, розробці і контролі виконання Стратегії розвитку інформаційної сфери; посиленні вимог до продуктів; регулюванні цієї сфери в межах чітко встановлених правил і контроль їх виконання всіма суб'єктами; підтримці програм, спрямованих на підвищення консолідації суспільства та підтримку його цінностей. Поки що медіа в нашій країні здебільшого розвиваються не якимось своїм шляхом, а повторюють основні світові і російські тенденції, причому набагато відстаючи від них у часі лише з огляду на власну специфіку бізнесу. І саме від подальших дій влади та розуміння ситуації її носіями буде залежати перспектива розвитку всієї інформаційної сфери України і шляхи її виходу з кризи.

Розділ V Концептуалізація соціального розвитку: в пошуках ефективної парадигми

У часи інтенсивних перетворень, притаманних глобалізованому сьогоденню, питання концептуалізації соціального розвитку набувають виразно актуальних ознак. Особливе теоретико-праксеологічне значення наведений аспект має для соціумів, які здійснюють докорінну світоглядно-аксіологічну, цивілізаційну та телеологічну реорганізацію своєї життєдіяльності. Оскільки сучасна Україна належить саме до таких суспільств, то для неї генерування ефективної парадигми соціального розвитку набуває статусу визначального інтелектуального ресурсу в контексті перспектив еволюціонування.

Попри те, що суспільна практика — основний критерій і найвища інстанція будь-якої соціальної пропозиційності, теоретико-концептуальну складову соціальної дійсності не варто недооцінювати вже хоча б тому, що за відсутності виразних понятійно-методологічних орієнтирів розраховувати на оптимальні соціальні перетворення вочевидь не доводиться. З огляду на зазначену обставину ґрунтовного критично-рефлексійного перегляду потребують узвичаєні на рівні вітчизняної соціально-філософської та політичної думки уявлення про перспективи суспільного генезису.

Ідеться перш за все про так звану трансформаційну парадигму. Її формування відбувалося стихійно, інерційно, самопливом: за орієнтир було взято концепт перехідного суспільства (чи то

пак — суспільства на стадії трансформації). Втім, не було враховано змістовну обмеженість взятого за взірць поняття. Річ у тім, що трансформація фіксує лише наявність соціальної динаміки, натомість поза дужками опиняється цілеспрямованість і цілепокладаючі орієнтири соціальних змін.

Деякі дослідники відрекомендують трансформацію саморегульованим та самокерованим процесом, однак при цьому залишається незрозумілим, по-перше, хто є суб'єктом такої «самоорганізованості та самокерованості», а по-друге, на яких світоглядних, аксіологічних та організаційно-управлінських засадах ця таємнича процедура здійснюється. З огляду на цю обставину оперування понятійним конструктом «трансформаційне суспільство» не дає жодного приросту знань ані про спрямованість перетворень, ані про їх евентуальні, найбільш вірогідні наслідки.

У середовищі суспільствознавців значного поширення набула теза про те, що трансформація є втіленням принципу Едуарда Бернштейна про рух задля самого руху, еволюцію з приблизно однаковою — як позитивною, так і негативною — перспективою. Такий вердикт є некоректним щонайменше в сенсі відтворення сутнісних аспектів концептуалістики видатного ревізіоніста, якому довірив посмертне редагування своїх праць сам Фрідріх Енгельс.

Спочатку в книзі «Проблеми соціалізму та завдання соціал-демократії» (1889), а згодом у низці статей в «Die neue Zeit» (1901) він зазначав: наскільки благородною і величною не була б соціальна мета як деякий кінцевий пункт призначення, вона — за великим рахунком — виявиться апріорі хибною, оскільки акцентуватиме увагу на деяких статичних параметрах. Натомість соціум — організм достеменно динамічний: те, що вчора для нього було оптимальним, сьогодні вже не є таким. Тому має **значення не кінцева мета, а рух у напрямі соціального прогресу, належне підкріплення і забезпечення його в інформаційно-аналітичній, економічній, політичній та організаційній сферах.**

Легендарний принцип Бернштейна про те, що рух — усе, а кінцева мета — ніщо, скоріше віддзеркалює сутнісні параметри не *трасформаційної*, а *модернізаційної* парадигми. Справді, на тлі змістовної невиразності трансформаційного підходу модернізаційна концептуалістика чітко акцентує увагу на необхідності а) цілеспрямованих зусиль, б) що здійснюються з метою приведення дійсного статус-кво у відповідність з ефективними на рівні

сьогодення соціальними (культурно-цивілізаційними, аксіологічно-телеологічними і т.ін.) взірцями (практиками).

Це трохи курйозно, але ні та, ані інша парадигма не мають загально визначених фундаторів та чітких базисних принципів. Тим не менше, ніхто не заперечує, що модернізація симптоматизує і акцентує увагу на доцільності перетворень, котрі мають виразну цілепокладаючу орієнтованість. У свою чергу, телеологізм спонукає до інтенсивних рефлексійних зусиль з приводу засобів досягнення мети.

Вузьке тлумачення модернізації констатує перехід від «традиційного» (статичного) суспільства до індустріального, якому притаманна інтенсивна динаміка соціальних змін. В основу базисної інтерпретації модернізації покладено дуалістичну опозицію (фундаментальну альтернативу) *традиція/сучасність*. Натомість розширена версія модернізму акцентує увагу на необхідності приведення ключових сфер суспільного буття у відповідність до функціональних стандартів, які підтвердили свою ефективність та дієздатність у наш час.

Основним атрибутом модернізму на противагу традиціоналізму Макс Вебер вважав раціоналізм суспільної життєдіяльності (автоматизмів сприйняття дійсності, визначення пріоритетності рішень та забезпечення їх виконання). В економічній сфері атрибутивною ознакою модернізму вважається вільний ринок, у соціальній — громадянське суспільство, у політичній — демократична система і правова держава. Щоправда, на рефлексійному рівні все не настільки однозначно, як на констатаційному: зокрема, тривають інтенсивні дискусії щодо змістовних параметрів і функціональних повноважень ринкових регуляторів, громадянського суспільства та норм демократії.

Єдиним атрибутом модернізації, з приводу якого панує конвенціоналістська згода, — вважається *проективність*. «Термін «проект», — писав Герберт Маркузе, — найбільш виразно підкреслює специфічний характер історичної практики. Проект — це результат певного вибору, визначення пріоритету за одним з багатьох напрямів пізнання, організації та перетворення дійсності. Цей первісний вибір визначає спектр можливостей, що відкриваються на нашому шляху. Він виключає альтернативні, несумісні з ним можливості»²¹. Власне, функціональне покликання як філософії, так і ідеології полягає якраз у генеруванні й обґрунтуванні виразних, переконливих принципів та форматів реалізації ідейно-світоглядних проектів.

Розробка нової стратегії — не лише надзвичайно захоплюючий, а й доволі підступний теоретико-праксеологічний процес: її автори можуть непомітно для себе втратити об'єктивність, покладаючись на неверифіковані припущення та сумнівні прогнози. За таких обставин вкрай необхідним є критичний підхід, який базується на когнітивному скепсисі та глибокій рефлексії. Потрібно якомога частіше вдаватися до послуг «адвоката диявола» — не пов'язаного з розробкою стратегії пізнавального інструменту, який формулює провокаційні запитання і ставить основні постулати під сумнів.

Річ у тім, що здебільшого причина фіаско будь-якого цілепокладання знаходиться не в сфері невмілої реалізації окремих аспектів стратегії, а в недосконалої та недієздатності стратегічного напрямку загалом. Часто зловживають міражами холізму та синергії, випускаючи з поля зору ту обставину, що будь-який різновид цілісності виявляється більшим суми його частин лише в унікальних випадках.

Жанна Нінабер та Аарон Вілдавські сформулювали проблему суспільного цілепокладання таим чином: «Цілі слід розрізняти за такими характерними ознаками: вони розмаїті, суперечливі та нечіткі. Лише тоді, коли ви достеменно усвідомите цю неприємну реальність, зможете визначити цілі послідовно і більш-менш успішно»²². Тут проглядаються виразні констатаційно-методологічні аналогії з ідеологічною феноменологією. Справді, за своєю суттю ідеологія є діяльністю цілепокладаючою — тобто вона виникає і здійснюється заради певної мети (цільового комплексу). Мета — своєрідний симбіоз ідеальної моделі та світоглядного орієнтиру, котрий є причиною здійснення ідеологічної і загалом суспільно-політичної діяльності, слугуючи її внутрішніми спонукальними мотивами. Вона об'єднує дії та наміри в єдину систему, визначає об'єкти ідеологічного впливу, союзників та противників тощо.

Телеологічні пріоритети самим фактом свого існування імперативно задають, зумовлюють, детермінують відповідні *засоби* їх досягнення. Між ідеологічними цілями та засобами (в т.ч. й методами, що зумовлюють вибір тих чи інших засобів) існує природний взаємовплив. З одного боку, мета і умови її реалізації багато в чому детермінують вибір відповідних засобів, а з іншого, — засоби, безпосередньо впливаючи на досягнутий результат, з'ясовують міру реалістичності або утопічності мети, а відтак коригують її параметри чи навіть призводять до цілковитого її перегляду.

Прикро, але доводиться констатувати, що *проблема становлення української державності не вичерпується нестачею наполегливості в досягненні мети — проблемою є сама МЕТА*, яка виражає, інтелектуалізує і концептуалізує необхідність певного формату майбутнього, «своєрідно відображає потреби системи, стимулює її активність, внутрішню спрямованість, є особливою причиною, котра визначає вибір поведінки системи»²³.

Це вельми актуально для сучасної України, адже «якщо цивілізація перебуває в стані динамічних змін, у процесі яких співіснують суперечливі цінності, а спосіб життя різних людей відрізняється дедалі істотніше, то вибір, який доводиться робити людині, є вкрай непростим»²⁴. Тим більше, що «з двох однаково небажаних варіантів не можна скласти один бажаний — так само, як дві несумісні сутності не можуть створити гармонійної єдності»²⁵. Отже, проблем чимало; усвідомлення ж їх наявності — лише перший крок у напрямі розв'язання, побудови українського суспільства на принципах ефективного і динамічного розвитку.

Причиною незбігу цілей та результатів може бути як утопізм мети, так і невідповідність засобів суспільним реаліям. Загалом же слід зауважити, що саме засоби здійснюють безпосередній вплив на суспільно-політичні результати. Ця обставина зумовлює прискіпливу увагу до інструментального забезпечення суспільного цілепокладання. Як зазначав з цього приводу Микола Бердяєв, «мета завжди відлітає вдалечінь, і тільки засоби залишаються безпосередньою реальністю»²⁶. Трохи далі він зауважив: «Мета має смисл лише в тому разі, якщо починає здійснюватися відразу»²⁷

Соціальна сфера є предметом концептуалізації як дійсного, так і вірогіднісного ґатунку. Соціальна філософія споконвіку розділена на два непримиренні табори щодо доцільності генерування нової соціальної реальності та регламентації суспільством індивідуального буття. Одні (послідовники Платона) наполягають на необхідності «підтягування» людини до ідеальних уявлень, інші (прихильники лінії Аристотеля) пропонують якомога повніше враховувати, якою є людина на рівні тут-і-тепер у дійсності. Попри те, що протиріччя між сторонами цієї філософської полеміки здаються непримиренними, все-таки ми маємо справу не з мимобіжними прямими, оскільки спільною площиною для обох позицій є фактичне визнання можливості й доцільності, по-перше, цілепокладаючого перетворення соціальної дійсності, а по-друге, певної суспільної регламентації індивідуального буття. Розбіжності

виникають лише на стадії нормативізації певної міри такої регламентації.

Світоглядна розбіжність між Платоном та Аристотелем перекочувала в сучасну суспільну науку у форматі концептуальної опозиції *дійсне* (Sein) — *належне* (Sollen), запропонованої свого часу Рудольфом Лотце. Хоча між існуючою дійсністю та зусиллями, необхідними для побудови нової дійсності, існує лінійна залежність, однак чим істотніше відрізняється від наявної дійсності дійсність бажана, тим більше зусиль має бути докладено для реалізації такої трансформації. Щоправда, наведена соціально-філософська аксіома все ж не заперечує ані самого факту соціальної динаміки, ані можливостей надзвичайно широкої амплітуди соціальних перетворень. Виводити ж перспективи чи, тим більше, обов'язковість суспільного поступу (прогресу, розвитку зі знаком «плюс») лише зі соціального буття, *дійсності* — значить схилитися до того, що Девід Бідні відрекомендував «позитивістською помилкою»²⁸.

Це актуалізує аспект міри життєздатності національного організму за відсутності цілепокладаючого стрижня. Насправді будь-який поступ набуває шансів на успіх лише у тому разі, якщо використовує як орієнтири і взірці не соціально *дійсне*, а соціально *належне*. Безперечно, таке *належне* має істотно кореспондуватися з *дійсним*, аби закономірність і логіка становлення зробили можливою в принципі трансформацію наявного *дійсного* в бажане *належне*, інакше деградаційні перспективи соціальної дійсності набуватимуть реальних ознак.

Термін «реальність» є одним з найбільш мобільних концептів, який перманентно підтримує в сучасній соціальній філософії тонус проблемності. Реальність (від пізньолат. *realis* — оречевлений, дійсний) є найбільш абстрактним і бідним у змістовному плані елементом тріади реальність/буття/дійсність; це те, що існує, так зване в-собі-буття, яке відмежоване й абстраговане від рефлексійних процедур. Соціальна реальність містить не лише *дійсну реальність*, а й *потенційне, як актуально досяжне, можливу реальність*, серед форм якої найчастіше виокремлюють *утопію* та *ідеал*.

Соціальна реальність підлягає конструюванню в першу чергу за допомогою *смислів*. Ідеться про своєрідне запліднення реальності, буттєвості, дійсності смыслом. Утім, це зовсім не означає, нібито соціальне буття позбавлене того, що послідовники Карла Маркса називають *об'єктивністю*, а апологети Альфреда Шютца —

фактичністю. Філософська інтрига полягає у питомій вазі та взаємозалежності смислотворення й об'єктивності (фактичності) під час структурування (аналізу) і перетворення (синтезу) суспільної реальності, буттєвості, дійсності.

Як писав Клод Леві-Стросс, кожне суспільство неминуче конструює власне бачення світу — своєрідний «мислимий порядок», який не збігається з об'єктивною дійсністю. Таку розбіжність з існуючим статус-кво в принципі можна відрекомендувати утопізмом, але це утопізм тимчасовий, утопізм проекту, який слід утілити в життя, забезпечити його місцем (*topos*). Ідея варіабельного буття нарощує потенціал ініціативи, суперництва та динамізму.

Образ соціальної дійсності є одним з визначальних елементів ідейної орієнтації. Кожна ідеологічна система виходить з фундаментального уявлення про те, чим є навколишній соціальний світ, що становить осереддя соціальних зв'язків, на що в принципі може розраховувати індивід у суспільстві. Таке бачення соціальної дійсності є дискурсивною інтерпретацією, своєрідним світоглядним, телеологічним та аксіологічним моделюванням соціального світу на підставі уявлень про суспільний оптимум. Важливим механізмом і засобом конструювання соціальної реальності є фактор *legitimaції*, котру Бергман і Лукман відрекомендували «смісловою об'єктивацією другого порядку».

Технологічно це завдання не є складним. Проблема полягає в іншому: у вразливих з точки зору соціальної забезпеченості соціумах та суспільствах на стадії інтенсивної модернізації (до яких належить сучасна Україна) масова свідомість вирізняється психологічною нестійкістю та хворобливою меншовартісністю (яка часто переходить у свою протилежність), а також відсутністю критичної (самокритичної) складової. Не дивно, що за таких умов найбільшим успіхом користується популізм у вигляді сюрреалістичного поєднання найбільш привабливих підходів до суспільного життя різних (інколи діаметрально протилежних) політичних ідеологій. Популістична мозаїка часто має відверто фантазмагоричні ознаки, однак, тим не менше, вона користується популярністю серед значної частини сучасного українського електорату, тому є тією даністю, з якою треба щонайменше рахуватися.

Під час закріплення за собою певних ідеологічних ознак сучасним українським громадсько-політичним проектам зовсім не обов'язково наступати на граблі політичних попередників, заганяючи себе в глухе місце класичних політичних ідеологій — лібе-

ралізму, консерватизму, соціалізму і т.п. Цілком достатньо позиціонувати свої ідеологічні пріоритети як *цивілізаційні*, як потребу здійснення певного *цивілізаційного вибору*, котрий передбачає послідовне відстоювання відповідної *цивілізаційної парадигми* — деяких світоглядних, аксіологічних, телеологічних, деонтологічних та інших принципів.

На чому базується переконання про фундаментальність цивілізаційного вибору? Річ у тім, що альтернатива між європейською моделлю розвитку та неєвропейським шляхом визначає практично весь діапазон можливостей становлення України в оглядовому майбутньому. Вона так чи інакше зумовлює господарсько-економічну, ціннісну, правову, ідеологічну, геополітичну та інші складові розвитку.

Витлумачені таким чином ідейно-світоглядні пріоритети не заперечують можливості їхнього «перекладу» мовою узвичаєних у XVII–XIX століттях ідеологічних постулатів і понятійних стереотипів. Ідентифікаційні труднощі полягають в іншому: проєвропейський цивілізаційний стрижень з ідеологічної точки зору є водночас *ліберальним* (пріоритет свободи), *соціалістичним* (необхідність досягнення високого рівня соціальних стандартів), *консервативним* (відстоювання беззаперечного авторитету дієвих, ефективних європейських цінностей), *націоналістичним* (плекання і розвиток національного надбання, сумісного з європейськими цінностями).

Ідеться здебільшого про **симбіотичний тип ідеології, в основу якого покладено пріоритет європейських ідентифікаційних ознак як історично найбільш ефективних з позицій гармонійного, взаємопотенціуючого розвитку індивіда та суспільства.** Такий підхід є оптимальним з огляду на потребу смислової прозорості й аргументаційної переконливості, адже сутність політичних протистоянь в Україні протягом кількох попередніх років набула виразного цивілізаційного (чи переважно цивілізаційного) забарвлення. Сформульована ідейно-світоглядна матриця може розраховувати на симпатії всього соціально активного та інноваційно налаштованого електорального спектра, спроможного тверезо усвідомити безальтернативність принципів, на яких базується феномен європейської цивілізації.

Чимало дослідників слушно схиляються до думки, що за всієї культурно-цивілізаційної відмінності Європи та США на тлі порівняння з російськими цивілізаційними пріоритетами їхні ціннісно-

світоглядні пріоритети для зручності сприйняття варто сприймати як субстанційну єдність. Основний аргумент полягає в тому, що глибинні світоглядні автоматизми і стереотипізм сукупного західного та російського типів свідомості позначені категоричною цивілізаційною несумісністю.

З цією номінативною точкою зору західної філософії, соціології, політології та соціальної психології співзвучна й російська суспільно-політична думка — зокрема, про принципову несумісність західного та російського типів світосприйняття і цілепокладання переконливо висловився Ельгіз Поздняков: «Якщо росіянину як життєвий еталон запропонувати настанови Бенджаміна Франкліна, наведені Вебером у «Протестантській етиці й духові капіталізму», то цей взірець заощадливої бережливості західного раціоналізму росіянин відкинув би з презирством, углеdivши в ньому «німецьке жлобство й дріб'язковість». Навзаєм йому значно ближчий і зрозуміліший російський купець чи капіталіст, готовий жбурнути «мільйон» у вогонь або роздати його жебракам, якщо його «припекло» чи заїла совість. Ці почуття — не випадковість: вони сидять у росіянинові генетично»²⁹. Наведена ілюстрація доволі промовиста. Вона з'ясовує сутнісну, принципову відмінність цивілізаційних векторів на рівні життєдіяльнісних квінтесенцій.

Подібні світоглядні акценти концептуалізував і Лев Гумільов. Він, зокрема, у категоричній формі стверджував, що «етиці, котра базувалася на капіталістичних суспільних відносинах, не симпатизували ані росіяни, ані татари, ані візантійські греки. Економічні інтереси, які домінували в умовах романо-германської формації, викликали світоглядно-психологічне відторгнення»³⁰. Йдеться про цілком об'єктивне, зумовлене тривалим історичним становленням явище, яке є симбіозом багатьох складових: світоглядно-аксіологічної, телеологічної, деонтологічної, ментальної і навіть психосоматичної.

Китайська приказка твердить: велика людина — суспільне лихо. Принагідно зауважимо, що на рівні західних світоглядно-ментальних структур подібний висновок є неможливим у принципі, оскільки і в діонісійського, і в аполлонівського типу західної культури безперечним авторитетом користувалася людська велич і досягнення індивідом якомога більших висот у всіх сферах життєдіяльності. Між іншим, це якраз з'ясовує, чому хибно зрозумілий, гіпертрофований егалітаризм виявився основним чинником духов-

ного та морального занепаду європейської цивілізації: Європа не мала ані історичного досвіду, ані світоглядної спадкоємності ефективного оперування ідеєю егалітаризму, тому й не змогла дати гідну відповідь на такий виклик.

Щоправда, цивілізаційний поділ на Схід та Захід у багатьох випадках також доволі умовний і схематичний, оскільки він не віддзеркалює істотних розбіжностей на рівні кожної цивілізаційної гілки. Наприклад, як зауважив Блез Паскаль, «якщо швейцарця назвати людиною благородного походження, то він обов'язково обуриться і почне доводити, що всі його предки були простолюдинами. Якщо ж він цього не зробить, то не матиме можливості претендувати на високі посади»³¹. Натомість в аристократичній Іспанії чи Речі Посполитій, навпаки, навіть не дуже заможні міщани всіма правдами й неправдами намагалися довести своє дворянське походження.

Безперечно, проблема цивілізаційної несумісності надзвичайно багатоаспектна. Принаймні зводити її до протистояння східного та західного культурних типів — означає вдаватися до не завжди виправданого редукціонізму. Аби достеменно переконатися в цьому, достатньо звернути увагу на часто-густо непокдану багатоманітність західної культурної традиції. Наприклад, ідучи в гості, німці здебільшого беруть до столу їжу, французи — вино, американці — віскі, англійці — шоколад.

Необізнаним в історичних перипетіях такі відмінності можуть здатися неістотними, але факти свідчать, що ідеологічна машина Франції під час Першої світової війни звела гастрономічні пріоритети німців у ранг ледве не основної (принаймні для буденної свідомості) причини для війни. Що ж стосується англійців, то вони споконвіку глузують і над німцями, і над французами, і над американцями, звинувачуючи тих у відсутності смаків і гостьового етикету. Не варто дивуватися, що час від часу такі саркастичні шпильки набувають ідеологічного загострення, трансформуючись у відповідне цілепокладання.

Згідно з *теорією факторів*, суспільний розвиток є результатом взаємодії багатьох чинників — економічних, культурних, релігійних, етичних тощо. Між іншим, соціальний генезис зовсім не гарантує динаміку прогресивних змін — цілком можливе становлення регресивне, яке призводить до спрощення і занепаду визначальних лейтмотивів життєдіяльності суспільства. Тому не дивно, що *концепція виродження*, яку висунув Огюст-Бенедикт Морель,

тривалий час успішно конкурувала з теорією Чарльза Дарвіна, викладеній у «Походженні видів». Вона зібрала під свої ідейні знамена прихильників теоретико-концептуальним запереченням прогресистських тенденцій і запропонувала інтелектуальній ойкумені доволі переконливу аргументацію.

На противагу теорії факторів, яка з'ясовує закономірності перебігу суспільного розвитку, *теорія рівноваги* пояснює процеси функціонування соціальної дійсності на підставі принципів взаємодоповнення і взаємопоглинання. Попри те, що інертність — невід'ємний атрибут суспільства, соціальне буття не статичне; воно динамічно змінюється, внаслідок чого змістовні переакцентування детермінують структурно-функціональний перегляд формального рівня. Це вимагає від індивіда як об'єкта і суб'єкта соціокультурної процесуальності середовища відповідних адаптативних зусиль, адекватних тим, що відбуваються на рівні соціуму в цілому. Не привівши власну буттєву динаміку у відповідність до всезагальної, важко розраховувати на успішну життєдіяльність.

Згідно з теорією «культурного запізнення» Вільяма Огборна, швидкість людської реакції (ментальної, психологічної, стереотипної, архетипної тощо) завжди дещо відстає від швидкості змін у соціальному середовищі. А якщо швидкість зовнішньої динаміки підвищується, то відставання людської адаптації набуває ознак снігового клубка. Як наслідок, людина стає на шлях гарячкового розгрибання утворених «завалів». У такому разі для неї здебільшого не стоїть питання про «ціну на квиток» — вона погоджується на все: на невроз, апатію, бунт і навіть соціальну деструкцію — тільки б звільнитися від непосильного тягаря надто стрімких змін.

Традиційні суспільства зберігають свою стабільність доти, доки в них не розпочинаються істотні, сутнісні, докорінні зміни, котрі знаменують перегляд фундаментальних основ — світоглядних, цілепокладаючих, господарсько-економічних тощо. Як тільки норми й цінності опиняються під знаком питання, люди відчують девальвацію, знецінення визначальних орієнтирів і життєвої мети загалом. Це призводить до домінування стану тривоги й стресу.

Між іншим, як з'ясовує сучасна соціальна теорія, **революції виникають не там, де народ найбільше злидарує, а там, де умови життя не витримують певного ритму, динаміки оптимізації.** Річ у тім, що паралельно з поліпшенням умов життя підвищуються й потреби людей, тому революції найбільш вірогідні в тих випадках, коли періоди оптимізації раптово перериваються або

динаміка змін на краще істотно вповільнюється (утворюється відчутний розрив між зростанням соціальних очікувань та падінням можливостей для їхньої реалізації). Соціальна теорія називає це явище «революцією зростаючих очікувань».

Таким чином, чим значнішим є розрив між надіями (очікуваннями) та динамікою їхньої реалізації, тим сильнішим стає почуття соціальної невдоволеності, тим реальніших контурів набувають перспективи соціальних деструкцій, заворушень, протистоянь, революцій. *Соціальні очікування* — це сукупність соціальних установок щодо перебігу подій, котра поділяється членами суспільства і забезпечує пізнавальну, емоційну і поведінкову готовність індивідів до цих подій.

Будучи продуктом відображення соціальної реальності, соціальні очікування водночас є передумовою її змін, оскільки утворюють деяку систему співвіднесення і стандартів порівняння. Вони формуються на підставі стереотипних нашарувань у сфері суспільної свідомості, структуризуючи висновки щодо суспільних явищ за результатами їх суміщення зі стереотипізованим еталоном чи нормою. Варто зазначити, що невизначеність і суперечливість соціальних очікувань знижує ефективність спільних дій, слугує передумовою міжособистісних та індивідуальних конфліктів. Великий вплив на формування і закріплення соціальних очікувань здійснює політична пропаганда і ЗМІ.

Розділ VI

Історичні корені теоретичних основ сучасної української політики

За визнанням більшості політологів нині в Україні, окрім комуністів, немає жодної політичної сили, яка б базувалася на якихось більш-менш окреслених ідеологічних засадах. Натомість виникли три напрями, до яких схиляються три провідні політичні потуги країни — Партія регіонів, президентська команда і БЮТ. Це — консерватизм, націоналізм і популізм. До останнього можна віднести і комуністів, які обґрунтовують свою позицію відомою марксистсько-ленінською теоретичною риторикою.

Лідери трьох вищезгаданих найбільших політичних сил та їх ідеологічний апарат, мабуть, і не здогадуються, що їх сучасну діяльність можна кваліфікувати за теоретичними схемами,

розробленими класиками української політології ще у першій половині минулого століття. Йдеться про таких діячів європейського рівня, як Д.Донцов та В.Липинський. Перший розробив доктрину т. зв. інтегрального або чинного націоналізму, а другий створив теорію державного устрою, в якій обґрунтував поділ суспільного ладу на демократичну, охлократичну і класократичну моделі.

Звичайно, політичні теорії, які розроблялися у 20-х роках ХХ століття, було б некоректно механічно переносити у наш час. Але їх аналіз і осмислення дає можливість зрозуміти логіку поведінки сучасних політиків, пояснити масам, якими критеріями їм пропонують керуватися ті чи інші політичні сили.

Отже, Донцов і його «Націоналізм», який вийшов у світ 1926 р. і певний час був катехізисом західноукраїнської молоді. У передмові до твору Донцов намагається сформулювати мету своєї книги, вживаючи термін «народництво» як ярлик, що його він навішує на всіх, хто серед виразників української політичної думки дотримується відмінної від його позиції «В цій книзі, — зазначає він, — хочу усталити поняття українського націоналізму так, як я його розумію... Коли б ми хотіли кількома словами висловити цілу різницю між націоналізмом і народництвом, то ми б знайшли б її в двох діаметрально протилежних світовідчуваннях: світ, де панує воля, і світ, де панує інтелект. Два темпераменти: чин — і контемпліяція, інтуїція — і логіка, агресія — і пасивність, догматизм — і релятивізм, віра — і знання». Донцов вбачає головну проблему, яку не в змозі були подолати ті, хто намагався створити і розбудувати українську державу, в тому, що для них «людські вчинки керувалися не почуттями, а лише поняттями. Розум, як мотив, був конечною передумовою всякої акції..., для них людина не те вважала за добре, чого хотіла, лише те хотіла, що уважала за добре»³². Не важко побачити, що Президент В.Ющенко у прийнятті своїх парадоксальних рішень також мало шанує їх інтелектуальну складову, віддаючи перевагу емоціям, зрозумілим лише йому догмам та інтуїтивним почуттям. Всупереч здоровому глузду він веде український родовід від трипільців і, здається, свято вірить у цю нісенітницю.

Шість підстав «чинного націоналізму» у формуванні Донцова мали скласти «тканину» нового українського духу. Головною руйнівною силою людських вчинків він вважав «спонтанну безмотивну волю до життя, а не розум»³³. «Розум в історичному житті народів, — продовжує він, — грає другорядну роль»³⁴. На зміну

осмисленому світосприйняттю має прийти зоологічна воля до життя, і Д. Донцов ілюструє її такими прикладами: «Те фізіологічне Ні, яке мусить відчувати пес на вид kota, або жид на вид араба, або араб на жид»³⁵. Щось подібне відбувається і з нашим Президентом, коли йдеться про Росію і росіян, російську мову тощо. До речі, «суржик», на якому спілкується В.Ющенко, скоріше нагадує місцевий сільський діалект, аніж літературну українську мову.

Дві перші підстави донцовського варіанта націоналізму такі: «зміцнювати волю до життя, до влади, до експансії» і «стремління до боротьби та свідомість її конечности». Наступна вимога автора містить дві складові — романтизм та догматизм у сприйнятті його теорії. Щодо першого, то він має живитися легендою «останнього бою», запереченням того, що є, і захоплюючою картиною катастрофи, що принесе нове. Догматизм «заявиться в супроводі категоричного наказу, безоглядного послуху»³⁶. Розглядаючи ці два поняття як єдине ціле, Д. Донцов розтлумачує з відвертістю, що обеззброює: «Ілюзіонізм є синтезом обох: він протиставляє «змісловому» — ірраціональне, надзміслове, конкретному — невидиме і незнане, і це «теологічне» в нім, він протиставляє доказам — голу афірмацію, і це «догматичне» в нім. І первень чуттєвий «ілюзіонізму» (він не дискутує), і його первень інтелектуальний (що хоче здійснити ідею не існуючу і принципіально протилежну конкретній) — умотивовують його войовничість, антипацифізм»³⁷. Якщо екстраполювати ці постулати на сучасний націоналістичний вектор українського політикуму, який очолює В.Ющенко, можна зрозуміти, чому він так затято обстоює термін «геноцид» стосовно жажливого голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Адже, згідно з усталеними в політології визначеннями, геноцид — це винищення окремих груп населення за расовими, національними або релігійними мотивами. Для створення ілюзії того, що у голодоморі винна Росія, кращого терміна не підбереш. А на те, що, за задумами більшовицької верхівки на чолі з грузином Й.Джугашвілі (Сталіним) голодомор був спрямований проти соціальної верстви — селянства, а не якоїсь окремої національності, можна заплющити очі й взагалі заборонити дискутувати на цю тему. Але заради істини дискутувати треба. На наш погляд, до голодомору набагато коректніше підходить визначення «соціоцид», запропоноване російським дослідником О.Смірновим³⁸. Адже штучний голод мав перш за все винищити величезні маси

селянства в Україні, Казахстані, на Кубані. Серед загиблих були мільйони неукраїнців. І глобальний злочин комуністичного режиму не стає від того менш жакливим. Більше того, він стає ще потворнішим, якщо згадати, що селян, які залишилися жити, перетворили у безправних напіврабів, змушених працювати за мізерну винагороду. Спекулювати ж на гуманітарній катастрофі всесвітнього масштабу, розпалюючи ненависть між українцями і росіянами, принаймні аморально.

Однак, якщо керуватися постулатами Донцова, в аморальності немає нічого поганого.

Чи не найголовнішою вимогою «чинного націоналізму» до його послідовників він проголошує якраз аморальність і фанатизм. Заперечення Донцовим загальнолюдських принципів життєустрою спричинило його орієнтацію на критерій сили одиниці або групи. Він цілком ігнорує той факт, що сталість та стабільність особистості і суспільству, яке складається з тих особистостей, надають певні (можливо, й різні) моральні принципи, які так чи інакше мають узгоджуватися із загальнолюдськими складовими моралі.

Природно, що, на думку Донцова, саме «аморальною» має бути й національна ідея. Немає для втілення аморальної політики кращого виконавця, ніж фанатик, який «узнає свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси його агресивність і нетерпимість до інших поглядів. Тверда віра в гасла, що він голосить як безумствну і обов'язкову для всіх правду, любов до ідеї, яку він хоче здійснити, безмірна ненависть до всього, що перешкоджає їй здійсненню, — ось та сума переживань, яка огортає всякого правдивого революціонера, фанатика — з коначности і з натури боронених ним думок... Чуттєві ідеї «фанатиків» не знають толерації, бо спір про догмати віри рішається не полюбовним судом, лише ордаліями»³⁹.

Фанатизм, з яким Президент В.Ющенко розвалює всі існуючі в країні гілки влади, мабуть, викликав би подив у самого Донцова. Та нічого не вдієш — ученю у «батька українського націоналізму» виявився людиною напрочуд старанною і завзятою.

Так, попри вказані всім світом факти кривавої агресії проти осетинського народу свого кума — грузинського президента М.Саакашвілі — наш «гарант» на повному серйозі вимагав від Верховної Ради прийняти резолюцію, що засуджувала б Росію за припинення злочинних дій грузинського князька-провокатора. А коли Рада не погодилася, розвалив т. зв. демократичну коаліцію й,

врешті-решт, видав черговий указ про розпуск українського парламенту. Правда, згодом «призупинив» своє свавілля.

Д. Донцов твердив, що вивчення української дійсності і причини поразки визвольних змагань дає підстави для висновку, що «ядром цієї болячки, яка нищила націю», був головним чином занепад волі, надмірний сентименталізм і провансальський світогляд українців. На його думку (і це є останньою, шостою вимогою «чинного націоналізму»), в історії людства «творче насильство і ініціативна меншість є підстава всякого суспільного процесу, спосіб, яким перемагає нова ідея... Народ є для всякої ідеї — чинник пасивний, той, що приймає. Чинником активним, тим, що накидує якусь ідею, є активна, або ініціативна меншість»⁴⁰. Донцов наголошує, що насильство є не з тих засобів, «що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є випадкова, вона іманентна кожній «теологічній» релігійній або національній ідеї»⁴¹.

Наостанок Донцов підсумовує: «Мусимо перевести основну переоцінку вартостей. «Фанатизм», «інстинктивні почування», «емоційність» замість «розумововсти», дух «національної нетерпимости», — все, що опльовували в нас, повинно реабілітувати свіже і молоде українство»⁴².

«Свіже і молоде українство» з НУ-НС під проводом В.Ющенка так «вдало» реабілітувало свої «інстинктивні почування», що рейтинг цієї політичної сили впав до критично низьких позначок. Залишається сподіватися, що здоровий глузд українського народу допоможе йому остаточно відправити у політичне небуття «помаранчевих» фанатиків.

Тим більше, що і сам Президент, керуючись настановами Донцова, вельми активно нищить свої політичні структури. Варто згадати хоча б розкол в НУ-НС, відставку спікера А. Яценюка тощо. Здавалося б, «бити своїх, щоб чужі боялися», може лише не зовсім адекватна людина. Але, якщо звернутися до писань Донцова, не все так просто. Зокрема, напередодні Другої світової війни в одній із брошур, поіменованій «Об'єднання чи роз'єднання», він з притаманною йому категоричністю обстоює ідею нав'язування своєї волі усім іншим течіям українського політичного життя, незалежно від їхнього спрямування. Робити це слід, на думку Донцова, у дещо оригінальний спосіб: «Сіяти ненависть до своїх! Ширити розбрат і взаємне недовір'я! В рідну хату вносити роздор! Так, якраз це! Бо без цього — нема ніякого об'єднання,

ніякої збірності. Що туподумна демократія цього не второпає — нічого дивного»⁴³. Далі, з дивовижною відвертістю Д. Донцов викладає набір тих методів, за допомогою яких підкорена спільнота стає зовсім «ручною»: «Передусім встановивши ряд догм, ряд правил, ряд аксіом у всіх колах збірного життя, різко очерчених, ясно протиставлених всім іншим, безкомпромісових, встановивши свою правду, єдину і непомильну... Вбити ту віру і ту правду в збаламучені хитливою добою і чужими вправами мозки того загалу, без жалю поборюючи недовірків... В ролі того магнету вже з'являється меншість, гурт. Він витискає свою печать на думці і волі маси. Він — зорганізований не у партію, не в «об'єднання», а в карний Орден — веде ту масу»⁴⁴.

Гадаємо, що, незважаючи на демократичну риторику, В.Ющенко не відмовився б очолити такий «орден». Але, на щастя, Бог зазвичай не дає бодливій корові роги. А ті кілька депутатів та чиновників, які залишилися вірними своєму вождеві, на «орден» аж ніяк не тягнуть.

Що ж до писань Д. Донцова, то і його сучасники, і більш пізніші дослідники оцінювали їх здебільшого негативно. Наприклад, О. Бочковський охарактеризував «Націоналізм» таким способом: «Ця книга — це скорше жовчний публіцистичний памфлет, ніж науково обгрунтований та усистематизований світогляд нового активістичного націоналізму. Сучасний воюючий націоналізм, забувши, зглядно фальшуючи свої початки, заперечує всі творчі сили новочасного національного ренесансу та відкидає свою первісну ідеологію. Для нього це «націоналізм упадку або провансальства». Твердження щонайменше парадоксальне, бо загально відома річ, що розвиток не починається, але кінчається дегенерацією»⁴⁵. Висновок суворий, але, як бачимо, вельми справедливий.

Інший автор, відомий діяч УНР І. Мазепа слушно назвав його твір «націоналізмом без національного змісту». «Відцуравшись усіх українських ідеологій як в минулому, так і в сучасному, — пише І. Мазепа, — автор не міг створити ідеології, яка дійсно відповідала б традиціям і загальному духові нашого народу»⁴⁶.

Схоже відреагував на появу «Націоналізму» і В. Мартинець: «В «Націоналізмі» Донцова, — пише він, — не подобалася мені разюча перевага негативізму з культом ненависти, аморальности, ілюзіонізму й нетерпимости догматиків, а не наголошування творчости з культом лицарськості, жертвовности й національної солідарности; далі не подобався надмірний критицизм при відсутності

позитивного ставлення української проблематики, а врешті од-нобічний підхід до суспільних явищ таких як демократія чи до осіб таких як Шевченко і Драгоманов»⁴⁷.

Як справедливо відзначає один з провідних дослідників творчості Д.Донцова М.Сосновський, «інтегральний націоналізм» не став ідеологією українського визвольного руху на скільки-небудь тривалий час. «Зв'язки між ідеологією українського націоналістичного руху, — пише він, — та ідеологією «чинного націоналізму» можна б графічно подати у формі двох ліній, які виходять з різних пунктів і на окремому відтинку майже сходяться чи одну перетинають, щоб незабаром цілком віддалитися. Впродовж 40-х років цей зв'язок остаточно перервався, причому розвиток української націоналістичної думки пішов своїм власним шляхом, а розвиток «чинного націоналізму» припинився та фактично зупинився на писаннях самого Донцова. Всі ці націоналістичні автори, які ідейно хотіли втриматися в межах, визначених ідеологією Донцова, не внесли до цієї ідеології нічого нового і справді оригінального. Ті ж автори, які вийшли за межі без критичного наслідування Донцова, не тільки з ним рано чи пізно розійшлися, але навіть стали на позиції, цілком протилежні ідеології «чинного націоналізму»»⁴⁸.

У нас є всі підстави сподіватися, що на чергових президентських виборах український народ винесе аналогічний присуд лідеру «помаранчевих» послідовників Донцова.

Аналізуючи два інші напрями українського політикуму — популізм і консерватизм (традиціоналізм), звернімося до теоретичної спадщини найбільшого вітчизняного політичного мислителя ХХ століття В.Липинського.

Поняття території є центральним у вченні Липинського про націю. До нього панувала думка, започаткована ще Геродотом, про націю як певну мовну групу, націоналізм сприймався як лінгвістичний політичний рух. Липинський, навпаки, вважав, що усвідомлення власної території і прагнення мати на ній власну державу є чинником, який спрямовує національний рух. Націоналізм і соціалізм — це не ідеологія території, а ідеологія громади, це почуття людей одного класу, одної віри, навіть якщо вони живуть на іншій території. Така екстериторіальна ідеологія є руйнівною для нації, що створює нову державність, оскільки вона призводить до протиставлення і боротьби різних етнічних груп і класів, що населяють цю територію.

У своєму основному творі — «Листи до братів-хліборобів» В.Липинський аналізує причини, які призвели до знищення української державності в формі УНР та гетьманщини. Особлива увага при цьому надається висвітленню ролі української інтелігенції в державотворчих та руйнівних процесах тієї доби, а насамперед — оцінці різних форм державного устрою, що практикувались у тогочасній Україні. Він підкреслює: «Українська демократична інтелігенція, що творила головні кадри так званого свідомого українства в часах передвоєнних і належала до всяких так званих вільних російських професій, себе в ролі будівничих української держави абсолютно уявити не могла і тому ідея своєї держави, збудованої якимись іншими українськими колами, була їй як не ворожа, то в найкращім разі абсолютно чужа. Натомість, хотіла вона використати виключно для себе одну роль, до якої вона по природі своїй почувала себе здатною, — роль посередників між російською державою й українськими народними масами, яких перші прояви національної свідомости вона намагалась у тій цілі всіма силами опанувати»⁴⁹.

Політик з історичним сумом констатує: «Побили ми себе самі. Ідеї, віри, легенди про одну-єдину, всіх Українців об'єднуючу вільну й незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла»⁵⁰.

Які ж рецепти для подолання перманентної для України кризи державності залишив нам В.Липинський? Перш за все він радить змінити методи державного будівництва: «Історія наша вже сотні разів нас навчила, що наша демократія, всі оці канцеляристи і писарі по фаху... на одне були тільки здатні: знищити власну українську державно-творчу аристократію, а з нею й українську державу... Але збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не змогла. Не тому, розуміється, щоб між нею не було людей, які по своїй індивідуальній вартості не змогли б місце старої вирізаної аристократії зайняти, а тому, що дух між ними панував руйнуючий, завидючий, зловний, а разом із тим облесливий, брехливий і рабський. Тому, що всі ці, поодинці іноді й гарні, здібні й чесні люде всі разом творили руйнуюче тіло, якому на ім'я — демократія»⁵¹.

Тут маємо справу з емоціями послідовного державника стосовно руйнівної діяльності доморощених демократів. І В.Липинський, і його однодумці робили марні спроби співпрацювати

з Центральною Радою, допомагати їй будувати нову Україну. Більше того, В.Липинський вважав найліпшим для нашого народу скористатися в цьому будівництві цивілізаційним досвідом справді демократичної країни — США. Застерігаючи від культивування соціалістичних та націоналістичних настроїв у суспільстві, в тих же «Листах» він писав: «Цементом політичним, спаюючим місцевих українських людей в боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм — любов до спільної Батьківщини, а не Ваш, соціалізм, зненависть місцевих бідних до місцевих багатих, і не Ваш націоналізм — зненависть місцевих «Українців» до місцевих «не-Українців»... Тільки тоді, коли державники українські всіх місцевих класів і всіх місцевих націй переможуть агентів, яких метрополії мають на Україні теж у всіх місцевих класах і всіх місцевих націях (також у «нації українській»!) — зможе повстати Держава Українська. І тільки в Українській Державі — тільки в процесі співжиття мешканців України на одмежованій державно території — може витворитись з них Українська Нація. Так, наприклад, як повстає на наших очах Американська Нація з процесу співжиття різних націй і різних класів на території Сполучених Держав»⁵².

Природно, що з таких самих позицій оцінював він діяльність соціалістів та націоналістів, нерідко ставлячи між ними знак рівняння. Ані перші, ані другі, вважав Липинський, ніколи не зможуть побудувати суверенну Україну. Обґрунтував він це твердження таким способом: «Ви — соціалісти і націоналісти — творити Україну хочете... підлом горизонтальним. Ви хочете відділити «чужі» верхи від «українських» низів і винищити верхи низами. При чим Ви не різнитесь між собою ні психікою, ні методом, ні темпераментом, а тільки словесним, зверхнім гаслом. Соціалісти хочуть знищити на Україні верхи низами під гаслом соціальним: «бий панів, бо вони буржуї», а Ви — націоналісти — хочете зробити те саме, тільки під гаслом племенно-національним: «бий панів, бо вони не Українці». І ціль та самісінька: владу на Україні при помочі «соціалістичного» чи «націоналістичного» народу захватити в свої, інтелігентські руки. Тому то так легко з соціалістів Ви стаєте націоналістами і з націоналістів «зміновіховцями». І тому то одні і другі Ви засуджені як Українці на загибель. Придумати щось таке, щоб підняти масу і на її спині виплисти наверх — ось на що скеровані всі Ваші розумові потуги. І тому Вас б'ють і завжди бити будуть. Тому не бачити Вам незалежної

Вашої соціалістичної чи націоналістичної України. Її не здобуде Ваш соціалізм чи націоналізм, а дисципліна, організація і, головне, ублагодження Вас самих і провідників»⁵³.

У цій перспективі В.Липинський аналізує роль українських зовнішньополітичних орієнтацій та їхнє співвідношення з внутрішньою політикою. «Орієнтацією серед політиків на Україні, — пише він, — (без огляду на їх національну приналежність) називається спосіб знайти собі поза межами України союзника, запевнити його в своїй безмежній відданості і, одержавши в той спосіб його ласкаву допомогу, захопити з цею допомогою владу над своїми земляками»⁵⁴. Чи не правда, ці визначення і сьогодні можна використовувати стосовно всіх без винятку політичних сил в Україні.

Вирішальне значення в житті кожної держави, за В.Липинським, надавалося діяльності провідної верстви — національній аристократії. Він пояснював, що вживає «слово аристократія для означення фактично правлячої в даний момент і в даній нації верстви, однаково — чи це буде англійський лорд, чи російський совнарком, чи якісь «вибрані народом» демократи»⁵⁵.

Виходячи з цього, Липинський створив оригінальну схему, за якою будь-яке суспільство може перебувати в трьох фазах розвитку: охлократії, демократії та класократії, які в процесі історичного розвитку змінюють одна одну.

Охлократія, за В.Липинським, «це метод організації такої нації, яка в процесі свого примітивного матеріального і расового розвитку, або під впливом попереднього матеріального і расового розкладу, ще не витворила міцно складених по способу своєї матеріальної продукції і своєму расовому спорідненню класів, і яка ділиться тільки на політично безформену, економічно і расово недиференційовану юрбу (охлос, звідси: охлократія) та тих, що правлять цією безкласовою юрбою при допомозі своєї озброєної і міцно внутрі спаяної організації. Набирається оця правляча охлократична аристократія шляхом виучки, або з прийшовших ззовні кочовників, або з місцевих здекласованих і матеріально непродукуючих, расово і економічно неоднородних елементів»⁵⁶.

Якщо екстраполювати ці положення на наш час, то відразу виникає аналогія з популістським напрямом українського політикуму, який ототожнюється з БЮТ. Збігається майже все: і харизматичний лідер-вождь, і спаяна міцною дисципліною тоталітарна за своєю природою основна партія блоку «Батьківщина», і схильність до силових сценаріїв вирішення політичних проблем, і орієнтація

на декласовані елементи суспільства, і безмежна популістська демагогія як основний метод політичної агітації. Автор «Листів» відносив до охлократії давні східні деспотії та революційні диктатури його доби, і, перш за все, більшовизм. Оскільки охлократичний режим може утримуватися лише жорстким примусом населення з боку партії, що захопила владу, Липинський вважав його найгіршим з усіх можливих для України.

Демократія для Липинського «означає метод організації аристократії такої нації, яка під впливом неорганічного та хаотичного матеріального розвитку і під впливом своєї чи чужої колоніальної експансії, класово і расово настільки вже перемішалась, що природні угруповання працюючих людей, якими являються фізично, духовно і матеріально споріднені класи, вже серед неї розпались; де вибився на верх расово неусталений і психічно не зрівноважений тип мішанця-метиса, та, замість поділу на органічно спаяні класи, появився хаотичний конгломерат демократично «рівних» індивідумів-одиноць, взаємно собі зовні чужих, взаємно себе ненавидячи, в зв'язаних в одне ціле тими останками національної і державної організації, що була витворилась під пануванням колишньої, розложеної демократією, класократичної чи охлократичної аристократії»⁵⁷.

Тут, звичайно, ми не можемо повністю поділяти безапеляційність автора «Листів». Демократичний устрій у різних модифікаціях є державною системою, що домінує в сучасному світі, й заперечувати його життєздатність в Україні немає жодних підстав. Тим більше, що і в країнах конституційної монархії, зокрема в Англії, яку Липинський вважав взірцем для наслідування, саме демократичні інститути становлять основу державних механізмів. Інша справа, що в Україні, особливо після приходу до влади «помаранчевої команди», склалася така «демократична» система, яка є скоріше карикатурою на цей лад. Націонал-демократи на чолі з чинним Президентом майже вщент знищили державну інфраструктуру. В Україні нині при владі безвідповідальний націонал-демократичний режим, під час якого невдоволення суспільства порушеннями закону з боку чиновників і сановників ніяким чином не відбиваються на їх політичній кар'єрі. З одного боку, як справедливо зазначає народний депутат Д. Табачник, — це безвідповідально, тому що суспільство начебто є, воно чимось невдоволене, але в жодному разі трансформувати своє невдоволення або своє відторгнення від того чи іншого персонажа не може.

З іншого боку, ці ж чиновники прекрасно знають, що треба догоджати не суспільству, а лише одному українцю з 46 мільйонів! І тоді у чиновника все буде гаразд з кар'єрою. В цьому різниця між хutorянським режимом Ющенка і авторитарним режимом Кучми! Кучма принаймні був вимогливий (хоча і не завжди справедливий) у питаннях кадрової політики: бездарних людей, відверто нездібних демагогів і шахраїв він на високих державних посадах не затримував. А сьогодні непрофесійність і дилетанство піднесені до рангу чесноти, а порушення Президентом Конституції України перетворилося для нього у своєрідне хобі⁵⁸.

Найбільш оптимальною Липинський вважав «класократичну» форму державного устрою, за якого інститут влади формується з кращих представників кожного класу на основі виборчо-професійних спілок. Усі відносини між державою і суспільством регулюються законом. Під ним вчений розумів загальні «обов'язуючі поняття про громадську правду і неправду, про громадське добро і зло... В основі закону лежить взаємне обмеження права... тих, хто править, правом тих, ким правлять, і навпаки»⁵⁹. Запропонована ним система припускає такі суттєві елементи демократії, як свобода економічної, культурної, політичної самодіяльності, свобода критики і опозиції. Як слушно відзначають дослідники творчості В.Липинського, форма політичного режиму, який він вважав оптимальним, з сучасної точки зору можна охарактеризувати як «традиціоналізм». Цю форму вчений вважав універсальною для будь-яких країн перехідного типу. І тому — найактуальнішою для України.

З певними застереженнями можна погодитися з тим, що в сучасній Україні цю форму державного устрою найбільш послідовно відображають Партія регіонів та блок Литвина.

Наприкінці свого життя В.Липинський дійшов висновку, що найліпшою формою урядування в Україні може стати парламентська монархія на зразок британської. Він підкреслював, що «на землі українській і в державі українській може удержатись своя монархія тільки західного, англійського типу, а не типу східного, московського чи балканського: монархія царствующа, але не управляюча — монархія, убагороднююча українських отаманів, а не монархія, сама даюча приклад отаманства»⁶⁰.

В.Липинський вважав, що кожна політична система, яка претендує на поступальний розвиток, мусить поповнювати свою еліту, кооптуючи до неї кращих представників різних класів і груп. Це

має бути динамічний процес, який він визначав як «постійне відновлення аристократії», що у західній термінології має назву «кооптація еліт».

Якщо застосувати термінологію В.Липинського, то найліпший, на його думку, класократичний (органічний) метод організації суспільства характеризувався правлінням лицарської або військової верстви, яка заробляє на життя матеріальним виробництвом і є прикладом для еліт інших соціальних груп, кожна з яких інтегрована в корпоративний монархічний державний порядок. Липинський вважав Англію ідеальною країною для плекання класократичної системи і функціонування еліт. Він обґрунтував це типологічне означення дещо суперечливим аналізом англійської класократичної системи, в якій вбачав гармонійний та ритмічний баланс функцій між консерватизмом старої аристократії та поступовістю й революційністю нових соціальних груп. Згідно з Липинським, англійська монархія та англійська парламентська система були кінцевим результатом цього динамічного балансу соціальних сил.

Д.Донцов, за тією-таки термінологією, обстоював охлократичну систему побудови суспільства. Згідно з цим «механічним», за окресленням Липинського, методом, влада належить не натовпу, а невеликій структурі — партії орденського типу, що стоїть над натовпом. Охлократична еліта з її обмеженим інтересом до матеріального виробництва та нездатністю підтримувати економічну і культурну творчість (творчу діяльність) найкраще окреслюється як ні до чого не прив'язана кочова соціальна верства. Члени цієї еліти, організовані в залізну, механічну і войовничу формацію (партію), яка мотивована фанатичною вірою (ідеологією) і вишколена особливо інтегруючою муштрою, здійснюють тоталітарне правління суспільством. Охлократична еліта експлуатує пасивність, слабкість і неорганізованість мас і править ними, застосовуючи силу, терор і демагогію. Система свідомо не дає повстати громадянському суспільству, а отже, не здатна створити модерну націю і цивілізацію. Вона є найпрямолінійнішим, найжорстокішим і найпримитивнішим соціо-політичним режимом.

І перша, і друга спроба БЮТу керувати державою як виконавча влада переконує, що ця політична сила повністю підпадає під вищезгадані характеристики. В.Липинський вважав, що «без пориву до творення власної вищої техніки матеріального життя, що йде поруч з поривом до творення вищих форм громадської моралі і

вищих форм організованості громадського життя, нації поневолені не визволяться ніколи з-під матеріальної і моральної переваги націй пануючих»⁶¹. «Помаранчева команда», роблячи ставку на спекулятивний капітал і нехтуючи розвитком національної промисловості, тим самим, якщо погодитися з Липинським, нищить українську державність.

Кардинально розрізнялися погляди Д.Донцова і В.Липинського на стосунки України та Росії. Перший ще з дореволюційних часів виключно негативно ставився до будь-яких контактів з Росією, закликаючи українців підтримати Центральні держави у війні з нею.

В.Липинський наполягав на тому, що «всякі т. зв. «міжнародні комбінації» Україна зможе повернути собі на користь тільки тоді, коли вона в питаннях «Руського Сходу» буде чинником позитивним, будуючим, а не негативним і руйнуючим, коли органічне, класократичне і національне відродження трьох Русей (в якому Україна має всі дані зайняти перше місце) зміцнить їх спільну союзну силу, а не ослабить цю силу в порівнянні з тією минулою «всеросійською» формою їх охлократичної і механічної «неділимості єдності», яку вони з великою шкодою для себе — були досі витворяли»⁶². Таким чином, учений відстоював тезу про те, що після розвалу Радянської імперії та створення в Росії, Україні і Білорусі політичних націй, тільки їхній подальший союз (без об'єднання в єдину державу) дасть змогу гідно репрезентувати себе на міжнародній арені.

Попри абсолютну негацію росіян як цивілізаційної системи й нації Донцов вважав, що режим, який встановили більшовики, має бути взірцем для «інтегральної» України. ВКП(б) і НСДАП він апологетизував як партії «орденського типу», що накинули свою волю народіві й залізною рукою утримують його у послусі.

Липинський не робив різниці між Російською і Радянською імперіями, передрікаючи неминучий крах останньої саме через те, що вона успадкувала всі вади своєї попередниці: відсутність громадянських свобод, тоталітарну систему організації суспільства, засилля бюрократичного апарату, механічне поєднання в одній державі багатьох етносів, які внаслідок історичних закономірностей врешті-решт мали трансформуватися в нації. Оскільки ж цей процес, на його переконання, не міг відбутися без попереднього створення власних держав, розпад Радянського Союзу він вважав питанням часу. Що ж до росіян, то їх учений бачив, як зазначалося вище, природними союзниками українців у постімперську добу.

І В.Липинський, і Д.Донцов були засадничими противниками демократичного ладу. Але якщо антидемократизм Донцова мав скоріше зоологічне, а не науково обґрунтоване коріння й впливав з його апологетики тоталітарних режимів, то стосовно Липинського ми не можемо оперувати такими категоріями. Свій вирок демократії він виніс під впливом невдачі визвольних змагань революційної доби, коли демократично налаштовані діячі Центральної Ради і Директорії не зуміли скористатися зі здобутків Української революції й у черговий раз привели країну до національної руйни. Аналізуючи творчу спадщину Липинського, доходиш висновку, що його несприйняття вітчизняної моделі демократичного суспільства походило, в першу чергу, від розчарування діями доморослих демократів. Він критикував демократів, втім, як і соціалістів та націоналістів, з позицій послідовного державника, який бачив руйнівні для України наслідки їхньої політики.

Д.Донцов вважав, що майбутня незалежна Україна має стати імперіалістичним хижаком або загинути. В.Липинський вбачав історичну місію України в тому, що вона має створити нову цивілізацію на порубіжжі Сходу і Заходу, яка б увібрала в себе все краще, що було на обох цивілізаційних полюсах людства. Таке глобальне завдання здавалося його сучасникам утопією. І тільки нині, в умовах глобалізаційної кризи світової цивілізації, перед якою тьмяніє навіть шпенглерівська песимістична оцінка перспектив Європи у ХХ столітті, ми можемо по-справжньому оцінити велич задумів вченого. Як це не парадоксально, але попри всі, здавалося б нездоланні перешкоди, Україна саме тепер має можливість виконати покладену на неї долю місію.

Як справедливо зазначає член-кореспондент НАН України М.Михальченко, українська політична цивілізація суперечлива, інколи контрастна, але досить динамічна і перспективна. Відходячи від євразійської бінарності, що була системоутворюючим фактором Російської імперії і СРСР, Україна не здатна одним кроком повернутися в Центральну Європу, як це могло бути три з половиною століття тому або трапилося для деяких частин України в першій половині ХХ ст. Вона має завершити етап внутрішньої селекції — коли єдність і цілісність цивілізації досягається за рахунок «відсікання», «відторгнення», «вилучення» з її складу тих «зайвих» частин та елементів (цінностей, норм, орієнтацій, ідеалів тощо), що є чужородними і неприродними. Селекція як політико-культурний регулятивний механізм відбирає ті політико-культурні

компоненти розвитку, способу життя, що відповідають національному характеру, культурі народу.

Поряд з селекцією формотворчим конфігуратором політичного життя виступає конвергенція. Її функція — об'єднання й синтез різних (інколи протилежних) цінностей, смислів, наприклад, національного й інтернаціонального, слов'янської громади і європейського самоврядування тощо. Конвергенція як політико-регулятивний механізм протистоїть селекції, між ними точиться постійна боротьба, але загалом суспільство виграє від їх конкуренції. Інакше селекція перетворювала б суспільство і державу на закриті від іншого світу організми і гальмувала б розвиток внаслідок перешкод на шляху залучення світового досвіду.

Український цивілізаційний вибір зумовлений колізіями посттоталітарного розвитку політики, економіки й культури, що зумовлює його драматичний і переважно кризовий характер. Цивілізаційне роздоріжжя, на яке вийшла Україна, зберігається і в головах політиків, і звичайних громадян, що позначається на їхніх діях, які часом створюють небезпеку для України. І це не стільки небезпека ззовні — вона існувала сторіччями, — скільки зсередини, від поліетнічності, поліконфесійності, конфліктності соціальних і політичних сил⁶³.

Отже, ми спробували проаналізувати, на якому теоретичному фундаменті базуються три основні політичні сили сучасної України. Про «продуктивність» їх діяльності на чолі України найкраще свідчать статистичні дані. Так, за даними соціологічного опитування, проведеного у листопаді ц. р. фірмою «Research & Brending Group», 89% українців вважають поганим економічний стан країни і 92% — політичний⁶⁴. Тепер від політичної волі українського народу залежатиме, як довго збережеться нинішній стан речей.

Висновки

Проведений аналіз процесу політичних змін в Україні дав змогу зробити такі висновки:

– необхідність політичних змін в Україні не викликає сумніву, оскільки гальмування реформ політичної системи, виборчого законодавства, правової системи, невизначеність у зовнішній політиці та інші фактори ведуть до загострення політичних відносин у суспільстві, до «зависання» країни в соціальному просторі і часі;

– в проведенні політичних змін політичний клас України, гілки влади до цього часу не визначилися на користь трансформаційної та модернізаційної стратегії політичних реформ, що має негативні наслідки як в теорії, так і в практиці реформ. Зокрема, продовжується боротьба гілок влади за повноваження і протистояння різних груп впливу в середині гілок влади в таких гострих формах, що політичний імідж України у світі просто знищується, не визначені терміни змін у законодавстві про вибори, відсутня стратегія правової реформи тощо;

– наприкінці ХХ століття беззаперечної переваги набула модернізаційна парадигма політичних змін у постсоціалістичних країнах. Ця парадигма спрямована на свідоме встановлення стійкого і стабільного порядку, регулювання ходу політичної динаміки, активну політику подолання кризових явищ всупереч стратегії вичікування тенденцій самоорганізації, саморозвитку, які значною мірою притаманні парадигмі трансформації. Модернізація — це свідома, активна трансформація на базі спеціальних концепцій, програм з чітко визначеними цілями і засобами;

– українська модель модернізації передбачає свідому селекцію цілей, засобів, цінностей політичних змін як у внутрішньополітичному, так і зовнішньополітичному аспектах (національний, європейський, світовий досвід), з врахуванням інтеграційних і конвергенційних процесів у світі;

– головною вадою інформаційного простору України залишається відсутність чітких «правил гри» і відповідного стратегічного документа розвитку цієї сфери. Відсутність стратегічних засад функціонування інформаційного простору України робить його розвиток хаотичним, іноді існуючим поза всякими правилами або залежним лише від волі політико-владних суб'єктів, які нав'язують власні правила всім іншим учасникам. Крім того, правова незахищеність української медіасфери робить її незахищеною від зовнішніх (часто антиукраїнських) впливів. В умовах нинішньої рецесії держава ще може позитивно вплинути на функціонування всієї медіасфери шляхом відповідної уваги до неї, розроблення і дотримання цивілізованих правил, а також підтримкою власного якісного українського інформаційного продукту;

– кризи в динаміці політичних змін, визрівання революційних ситуацій виявляються не стільки в країнах, де народ найбільше злидарює, а там, де умови життя не витримують звичного ритму, динаміки способу життя і політичних відносин, коли спостерігається

падіння рівня життєвих стандартів і утворюється відчутний розрив між соціальними очікуваннями і результатами національного розвитку. Саме така ситуація спостерігається сьогодні в Україні, тому вона «вагітна» соціальними вибухами у будь-якому напрямі. На жаль, політичний клас і правляча верства не розуміє (або не хоче розуміти) небезпеки таких вибухів через втрату інстинкту самозбереження;

– існують об'єктивні передумови потенційних соціальних потрясінь: а) брак цілісності влади, наявність фактичної автономії та суттєвих розходжень у позиціях і цілях між Президентом, урядом і Верховною Радою; б) домінування інтересів окремих політичних сил у використанні влади, неартикульованість загальнонаціонального курсу, брак спадковості в діях під час зміни виконавців; в) комерціалізованість влади, її зрощеність з бізнесом, недостатня готовність до сприйняття «непрагматичних» рекомендацій; г) слабкість традицій реальної взаємодії як з експертним середовищем, так і з громадськістю; д) несвоєчасність рекомендацій у зв'язку з політичною та економічною кризою. Головною перешкодою успішного національного розвитку є вади політичної, зокрема владної еліти, її неготовність до вдосконалення, обмежені можливості її оновлення;

– кращі і певні перспективи держави можна забезпечити тільки спираючись на модернову національну ідею та стратегію її реалізації. В Україні наразі не існує змістовних і суспільно визнаних засад, які б відображали самобутність нації та її фундаментальні інтереси. Незалежна держава не отримала відповідної теоретичної спадщини і вже протягом майже двох десятиліть політична еліта не може наблизитися до якісної концептуалізації національного поступу. Замість загальнонаціональних аксіом, маємо суперечливий набір ідеологем, що відбивають погляди різних політичних сил. Влада має реалізувати обов'язок консолідувати політикум заради завершення розбудови самодостатньої незалежної держави;

– більшість постсоціалістичних країн успішно пройшла перехідний період, послідовно вирішуючи в суспільно-політичній сфері завдання самоідентифікації, консолідації, демократизації. Україна застрягла на першому етапі. Держава і суспільство не можуть прогресувати без гармонізації стосунків між етнокультурними та регіональними спільнотами, передовсім без забезпечення комфортного місця в українській державі російськомовного

населення та без подолання ментально-психологічної дистанції між Сходом та Заходом. Влада та претенденти на неї мають відмовитися від ведення політичної боротьби способом, що розколює країну, і від неналежного орієнтування електорату;

– продовження політичних реформ є першочерговою потребою. Спроможність ефективно урядувати та захищати національні інтереси на міжнародній арені безпосередньо залежать від якості політичних інститутів і рівня політичної культури. Після вісімнадцяти років державотворення країна ще не вирішила значну кількість стартових завдань, аби досягти ознак сучасної усталеної конкурентоспроможної держави. Перехідний період невиправдано затягується. Країна залишається вразливою з огляду на низький рівень і недостатню органічність внутрішнього розвитку загалом і функціонування державних інститутів зокрема. При цьому реформування має бути максимально позбавлене впливу політичної кон'юнктури;

– з огляду на складності вироблення узгодженої програми реформування прийнятним паліативом системним реформам на сучасному складному етапі може і має стати послідовне виконання міжнародних зобов'язань (в рамках співпраці з ЄС та НАТО) та рекомендацій (ухвали ПАРЄ, Венеціанської комісії, звіти Місій ОБСЄ/ВДПЛ). У цих форматах існують і не повною мірою використовуються можливості міжнародного сприяння. Крім того, йдеться про обов'язкові та необхідні кроки розвитку партнерського потенціалу держави і набуття вищої спроможності використовувати ресурси міжнародної співпраці.

Моделювання національного розвитку має бути пов'язане з впровадженням європейських цінностей, але не обмежуватися європейською інтеграцією. Країна має бути готовою дбати про себе не покладаючись на гарантії та стратегічну підтримку партнерів. Відсутність позитивного сигналу з боку Брюсселя активізує розмови про норвезьку або швейцарську модель відносин України із Союзом. Поки це виглядає передчасним або навіть курйозним, але насправді для такої постановки питання існують серйозні режими. Слабкість позиції «занадто зацікавленої сторони», яку залишають у стані невизначеності, є очевидною і неприйнятною. Таким чином, побудова європейської України потребує оригінального проекту;

– в Україні продовжується період становлення інституціональної системи держави. До цього часу концептуально не розв'язані

проблеми статусу, функцій гілок влади, окремих політичних інститутів. Акцентування на «силі» одних інститутів і «слабкості» інших не має позитиву. Україні не потрібні «сильний» Президент, Прем'єр-міністр, Голова Верховної Ради, Конституційний Суд тощо. Країні потрібні демократичні, ефективні соціальні і політичні інститути, які діють скоординовано на розв'язання проблем і в інтересах народу.

¹ Apter D. *Political Change*. — Englewood Cliffs, 1973. — P.106.

² Група російських дослідників розцінює модернізаційний проект у Росії як унікальний і виділяє три етапи: перший, починаючи з реформ Петра I до Першої світової війни (1689–1914 рр.), другий — соціалістичний (1917–1981 рр.), третій — постсоціалістичний (почався в 1992 р.). Див. роботи російських дослідників: Козловського В.В., Мілецького В.П., Кантора В.Н., Федотової В.Г., Яковлева І.П. й ін.

³ Хоча самі революції теж трансформуються. Але це особливий тип трансформації одного класу суспільних явищ.

⁴ Эйзенштадт Ш. *Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций*. — М.: Аспект Пресс, 1999. — С. 44.

⁵ Тут «м'якість» розглядається в ідеологічному плані, що не виключає застосування політичного терору.

⁶ Касти Дж. *Большие системы: связность, сложность, катастрофы*. — М., 1987. — С. 42.

⁷ Przeworski A. *Sustainable Democracy*. — Cambridge, 1995. — P.107.

⁸ Вимагаємо від Президента Ющенка В. А. припинити антиукраїнську діяльність! // *Дзеркало тижня*. — 2008. — 19 квітня. — С. 3.

⁹ *Друк України (2006): стат. зб. / Уклад.: С.Буряк*. — К.: Кн. палата України. — 2007. — 112 с.

¹⁰ Державний комітет телебачення і радіомовлення України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=68581&cat_id=33909, вільний. — Заголовок з екрану. — Мова: укр.

¹¹ Українська асоціація видавців періодичної преси [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uapp.org>, вільний. — Заголовок з екрану. — Мова: укр.

¹² Регіональні ЗМІ в Україні: 2005–2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gfk.ua/etc/files/pdf/report_gfk_all_cities_2008_UKR, вільний. — Заголовок з екрану. — Мова: рос.

¹³ Нова панель GfK не вплине на ринок у 2008 році [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/telecanaly/2008-01-11/35917>, вільний. — Заголовок з екрану. — Мова: укр.

¹⁴ Розвиток ринку телевізійної реклами в Україні та його державне регулювання [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/august08/08.htm>, вільний. — Заголовок з екрану. — Мова: укр.

¹⁵ Костенко Н. Телебачення між фактом та інтерпретацією / Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соціол.н. М.Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2007. — С. 409–422.

¹⁶ Національна Рада України з питань телебачення і радіомовлення. Додаткові графічні матеріали [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nrada.gov.ua/documents/dod_graf_mat_2008.rar, вільний. — Мова: укр.

¹⁷ Internet Usage in Europe / By Internet World Stat [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm>, вільний. — Мова: англ.

¹⁸ Глобальная статистика украинского Интернета за ноябрь 2008 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_112008.pdf, вільний. — Мова: рос.

¹⁹ Интернет в Украине: портрет аудитории [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://biz.liga.net/news/E0817250.html>, вільний. — Заголовок з екрану. — Мова: рос.

²⁰ Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html, вільний. — Заголовок з екрану. — Мова: укр.

²¹ Маркузе Г. Одномерный человек. — М., 1994. — С. 288.

²² Nienaber J., Wildavsky A. The Budgeting and Evaluation of Federal Recreation Program. — N.-Y., 1973. — P. 10.

²³ Куценко В.И. Социальная задача как категория исторического материализма. — М., 1972. — С. 64.

²⁴ Хорни К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза // Психоанализ и культура. — М., 1995. — С. 17.

²⁵ Там само.

²⁶ Бердяев Н.А. Судьба России. — М., 1990. — С. 272–273.

²⁷ Там само

²⁸ Див.: Bidney D. On Concept of Culture and Some Cultural Fallacies // American Antropologist. Washington. — 1940. — Vol.44. — P. 30–45.

²⁹ Поздняков Э.А. Философия политики. — М., 1993. — С. 124.

³⁰ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. — М., 1992. — С. 576–577.

³¹ Паскаль Б. Мысли // Ларошфуко Ф. де. Маскимы. Паскаль Б. Мысли. Лабрюйер Ф. де. Характеры. — М., 1974. — С. 162.

- ³² Донцов Д. Націоналізм. — Лондон — Торонто, 1966. — С. 13, 17, 19.
- ³³ Там само. — С. 19.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. — С. 230–231.
- ³⁶ Там само. — С. 267, 263.
- ³⁷ Там само. — С. 258.
- ³⁸ Смирнов Александр. История Южной Руси. — М., 2008. — С. 237.
- ³⁹ Донцов Д. Націоналізм. — С. 258.
- ⁴⁰ Там само. — С. 280, 283.
- ⁴¹ Там само. — С. 284.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Донцов Д. Хрестом і мечем. — Торонто, 1967. — С. 123.
- ⁴⁴ Там само. — С. 129–130.
- ⁴⁵ Бочковський О. Сучасний «націоналізм» як світова загроза // «Соц.-Демократ». — 1933. — Ч. XIII–XIV. — С. 95.
- ⁴⁶ Мазепа І. Підстави нашого відродження. Ч. 2. — Б. м., 1949. — С. 100.
- ⁴⁷ Національна думка, 1926. — Ч. 3. — С. 28.
- ⁴⁸ Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. — Торонто — Нью-Йорк, 1974. — С. 23–24.
- ⁴⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — Відень, 1926. — С. 36.
- ⁵⁰ Там само. — С. 16.
- ⁵¹ Там само. — С. 36.
- ⁵² Там само. — С. 16.
- ⁵³ Там само. — С. 16–17.
- ⁵⁴ Там само. — С. 65.
- ⁵⁵ Там само. — С. 66–67.
- ⁵⁶ Там само. — С. 188.
- ⁵⁷ Там само. — С. 191–192.
- ⁵⁸ Факты. — 2008. — 5 декабря.
- ⁵⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С. 386.
- ⁶⁰ Липинський В. Розкол серед гетьманців // Діло. — 1930. — 8 жовтня. — Ч. 223. — С. 4.
- ⁶¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С. 198.
- ⁶² Там само. — С. 329.
- ⁶³ Михальченко М.І. Українська осередкова цивілізація: методологічний аспект. — К., 2004. — С. 73–75.
- ⁶⁴ Сегодня. — 2008. — 9 декабря.

Доповідь II
ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО УСТРОЮ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ:
ВИТОКИ, СТАН, ПЕРСПЕКТИВИ

Авторський колектив:

д.політ.н. Г.І. Зеленько (керівник) (Вступ, Розділ II, Розділ VI);
д.філос.н. Ф.М. Рудич (Розділ I); д.і.н. А.І. Кудряченко (Розділ II);
к.політ.н. О.В. Лісничук (Розділ III); д.політ.н. В.І. Бортніков
(Розділ IV); к.філос.н. Е.В. Щербенко (Розділ V); д.політ.н. В.П. Гор-
батенко (Розділ VI)

Зміст

Вступ	89
Розділ I. Конституційна модель суспільно-політичного устрою в сучасній Україні	91
Розділ II Суперечності політико-правового устрою України, спричинені конституційною реформою 2004 р.	96
Розділ III. Децентралізація як спосіб демократичної оптимізації відносин центру і регіонів	110
Розділ IV. Політична участь як індикатор ефективності політико-правового устрою сучасної України	120
Розділ V. Інтеріоризація змін у політико-правовому устрої України в громадянській свідомості	129
Розділ VI. Правова політика як чинник становлення демократичної державності	142

ВСТУП

Політико-правовий устрій сучасної України формувався протягом усіх років незалежності. Але фактично на його характер мали вплив позаінституційні, неформальні чинники, які позначилися на характері політичної культури та політичної свідомості громадян України і, зрештою, детермінували наявну конфігурацію політичних інститутів та політичних відносин. При цьому слід відзначити, що у політичній науці відсутній усталений термін

«політико-правовий устрій». Тому, розробляючи цю тему, її автори виходили з того, що «політико-правовий устрій» — міждисциплінарний термін, поєднання визначення «конституційний устрій» («конституція» від латинського «constitutio» — устрій) та політична система як система взаємодії політико-правових інститутів.

При цьому автори враховували той факт, що Україна належить до країн т.з. «орієнтовного конституціоналізму», тому тут слід вирізняти конституцію «формальну» і «реальну», що означає специфічну конфігурацію політичної системи. У зв'язку з цим було виокремлено формальну складову, яка окреслює певні правила гри та фактичне функціонування політичних інститутів та акторів в українському політикумі.

Утверджена у 1996 р. Конституція України закріпила політико-правовий статус України як суверенної, демократичної, соціальної і правової держави. В Основному законі широко відображені права і свободи людини і громадянина, закріплено принципи верховенства права, поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, структуру і повноваження вищих органів державної влади, прокуратури і органів правосуддя, територіальний устрій і систему місцевого самоврядування. Крім того, було ухвалено низку інших нормативно-правових актів, якими регулюється діяльність основних суб'єктів політичного процесу. Проте після вісімнадцяти років незалежності перманентні політичні кризи, низький рівень довіри до органів державної влади та політичних партій, недостатнє залучення громадян до процесів формування політичних рішень залишаються нормою життя в Україні. Тому у пропонуваніх аналітичних доповідях увага зосереджувалася на найбільш проблемних аспектах наявного політико-правового устрою, зокрема, основних принципах взаємодії органів державної влади горизонтального та вертикального рівнів, правовій та регіональній політиці держави, особливостях залучення громадян до формування суспільнозначущих рішень та інтеріоризації змін політико-правового устрою у свідомості громадян України.

Розділ I

Конституційна модель суспільно-політичного устрою в сучасній Україні

З формального погляду за роки незалежності Українська держава відбулася за всіма характерними для держави вимірами: незалежність, суверенітет і недоторканність кордонів визнано світовим товариством, країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних організацій і об'єднань, зокрема Ради Європи, укладені угоди про співпрацю з провідними міжнародними союзами — ЄС і НАТО, вдалося набутися без'ядерного статусу, відповідних позитивних зрушень в економіці. У суспільно-політичному житті відбулася демонополізація ідеологічної сфери, формується багатопартійна система, створюються і діють інститути громадянського суспільства.

Україна, подолавши складний конституційний шлях — від Декларації про Державний суверенітет (16 липня 1990 р.), Конституційного договору між Президентом і Верховною Радою (8 червня 1995 р.) — до утвердження Конституції України (28 червня 1996 р.) та Закону України «Про внесення змін до Конституції України» (8 грудня 2004 р.), обрала демократичний тип суспільно-політичного устрою і поступово набуває контурів сучасної цивілізованої держави.

Відповідно до Конституції Україна є *змішаною республікою*. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Легітимність влади, таким чином, виходить від народу, який через вибори делегує своїх представників у органи державної влади. За адміністративно-територіальним устроєм Україна є унітарною державою: єдина конституція; громадянство; система права; судова система; система органів державної влади. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

Єдиним органом законодавчої влади і вищим представницьким органом в Україні є Парламент — Верховна Рада України (ВР), конституційний склад якої — 450 народних депутатів України, котрі обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права, за пропорційною виборчою системою терміном на 5 років. ВР працює в режимі чергових і позачергових сесій. За результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій

у парламенті формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від її конституційного складу. Коаліція вносить пропозиції Президенту щодо кандидатури Прем'єр-міністра, а також щодо кандидатур міністрів.

До повноважень Верховної Ради України належать: внесення змін до Конституції України; призначення всеукраїнського референдуму з питань про зміну території України; затвердження Державного бюджету та внесення змін до нього; визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики; призначення виборів Президента України у строки, передбачені Конституцією; оголошення за поданням Президента України стану війни і укладання миру; схвалення рішення Президента України про використання Збройних сил та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; усунення Президента України з поста в порядку процедури (імпичменту); призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, міністра оборони України, міністра закордонних справ України, голови Служби безпеки України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України.

Верховна Рада здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України належать до її компетенції. Поширюються її повноваження на затвердження структури і визначення функцій Збройних сил, Служби безпеки України, інших військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ. Також вона ухвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, направлення до інших держав підрозділів Збройних сил України та допуск військових формувань інших держав на територію України.

Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Уряду України.

Згідно з Конституцією Главою держави з правом виступати від її імені є Президент України. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент України обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 5 років. Одна й та сама

особа може обіймати посаду Президента України не більше двох термінів підряд. Президенту України забороняється мати інший представницький мандат, обіймати посади в державних або громадських органах, займатися підприємницькою діяльністю. Повноваження обраного Президента починаються з моменту складання ним присяги на вірність народу України, до якої його приводить на урочистому засіданні ВР Голова Конституційного Суду України.

Президент України: забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави; є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України; призначає позачергові вибори до Верховної Ради України та припиняє повноваження парламенту, якщо: протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій; протягом 60 днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Уряду; протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Парламенті.

Президент України здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України належать до його компетенції.

Конституція України передбачає припинення повноважень Президента України у разі: відставки, неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я; усунення його з поста в порядку імпичменту; смерті. У випадках, якщо повноваження Президента України припиняються достроково, виконання обов'язків Глави держави на період до обрання і вступу на пост нового Президента покладається на Голову ВР.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Він відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Основу діяльності Кабінету Міністрів становить Програма діяльності уряду, яку схвалює Верховна Рада України. Відносини Верховної Ради з Кабінетом Міністрів України визначаються законами, що ухвалює парламент, які уряд зобов'язаний неухильно

виконувати. Верховна Рада здійснює фінансовий контроль за діяльністю уряду шляхом затвердження Державного бюджету та прийняття рішення щодо звіту про його виконання.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Уряду, схваленої Верховною Радою України. Кабінет Міністрів України забезпечує: державний суверенітет та економічну самостійність України; здійснення її внутрішньої і зовнішньої політики; виконання Конституції і законів, актів Президента України. Важливим завданням Кабінету Міністрів є забезпечення прав і свобод людини і громадянина, що цілком відповідає сутності демократичної держави.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Якщо голові районної чи обласної державної адміністрації висловили недовіру дві третини депутатів від складу відповідної ради, то Президент України приймає рішення про його відставку.

Новим соціальним інститутом для України є місцеве самоврядування. Відповідно до законодавства України *місцеве самоврядування* — право територіальної громади (жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Це право гарантується Конституцією України та законами, що регулюють реалізацію місцевого самоврядування на засадах Європейської хартії місцевого самоврядування — Законом «Про місцеве самоврядування» (21.05.97), «Про місцеві державні адміністрації» (09.04.99) та Законом «Про органи самоорганізації населення» (11.07.2001). Здійснюється воно територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад села, селища та міста, є районні та обласні ради. До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються законом. Держава підтримує місцеве самоврядування фінансово.

Система функцій місцевого самоврядування є аналогічною відповідним функціям держави. До основних функцій місцевого самоврядування належать: політична — забезпечення реалізації громадянами конституційного права брати участь в управлінні державними та громадськими справами, формуванні органів місцевого самоврядування; економічна — спрямована на виконання програм економічного розвитку територіальних одиниць; матеріально-технічна — полягає в управлінні об'єктами комунальної власності; бюджетно-фінансова, соціально-культурна, екологічна та інші.

Отже, влада органів місцевого самоврядування є похідною від державної влади, суть якої полягає в передачі територіальним громадам та утвореним ними органам у межах, передбачених чинним законодавством, певної частини повноважень державних органів для здійснення централізованої державної виконавчої влади на місцях.

Представницькі органи влади формуються за участю політичних партій, які є єдиними суб'єктами виборчого процесу.

Система судової влади в Україні складається з Конституційного Суду України, Верховного Суду України, судів загальної юрисдикції, міжнародних комерційних арбітражів. Новим інститутом у системі правосуддя України є Вища рада юстиції.

Дотримання владними структурами відповідно до Основного закону країни своїх функцій і повноважень покликаний контролювати Конституційний Суд України. Конституційний Суд є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні і складається з 18 суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають (обирають) по 6 суддів Конституційного Суду.

Винятково важливу роль у процесі формування владних структур відіграють політичні партії. За даними Міністерства юстиції в Україні на кінець 2008 року зареєстровано близько 150 політичних партій. Політичний спектр сучасних партій характеризується такими напрямками: соціалістично-комуністичний; центристський; націонал-демократичний. За нинішніх умов політичні партії України ще не виконують достатньою мірою своїх основних функцій — артикуляції та представництва інтересів різних груп громадян, рекрутатції правлячої еліти. Сьогодні можна говорити лише про багатопартійність в Україні, яка від атомізованого розмаїття з великою кількістю нечисленних, маловпливових партій

поступово трансформується в партійну систему в її класичному розмежуванні на лівих, правих і центристів.

Отже, коли говорити загалом про модель державно-політичного устрою в сучасній Україні, то мається на увазі, що парламент ухвалює закони, Президент є Главою держави, Прем'єр-міністр та його Кабінет здійснюють виконавчу владу. Владні структури, насамперед законодавчі органи, формуються за участю політичних партій. У такій державі в основному розподілені функції та повноваження законодавчої, виконавчої та судової влади. Головним у ній є верховенство закону в усіх сферах громадського життя. Проте на практиці становлення політичної системи в сучасній Україні відбувається значно складніше і більш суперечливо. Тому далі пропонуємо зупинитися на найбільш проблемних моментах політико-правового устрою.

Розділ II

Суперечності політико-правового устрою України, спричинені конституційною реформою 2004 р.

Перехід до парламентсько-президентської форми державного правління істотно вплинув на структуру насамперед вищих органів влади. Йдеться про зміни інституційно-функціонального характеру, які порушили баланс влади і спричинили системну кризу вищих органів влади. Щоб зрозуміти причини кризи, слід звернутися до умов еволюції політико-правового устрою.

Верховна Рада України I скликання успадкувала конституційно-правовий статус і повноваження Верховної Ради Української РСР, обраної у 1990 р. Після проголошення незалежності України відбулася зміна назви вищого представницького органу, але його склад залишився незмінним. Проте парламент України успадкував від Верховної Ради УРСР повноваження, які значно перевищували повноваження парламентів демократичних країн. Заборона діяльності Комуністичної партії України в серпні 1991 р. та ліквідація вертикалі партійних органів, які відігравали ключову роль у системі влади радянського періоду, означали перехід усієї повноти влади до Верховної Ради. В парламенті концентрувалися як законодавчі функції, так і, значною мірою, виконавчі, контрольні та установчі.

Але запровадження інституту президентства (1991 р.) зумовило певний паралелізм повноважень Президента і парламенту,

що в умовах правового вакууму і недосконалості механізму стримувань і противаг призводило до політичних конфліктів (головними були питання контролю над урядом, впливу на місцеві ради та виконавчу вертикаль), що, зрештою, відволікало зусилля від вирішення соціально-економічних проблем і в кінцевому підсумку призвело до дострокового припинення повноважень як Президента Л.Кравчука в 1993 р., так і парламенту в 1994 р.

Після обрання у 1994 р. Верховної Ради II скликання та нового Президента України Л.Кучми конфлікт навколо визначення конституційного обсягу повноважень кожного з цих інститутів влади розгорівся з новою силою. Згідно з прийнятим 8 червня 1995 р. Конституційним договором «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» Верховна Рада втратила право затверджувати запропоновані Президентом кандидатури на посади Прем'єр-міністра, міністрів закордонних справ, оборони, фінансів, юстиції, внутрішніх справ, голів Державного комітету у справах охорони державного кордону, Державного митного комітету, а також право самостійно призначати Генерального Прокурора України, голову Служби безпеки України, голову правління Національного банку України.

Утверджена 28 червня 1996 р. Конституція України дещо посилила позиції парламенту, водночас послабивши позиції Президента. Проте Президент України лишився фактичним главою виконавчої влади, що, зрештою, спричинило посилення авторитарних тенденцій. Відтак протягом 1997–2003 рр. неодноразово вносилися пропозиції та здійснювалися практичні спроби внесення змін до Конституції з метою як розширення повноважень Верховної Ради, так і їх обмеження, зміни структури та чисельності парламенту та ін. Більшість таких ініціатив була зумовлена політичною кон'юнктурою. Водночас, існували і об'єктивні підстави для певних конституційних змін.

Особливим недоліком існуючої моделі організації влади була відсутність засобів, які б забезпечили ефективний зв'язок парламенту і уряду. Ефективна діяльність Кабінету Міністрів вимагала законодавчого забезпечення з боку Верховної Ради та існування стабільної проурядової більшості. Однак Конституція не передбачала механізмів, які робили б це можливим. Роль більшості зводилася до затвердження поданої Президентом кандидатури Прем'єр-міністра, затвердження Програми дій уряду та можливості

висловити йому недовіру. Напівпарламентський спосіб формування уряду не гарантував взаємодії парламенту та уряду у повсякденній діяльності. До Конституції не були внесені положення, які б давали парламентській більшості важелі впливу на формування персонального складу уряду та передбачали механізми відповідальності депутатських фракцій і груп за діяльність в уряді висунутих ними міністрів. Не був передбачений також механізм реалізації солідарної відповідальності парламентської більшості та Кабінету Міністрів, програму якого вона затвердила.

Зазначені недоліки постійно позначалися на взаємодії ВР і Кабінету Міністрів. Як правило, у вищому законодавчому органі більшість формувалася ситуативно, відповідно, ухвалювалася лише частина урядових законопроектів. Це мало наслідком безсистемність формування законодавчого поля держави, ускладнювало діяльність виконавчої влади.

Втручання в законотворчий процес Президента (як фактичного керівника Кабінету Міністрів) призводило до «війни вето», а також спроб зовнішнього впливу на внутрішньопарламентські процеси з метою «забезпечення підконтрольності» Верховної Ради Президенту.

Доцільність посилення ролі парламентаризму, зокрема через запровадження парламентсько-президентської моделі організації влади, була зумовлена кількома чинниками. Очікувалося, що з внесенням до Конституції відповідних змін: 1) буде вирішена проблема взаємозв'язку парламенту й уряду. Тривалий час саме відсутність конституційних засад взаємозалежності парламентської більшості та уряду разом з фактичним підпорядкуванням останнього Президенту була постійним джерелом конфліктів між законодавчою і виконавчою гілками влади. Надання парламентській більшості (коаліції), створеній за результатами виборів, права формувати уряд, є конституційним механізмом їх політичної взаємозалежності. Тобто, спрямування діяльності уряду залежало б від змісту політики політичних сил, які належать до більшості; 2) стане прозорішим і зрозумілим для суспільства політичний процес: «Виборці голосують за партії, партії формують більшість у парламенті, більшість формує уряд». Ця схема дозволяє чітко бачити, які партії є при владі, які — в опозиції; 3) з'явиться конкретний суб'єкт політичної відповідальності за соціально-економічну ситуацію в країні — партії і блоки, які сформували більшість і уряд. Логічно, що в разі негативних соціально-економічних

наслідків діяльності уряду на наступних виборах громадяни голосували б за інші політичні сили; 4) створювався б запобіжник від авторитарних дій з боку Президента, його спроб підпорядкувати собі вертикаль виконавчої влади, за результати дій якої він формально не був би притягнутим до відповідальності.

Зміни до Конституції України, внесені 8 грудня 2004 р., передбачали перерозподіл повноважень у трикутнику «Президент — парламент — уряд», зокрема, були істотно розширені кадрові, установчі та контрольні повноваження парламенту, створені додаткові гарантії здійснення його законодавчих повноважень.

У сфері установчих та кадрових повноважень ВР отримала право на формування складу Кабміну, призначення на посади окремих міністрів. Крім цього, парламенту передано право призначення голови Служби безпеки України. Істотно розширено контрольні повноваження парламенту: крім права висловлення недовіри Кабміну, яке ВР мала й раніше, парламент отримав виключне право вирішення питань про відставку Кабміну та поточне коригування складу уряду шляхом звільнення з посад окремих його членів. Вагомішими стали й прерогативи контролю парламенту над діяльністю прокуратури, оскільки після реформи лише ВР зберегла можливість самостійно відправляти у відставку Генерального Прокурора України шляхом висловлення йому недовіри. Після зменшення у п.34 ч.1 ст.85 Конституції України кількості депутатів, які мають підтримати запит до Президента України, з половини до третини конституційного складу посилились і можливості парламентського контролю над діяльністю Глави держави.

У сфері законодавчих повноважень внаслідок внесення змін до ст.94 Конституції передбачено додаткові гарантії, спрямовані на забезпечення набуття чинності ухваленими парламентом законами в тих випадках, коли після повторного розгляду закону він прийнятий більшістю у 2/3 конституційного складу парламенту. Крім цього, після реформи остаточно виключена можливість застосування Президентом України права вето щодо ухвалених законів про внесення змін до Конституції України.

Додатковою гарантією самостійності діяльності парламенту стало набуття ним внаслідок змін до ст.83 та 88 можливості, замість Закону про Регламент (ухвалення якого вимагалось до реформи) самостійно, без участі інших органів чи посадових осіб утвердити Регламент Верховної Ради України, який визначає організацію її роботи.

Еволюція повноважень Верховної Ради України дає підстави вважати парламент органом, який має найбільший обсяг влади і повноважень у сфері внутрішньополітичної діяльності держави. Однак і в чинній редакції Конституції, в частині, що стосується, зокрема, діяльності Верховної Ради, є певні проблемні моменти.

Зокрема, ст.83 Конституції вимагає обов'язкового утворення у ВР України коаліції депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від її конституційного складу, у разі несформування якої протягом одного місяця Президент України має право достроково припинити повноваження ВР.

Правова доцільність внесення цих вимог до тексту Конституції показувалася сумнівною під час підготовки та проведення конституційної реформи і залишається такою після її запровадження. Адже очевидно, що утворення коаліції не є і не може бути самоціллю: єдиною функцією коаліції, яка відбивається в конституційних нормах, є її участь у визначенні кандидатури на посаду Прем'єр-міністра та формуванні уряду.

Як свідчить перебіг конституційного процесу в Україні протягом 1996–2004 рр., норма про обов'язкове утворення коаліції є значною мірою наслідком нестабільності, мінливості політичної структури ВР II–IV скликань, а також перманентного конфлікту між парламентом і Президентом.

Однак норми Конституції досить чітко визначають, що формування уряду здійснює все ж не коаліція, а ВР. Отже, формальна наявність чи відсутність коаліції є питанням внутрішньої діяльності парламенту, питанням справді загальнодержавного значення є лише спроможність певного складу парламенту сформувати уряд. Відтак виявилось, що на парламент без достатніх правових підстав для цього покладена відповідальність за результативність заходів, які є елементами його внутрішньої діяльності.

Крім того очевидно, що норми Конституції про формування коаліції мають фрагментарний і незавершений вигляд. Внаслідок цього питання, що є ключовими для можливого застосування положень п.1 ч.2 ст.90 Конституції, вирішуються не Конституцією, а Регламентом ВР, зміст положень якого парламент може визначати на власний розсуд. Саме в цьому нормативно-правовому акті визначається момент створення коаліції, порядок і момент припинення її діяльності, містяться положення, які дозволяють визначити момент початку і закінчення перебігу встановленого місячного терміну для формування коаліції.

Ситуація, за якої парламент може самостійно встановлювати умови, які визначають дострокове припинення його повноважень і миттєво змінювати їх з огляду на особливості конкретної політичної ситуації, здавалася алогічною. Це призводить до політичних і правових суперечок (колізій) між парламентом і Главою держави, ситуацій, коли Президент вважатиме парламент розпущеним, а парламент не визнаватиме факту припинення своїх повноважень (ситуація 2007, 2008 р.).

Після розпаду Коаліції демократичних сил у процесі створення Антикризової коаліції були внесені зміни до Регламенту ВР, які спрощують умови переформатування утвореної коаліції, її розпуску або утворення нової коаліції. Така ситуація відкриває можливість для довільного коригування політичними силами норм Конституції, створення умов для вільного переформатування коаліції залежно від поточної політичної кон'юнктури, внаслідок чого відкриваються можливості для втрати зв'язку політичної структури ВР з результатами виборів і, відповідно, — ревізії народного волевиявлення.

Постановами ВР були змінені положення Регламенту, що регулюють порядок формування коаліції депутатських фракцій. Першою з постанов Регламент доповнено рядом положень, зокрема, щодо пролонгації пропозиції кандидатури Прем'єр-міністра та міністрів у разі припинення діяльності коаліції чи укладання нового тексту коаліційної угоди; процедури зміни коаліції чи складу коаліції; збереження коаліції у разі виходу частини її членів, якщо при цьому кількісний склад коаліції не стає меншим, ніж визначено Конституцією України. Іншою постановою визначено, що мінімальна кількість народних депутатів для формування депутатської фракції має становити не менше ніж 15 народних депутатів; народний депутат, якого виключено зі складу депутатської фракції, є позафракційним і має право за особистою заявою увійти до складу іншої фракції.

З одного боку, заповнення певних прогалів в існуючому Регламенті дозволяє говорити про повніше та якісніше правове регулювання внутрішньопарламентської діяльності. З іншого, — ці зміни корисні насамперед для існуючої коаліції, оскільки вони послабили формальні вимоги до її утворення та діяльності, фактично знівельовали принцип імперативного мандата, який було закладено новою редакцією Конституції України. Цей приклад підтвердив застереження експертів про небезпеку зняття конституційної

вимоги затвердження Регламенту ВР Законом. Це дало можливість більшості маніпулювати Регламентом у своїх інтересах. Прикладами неточностей, якими створені колізії, можуть служити новели у ст. 83 і 88, якими передбачено встановлення порядку роботи ВР Регламентом ВР. Водночас п.21 ч.1 ст. 92 Конституції, який не зазнав змін під час реформи, передбачається, що «порядок діяльності Верховної Ради України» має визначатися виключно законами.

Конституція України передбачає певні запобіжники міжфракційним переходам народних депутатів («імперативний мандат»), які мали масовий характер у парламентах попередніх скликань, тим самим порушуючи народне волевиявлення, відкриваючи можливості для політичної корупції та тиску на народних депутатів з боку влади. Як обмеження використані такі підстави для припинення повноважень народного депутата України: відмова від вступу до фракції партії (блоку), за списком якого був обраний депутат, а також вихід з відповідної фракції.

Відсутність серед підстав для припинення повноважень народного депутата такої, як виключення з фракції, дозволило окремим депутатам ігнорувати партійні позиції під час створення коаліції. Зокрема, частина депутатів із фракцій БЮТ та «Наша Україна», всупереч рішенням фракцій, «індивідуально» вступили до Антикризової коаліції (2006 р.). Подібні дії депутатів не передбачені Конституцією, суперечать логіці пропорційних виборів і є, по суті, викривленням народного волевиявлення. Додатковим негативним чинником є те, що відповідна практика отримала легітимацію через зміни до Регламенту ВР, згідно з якими відновлено «позафракційний» статус народних депутатів. Таким чином, визначена у Конституції формула імперативного мандата є недосконалою. Враховуючи дискусійний характер відповідних змін до Конституції, доцільно визначитися: або взагалі відмовитися від принципу імперативного мандата, або зробити цей принцип дієвим.

Отже, нині існує потреба у законодавчому врегулюванні окреслених проблемних моментів у розділі Конституції, що регулює діяльність Верховної Ради. Питання подальшої еволюції системи влади в Україні у напрямі парламентської республіки, очевидно, є питанням перспективи, а його вирішення залежить не лише від позицій провідних політичних сил, але й від наявності відповідного суспільного запиту.

Інститут президентства. Поряд з наявністю низки неузгодженостей у функціонуванні ВР існує ряд об'єктивних і суб'єктивних чинників, які актуалізують проблему ефективності правового та організаційного забезпечення діяльності Президента. Слід наголосити, що після конституційної реформи високий конституційно-правовий статус Президента країни зберігся, але повноваження змінилися, відчутно зменшився загальний обсяг його владних повноважень.

Водночас слід взяти до уваги реальне зменшення обсягу повноважень Президента внаслідок конституційної реформи. А це не лише ті, які відбивають внесенні до Конституції положення, за якими певні повноваження Глави держави були передані іншим органам, але й набуття реального змісту тих положень Конституції, які до реформи були формальними і недіючими.

Положення ст. 113 Конституції про призначення та звільнення голів місцевих державних адміністрацій «за поданням Кабінету Міністрів України», які до реформи вважалися формальністю, за нинішньої конституційної норми набули цілком реального значення. В подальшому, вирішуючи ці питання, Президент уже змушений узгоджувати свою позицію з урядом. Попри розширення прерогатив Кабінету Міністрів, які ще більших гарантій зазнали після прийняття Закону про Кабінет Міністрів, виконавча вертикаль влади фактично залишилася у Президента. Таким чином це створило підстави для паралельного існування двох виконавчих вертикалей. Уряд, сформований парламентом, не має права призначати голів державних адміністрацій. Таким чином у разі, коли Президент і уряд перебувають в опозиції один щодо одного (ситуація з урядом В. Януковича 2006–2007 рр.), створюються підстави для існування перманентного політичного конфлікту між державними адміністраціями регіонального та локального рівня та урядом. На практиці це проявляється через відвертий саботаж урядових рішень, що унеможливорює ефективне проведення урядової політики і, зрештою, політики правлячих політичних партій, які утворюють парламентську більшість.

Аналогічні проблеми існують і щодо процедури формування та відставки уряду. Так, законодавство не визначає засоби впливу на Президента у разі, якщо той, отримавши від коаліції депутатських фракцій пропозиції щодо внесення до парламенту подання про призначення Прем'єр-міністра, у визначений період не вносить цієї кандидатури. Щодо відставки уряду, то у разі, якщо

уряд відправлений у відставку, а парламентська коаліція розпалася або ж всередині неї існують суперечки щодо кандидатури нового Прем'єр-міністра, країна отримує на невизначений термін виконуючого обов'язки Прем'єр-міністра (випадок Ю.Єханурова).

Крім цього, новий конституційно-правовий статус Президента унеможливив використання певних повноважень, які до реформи здійснювалися практично, без будь-якої конституційної чи законодавчої санкції, насамперед — призначення та звільнення з посад заступників керівників центральних органів виконавчої влади. 4 грудня 2006 р. своїм Указом за №1025 Президент України спробував повернути частину втрачених повноважень шляхом встановлення Переліку посад керівників військових формувань, правоохоронних органів, органів дипломатичної служби, кандидатури для призначення на які погоджуються з Президентом України, і внесення до Переліку посад перших заступників і заступників міністрів внутрішніх справ, закордонних справ, оборони, голів і заступників голів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Державної служби експортного контролю і низки інших посадових осіб центральних органів виконавчої влади. Однак цей Указ Президента, яким був затверджений Перелік, одразу ж був оскаржений у Конституційному Суді України урядом на предмет його неконституційності.

Аналіз повноважень, які нині має Президент, свідчить про те, що конституційно-правовий обсяг повноважень Президента України є досить вагомим і значно більшим, ніж у президентів європейських парламентських республік, і цілком співмірним з повноваженнями Президента Французької Республіки. Так, Президент України був і залишається керівником зовнішньополітичної та оборонної діяльності держави; очолює Раду національної безпеки і оборони України та керує її діяльністю; зберігає значні повноваження з призначення та звільнення посадових осіб державних органів (Генерального Прокурора України, половини членів ради Національного банку України, половини членів Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення, вищого командування Збройних сил України, інших військових формувань, глав дипломатичних представництв, голів місцевих державних адміністрацій), а також внесення кандидатур на посади міністрів оборони та закордонних справ, голови Служби безпеки України тощо; зберігає повноваження, пов'язані з формуванням і діяльністю органів судової влади; право законодавчої ініціативи,

право визначення законопроектів як невідкладних і право вето на ухвалені Верховною Радою закони.

Істотним чинником постають розширені повноваження Президента з дострокового розпуску Верховної Ради. Водночас, замість права скасування актів Кабінету Міністрів, Глава держави отримав право призупинення дії цих актів у разі їх невідповідності Конституції з одночасним відповідним зверненням до Конституційного Суду України.

Загальний аналіз нинішніх повноважень Глави держави свідчить про зміщення «центру впливу» в комплексі прерогатив Президента від безпосереднього керівництва управлінською та розпорядчою діяльністю до функцій загальнополітичного керівництва й контролю законності дій усіх державних органів, зокрема, органів виконавчої влади.

За умов розподілу владних повноважень між різними інституціями державної влади, який виник внаслідок політичної реформи, Президент держави, як і раніше, може відігравати вирішальну роль в ухваленні всіх ключових рішень, якщо правляча коаліція в парламенті й уряд є пропрезидентськими. Проте вплив Глави держави на внутрішню політику може бути досить істотним і тоді, коли Президент й уряд представляють різні політичні сили. За обставин, які склалися у 2006 р., цей вплив набув форми президентського нагляду і контролю за дотриманням конституційних положень у діяльності уряду та застосування правових засобів протидії спробам виконавчої влади порушити існуючі конституційні норми чи діюче законодавство.

Створення у лютому 2007 р. коаліції фракцій ВР у складі БЮТ і НУ-НС та підписання відповідної угоди розширило можливості впливу Президента на коаліційну більшість та Кабінет Міністрів України. За таких умов стала значно міцнішою позиція Президента і його можливості впливу на коаліційну більшість, їх законотворчу діяльність шляхом застосування конституційного права вето. З іншого боку, така коаліція дає можливість запобігти ситуативному блокуванню останніх з антикризовою коаліцією задля досягнення конституційної більшості у парламенті. Тим самим урядова коаліція змушена взаємодіяти більш обачливо і конструктивно з Президентом України. Практика подальших подій і діяльність вже пропрезидентської коаліції за уряду Ю.Тимошенка ще наочніше підтвердила можливості впливу Глави держави. Адже без досягнення порозуміння з Президентом іншої сторони

продовження політичної реформи та прийняття базових законів стало практично неможливим.

Нинішня ситуація рельєфно висвітлила потужності впливу Президента на перебіг політичних подій загалом в країні, а також і на процес реформування суспільства. Проте ускладнення реалізації нових конституційних положень та прийнятий Верховною Радою за т.з. «антикризової коаліції» Закон «Про Кабінет Міністрів України», а потім поновлення ряду суттєвих його позицій уже за уряду Ю.Тимошенка підтвердили прагнення урядових сил щодо подальшого нарощування владного впливу.

Усі ці та інші чинники імперативно вимагають вдосконалення правового та організаційного забезпечення діяльності Президента і виконання ним функцій Глави держави. Слід відзначити й той факт, що існуюча на сьогодні вітчизняна законодавча база щодо забезпечення діяльності Президента здебільшого застаріла. Закони «Про Раду національної безпеки і оборони» (від 5 березня 1998 р.), «Про основи національної безпеки України» (від 19 червня 2003 р.) були прийняті до запровадження політичної реформи і нині не повною мірою забезпечують виконання Президентом його функцій. Нормативно-правова база, яка б унормувала правові та інституційні складові діяльності та впливу Президента за нової форми правління, не сформована (зокрема, Закон «Про Президента України»). Звичайно, що вирішення цих проблемних питань, взаємовідносин сторін розв'язувати слід не кількістю задіяних сил і установ, а якістю підходів та стратегічним баченням розвитку подій. Для Президента досить важливою постає не лише діяльність на конституційних засадах, але й випереджальний підхід, досягнення значно більшої привабливості його власної політичної позиції.

Президент, використовуючи конституційне право створювати «для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби», може сформувати систему, спрямовану на якісне поліпшення правового та організаційного забезпечення його діяльності, яка мала б включати:

- 1) Дорадчо-консультативну Раду при Президентові з-поміж авторитетних інтелектуалів і громадсько-політичних діячів та успішних підприємців;

- 2) управління стратегічних ініціатив з відповідними відділами зовнішньої і внутрішньої політики, інформаційного простору та гуманітарного розвитку, а також законодавчих ініціатив Президента

(створений відповідний Центр нормотворчої підготовки ініціатив Глави держави у складі Національного інституту стратегічних досліджень за даних умов не спроможний вирішити цю проблему в принципі);

З) загальнодержавний моніторинговий центр дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина.

У сучасних умовах слід не лише чітко вирізняти політико-правові, організаційні інструменти, але й конституційні засоби безпосереднього впливу Глави держави на громадян країни, на формування громадської думки. Серед останніх засобів: виступи від імені держави, звернення до народу, звернення зі щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України.

Водночас головне завдання, яке покладалося б на систему правового забезпечення діяльності Президента, полягало б у допомозі Главі держави стати генератором різнобічно опрацьованих, добре вивірених насамперед стратегічних проблем розвитку України. Саме Президент разом із важливими пропозиціями щодо розв'язання поточних суспільно-політичних проблем міг би продукувати ці ініціативи, які стали б далекосяжними проектами реального утвердження України у дедалі більш глобалізованому світі.

У доцільності такого підходу переконує і необхідність відповідного планування та упорядкування законотворчості за ініціативи Глави держави. Адже аналіз свідчить, що Президентом як суб'єктом законодавчої ініціативи внесено до ВР V та VI скликань більше сотні законопроектів, проте більшість з них стосується ратифікації міжнародних договорів. Політично важливих щодо продовження політичної реформи, а також щодо приборкання інфляції та подолання економічної кризи явно бракує. Тим самим втрачається ініціатива, не вистачає випереджального і стратегічного підходу. Тому пакетний підхід, системне бачення розробки та своєчасне внесення законопроектів щодо повноважень владних органів, економічних та соціальних реформ могли б запобігти багатьом нинішнім політичним конфліктам, сприяли б утвердженню приматного значення інституту президентства.

Місцеве самоврядування. Відповідно до законодавства «місцеве самоврядування є не лише правом територіальної громади вирішувати питання місцевого значення, а й реальною здатністю». Щодо основних принципів місцевого самоврядування — права, організаційна та матеріально-фінансова самостійність. Місцеві

бюджети є самостійними, вони не включаються до Державного бюджету України. Самостійність місцевих бюджетів має виявлятися у самостійності їх формування та спрямування витрат. Поряд із фінансовою самостійністю органів місцевого самоврядування створено певну законодавчу основу для самостійності і місцевих органів влади — вони можуть самотужки приймати рішення про те, які місцеві податки та збори встановлювати, як і які послуги надавати тощо. Водночас проголошений і закріплений на законодавчому рівні принцип самостійності місцевих бюджетів на практиці реалізується не повною мірою. Проблема в тому, що зберігаються істотні диспропорції у рівні розвитку регіонів, районів та населених пунктів. Усе це спричиняє нерівномірність можливостей органів місцевого самоврядування та органів державної влади на місцях.

Важливим кроком у напрямі посилення самостійності регіонів є Закон «Про органи самоорганізації населення», яким визначено порядок створення, основні завдання, повноваження, принципи організації та діяльності органів самоорганізації населення, їх фінансово-економічну основу. Так, відповідно до Закону органи самоорганізації населення самостійно використовують фінансові ресурси, отримані з місцевого бюджету, на цілі та в межах, визначених відповідною радою. Закон чітко розрізняє власні та делеговані повноваження органів самоорганізації населення, визначає їх статус, умови формування та обсяг відповідальності. Водночас, незважаючи на проголошений принцип самостійності територіальних громад України, реальний механізм забезпечення цієї самостійності недостатній.

Проблема розподілу повноважень територіальних органів влади й надалі залишається актуальною. Нормативно-правові акти все ще зберігають підстави для дублювання повноважень місцевими державними адміністраціями та виконавчими органами сільських, селищних і міських рад.

Так, відповідно до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» до відання місцевих державних адміністрацій належить вирішення наступних питань: забезпечення законності, охорони прав, свобод, законних інтересів громадян; соціально-економічного розвитку відповідних територій; бюджету, фінансів та обліку; управління майном, приватизація та підприємництво; промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку; науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, сім'ї, жінок, молоді та неповнолітніх; використання землі,

природних ресурсів, охорони довкілля; зовнішньоекономічної діяльності; оборонної роботи та мобілізаційної підготовки; соціального захисту, зайнятості населення, праці та зарплати. До компетенції місцевих державних адміністрацій належить вирішення питань соціально-економічного розвитку відповідних територій.

Закон «Про місцеве самоврядування» визначає сфери компетенції своїх виконавчих органів таким чином: підготовка програм соціально-економічного та культурного розвитку сіл, селищ, міст; забезпечення збалансованого економічного та соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних ресурсів.

Таким чином фактично маємо дублювання одних і тих самих повноважень місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. Це, зрештою, спричиняє протистояння між радами та місцевими державними адміністраціями у вирішенні питань місцевого значення і виливається у нескінченних судових процесах.

Інший аспект проблеми у власне нерозвиненості інститутів громадянського суспільства на місцевому рівні. Органи самоорганізації населення хоча й мають право делегувати власні повноваження інститутам громадянського суспільства, рівень розвитку недержавних структур на місцевому рівні залишається незадовільним, таким чином ця ніша залишається порожньою.

Щодо фінансово-економічної самостійності територіальних громад, то знову ж таки існують суперечності між положеннями закону і реальною практикою. Так, місцеві органи влади мають право з адміністрування тільки місцевих податків та зборів, питома вага яких у доходах місцевих бюджетів становить 2–7%. Інші вагомі податки та надходження — податок з прибутків фізичних осіб, плата за землю, податок на прибуток підприємств комунальної форми власності за визначенням є загальнодержавними, хоча й надходять до місцевих бюджетів різних рівнів.

Тому для України й надалі актуальною залишається проблема не лише розмежування повноважень, а їх децентралізації та деконцентрації. З огляду на ментальні особливості громадян України (відчуження від влади) доцільним було б взагалі скасувати місцеві державні адміністрації на рівні району, віддавши її прерогативи виконавчим органам місцевих рад. Тимчасом як обласним державним адміністраціям залишивши функції контрольно-наглядового характеру.

Розділ III
Децентралізація як спосіб демократичної оптимізації
відносин центру і регіонів

«Децентралізація» є елементом демократизації, що передбачає забезпечення підвалин демократичного суспільно-політичного ладу на місцевому рівні і складається з таких компонентів: вільне самоврядування місцевих громад; передача місцевим громадам певних повноважень держави; супроводження передачі цих повноважень держави забезпеченням фінансових, людських і правових ресурсів; нові партнерські відносини між державою та місцевими громадами. В той же час у вузькому сенсі термін «децентралізація» може вживатись і без позначення якості (тобто, демократизації), а означати лише передачу повноважень від центральних органів влади — регіональним, розширення інструментів місцевих еліт у їх стосунках з центром. Така «децентралізація» краще описується терміном «деконцентрація» і не обов'язково пов'язана з перспективою демократичного розвитку регіонів та держави в цілому.

Зазвичай попит на децентралізоване вирішення суспільних проблем посилюється внаслідок зміцнення «середнього класу», який займає домінуючі позиції у соціальній структурі. Слід зазначити, що ця тенденція поступово формується і в перехідних (посткомуністичних) суспільствах, до яких належить Україна. Отже, перед нашою державою постає проблема перегляду наявних повноважень регіональних та локальних органів державної влади і органів місцевого самоврядування.

Ідеї децентралізації в концепціях і проектах політичного реформування в Україні супроводжують історію становлення української держави від самих її початків. Насамперед ідеться про обговорення конституційного та адміністративно-територіального устрою, можливостей переходу до федералізму, максимальну економічну самостійність регіонів, але водночас й якомога жорсткішу унітарність у впровадженні державницької ідеології, у розбудові освітньо-культурної сфери. Тобто це має бути національна держава, в якій регіони матимуть максимальну економічну незалежність.

Полеміка навколо централізації-децентралізації у перші роки незалежності характеризувалася трьома основними мотивами: штучним характером адміністративного поділу, що був успадко-

ваний Україною від СРСР; амбівалентністю української моделі адміністративно-територіального устрою (унітаризм, але за наявності Кримської автономії, стосунки з якою будувалися на федеративних засадах); наявністю в Україні великих історико-географічних регіонів (Поділля, Галичина, Волинь, Полісся, Донбас тощо), які не мали формальної суб'єктності;

Пізніше, з середини 90-х років, до цих мотивів додається ще один, який поступово стає ключовим: формування у низці регіонів потужних фінансово-промислових груп, міцно пов'язаних з регіональною владою, котрі починають шукати ефективних форм представництва своїх інтересів у центрі, що безпосередньо впливає на державну політику загалом.

Подальший розвиток політичної системи був вмотивований потребами зміцнення виконавчої вертикалі влади на чолі з Президентом, кроками в напрямі централізації та концентрації влади у глав держадміністрацій. Виборність керівників регіонів було скасовано, натомість запроваджено дуалістичну систему, коли голова ради (обласної, районної) обирається самою радою і таким чином очолює представницьку владу; а реальною повнотою влади (включно з розподілом бюджетних ресурсів) володіє голова обласної (районної) державної адміністрації, що призначається Президентом.

Інституційна централізація доповнювалась і фінансовою: протягом 2-ї половини 1990-х років зростала частка сукупного центрального бюджету у порівнянні з місцевими бюджетами. Відсоток місцевих бюджетів у зведеному постійно скорочувався: Якщо у 1995 р. % місцевих бюджетів у зведеному становив 41,8, то у 1998 р. — 31,0. У 2000 р. 20,4% ВВП перерозподілялося через центральний бюджет, тоді як через місцеві — менше 7% (у 1999-му, відповідно, 15,4% та 10%).

Наприкінці 90-х років обговорення ідей децентралізації набуло нового імпульсу завдяки проектам конституційної реформи, фактичними ініціаторами яких виступало оточення Президента Л.Кучми. Результатом цих ініціатив стало проведення референдуму 16 квітня 2000 р. Деякі елементи тодішніх пропозицій увійшли в конституційні ініціативи Президента, оприлюднені 5 березня 2003 р. Найважливішим тут був намір перейти до двопалатності вищого законодавчого органу з закріпленням за верхньою палатою функцій регіонального представництва. Ця ідея, за задумом ініціаторів, мала сприйматися як крок до забезпечення

регіональних інтересів на центральному рівні, що мало стати першим етапом децентралізації державного управління в Україні.

Як би ми не оцінювали існуючі проекти реформування влади в Україні, слід визнати, що ідея децентралізації користується все більшою популярністю в Україні. Очевидно, що у найближчі роки відбудуться реальні кроки у напрямі децентралізації влади. Однак майбутній характер цього процесу, перспективи його наповнення демократичним змістом залишаються невизначеними.

Регіональні інтереси в Україні: головні прояви в політичному процесі. Українські регіони помітно різняться за своїми економічними, соціальними, культурними, етнонаціональними, мовними, демографічними, екологічними, комунікаційними та іншими особливостями. Проте у загальнонаціональному політичному процесі під час відпрацювання та прийняття рішень головними акторами української політики більшість регіональних інтересів представлені з високим ступенем типологічної одноманітності. Ця особливість детермінується своєрідною уніфікованістю адміністративно-політичних статусів абсолютної більшості регіонів країни. Інтереси, що у політичному процесі позначаються як регіональні, концентруються навколо кількох головних питань: отримання різного роду преференцій та пільг; бюджетний розподіл; кадрова політика; приватизаційні питання та контроль над державною власністю.

Сьогодні інтереси регіонів протиставляються іншим суспільним інтересам як царина підвищеної незахищеності та ігнорування. Регіональні інтереси самоідентифікуються як рецесовані і такі, що потребують реанімації. Недаремно стосовно регіональної проблематики часто використовується поняття «відродження».

Регіональна влада у повсякденні повніше відчуває тиск соціальних проблем, є своєрідним амортизуючим буфером для мінімізації енергії соціального невдоволення між населенням та центральною владою. При цьому їй не вистачає не стільки повноважень, скільки політичного простору для формування органічних та ефективних програм вирішення нагальних соціальних та економічних проблем.

Спостерігається помітний дефіцит ресурсів на багатьох рівнях — бюджетних, організаційних, комунікаційних, компетенції, легітимності, але основним вважаємо дефіцит власне політичних ресурсів. Регіональні еліти, як і центральні, не можуть формувати чітке стратегічне цілепокладання, артикулюючи достатньо широку

палітру місцевих інтересів. Розрив між інтересами соціуму та еліт, характерний для загальнонаціональної політики, послідовно відтворюється на регіональному і субрегіональному рівнях.

Основні тенденції становлення системи представництва регіональних інтересів значною мірою відповідають духу широкої «жорсткої» моделі корпоративізму. На роль основного суб'єкта представництва регіональних інтересів претендує самобутній політико-адміністративний тип — регіональні групи тиску. Ці суб'єкти синтезуються навколо регіональних управлінських структур, передусім керівництва ОДА і кооперують в першу чергу місцеві бюрократичні, бізнесові, господарські компоненти. Також можуть долучати окремі сегменти власне політичного, а також гуманітарного середовища регіону. Функціонально такі групи тяжіють до «примусовості, неконкурентності, ієрархічної упорядкованості». Задається образ «регіону» як певної вертикально організованої цільності, де вищі, елітарні прошарки володіють можливостями артикулювати інтереси всіх інших, нижчих рівнів організації та представляти їх у «великій політиці». Регіональні групи еволюціонують до статусу «природного монополіста» у представництві всієї палітри інтересів, зосереджених у регіоні. А всі можливі інші формати представництва сприймаються як більш чи менш маргінальні. Подібний статус де-факто підтримується центром.

Специфікою такої корпоративістської взаємодії є те, що її агент, який представляє певним чином артикульовані та агреговані регіональні інтереси у взаєминах із державою, теж тісно пов'язаний із державною владою, щоправда, на субрівні. Формально є підстави вести мову про процес взаємоузгодження між центральною владою як ролевим відповідником держави, з одного боку, та регіональною групою тиску як її своєрідного партнера, з іншого. Розрізнення обох сторін не дуже чітке, оскільки часто спостерігається високій ступінь дифузії, взаємного проникнення позицій сторін.

Структурування регіональних груп тиску ґрунтується в першу чергу на механізмах клієнт-патрональної взаємодії різнорівневих елементів та персонажів-учасників. Патронаж та облаштування клієнтарної мережі (формування «команди») є принципово важливою умовою боротьби за адміністративно-політичне виживання і забезпечення якомога повнішої автономії стягнення «політичної ренти» як основної поведінкової стратегії «середньостатистичної» регіональної групи.

Експансійним виявом політичної активності регіональних груп впливу є проект «походу на Київ», що передбачає не боротьбу за владу у центрі, а радше процес інтегрування у її середовище і боротьбу за збільшення в ньому впливу. На прикладному рівні це матеріалізується у посадах для представників регіональних груп у центральному владному апараті. Наявність та масштаби «київських» амбіцій груп тісно корелюються із економічним, адміністративним потенціалом регіону, його політичним статусом.

Основними внутрішніми структурними елементами регіональних груп тиску є лідер та його найближче оточення (передусім, губернатор та його особиста клієнтела); адміністративна та бізнесова еліта; політично активне населення регіону; представництво у центрі. Контури останнього елементу доволі варіативні. Київське представництво має виступати не тільки як ретранслятор на рівні центру групових інтересів, але і як основна патронажна сила у структурі групи. Останнє справедливе для дніпропетровського «клану» першого терміну президентства Л.Кучми. Подібні тенденції спостерігалися у функціонуванні донецького «клану» після призначення Прем'єр-міністром В.Януковича у листопаді 2002 р.

Інтереси «центральных» еліт у контексті політичної моделі. Феномен державного «центру» в українській політиці повною мірою ще не викристалізувався. Варто зазначити важливу прикмету — інтереси «центральных» еліт значною мірою не збігаються з інтересами «центру» у сенсі «країни як сукупності регіонів». Елітарні (у функціональному сенсі) верстви, зосереджені в столиці, з одного боку, співіснують у режимі певного плюралізму та конфліктності, актуальних в першу чергу з огляду на регіональну тематику. З іншого боку, через цілий комплекс причин ці верстви не продемонстрували спроможності сформувати і сформулювати національні інтереси та зробити їх впливовим чинником політичної практики.

Ситуацію доповнює досить значний елемент «регіоналізму» в середовищі еліт «центру». Велика група нинішніх «центральных» еліт була рекрутована саме з українських регіонів. Генетичні ознаки, пов'язані з регіональним політичним корінням, можуть розглядатись як один із найбільш цінних евристичних критеріїв для аналізу структурних особливостей «центральных» еліт.

Слід зазначити: до 1991 р. київські еліти були регіональною ланкою радянського політичного класу. Актуальність цієї обставини забезпечується не лише фізичною наявністю помітного корпусу

представників вищих та середніх адміністративно-політичних прошарків радянської доби в рядах сучасної української еліти. Майже незмінною залишається успадкована з тих часів політична традиція, що приносила ініціативність чиновника в жертву дотриманню статусної субординації.

Загалом для еліт, зосереджених в столиці та задіяних в макрополітичний процес, регіональні інтереси, регіональна політика першочергово актуалізуються в контексті їх особистих чи корпоративних цілей. Основною з останніх є боротьба за владу: для еліт владних — утримання вже зайнятих ними позицій; для не-владних еліт — прихід на подібні позиції.

«Центр» у регіонах бачить переважно «периферію». Суть такого погляду в тому, що на «периферії» не вирішуються головні питання і не приймаються відповідні рішення. Регіони розглядаються лише як важливий ресурс політичних змагань, і ця обставина суттєво позначається на взаєминах центру та регіонів. У той же час, крім ресурсного капіталу для політичної боротьби з погляду київських еліт регіони — це також царина для задоволення їх власницьких апетитів. Центральними елітами реальна регіональна проблематика артикулюється доволі вибірково. У домінуючому стилі взаємин з регіонами ініціативність «центру» у залученні регіональних інтересів до політичного процесу помітно переважає регіональну.

Потенційні сценарії децентралізації. Парадоксально: про регіональну політику як проблемну сферу нині дуже багато дискутується, проте для більшості акторів, задіяних у сьогоднішню систему представництва регіональних інтересів, її характер не викликає серйозних спонук до змін. Регіонально-корпоративістська модель, що утверджується, цілком відповідає запитам як еліт «центру», так і регіональних груп. Подібна модель хибує низькою якістю через недостатню репрезентативність реальних інтересів регіональної спільноти (тобто, самих громадян), а отже, вона вразлива перед численними ризиками, які здатні викликати її нестабільність.

Оптимізація представництва регіональних інтересів, регіональної політики загалом бачиться в їх послідовній, поетапній, масштабній та системній демократизації. В цьому сенсі важливо, щоб регіональний політичний процес розглядався як один із основних об'єктів у проектах політичного реформування. Демократизація політичних процесів у регіонах — головний ресурс удосконалення системи представництва та реалізації регіональних інтересів.

Очевидно, ефективні демократичні перетворення на регіональному рівні здатні видозмінити сам зміст та структуру регіональних інтересів. Можливості артикулюватися та агрегуватись отримують, зокрема, інтереси різноманітних соціальних суб'єктів, насамперед громадських організацій та локальних територіальних громад.

Як бажаний практичний крок щодо демократизації політичного процесу в регіонах може розглядатися підвищення ролі політичних партій. Можливості для цього існують у рамках надання партіям більших електоральних інструментів саме в регіонах.

Доцільним бачиться посилення парламентського потенціалу обласних та місцевих рад, перебудова їх роботи за парламентськими принципами. З іншого, це питання про можливість формування регіональних політичних партій. На жаль, нинішній Закон про партії не дозволяє такої можливості: партії можуть бути лише загальноукраїнськими і зобов'язані мати розвинену мережу осередків в абсолютній більшості регіонів. Утім, останні дві новації мали б більший сенс і шанс виправдати сподівання в їх демократичній ефективності за умови реалізації адміністративно-територіальної реформи, а також аналізу перспектив і потенціалу федералізації України.

У будь-якому разі, оптимізація, підвищення ефективності представництва та реалізації суспільних інтересів, пов'язаних із регіонами, можливі головним чином у контексті реалізації децентралізаційних реформаторських проектів.

Суттю сценарію є *деконцентрація адміністративного ресурсу*, тобто делегування частини повноважень від центрального бюрократично-адміністративного апарату в регіони. Така децентрація можлива за двох умов:

а) достатня стабілізація політичного режиму, локалізація джерел суспільної напруги, утвердження квазіконкурентної системи, за якої демократичні інститути (вибори, референдум) відіграватимуть роль періодичної легітимації чинної влади;

б) закріплення фрустраційного стану суспільних інститутів та нерозвиненої партійної системи, які не спроможні забезпечувати активну артикуляцію суспільних інтересів, як в центрі, так і на місцях; нейтралізація (маргіналізація) громадсько-активної частини населення.

Основним структуротворчим елементом такого сценарію є номенклатура або бюрократичний клас, який має зберегти та роз-

винути усі наявні інструменти контролю за бізнесом та громадськими інститутами на місцях. За таких умов центральна влада може делегувати регіональній номенклатурі низку повноважень у фінансовій та адміністративній сфері, наприклад: перерозподіл структури зведеного Державного бюджету на користь місцевих бюджетів; розширення прав місцевих органів влади у адмініструванні відповідними бюджетами; лібералізація управління комунальною власністю; право визначення переліку та структури бюджетних установ; збільшення регіональних повноважень у контролі за силовими структурами; надання регіонам деяких регуляторних функцій у галузі бізнесу, інвестицій тощо.

За даного сценарію зберігається загальна схема формування місцевої виконавчої влади, управління кадровою політикою. Вибірність регіональних керівників виконавчої влади не запроваджується. Центр (Президент чи уряд) зберігає за собою право призначати керівників обласної і районної ланки, тобто, відбувається лише делегування деяких повноважень у межах виконавчої вертикалі. Кадрова політика, можливість необмежених за часом і процедурою кадрових змін залишається основним інструментом контролю та «страхування» з боку центру. Центральна бюрократія делегує регіонам частину повноважень, але зберігає систему ієрархічної залежності регіональної влади від центру.

Така деконцентрація влади не є децентралізацією, оскільки цей сценарій не передбачає розширення правосуб'єктності територіальних громад, ширшого залучення громадян до політичного процесу в регіонах, створення системи партнерських стосунків між владою та суспільством.

Посилення регіональних фінансово-промислових груп, зрощення їх з місцевою владою, формування регіональних груп тиску та «місцевих політичних режимів», збереження дефіциту суспільної потуги та демократичних інститутів на місцях можуть покликати до життя інший сценарій квазідемократичної деконцентрації влади, який може містити в собі елементи федералізму. Реалізація цього сценарію супроводжуватиметься переглядом існуючого адміністративно-територіального поділу України, зменшенням кількості великих адміністративних одиниць.

Отже, передбачаємо наступні елементи цього сценарію:

– створення великих регіонів, зменшення їх загальної кількості з 27 до 9–12;

- перехід до виборності регіональних керівників («губернаторів») шляхом прямих виборів;
- запровадження двопалатності на рівні центру, надання верхній палаті функції регіонального представництва;
- створення квазіпарламентаризму на рівні регіонів, наділення регіональних представницьких органів правами нормотворчої діяльності у межах встановленої компетенції;
- встановлення складної системи відподальності регіональних керівників: перед виборцями (через прямі вибори), перед центром (через бюджет та адміністративні важелі) та перед регіональним представницьким органом.

Ця модель нагадуватиме ту, що існує нині у відносинах Києва та АРК. Вона віддзеркалюватиме і стимулюватиме процес кристалізації регіональних адміністративно-бізнесових еліт (кланів), забезпечуватиме їх відносний суверенітет, монопольний статус в регіоні та контроль над адміністративно-фінансовими ресурсами.

У той же час зазначена модель не є обов'язково моноструктурною, оскільки передбачає можливість внутрішньої конкуренції за вплив та ресурси в регіонах і, більше того, створює передумови для перманентної конкуренції впливів на загальнонаціональному рівні. Більша автономність на рівні регіонів створюватиме передумови для певної дезінтеграції регіональних груп тиску, більшої «спеціалізації» інтересів, а відповідно, — і певного політичного плюралізму. Такий сценарій створює умови для розвитку політичного процесу в регіонах включно з його демократичною складовою, яка, втім, не відіграватиме ключової ролі. Йдеться про додаткові спонуки до розвитку регіональних структур політичних партій, посилення суспільних інститутів, що намагатимуться здійснювати громадський контроль за владними структурами на місцях.

Схеми адміністративно-територіального переустрою України при цьому відповідатимуть потребам фінансово-промислових та номенклатурних груп і зовсім не обов'язково ґрунтуватимуться на історико-географічному районуванні держави. В урядовій пресі уже були оприлюднені проекти, що передбачають розчленування історичних регіонів України під час створення нових адміністративних одиниць. У майбутньому можлива еволюція такої моделі у бік розвитку справді демократичних інститутів, однак у цьому випадку перехідний період може бути розтягнутий на кілька десятиліть.

Ймовірні сценарії децентралізації в Україні є продуктом становлення регіональних еліт (адміністративно-бізнесових) і не враховують інтересів широких кіл громадськості. Оскільки ж ми розглядаємо повноцінну децентралізацію як процес створення системи вільного самоврядування місцевих громад, принципово важливо окреслити перспективи саме демократичної децентралізації, пов'язати її з шансами загального демократичного процесу в Україні, адаптації до європейської моделі суспільно-політичного устрою.

Отже, наявні суспільно-політичні ресурси місцевих та регіональних громад не є достатньо сильними, щоб уже на цьому етапі ініціювати процеси децентралізації та скерувати їх у демократичне русло. Не виключаємо, що такі ресурси можуть виникнути у недалекому майбутньому, однак сьогодні про це говорити зарано.

Найкращі шанси на наповнення децентралізації демократичним змістом існують нині в західному регіоні України — в Галичині, на Закарпатті та Буковині. Там протягом останніх років жваво обговорюється ідея автономізму як способу захисту самобутності цих регіонів, їх суспільного та економічного потенціалу. Стан розвитку суспільних інститутів, рівень громадської активності, відносна високорозвиненість партійних структур дозволяє сподіватися на високу роль суспільства у формуванні регіональної влади та створення системних умов для забезпечення її відповідальності перед громадянами у цих регіонах.

Пересторогою західноукраїнського автономізму була і залишається загроза сепаратизму. Втім, на нашу думку, ця загроза буде значною мірою нейтралізована, якщо процес децентралізації в Україні супроводжуватиметься загальним рухом у напрямі європейської інтеграції. Інтеграція європейського зразка здатна значно знизити мотивацію сепаратистських рухів, оскільки не лише переносить політичний процес із центру в регіони, але й істотно інтернаціоналізує його.

«Україна регіонів» може відбутися як справді демократичний і ефективний проект, лише якщо стане частиною формування ширшого проекту «Європи регіонів». У цьому сенсі успіх демократичної децентралізації в Україні безпосередньо залежить від перспектив включення України в загальноєвропейський суспільно-політичний процес.

Розділ IV

Політична участь як індикатор ефективності політико-правового устрою сучасної України

Кожна політична система має механізми і процедури, завдяки яким громадяни та колективні суб'єкти суспільних відносин мають можливість доносити до влади свої вимоги, легітимуючи таким чином владу. Цей процес може здійснюватися по-різному — від індивідуального звернення до місцевого чиновника і колективних дій через групову політику до вирішення загальнодержавних питань в інших формах. При цьому дії громадян не завжди мають яскраво виражений політичний характер. Так, наприклад, претензії, що висловлюються представнику комунальних служб щодо якості побутового обслуговування, можуть перерости в інших формах у політичну акцію недовіри місцевій владі, якщо подібні негативні явища наберуть систематичного і масового характеру. Тому поряд із категорією «політична участь» часто використовують поняття «громадська участь», «громадська залученість», «громадянська активність», які *a priori* не виключають політичної складової зі структури участі. Головне, що політична участь завжди соціально детермінована, визначається характером та якісними характеристиками політико-правового устрою і, загалом, політичної культури, яка панує в суспільстві.

Оскільки політична участь здійснюється насамперед у сфері владних відносин, політична влада не може бути раціонально-інструментальною; вона увесь час стоїть перед необхідністю істотного врахування різноманітних психологічних чинників. Якщо ці чинники ігноруються, то досить швидко інструментальні намагання влади перестають спрацьовувати і її взаємини з підвладними набувають кризового характеру.

Ефективна і водночас достатньо широка участь є не лише здобутком демократичного реформування, а й засобом вдосконалення соціуму та певною мірою його «камертоном». Узгодження максимального задоволення базових потреб основних соціальних верств і потреб самої соціальної системи як сукупного цілого може бути вирішена не шляхом організації владних відносин у суспільстві, а визначенням ролі і місця політичної участі в політичній системі. Тобто йдеться про те, що для нормального функціонування соціуму недостатньо лише налагодження роботи традиційних інститутів демократії у сфері публічно-владних відносин, потрібна гармонійна організація всього соціуму, осьовим принципом якого є широкий доступ громадян до справедливого розподілу ресурсів і благ.

Одним з головних інститутів, що визначає характер політичної участі громадян, є держава. Саме від неї залежить, чи буде суспільство консолідовано рухатися у напрямі ясно окресленої мети, чи загрузне у болоті міжпартійних суперечок та перманентних політичних криз. На жаль, реалії сьогодення свідчать про розвиток політичного процесу в Україні саме за другим сценарієм. Як наслідок, украї негативні показники довіри до держави. Парадоксально, але факт, що найбільшу загрозу для життя українські громадяни бачать не від міжнародного тероризму або будь-якої країни, а від власної держави (табл. 1).

Чи існує загроза Україні від...

	США	Росії	Інших країн	НАТО	Української влади	Міжнародного тероризму	Протистояння між різними регіонами України
Так	36,8	18	11,2	36,9	40	38	32,8
Ні	48,9	71,5	64,7	44,4	43,8	40,9	48,9
Важко відповісти	14,3	10,5	24,1	18,7	16,1	21,1	18,2

Джерело: Соціологічні опитування — Центр Разумкова // http://www.ucseps.org/poll.php?poll_id=235.

Вражаючими за рівнем негативності є й оцінки діяльності уряду України (табл. 2).

Яким з наведених нижче слів Ви характеризували б уряд у нашій країні? (%)

Ефективний	6,0
Бюрократичний	37,1
Корумпований	57,8
Бандитський	43,6
Справедливий	3,2
Що опікується благом простих людей	3,7
Відповідальний перед народом	6,6
Важко відповісти	13,4

Джерело: Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М. Шульги. — К.: Інститут соціологи НАН України, 2007. — С. 472–473.

Індикатором якості політичної участі вважають політичну ефективність, під якою розуміють наявність відчуття у пересічної людини можливості впливати на політичний процес. Чим вищий рівень політичної ефективності в масовій свідомості пересічних громадян, тим якісніша демократія. Зокрема, в Україні ефективність звернення людей до правоохоронних органів у разі обмеження їхніх прав та інтересів і досі залишається на дуже низькому рівні, оскільки відповідні установи часто не виконують покладені на них обов'язки із надання правозахисної допомоги населенню. Не випадково, що рівень довіри до українських правоохоронних органів з боку людей залишається одним з найнижчих в Європі — 3,61 за десятибальною шкалою.

Причиною існуючих в Україні негараздів є насамперед відсутність ефективної держави та чітко окресленої національної стратегії розвитку, яка б дістала підтримку у переважної більшості українських громадян. А якщо немає такої стратегії або вона зустрічає опір великих сегментів українського соціуму, то, відповідно, важко мобілізувати громадян на політичну участь, яка б сприяла консолідації суспільства. Йдеться, насамперед, про найбільш прийнятну для України модель національно-державного розвитку.

Найважливішим інституційним каналом політичної участі залишаються вибори. Саме вибори у сучасних суспільствах виступають рушієм соціальних змін, індикатором рівня демократичності політичної системи. В електоральному процесі демократичних країн протікають процеси, які не можуть не викликати занепокоєність. Ідеться про зменшення електоральної активності, а також про те, що використання виборчого права як способу висловлення власної думки зменшується. Аналогічні процеси простежуються і в Україні, де в складних умовах соціальних негараздів соціальне благополуччя громадян часто залежить від вдалого вибору політичної сили, за якою стоїть фігура патрона (олігарха). Тому участь у виборах стає не лише свідченням демократичності політичного ладу і проявом волевиявлення, а вимушеною мірою, способом забезпечення власного благополуччя і навіть самовиживання, а тому часто не відбиває справжніх політичних уподобань виборців. Не випадково, що означена політична практика разом із уявою про можливість фальшування підриває довіру до виборів як інституту демократії, про що свідчать результати соціологічних досліджень. Так на питання «Чи згодні Ви з твердженням «Вибори в нашій країні є вільними і чесними?» ствердну відповідь дало

13,6% громадян, негативну 69,5%, вагалися з відповіддю 16,8% респондентів.

Тобто, як показала практика проведення виборів в Україні за пропорційною системою, поряд з підвищенням ролі політичних партій у політичному житті, вона виявила низку суттєвих негативних моментів. Це, насамперед, стосується формування партійних списків, які значною мірою складаються не з провідних політичних діячів, а з людей, здатних забезпечити необхідну фінансову, адміністративну або іншу підтримку діяльності партії. Подальше запровадження пропорційного виборчого законодавства, яке визначається об'єктивними потребами перетворення політичних партій на ключовий суб'єкт політичної системи, вимагає одночасного застосування ефективних важелів для запобігання означеним негативним явищам. Серед запобіжних заходів пропонується можливість виборців голосувати не лише за закритий партійний список, а й за конкретну особистість, а також сприяти укоріненню у життєдіяльності українських політичних партій традицій і норм внутрішньопартійної демократії*. Також гострою проблемою, що негативно позначається на демократичності електорального процесу і, відповідно, результатах народного волевиявлення, є відсутність реєстру виборців.

Специфіка політичної участі громадян України в умовах переходу до демократії. Політична участь є інтегральною характеристикою політичної культури. Політична ж культура є похідною від процесів, що відбуваються у суспільстві, тому для перехідних суспільств характерний «проміжний» тип культури: він акумулює в собі як рудименти минулих суспільних відносин, так і паростки нових. Для характеристики основних тенденцій політичної культури українського суспільства працівниками Інституту соціології НАН України був розроблений інтегральний тест типів політичної культури. В його основу було покладено підхід, який передбачав дві змінні: тоталітаризм/демократія; активність/пасивність. Результати соціологічних досліджень дали такі результати (табл. 3).

* У таких країнах, як Бельгія, Греція, Данія, Латвія, Люксембург, Польща, Фінляндія, Швейцарія, Швеція, Чехія, тип виборчої системи передбачає наявність регіональних відкритих списків партій (блоків). Черговість кандидатів у списку партій (блоку), за яку голосують виборці, визначається самими громадянами, що беруть участь у виборах.

Типи політичної культури, %

Типи політичної культури	Частка представників
Активно-демократичний	16,7
Пасивно-демократичний	50,7
Активно-тоталітарний	5,9
Пасивно-тоталітарний	26,7

Джерело: Щербак М. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту «Типи політичної культури» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 157.

Привертає увагу наявність доволі значної частини представників типологічної групи «пасивно-тоталітарного типу політичної культури» — 26,7%, які, на відміну від носіїв свідомості «активно-тоталітарного типу» — 5,9%, також не сприймають ідей демократії, але при цьому не налаштовані активно захищати цінності тоталітарного суспільства, яких вони дотримуються. Отже, в українському суспільстві переважає «пасивно-демократичний тип політичної культури» — 50,7%. Люди, що входять до означеної групи, сприймають цінності демократичного суспільства, але не готові активно підтримувати їх. Таке співвідношення загалом підтверджується дослідженнями рівня політичної активності українських громадян.

Дані соціологічних досліджень підтверджують низький рівень участі громадян у громадському житті. Так, на питання Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадянської діяльності?, у 2008 р. фахівці Центру Разумкова отримали наступні відповіді: «так» — 11,6%; «ні» — 76,2%; «важко відповісти» — 12,2%. За даними Інституту соціології НАН України у 1994 р. 82% громадян України не були членами жодної громадської, політичної організації або руху, у 2007 — 87%. Отже, формальна участь у суспільно-політичному житті залишається вкрай обмеженою і навіть зменшується.

На питання «Чи повинні прості громадяни мати реальний вплив на прийняття державних рішень?» 9,1% респондентів дали негативну відповідь, 37,2% вважають, що «повинні мати вплив лише ті громадяни, що є компетентними у питаннях, які вирішуються», 41% — «повинні мати вплив усі громадяни», 12,8% вагалися з відповіддю. Відповіді на це питання показують, що у суспільстві немає однозначної думки щодо характеру політичної участі. По суті, респондентів за змістом відповідей можна віднести або

до прихильників елітарних моделей демократії, або партиципаторної (демократії участі). Причому їх кількість приблизно однакова. Якщо віднести 9,1% відповідей респондентів, які вважають, що пересічні громадяни не повинні впливати на прийняття державних рішень, оскільки це справа управлінців і політиків, то сума показників (46,3%) надає перевагу умовним прихильникам концептуальних моделей елітарної демократії.

Цікавила соціологів і думка громадян щодо формату громадської дії, а тому було поставлене наступне запитання: «Якщо люди мають спільні цілі і хочуть їх досягти, як їм потрібно діяти, щоб досягти максимального ефекту?» 8,3% вважають, що «слід діяти кожному індивідуально», 20,6% — «діяти спільно, але неформально», 40,6% — «створити громадську організацію або приєднатися до вже існуючої», решта респондентів вагалися з відповіддю. Як бачимо, більше 40% громадян вірять у творчі потенційні можливості громадських об'єднань. Проте разом з тим очевидна недовіра до існуючих форм та умов діяльності громадських організацій. Про це свідчать і дані моніторингу 2001–2008 рр., які не дають підстав стверджувати про стабільну позитивну динаміку довіри до громадських об'єднань. На питання: «Чи довіряєте Ви громадським організаціям?», отримані наступні відповіді: «Повністю довіряю» — 4,7%; «скоріше довіряю» — 22,2%; «скоріше не довіряю» — 23,6%; «повністю не довіряю» — 22,1%; «важко відповісти» — 27,3%.

Тобто характер політичної участі населення України несе певні протиріччя. А саме: доволі висока активність під час виборів супроводжується вкрай низькою залученістю до роботи в суспільно-політичних об'єднаннях. Виникає закономірний інтерес щодо причин такого становища, а тому в контексті досліджуваної проблеми було поставлене питання про перешкоди на шляху громадянської активності (табл. 4).

Відповіді на це питання показують, що перешкоди на шляху розвитку громадянської активності населення криються насамперед у соціально-економічній площині. Відсутність вільного часу для занять громадськими справами та грошей у більшій частині респондентів (55,6%) свідчить про наявність проблем насамперед у сфері матеріального забезпечення. Активність меншої частини залежить від суб'єктивного чинника і, насамперед, ефективності діяльності громадських утворень та позитивного досвіду, який би широко пропагувався. Тоді б більшість людей знали, як досягти своєї мети та знаходили б однодумців.

Що заважає Вашій громадянській активності?

Відсутність вільного часу	Загроза пролидії з боку органів влади, силових структур, керівництва тощо	Незнання, як досягти своєї мети	Недостатність грошей та інших ресурсів для здійснення такої діяльності	Не маю однодумців	Інше	Важко відповісти
43,4	8,0	13,8	12,2	6,4	19,1	6,5

Джерело: Соціологічні опитування — Центр Разумкова // http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=368

Особливістю українського суспільства є те, що низькі показники політичної участі у конвенційних формах не спричинили поширення неконвенційних форм громадсько-політичної активності населення. Виокремлення шляхом факторного аналізу сталих ознак політичної участі дало змогу виявити чотири форми політичних стилів активного населення України: «активне контактування», «обмежена демонстративність», «дієвий нонконформізм» та «радикальна демонстративність». Серед населення України більш поширеними є ті форми громадсько-політичних практик, які пов'язані з передвиборчими кампаніями. Натомість протестні практики іншого характеру, зокрема економічного, суттєвого поширення не набули.

Факторний аналіз позитивних відповідей щодо запропонованих громадсько-політичних заходів дав змогу українським соціологам об'єднати різні вияви політичних стилів життя активної частини населення України (табл. 5).

На фоні низької довіри до органів державної влади, скептичного ставлення громадян щодо дієвості демократії в Україні дані соціологічного моніторингу все ж свідчать про деякі позитивні зрушення у суспільній свідомості, які сприятимуть зміцненню демократичного потенціалу суспільства. Пошлемося на висновки Є.Головахи, який зазначив, що перші ознаки зміни соціальної ситуації зафіксовано у 1999 р., коли вперше за термін спостережень припинилося невпинне погіршення показників соціального самопочуття і ставлення людей до власного місця в суспільстві. Тобто розпочався процес зменшення кількості респондентів, які «швидше не задоволені» і, відповідно, почала зростати частка «швидше

Аналітичні доповіді

задоволених» своїм соціальним становищем. Означена соціологом тенденція спостерігалася й протягом 2003–2006 рр. (табл. 6)

Факторний аналіз участі населення України в громадсько-політичних заходах

Громадсько-політичні заходи	Фактори			
	F1	F2	F3	F4
Вступав у контакт з активістами політичних організацій	0,814			
Вступав у контакт з офіційними представниками влади	0,687	0,253		
Збирав підписи під колективними зверненнями	0,610			
Носив символіку політичного характеру		0,670		
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів		0,577		
Брав участь у законних мітингах і демонстраціях		0,573	0,253	
Не купував певні товари з політичних міркувань		0,516		0,271
Брав участь у роботі передвиборчих штабів	0,345	0,359		
Пікетував державні установи			0,647	
Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках			0,612	
Блокував шляхи сполучення			0,475	
Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)			0,413	-0,284
Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту				0,673
Брав участь у захопленні будівель державних установ				0,639
Брав участь у голодуваннях протесту			0,406	0,581

Примітка: У таблиці наведені коефіцієнти, значення яких перевищує 0,25.

Сучасна українська політика

Міра задоволення своїм становищем у суспільстві на теперішній час, %

	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Скоріше не задоволений	50,5	62,4	62,2	63,4	71,8	77,5	73,1	69,4	70,1	63,2	61,4	58,2	46,6	49,0
Важко сказати, задоволений чи ні	33,0	24,8	25,2	25,3	19,6	15,2	18,7	22,1	21,8	23,7	26,9	26,4	33,9	30,6
Скоріше задоволений	16,0	12,6	12,3	11,3	8,5	7,0	8,0	8,5	8,1	12,2	11,2	15,4	19,5	20,2
Не відповіли	0,4	0,3	0,3	0,0	0,2	0,3	0,3	0,0	0,0	0,8	0,4	0,0	0,1	0,3

Джерело: Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. — К.: Ін-т соціол. НАН України, 2006. — С. 39.

Тобто очевидна тенденція зміни базисного типу особистості, яка свідчить, що на теперішньому етапі свого розвитку українське суспільство за «людськими ресурсами» більшою мірою готове до демократичних і ринкових перетворень, ніж це було у перші роки незалежності України. Так, в останні роки в Україні суттєво побільшала кількість т.з. «інтерналів» — людей, які відповідальність за своє життя покладають передусім на самих себе, а не на зовнішні обставини (табл. 7).

Обставини, які впливають на життя людини

	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Здебільшого від зовнішніх обставин	20,4	28,2	29,2	31,2	31,2	38,6	29,2	28,5	25,2	24,0	19,6	19,3	18,6	18,9	11,1
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	34,9	30,6	28,3	27,7	30,7	28,1	32,3	30,7	28,6	28,1	27,8	29,3	27,2	29,5	24,8
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	25,7	21,3	22,6	22,2	24,0	18,7	23,9	23,7	28,8	25,6	29,8	28,8	29,8	31,8	28,7
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12,3	10,0	10,3	9,2	7,6	7,2	7,5	8,8	9,7	10,7	11,6	12,1	12,8	10,4	22,7
Здебільшого від мене	6,6	9,2	9,2	9,7	6,4	7,1	6,8	8,1	7,5	11,5	11,2	10,2	11,4	9,3	12,4

Джерело: Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціол. НАН України, 2007. — С. 472.

Зважаючи, що інтернальність є психологічною домінантою людей, які живуть в економічно розвинених демократичних державах, можна констатувати, що в Україні останніми роками спостерігається тенденція наближення особистісних характеристик населення до базисного типу особистості в країнах Заходу. Таким чином, можна зробити висновок про наявність позитивної динаміки створення соціокультурних умов демократичної політичної участі.

Розділ V

Інтеріоризація змін у політико-правовому устрої України в громадянській свідомості

Інтеріоризація (фр. *interiorisation* — перехід ззовні всередину) означає засвоєння зовнішньої соціальної діяльності, формування відповідного внутрішнього плану свідомості. Жодна соціально-політична система не може бути стабільною без опанування і прийняття членами суспільства основ її політико-правового устрою. Для України ключовими в цьому плані є процеси утворення і підтримання інститутів громадянського суспільства (зокрема, формування у громадян елементів учасницької культури), без чого неможливе існування модерних демократій. Оскільки Конституція України, яка заснована на тих же началах, що й конституції всіх європейських демократій, включає до своїх норм базові права і свободи людини і громадянина, а також інститути, призначені для їх забезпечення; відповідно, ми можемо досліджувати стан інтеріоризації змін у політико-правовому устрої країни у двох аспектах: 1) опанування демократичних політичних цінностей і 2) рівня інституційних компетенцій українських громадян.

Соціологічні опитування, проведені протягом останніх років, засвідчують утвердження в свідомості громадян низки важливих демократичних цінностей.

Так, за результатами опитування Центру Разумкова (червень 2008 р.) на запитання «Чи можуть бути обмежені права особи?» відповіді розподілилися так: «так, можуть бути обмежені, якщо цього вимагають інтереси держави» — 10,7%; «можуть бути обмежені лише в тому разі, якщо ці права використовуються для порушення конституційних прав інших громадян чи груп громадян» — 40,5%; «не можуть бути обмежені за жодних обставин» —

34,1%; «важко відповісти» — 14,8%. Тобто в сумі близько 75% опитаних негативно оцінили перспективу обмеження громадянських прав на тій підставі, що цього вимагають інтереси держави.

У той самий час, на питання «Чи можуть бути обмежені свобода слова і свобода засобів масової інформації?» так само близько 75% дали негативну відповідь, причому 38% вважали, що це обмеження неприпустиме ні за жодних обставин: «так, можуть, бути обмежені, якщо цього вимагають інтереси держави» — 13,2%; «можуть бути обмежені лише в тому разі, якщо ці свободи використовуються для порушення конституційних прав окремих громадян чи груп громадян» — 36,9%; «не можуть бути обмежені за жодних обставин» — 38,0%; «важко відповісти» — 12,0%.

Схожі цифри дають відповіді на питання «Якою мірою дії влади повинні бути підконтрольні громадськості, суспільству?» «Всі без винятку дії влади повинні бути підконтрольні суспільству» — 23,3%; «всі, крім тих, що стосуються сфери безпеки і становлять державну таємницю» — 35,0%; «лише ті дії, які безпосередньо торкаються інтересів громадян (або окремих груп громадян) повинні бути підконтрольними суспільству» — 19,6%; «дії влади повинні бути підконтрольними суспільству лише в окремих випадках» — 5,9%; «дії влади не повинні бути підконтрольними суспільству» — 2,8%; «важко відповісти» — 13,5%.

За результатами опитування, проведеного роком раніше фондом Демократичні ініціативи, кількість тих, хто вважав демократію бажаним типом державного ладу для України, більш ніж вдвічі перевищувала кількість опитаних, які вважали, що за певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний (44,7% проти 20,9%).

Разом з тим, можна відзначити, що у опитуванні Центру Разумкова (2008 р.) на питання стосовно врахування інтересів меншості, коли треба було обрати одну з альтернативних відповідей («Усі соціальні проблеми мають вирішуватися на користь більшості громадян, а не меншості» або «Усі соціальні проблеми мають вирішуватися з урахуванням інтересів меншості, потрібно знаходити компроміс між інтересами різних суспільних груп») результати продемонстрували помітну кількісну перевагу прихильників першої позиції: 51,6% проти 38,5%. Тобто тут підсумки опитувань засвідчили недостатній рівень толерантності українських громадян.

Таким чином, можна констатувати засвоєння громадською свідомістю низки базових демократичних цінностей, хоча й за

певної фрагментованості. Зрозуміти причину такої фрагментованості можна, звернувшись до другого аспекту інтеріоризації — рівня інституційних компетенцій. І почати тут слід з рівня довіри до політичних інститутів.

Загальновідомим є факт, що практично всі основні політичні інститути держави протягом багатьох років від здобуття незалежності зберігають невисокі рейтинги довіри. Так, регулярні опитування Центру Разумкова протягом 2000-х рр. свідчать, що за винятком невеличкого проміжку з грудня 2004 р. по серпень 2005 р. (і ще одного місяця у 2007 р.) рівень повної довіри українських громадян до парламенту протягом 2000–2008 рр. залишався нижчим за 10%. Деяко кращі показники щодо довіри мав Президент України, але й у нього, за винятком того ж проміжку 2005 р., рівень довіри коливався у межах 5,9–19,4%. Те саме стосується Уряду України: тут показники, за винятком уже згаданого часового проміжку, знаходяться у межах 5,3–16,6%.

Здавалося б, можна зробити очевидний висновок: оскільки основні державні інститути не сприяють виконанню волі громадян, то й у громадян знижується довіра до них. Проте результати опитувань, де громадяни демонструють такий само або ще нижчий рівень довіри до громадських організацій, профспілок і партій, змушує скоригувати подібний висновок. Так, рівень довіри до громадських організацій протягом 2001–2008 рр. коливався у межах від 2,4–6,3%, лише раз на межі 2004–2005 рр. сягнувши позначки 7,9%; до профспілок — у діапазоні 2,7–7,6%; до політичних партій — 1–5%.

Отже, якщо можна пояснити низький рівень довіри до вищих органів державної влади високим рівнем корупції, відірваністю їх представників від звичайних членів суспільства, то профспілки і громадські організації являють собою базові форми самоорганізації громадян для реалізації і захисту своїх прав та законних інтересів, застосування цих форм передбачено законодавством, — і здавалося б, ніщо не заважає створювати їх і розвивати, щоб досягати своїх цілей.

Парадокс стане ще очевидніший, коли зіставити результати наступних опитувань. На запитання «Якщо люди мають спільні цілі і хочуть їх досягти, як їм потрібно діяти, щоб досягти більшого ефекту?», поставлене в опитуванні Центру Разумкова у червні 2008 р., відповіді розподілилися так: діяти кожному індивідуально — 8,3%; діяти спільно неформально — 20,6%; створити

громадську організацію або приєднатися до вже існуючої — 40,6%; інше — 5,6%; важко відповісти — 24,9%.

Тобто громадяни демонструють розуміння ефективності спільних організованих дій. Разом з тим, на запитання «Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності?» голоси поділилися таким чином: «так» — 11,6%; «ні» — 76,2%; «важко відповісти» — 12,2%. Тобто майже 90% опитаних констатували свою незадіяність у громадських справах.

Подібним чином громадяни давали відповідь на запитання «Хто має представляти Ваші інтереси у суспільних процесах в першу чергу?»: бізнесові структури — 1,4%; громадські організації — 13,8%; ЗМІ — 10,5%; окремі політики — 11,9%; політичні партії — 26,4%; профспілки — 13,5%; інше — 4,3%; важко відповісти — 18,2%. Тобто партії посіли чільну позицію в уявленнях громадян про захист їхніх інтересів; але при цьому віднесли себе до членів певної партії лише 4,7% (91,4% — ні).

Отже, громадяни вважають, що найефективніший спосіб досягти спільних цілей — через створення або приєднання до громадських організацій, але майже 90% не беруть участі у громадській діяльності; вони покладають свої надії на партії — але 95% не вступає до них. Наочною є певна суперечність. Чим її пояснити?

Перш за все, відзначимо низький рівень інституційної компетентності громадян у технічному сенсі. Простіше кажучи, громадяни часто просто не уявляють, як скористатися тими чи іншими інститутами для захисту своїх прав. Зокрема, в опитуванні Центру Разумкова протягом двох останніх років на питання «Чи знаєте Ви, що треба зробити, щоб звернутися до суду для захисту своїх прав?» українці відповідали так (табл. 8):

	2006 рік	2007 рік
Добре знаю	8,9	10,2
Приблизно знаю	54,5	53,2
Не знаю	33,2	31,7
Важко відповісти	3,4	4,9

Але це стосується не лише суду. Більше 50% опитаних протягом 2006–2007 рр. оцінювали рівень поінформованості про свої права та можливості їх захисту як низький (ще майже 40% — як незадовільний). І у повній відповідності до цих результатів згідно з даними опитування про те, до яких заходів вдавалися респон-

Аналітичні доповіді

денти для захисту порушених прав, близько 60% дали відповідь «не вдавався ні до яких заходів» (табл. 9).

	% усіх	% респондентів, чиї права порушувалися
Звернення до адвоката	3.0	10.8
Звернення до суду	5.0	18.1
Звернення до прокуратури	2.0	7.2
Звернення до Уповноваженого Верховної Ради з захисту прав людини	0.4	1.4
Звернення до неурядових правозахисних організацій	0.9	3.2
Звернення до міжнародних організацій	0.2	0.7
Звернення до Європейського суду з прав людини	0.6	2.2
Звернення до органів влади (включно з народними депутатами та Президентом)	2.1	7.6
Проведення акцій непокори (пікетування, голодування тощо)	0.7	2.5
Інше	1.9	6.9
Не вдавався до жодних заходів	16.3	58.8
Важко відповісти	0.8	2.9

Отже, йдеться про кардинальну неграмотність українців в інституційному сенсі. Зазначимо, що такий низький рівень інституційної грамотності стосується не лише політики, а й інших сфер суспільних справ. Наприклад, опитування фіксують невисокий рівень користування громадянами, які мають релігійні переконання, — релігійними інституціями: якщо до віруючих відносить себе близько 75% опитаних, то лише 33,5% відносять себе до певної конфесії і лише 19,3% з віруючих є членами місцевих релігійних громад. Якщо з-серед віруючих близько 25% відвідує служби чи зібрання раз на тиждень або 1–3 рази на місяць, то більше 55% — раз на кілька місяців або 1–2 рази на рік. Впадає в око паралель з ситуацією у політичній сфері: на питання «Чи цікавитеся ви політикою?» ствердну відповідь дають 55%, «постійно слідкують за подіями політичного життя в Україні» — уже близько 41%, віднесли себе до тих, хто має «чіткі політичні переконання», трохи менше 37%, а «залученими до активної громадської діяльності» визнали себе 11,6%. Нарешті, при цьому є членами політичних партій, як уже згадувалося, менше 5%.

Таким чином, що далі від загального ставлення до подій і ближче до певної інституційно артикульованої дії, то сильніше падає відсоток тих, хто бере в цьому участь. До певної міри можна пояснити це неподоланою спадщиною авторитарного устрою суспільства, коли інституційний вимір активності задавався «згори» і не був пов'язаний з персональним вибором особи; коли ж такий диктат зник, мотиви застосування інститутів на новій основі, коли громадянин усвідомлює, що його права і свободи мають бути інституційно виражені, ще не встоявся. Це створює в суспільстві катастрофічний інституційний вакуум, коли вірні громадські імпульси, навіть щодо повсякденних питань, не доходять до реалізації. Про те, що відсутність інституційних компетенцій, які є необхідним елементом в кожному розвиненому суспільстві, проникла в найпростіші рефлексивні громадян, опосередковано свідчать підсумки наступного опитування.

За даними Інституту соціології НАН України громадяни продемонстрували досить високий рівень готовності брати участь у справах благодійності та доброчинства щодо впорядкування різних сфер суспільних справ.

На запитання «Чи згодні ви взяти участь у наступних видах діяльності та за яких умов?», відповіді поділилися так (у %) (табл. 10):

	Допомога хворим, інвалідам	Допомога бідним	Організація дозвілля та відпочинку	Участь у забезпеченні правопорядку	Участь у озелененні міста / села	Участь у прибиранні території за місцем проживання
Не згодні ні за яких умов	14,5	12,7	20,7	33,2	12,3	12,2
Згодні за повну платню	8,2	6,8	18,2	14,6	14,3	10,2
Згодні за часткову платню	12,4	10,8	11,9	8,8	14,4	10,5
Згодні безоплатно	31,9	34,2	12,9	10,8	38,3	48,3
Важко сказати	32,8	35,4	35,9	32,3	20,4	18,6
Не відповіли	0,1	0,1	0,4	0,3	0,2	0,2

З цим розумінням багатьох громадян необхідності брати участь у впорядкуванні суспільних справ контрастує надзвичайно низький рівень довіри до громадських організацій. Тобто, не довіряючи, громадяни ніби «не впізнають» у членах ГО і членах партій самих себе, таких же звичайних громадян, до яких можна було б долучитися; що свідчить про те, що відчуження членів суспільства від інституцій, яке походить з авторитарних часів, далеко не подолане. І ми маємо уточнити формулу зв'язку між довірою до інститутів і політичною участю: не лише «оскільки не довіряємо, то не беремо участі», а й **оскільки не беремо участі (не користуємося інститутами), то й не довіряємо**.

Отже, коли під час регулярних опитувань кількість тих, хто дає відповідь, що події в Україні розвиваються в неправильному напрямі, невпинно зростає, сягнувши на середину 2008 р. понад 80%; коли так само фіксується погіршення оцінки у відповідях на питання «чи почуваетеся Ви господарем своєї держави?»; чи змінилася спроможність громадян впливати на дії влади, як змінилося ставлення влади до громадян, і при тому ми не реєструємо сплеску утворення громадських організацій, партій, рухів, які намагаються змінити вектор руху, взявши на себе відповідальність, — очевидно, що громадяни виставляють оцінку за стан демократії насамперед собі. Але самі громадяни зазвичай не віддають собі у цьому звіт. Симптоматичними є результати опитування, коли на питання про те, «чому ви не залучені до активної громадської діяльності», відповідь «не маю можливості» обрали 31,0%, в той час як «не маю потреби в цьому» — 58,8%. Таким чином, як мінімум дві третини членів суспільства не бачить своєї відповідальності за стан справ у державі. Тобто, тут інституційна некомпетентність переростає з «технічної» у «концептуальну»: можна проінтерпретувати ці результати так, що пересічний громадянин несвідомо вважає, що політичні інститути мають працювати незалежно від його участі, силами фахівців, яких він не ідентифікує з собою.

Отже, низький рівень інституційних компетенцій громадян суттєво трансформує картину інтеріоризації в громадянській свідомості змін у політико-правовому устрої України (зміст яких — рух до демократичної держави, євроінтеграції), перетворюючи їх багато в чому на імітації.

Тим не менше, можна вказати на два чинники, які зменшують описаний негативний вплив слабких інституційних компетенцій.

По-перше, це інститут виборів. Протягом усього часу незалежності українські громадяни демонстрували високий рівень електоральної активності, який майже весь час перевищував 70% і дещо знизився лише останнім часом (1994 — вибори до Верховної Ради України — 75,6%, вибори Президента України — 71,6%; 1998 — вибори до ВР України — 70,78%; 1999 — вибори Президента України — 70,15% (1 тур), 74,87% (2 тур); 2002 — вибори до ВР України — 69,26%; 2004 — вибори Президента України — 74,56% (1 тур), 80,44% (2 тур), 77,20 (3 тур); 2006 р. — вибори до ВР України — 67,58%; 2007 р. — вибори до ВР України — 63,22%).

Проте важливий не лише високий рівень активності. Спираючись на дані останніх досліджень, можна з певними застереженнями стверджувати, що право вибору утвердилося в політичній свідомості українських громадян як наріжна цінність. Так, опитування щодо ставлення громадян до позачергових парламентських виборів 2008 р. показало, що хоча більше половини громадян не підтримує їх проведення (негативна оцінка по регіонах коливалася від 47,9 до 72%) (табл. 11):

	Дніпропетровськ	Київ	Львів	Вінниця	Одеса та Херсон	Донецьк
Так	25,6	20,5	24,1	15,7	21,4	16,6
Ні	58,0	63,8	68,4	67,0	47,9	72,0
Важко відповісти	16,5	15,6	7,4	17,3	30,7	11,4

Тим не менше, більш як 65% виявило готовність голосувати на цих виборах: у жовтні 2008 р. на питання «Якби найближчої неділі відбулися парламентські вибори, Ви брали би в них участь?», отримані такі відповіді: «безумовно, ні» — 9,5%; «швидше, ні» — 7,9%; «ще не вирішив» — 14,6%; «швидше, так» — 35,9%; «безумовно, так» — 28,8%;

Про те, що українці цінують право обирати і розглядають його як реальний важіль свого впливу на дії влади, свідчать також дані опитування, за якими більше 80% дало негативну відповідь на питання щодо підтримки обрання Президента України депутатами Верховної Ради, а не на всенародних виборах Президента (вересень 2007 р.): так — 7,2%; ні — 81,0%; важко відповісти — 11,8%.

Це ж показують результати опитування, за підсумками якого переконливу більшість отримали ті, хто вважає, що голови місцевих

адміністрацій мають обиратися членами місцевих громад, а не призначатися (табл. 12):

Голів обласних державних адміністрацій має призначити Президент, як це робиться тепер	19,1
Голови обласних державних адміністрацій повинні призначатися Кабінетом Міністрів України	3,1
Голови обласних, державних адміністрацій мають обиратися депутатами обласних рад	8,2
Голови обласних державних адміністрацій мають обиратися безпосередньо мешканцями цих областей	57,1
Важко відповісти, важко сказати, не знаю	12,2
Немає відповіді	0,4

Таким чином, можна вважати, що право вибору набуло для українських громадян статусу «ядерної» політичної цінності.

Другий чинник, що компенсує обмеження недостатніх інституційних компетенцій громадян — великі громадські рухи: кінця 1980-х — початку 1990-х рр., що оформився як Народний Рух України, і 2004 р., що здобув назву «помаранчевої революції».

Для обох цих рухів характерна низка принципових моментів: 1) це масштабний суспільний рух, до якого залучаються статистично значущі верстви громадян; 2) він супроводжується сплеском суспільної довіри і веде до змін ідентичності громадян через орієнтацію на новий комплекс цінностей, що є інституційно вираженим; 3) при цьому у лавах наявної владної еліти відбувається розкол, за якого її частина, орієнтована на модернізацію, переходить на бік цього широкого руху; 4) на основі цього новопосталого союзу утворюється новий суспільний консенсус, що стає детермінантою подальшого розвитку суспільства. (Окремо відзначимо, що в обох випадках — передуюча ситуація як 1991, так і 2004 рр. являла собою руйнування попереднього консенсусу з повною делегітимацією наявної влади).

Рух кінця 1980-х — початку 1990-х рр., до найбільш масштабних дій якого були залучені (за офіційними і неофіційними даними) від сотень тисяч до мільйонів громадян — безпрецедентний для недержавних акцій усього радянського часу — спричинив зміни системи цінностей, на яких будувався консенсус у суспільстві, ставши основою національної держави. Починаючи з виборів 1989 р. відбувається переформатування еліт, новий

консенсус між якими знайшов вираження в Декларації про державний суверенітет України і Акті проголошення незалежності України. Звернемо увагу, що наступний інституційний розвиток України здійснювався саме як національної держави, з прийняттям національного законодавства, розбудовою державних інститутів, включаючи прийняття Конституції 1996 р. На основі національних інститутів розв'язувалися також кризи 1994 р. (позачергові вибори), 1996 р. (прийняття Конституції), 2007 р. (позачергові вибори). Цей комплекс національних інститутів став основою змін ідентичності української громади, поступової її інтеграції. Так, за опитуваннями Інституту соціології НАН України в період 2000–2006 рр. серед відповідей на запитання «Ким Ви вважаєте себе у першу чергу?» ідентифікація себе як «громадянина України» є домінуючою (у %) (табл. 13):

Можливі відповіді на запитання «Ким Ви вважаєте себе у першу чергу?»	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	31,3	30,2	31,6	32,3	30,5	24,6	27,7
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,9	8,6	5,9	4,8	6,7	6,4	6,6
Громадянином України	41,0	34,6	41,0	41,1	44,2	54,6	51,7
Представником свого етносу			3,0	2,5	3,1	2,1	1,8
Громадянином колишнього радянського Союзу	12,2	17,8	12,7	13,1	10,7	8,1	7,3
Громадянином Європи	2,8	2,8	0,7	0,5	0,7	0,8	1,3
Громадянином світу	5,6	5,7	2,7	3,6	2,4	2,5	2,8
Інше			1,8	2,0	1,4	1,0	0,7
Не відповіли	0,2	0,3	0,8	0,2	0,2	0,1	

Тоді ж на запитання «З якими країнами Ви найбільшою мірою пов'язані за Вашими культурними і духовними орієнтаціями?» громадяни дали такі відповіді: «з європейськими країнами» — 9,1%; «з Україною» — 41,9%; «з регіоном, в якому Ви живете» — 29,5%; «з мусульманським світом» — 0,3%; «з Росією» — 15,7%. А на питання «Чи хотіли б Ви, щоб Ваша область вийшла зі складу України і приєдналася до іншої держави?», результати за регіонами мали такий вигляд (табл. 14):

Аналітичні доповіді

	Захід	Центр	Південь	Схід
Так	3,4	1,4	11,6	10,4
Ні	91,3	93,1	75,1	77,9
Важко відповісти	5,3	5,5	13,3	11,7

Таким чином, українське суспільство виявляє високий рівень консолідованості. І ми можемо констатувати, що імпульс інституційного розвитку, заданий 1991 року, зберігся.

Помаранчевий рух 2004 р., попри значно менший часовий проміжок часу, за який можна простежити його вплив і фактичний провал його як революції у класичному сенсі, також дозволяє виділити певні аналогічні моменти. Насамперед відзначимо, що масова участь громадян в акціях протесту спричинила надзвичайний сплеск довіри не лише до окремих політиків, а саме до основних інститутів державної влади: рівень довіри до парламенту зріс з осені 2004 до зими 2005 р. з 7 до 28%, а до Президента — з 10,4 до 46,7%, тобто у 4 і 4,5 рази (!). Це підтверджує висловлену вище тезу, що рівень довіри до політичних інститутів залежить від рівня участі громадян у їх функціонуванні. Щоправда, статистика свідчить, що досить швидко цей рівень довіри повернувся до значень, які фіксувалися напередодні акцій; але така ситуація закономірна: якщо зміни рухалися зусиллями чисельних громадян, то зі відходом їх з сфери публічності цей рух припинився або загальмувався.

Водночас, можна зафіксувати дві надзвичайно важливі зміни в інституційному вимірі і характері суспільних практик: це стосується виборів до органів влади і становища ЗМІ. По-перше, наступні після кампанії 2004 р., супроводжуваної потужним протестним рухом, вибори 2006 і 2007 рр. були визнані як чесні і справедливі зовнішніми спостерігачами (як російськими, так і європейськими); т.зв. «адміністративний ресурс», втручання чинної виконавчої влади у процес виборів перестав бути визначальним чинником. По-друге, був ліквідований монополізований стан у сфері ЗМІ (насамперед телебачення), з практикою т.з. «темників». Регулярні опитування протягом 2005–2008 рр. показують стале зростання розриву між тими, хто скоріше довіряє і скоріше не довіряє ЗМІ (на користь перших). Якщо протягом 2002–2004 рр. ця різниця коливалася, як правило, в межах 14–20% і в середньому становила 17,64%, то протягом 2005–2008 рр. вказаний діапазон змістився у проміжок 20–30% і становив у середньому 25,94%. Очевидно,

таке помітне зміщення, яке зберігається протягом чотирьох років, не можна пояснити випадковим статистичним відхиленням. Якщо ж врахувати, що 87,4% громадян звертаються у пошуках інформації до телебачення, 66,6% — до газет, 50,4% — до радіо, стає очевидно, що в Україні принципово розширилися можливості для вільного формування громадської думки. Якщо узагальнити значення змін, то, по суті, звільнилися від корупції два ключові інститути «щоденного плебісциту», який визначає існування нації, через занурення у дискурс попереднього обговорення проблем — а потім кристалізацію його у виборі. Про це свідчить також і постійне просування України нагору в рейтингу свободи преси — на сьогодні вона посідає 87 місце серед 173 країн. Але те, що й після цього величезного прогресу (нагадаємо, за роки президентства Л.Кучми він двічі потрапляв до десятки «ворогів преси» серед лідерів держав) країна знаходиться рівно посередині згаданого рейтингу, виразно показує довжину шляху, що залишається попереду. Також важливо й те, що Україна після 2004 р. вперше за рейтингом Фрідом Хаус перейшла з числа відносно вільних країн до вільних.

До сказаного про конструктивні зміни, спричинені загальнонаціональними рухами в інституційному вимірі, слід додати, що вони діють як потужні інтегруючі устрої щодо установок і цінностей громадян; вони оприявнюють єдність, яка наявна лише латентно, артикулюють її у публічній формі і, зрештою, реалізують її інститутотворчий потенціал. Про формування національно орієнтованої спільності з усіх верств пізньорадянського суспільства вже йшлося. Щодо помаранчевого руху, звернемо увагу на дані червневого опитування 2008 р., де переважна частина українських громадян виявила прихильність до ліберальних поглядів в економічній сфері, що корелюють з політичними цінностями, про підтримку яких йшлося в першій частині роботи.

На запитання «Виберіть твердження, з яким Ви більшою мірою згодні (рівні доходи чи рівні можливості)» громадяни відповідали так (табл. 15):

Люди повинні бути рівними в соціально-економічному, матеріальному плані. Не повинно бути багатих і бідних	26,2
Люди повинні бути рівними перед законом, мати рівні права. А матеріальний рівень має залежати від праці і здібностей	70,7
Важко відповісти	3,1

На запитання «Виберіть твердження, з яким Ви більшою мірою згодні (роль держави)» відповіді були такими (табл. 16):

Держава повинна забезпечити всім громадянам пристойний рівень життя, хай не дуже високий, але всім	35,6
Держава повинна створити умови для того, щоб громадяни самі могли забезпечити собі гідний рівень життя	61,3
Важко відповісти	3,1

Сюди ж можна додати підсумки опитування в травні 2005 р., коли на запитання щодо права громадян мати приватну власність на землю більше 80% дали відповідь «повністю згодні» і «скоріше згодні» (табл. 17):

Повністю незгодні	5,5
Скоріше, незгодні	4,7
Скоріше, згодні	29,5
Повністю згодні	51,4
Важко відповісти	8,7
Не відповіли	0,2

Тобто прибічники орієнтації на ліберальні цінності в економіці і в 2005, і в 2008 рр. отримали в українському суспільстві явну перевагу.

Отже, для України, яка здійснює процес євроінтеграції, дієві зміни в політико-правовому устрої неможливі без утворення і підтримання громадянського суспільства з елементами учасницької культури. Соціологічні опитування показують утвердження в громадській свідомості низки важливих демократичних цінностей, заснованих на правах і свободах людини і громадянина, проте недостатні інституційні компетенції громадян (що можна пояснити неподоланою спадщиною авторитарного минулого) суттєво трансформують цю картину і нерідко перетворюють фундаментальні демократичні інститути на імітацію. Водночас, два чинники — право обирати, яке утвердилося в свідомості українців як наріжна цінність і цінність демократії як суспільно-політичного ладу, певним чином компенсують цей брак інституційних компетенцій і послаблюють його негативний вплив на інтеріоризацію змін у політико-правовому просторі України в громадянській свідомості.

Розділ VI
Правова політика як чинник становлення
демократичної державності

Правова політика за демократичних умов — це діяльність, спрямована на вдосконалення права й забезпечення його дотримання громадянами, організаціями й установами. За допомогою нових законів, особливо в період цілеспрямованого реформування суспільства, політика здатна кардинально змінювати суспільні відносини й задіювати нові форми суспільної організації. Необхідність вироблення єдиної цілеспрямованої загальнонаціональної програми розвитку державності потребує визначення основних параметрів і пріоритетів правової політики, покликаної оцінювати чинне законодавство і сприяти виробленню більш досконалої моделі суспільно-політичного устрою. Цей різновид політики є засобом юридичної легітимації, закріплення і здійснення політичного курсу країни, волі офіційних лідерів і владних структур. Спроби здійснювати ту чи іншу політику без правового забезпечення зазвичай приречені на поразку. Важливою проблемою здійснення правової політики є залучення поряд з політичними правами, юридичних обов'язків, які є різновидом і мірою державно-доцільної, розумної, корисної, об'єктивно обумовленої поведінки, покликаної вносити необхідний порядок у суспільне життя. До того ж реальність демократії значною мірою залежить від того, наскільки повно реалізуються права і наскільки чітко й послідовно виконуються обов'язки.

Процес модернізації українського суспільства виявив значну кількість помилок у реалізації державної політики. З огляду на це у процесі подальшого державотворення слід звертати особливу увагу на ті помилки, які спотворюють зміст державно-політичних рішень і ставлять під сумнів достовірність і об'єктивність діяльності політичних акторів. До основних помилок політико-правового характеру у державотворчому процесі України можна віднести такі:

- організаційні помилки, що включають підбір і розстановку кадрів, вибір засобів і способів реалізації намічених цілей;
- законодавчі помилки — прорахунки, що допускаються суб'єктами законотворчої діяльності;
- правозастосовні помилки — ті, що не дозволяють досягти істинних цілей правового регулювання;

– помилки в тлумаченні норм права, тобто прорахунки, що допускаються суб'єктами, які пояснюють сенс і зміст юридичної норми та умов її реалізації.

Зазначені помилки мають в Україні переважно суб'єктивну природу і є похідними від неправильної організації і функціонування інститутів влади, низького рівня професіоналізму на всіх рівнях державного управління, неадекватної оцінки політичної ситуації, самовпевненості представників політичної еліти.

В умовах перехідного розвитку, коли політичні процеси відзначаються суперечливістю, непередбачуваністю, виникненням взаємовиключних чинників, процес стабілізації вітчизняної політичної системи надзвичайно ускладнюється. Йдеться про швидкі й непередбачувані появу та зникнення політичних акторів, латентні форми реалізації влади, стиль державного управління, що спирається не на правові норми, а на особисті рішення урядовців, про стан аномії і ціннісної невизначеності, ослаблення соціального замовлення. Виходячи з цього, необхідно врегулювати процеси державотворення відповідно до прийнятних для нашого суспільства параметрів і включити поряд зі стихійними цілеспрямовані механізми соціально-політичного, економічного і правового розвитку, відповідно до умов вільної конкуренції.

Шлях до збалансованої державності означає не лише політичну та економічну модернізацію, а й органічне поєднання їх з правовою модернізацією, яка передбачає зміцнення судової влади, розвиток адміністративного, кримінального, цивільного законодавства, а також гармонійне узгодження цих процесів з утвердженням правових знань.

І надалі гострою проблемою в Україні є суперечність між задекларованими нормами та їх реальним втіленням. Йдеться про механізм гальмування, на який наштовхнулося наше суспільство після 1996 р. у питанні реалізації інституційно-правової модернізації. До основних причин виникнення такої ситуації, на наш погляд, належать: недостатній розвиток стійких елементів громадянського суспільства; відсутність необхідної кількості активних соціальних суб'єктів правового реформування, здатних не тільки підтримувати, а й проводити демократичні перетворення; бажання й потреба отримання швидкого ефекту за короткий історичний проміжок часу; наявність у попередньому історичному розвитку системи соціалізації населення, зорієнтованої на формальний характер існування Конституції, а також розриву між

конституційними нормами і діючими інститутами; неоднозначне (в розрізі легітимності) сприйняття значною частиною парламентарів принципів положень і окремих статей Конституції.

Розв'язуючи проблеми демократизації, реформатори повинні позбутися двох крайнощів — калькування досвіду розвинених демократичних країн та неврахування універсального характеру демократії. Отже, враховуючи специфіку перехідного стану нашої держави, основні орієнтири подальшого руху України у бік демократії бачаться такими:

1. *Необхідність підвищення рівня конкуренції у сфері державотворчої діяльності.* Відсутність достатнього рівня конкуренції у політико-владних структурах України дозволяє номенклатурно-клановим утворенням керувати державою за допомогою волюнтаристських методів. З огляду на це, особливої ваги набуває потреба розвитку конкуренції у середовищі державних службовців, що передбачає: їх рекрутування на основі професіоналізму, а не за принципом протекціонізму; залежність службової кар'єри від особистих якостей співробітників; адекватну оплату праці державного службовця.

2. *Визначальним чинником демократизму держави є встановлення рівноваги в суспільстві та гармонійних відносин між державою і громадянами.* Досягнення рівноваги в українському суспільстві потребує розв'язання на державному рівні проблеми відносин більшості і меншості. Гармонізація їх співіснування потребує надання меншості політико-правовими засобами широких можливостей відкрито, але в межах загальноприйнятих процедур і вимог захищати свої та суспільні інтереси.

3. Для поєднання реформаторських зусиль держави і сприяння цьому процесові суспільства вирішального значення набуває *створення децентралізованої політичної системи*, що дозволить підвищити якість управління і розширити представництво й реалізацію інтересів місцевих спільнот та окремих громадян. Несвоєчасне втілення децентралізаційної політики в Україні призвело до деградації централізованого механізму прийняття рішень. Запізніла реакція політичної системи зумовила ситуацію, за якої виникла плутанина і дублювання повноважень, а замість колективної — множинна відповідальність, що є стовідсотковою формулою політичної катастрофи. Поряд з цим на сьогодні в Україні немає чітко обґрунтованої концепції організаційно-правового забезпечення у сфері діяльності органів державної влади, що не може не ускладнювати завдань з проведення адміністративної реформи.

Ейфорія форсованих реформ в Україні, як і в деяких інших перехідних постсоціалістичних державах, зумовила помилкове тлумачення демократичного розвитку як процесу роздержавлення. Це виявилось у самоусуненні держави від відповідальності за долю і якість ринкових перетворень. Така позиція державних інституцій призвела до соціального невдоволення державою, що виявляється у різних формах — від соціального протесту до вивозу капіталу за межі держави, а також тотальної криміналізації суспільства.

4. Стабільний розвиток української держави неможливий без розвитку її соціальної складової — *соціальної держави*. Нині очевидно є потреба реанімації ліберально-демократичної реформи в Україні через наповнення її соціальним змістом. Не слід забувати й того, що українська держава є постсоціалістичною й, відповідно, її населення зможе активно включитися у процес реформування суспільства лише за умови забезпечення конституційно закріпленого втілення ідеї, цінностей і потенціалу соціальної держави. Досвід розвинених країн переконує, що зародження і формування соціальної держави відбувається не спонтанно, а на основі цілеспрямованої державної політики. Задля адекватного забезпечення соціальних потреб і запитів населення потрібне створення розвинутого ринкового господарства. Здійснення цього завдання в сучасних умовах є досить складною проблемою, оскільки в Україні склалася парадоксальна ситуація, коли надмірна лібералізація економіки монетарними методами провокує економічний колапс, стабілізація ж в умовах спотвореної економічної системи стає небезпечною, оскільки залишає її незмінною і заважає раціональному розподілу ресурсів, а лібералізація, яка проводиться після процесу стабілізації, призводить до нових шоків у економіці. Тому нині надзвичайно важливим є визначення економічної стратегії розвитку України на середню за терміном перспективу, що можливо лише за умови проведення довгострокової послідовної політики. Для досягнення поставлених цілей у такій перспективі Україні необхідно:

- оптимізувати державні фінанси і скоротити на цій основі бюджетний дефіцит;

- започаткувати розвиток основ муніципальної власності і регулювання проблем розподілу фінансів і власності між центром і регіонами;

- стимулювати акумуляцію внутрішнього інвестиційного потенціалу для забезпечення економічного зростання;

- скоротити дефіцит платіжного балансу, поліпшити його структуру і реструктурувати борги;

– забезпечити інституційний розвиток фінансового сектору економіки;

– провести адекватну цим процесам адміністративну реформу.

5. Важливим для формування соціальної держави є створення *ефективної соціально орієнтованої інституційної системи*. Провідну роль у такій системі покликані відігравати державні інститути з вузькою соціальною спеціалізацією. Поряд з ними мають бути задіяні біржі праці, житлово-комунальні установи, арбітражні суди, приватні страхові і пенсійні компанії, благодійні фонди. Створення такого розмаїтого інституційно-соціального конгломерату дозволить громадянам вибирати між державними і недержавними службами, а також дасть змогу використання, поряд з бюджетним, потенціалу небюджетного фінансування соціальних програм.

Також слід зважати, що соціальна держава у кожній країні формується, виходячи зі специфіки національних, історичних, соціально-політичних, географічних умов та традицій співіснування в межах конкретного суспільства. Тому в Україні її основу мають становити: центристська політика з орієнтацією на соціальний компроміс; конституційний обов'язок усіх владних структур підпорядковувати свою діяльність загальнодержавному інтересу, задоволенню соціальних потреб населення, підтриманню в суспільстві спокою, соціального миру; створення умов для вільного і всебічного розвитку особистості, реалізація її законних інтересів у єдності з інтересами суспільства; опрацювання ефективного інструментарію соціально орієнтованої політики держави, що включає систему правових, організаційних, планових і фінансово-економічних важелів та механізмів, здатних забезпечувати соціальні права і прожитковий мінімум кожному громадянину.

6. Умовою ефективною правової політики є *утвердження основоположних принципів функціонування правової держави*. Головним критерієм правової держави є її відповідність принципам рівноправності, демократії, соціальної справедливості, гуманізму. Ці критерії знайшли відображення в Конституції України. Однак у практично-соціальному сенсі до формування правової держави Україні ще далеко. Практична розбудова правової держави в Україні пов'язана з посиленням легітиматії влади, забезпеченням у суспільстві свободи, ефективним функціонуванням принципу поділу влади, дотриманням її окремими гілками принципу верховенства права, відповідністю законів суспільній етиці, усуненням численних порушень прав і свобод людини і громадянина, посиленням стабільності законодавства, декриміналізації суспільства.

На практиці в Україні чиновники, об'єднані у кланові угруповання, нерідко розробляють і ухвалюють закони або їх окремі положення «під себе», що порушує одну з основних вимог, які пред'являються в сучасному світі до правової держави. Згідно з цією вимогою держава і державний апарат мають бути відділеними від працюючих у них чиновників і службовців, а уряд — від його членів, що унеможлиблює прагнення вважати державу, уряд, державний апарат власністю тих, хто забезпечує їхнє функціонування. Єдиним пріоритетом державного службовця у правовій державі має стати професіоналізм. Що ж стосується його належності до певної державної структури, то його місце має визначатися відповідно статусу найманого працівника, роботодавцем по відношенню до якого є держава. Реальна свобода людини та найважливіші її права забезпечуються лише через взаємодію суспільства й держави, наділення останньої функцією гаранта соціальної справедливості у різних сферах функціонування суспільства — трудової діяльності і зайнятості, освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я, наукової діяльності та ін.

7. Розвиток держави на сучасному етапі засвідчує тенденцію до розширення участі структур громадянського суспільства в управлінні різними сферами суспільного життя, а також їхній вирішальний вплив на процеси державотворення і полікотворення. *Створення дієвого механізму взаємодії державних інститутів зі структурами громадянського суспільства*, поряд з розумінням функціонального характеру його всезагальних ознак, потребує врахування характеру їх проявів в умовах конкретно взятого суспільно-державного організму. Якими ж мають бути основні напрями формування такого механізму в Україні?

Одним з найважливіших напрямів практичного утвердження взаємодії держави й суспільства в Україні має стати розв'язання проблеми власності на користь суспільства, окремих громадян. Зазначене можливо здійснити лише політичними засобами, з цілеспрямованим і послідовним практичним вирішенням таких проблем: адекватного інформаційного забезпечення реформування суспільства у питанні здійснення приватизації, визнання за громадянами права на вільний вибір в соціально-прийнятних межах їхнього життєвого шляху; створення привабливих для інвестицій форм господарювання; всебічне стимулювання й підтримка дрібного виробника; подолання конфліктонебезпечного розриву у прибутках населення через надання державою можливостей

для трудового заробітку із залученням приватного бізнесу шляхом створення відповідних пільгових умов; цілеспрямованого розширення інфраструктури, спрямованої на самозабезпечення населення, насамперед молоді; забезпечення ефективного господарювання на селі, можливості якого тісно пов'язані з вирішенням ключового питання аграрної реформи — приватної власності на землю.

Суттєвою ознакою взаємодії держави і громадянського суспільства у транзитних умовах вважається поширення демократії з державно-владного на суспільно-особистісний рівень. Відомий західний політолог Р.Дарендорф справедливо вважає, що у перехідних демократіях немає ані часу, ані засобів, аби чекати, що все трапиться саме собою; необхідно будувати незалежні організації та інститути як проміжну ланку між урядом та індивідом. Тому важливим напрямом утвердження громадянського суспільства як альтернативи й водночас партнера держави є подолання правового нігілізму в суспільстві й утвердження правовим шляхом особистісного начала на всіх рівнях суспільної та державної організації. Основними умовами забезпечення цієї проблеми можна вважати:

1) підхід до прав людини як найвищої соціальної цінності, забезпечення якої має розглядатися як головна функція держави; 2) забезпечення соціальної справедливості через створення відповідного законодавства й механізмів його впровадження; розвиток соціальних програм, орієнтованих на створення гідного життя та вільного розвитку людини; заохочення благодійної діяльності; 3) вироблення цілеспрямованої державної соціально орієнтованої політики, спрямованої на здійснення програм соціальної допомоги певним верствам населення (малозабезпеченим, пенсіонерам, молоді та ін.), регулювання відносин, які стимулюють матеріальні основи життєдіяльності населення (податкова, антиінфляційна політика).

Втілення цих заходів дасть змогу поступово обмежити державне втручання в економічне і соціокультурне життя громадян. Розростання держави буде поступово зведене до мінімуму і дозволить останній зайняти функції суспільства під його постійним і всебічним контролем.

8. Важливою проблемою у процесі конституційної реформи є *забезпечення ефективності державного управління*. Криза, в якій опинилася Україна, є насамперед кризою управління людей і управлінських підрозділів. Причому в перехідних країнах різко зростає ціна помилкових і неефективних рішень. Ефективність державно-

го управління є не лише економічно-господарською, а й цінністю морального порядку поряд з раціональністю, продуктивністю, демократизмом, справедливістю, професіоналізмом та ін.

Невід'ємною складовою організаційного функціонування державно-управлінської системи є реальна практика управлінської поведінки конкретних посадових осіб. Бюрократія в системі управління не може розглядатися абстраговано, навіть якщо вона функціонує на основі чітких нормативно-правових принципів. Ефективність управлінської діяльності залежить не лише від особистих якостей суб'єктів управління, а й від ефективно орієнтованого соціального середовища, яке передбачає наявність наукової організованості всіх сторін суспільного життя; планомірності та економічного використання природних, матеріальних, людських та організаційних ресурсів; національної злагоди і політичної стабільності; сукупності благодійних чинників матеріального, соціально-політичного, організаційно-правового, морально-ідеологічного, психологічного й етичного характеру. Державне управління, що спирається лише на волюнтаристські рішення урядовців, унеможливує стабільність суспільного поступу.

Формування ефективної системи управління являє собою складний і в кожному конкретному випадку неповторний процес. Разом з тим він підпорядкований загальним, апробованим принципам. Вдосконалюючи систему управління, важливо не скотитися до бюрократизму, здатного зробити будь-яку систему прийняття рішень мертвою і недієздатною. Варто пам'ятати про те, що в умовах транзиту суспільні процеси надзвичайно ускладнюються. За цих умов державне управління, що спирається не на правові норми, а на особисті рішення урядовців, часто унеможливує демократичний розвиток. Останній насамперед передбачає подолання характерної для суспільств перехідного типу системної кризи управління, що включає *кризу участі, структурну кризу і кризу розподілу*.

Завдання поступової ліквідації *кризи участі* в українському суспільстві повинне включати розв'язання таких проблем:

1) використання потенціалу асоційованих груп інтересів у зв'язку з їхньою орієнтацією на довговічні життєві інтереси людей та прагматичні особистісні запити індивідів, а також значно ширшими можливостями (порівняно з політичними партіями) щодо тривалості та стійкості утримання масової уваги на певних політичних об'єктах; створення організаційної інфраструктури громадського співробітництва, в якій можуть бути реалізовані потреби

і запити індивідів, урегульовані гострополітичні проблеми, що є джерелом соціально-політичної напруги; недопущення асиметричного характеру діяльності груп інтересів у бік представництва і забезпечення інтересів окремих верств і груп населення; забезпечення мінімізації діяльності протестуючих груп та домінування асоційованих груп інтересів, орієнтованих на співробітництво, визнання наявного соціального і політичного порядку, а не на конфронтацію;

2) створення необхідних умов для вільної політичної конкуренції елітних груп; відпрацювання чіткої правової процедури змагальності за голоси виборців як єдиного способу завоювання влади;

3) досягнення соціокультурного «тонусу», що передбачає самоорганізацію участі в межах автономних, активно функціонуючих інститутів артикуляції інтересів; цілеспрямоване формування морально-культурних критеріїв політичної участі, таких як дотримання громадянської відповідальності, що передбачає активну громадську участь, спрямовану на підтримку життєдіяльності суспільного організму; взаємна довіра громадян один до одного та до інститутів державного управління й місцевого самоврядування; соціальне партнерство, що включає готовність низової ланки суспільства підкорятися існуючим нормам і розпорядженням державної влади та використання останньою потенціалу масової участі у прийнятті політичних рішень; атмосфера безпеки і довіри представників влади до своїх громадян, а також лояльності останніх до уряду й держави загалом;

4) широке запровадження громадянських свобод і доступність інформації щодо організаційних умов участі, спрямованих на формування ефективних механізмів впливу громадян на процеси прийняття політичних рішень;

5) створення сприятливих можливостей для політичної участі опозиції з посиленням уваги на необхідності створення відповідної правової бази для її діяльності; створення нормативів і можливостей для конструктивної діяльності парламентської опозиції.

Усунення *структурної кризи* потребує:

1) формування інститутів та умов суспільної організації, за яких працівник може стати власником, оскільки міра власності в соціально організованому суспільстві є мірою свободи; перехід від нормативно-правового до практичного утвердження демократії прийнятної для переважної більшості громадян держави з опорою на такі елементи, як народний суверенітет, демократичні права і свободи, економічні, соціальні та інші права особи;

2) подолання вузькопартійних інтересів, групової ієрархії, визначення потенційно незаконних інтересів через моделювання виражених у законі інтересів щодо суспільних інтересів в цілому; реалізація соціальних інтересів через їхній тісний взаємозв'язок з владою і державним управлінням, практичне утвердження функції державної влади;

3) сприяння розвитку децентралізації, який передбачає делегування центральним урядом чітко визначених повноважень на місцевий рівень з метою розв'язання питань загальнонаціональної ваги, а також втілення у життя регіонально-локальних програм; визначення граничних можливостей самоврядування, оптимального співвідношення державного управління і самоврядування з метою підвищення рівня управління державою та окремими регіонами, забезпечення легітимності управління і готовності населення брати участь в управлінні.

Криза розподілу в Україні може бути подолана за таких умов:

1) розвиток малого підприємництва як дієвого засобу у вирішенні завдань надання додаткових робочих місць, насичення ринку товарами та послугами, формування середнього класу; захист законних інтересів вітчизняних підприємців і споживачів, підвищення конкурентоспроможності товаровиробника на внутрішньому і зовнішньому ринках; вирішення проблеми власності з урахуванням соціальної справедливості, відповідної вимогам і потребам суспільства, створення відповідального перед суспільством власника чи групи власників на кожному приватизованому об'єкті;

2) створення в суспільстві ситуації рівності у забезпеченні основних прав і обов'язків, а також недопущення соціальної і економічної нерівності на основі справедливості, яка дає можливість надання компенсаційних переваг для кожної людини й, зокрема, для менш забезпечених членів суспільства; створення схеми соціальної співпраці, яка викликає бажання до співпраці у кожного; поєднання індивідуальної свободи і справедливого розподілу матеріальних благ, рівність і відкритість доступу до владнозначущих відповідальних посад на основі конкурентного відбору;

3) подолання лицемірства представників влади, пов'язаного з намаганнями приховати опікування власним добробутом за гучними заявами про їхнє прагнення до забезпечення народного добробуту, а також цинізму населення, пов'язаного з поступовою втраатою значимості моральних норм та ідеалів.

9. Ефективність державного управління в сучасних умовах тісно пов'язана з адекватністю *вибору в масштабах окремо взятої країни моделі місцевого самоврядування* й відповідно зі здатністю до органічної взаємодії державних структур з громадськими інститутами. Модель взаємозалежності є найбільш прийнятною для України, оскільки вона дозволяє не протиставляти державні та місцеві органи влади, а враховувати їх інтереси, створювати баланс між ними. Зазначена модель передбачає побудову відносин центрального уряду і місцевого самоврядування на основі переговорів, компромісів, обміну інформацією: уряд контролює парламент і домагається прийняття законів, які регулюють і спрямовують діяльність муніципальних установ, місцеві ради, своєю чергою, мають самостійний мандат, отриманий від виборців, власні фінансові джерела і компетенцію.

10. Також одним з ключових напрямів правової політики України є політико-правове забезпечення зовнішньої політики, насамперед європейської інтеграції України та відносин з Росією. В цьому контексті необхідні конкретні, цілеспрямовані дії з боку уряду, всієї системи влади, інститутів громадянського суспільства. Замість цього в українській суспільно-політичній реальності у роки незалежності ми спостерігаємо переважно фронтальну критику «тоталітарного минулого» та абстрактні заклики щодо поширення ринкових перетворень і ліберально-демократичних цінностей. Проте людей цікавлять конкретні практичні питання: свобода пересування; молодіжний обмін; можливості працевлаштування в країнах ЄС; відкритість європейських ринків для українських товарів. Отже, слід говорити про конкретні питання, а не абстрактні ідеологічні гасла, такі як: «З ким Україна — з Росією чи Європою?» На це питання слід відповідати: «Україна і з Росією, і з Європою». При цьому основним критерієм пошуку векторів розвитку мають слугувати національні інтереси.

На жаль, ми сьогодні ще не маємо влади, адекватної запитам українського суспільства і відповідної національному потенціалу. За цих умов Україні необхідно зміцнювати й поліпшувати її. До того ж потрібно поглибити демократію, збільшити роль закону та юридичної системи, віддати пріоритет приватному сектору. Нам належить усвідомити, що європейська перспектива — це не лише демократичні традиції, свобода руху ідей, товарів, фінансів. Це, насамперед, новий рівень відповідальності за дотримання високих стандартів у різних галузях, за спільне майбутнє, можливість органічного співіснування різних культур.

Доповідь III
СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ:
ДЖЕРЕЛА, ПРОЯВИ, ТЕНДЕНЦІЇ
(НАЦІОНАЛЬНИЙ І РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР)

Авторський колектив:

д.і.н. Ю.І.Шаповал; д.і.н. О. М. Майборода; д.і.н. Л. П. Нагорна; д.політ.н. Т.М. Титаренко; к. філос.н. О.Н.Кубальський; к.і.н. В.І.Попик; к.і.н. В.О.Перевезій; к.і.н. В.Ю.Пушкін; О.Д.Бойко; В.В.Марина; д.і.н. С.В. Віднянський; Ю.А.Тищенко

Зміст

Вступ	154
Розділ I. Політична ідентичність у системі державних пріоритетів і у структурі соціального пізнання	156
1.1. Зміст поняття «політична ідентичність»	156
1.2. Актуальність дослідження проблем політичної ідентичності	158
1.3. Дестабілізаційний контекст вітчизняних ідентифікаційних практик	160
1.4. Ступінь наукової розробки проблеми і її осмислення у політичному дискурсі	162
Розділ II. Ідеологічна складова політичної ідентичності: «праві» й «ліві» в Україні	165
2.1. Лівो-права шкала політичних орієнтацій: умовні межі	165
2.2. Еволюція ідеологічних орієнтацій: основні віхи	166
2.3. Багатопартійність в українському варіанті і її суспільне сприйняття	168
Розділ III. Інституційна самоідентифікація: рівень довіри до політичних інститутів і ступінь адаптованості до реформ ..	170
3.1. Рівень довіри в суспільстві до владних структур	170
3.2. Криза легітимності як наслідок кризи участі	173
3.3. Інституційна криза у рефлексіях суспільної свідомості	174

Розділ IV. Регіоналізація політичних симпатій і основні лінії розмежувань	180
4.1. Ціннісно-ідеологічні орієнтації у регіональному вимірі	180
4.2. Належність до певної культурної традиції як чинник самоідентифікацій	182
4.3. Уявлення про регіональний «розкол»: політична складова	186
Розділ V. Зовнішньополітичні орієнтації громадян України	190
5.1. Амбівалентність зовнішньополітичних орієнтацій: причини і прояви	190
5.2. ЄС і НАТО у масовій свідомості	191
Висновки й рекомендації	194

Вступ

Упродовж останніх двох-трьох років розвиток політичних процесів в Україні набрав слабо контрольованого владою і критично оцінюваного соціумом характеру. Змагання за владу і власність на елітному рівні набуло вигляду «боротьби всіх проти всіх», причому найнебезпечнішим є те, що гостре протистояння спостерігається у відносинах гілок влади й зумовлює стан «стабільної нестабільності». На масовому рівні нестабільність обертається дезадаптацією й деморалізацією, наростанням тривожності, явищами аномії. Такий стан не може тривати довго: дезорієнтований соціум або приведе до влади схильного до авторитаризму політика, або шукатиме вихід на шляхах суспільних збурень. І той, і інший шлях є украй небезпечним для країни, яка, постійно декларуючи бажання увійти в об'єднану Європу, помітно відстає від європейських сусідів за якістю життя, темпами економічного розвитку, рівнем політичної і правової культури.

Зацикленість владних структур на проблемах поділу ресурсів і портфелів зумовила украй тривожну тенденцію: верхній управлінський прошарок перетворюється на подобу самодостатньої корпорації, яка мало переймається проблемами соціуму, існує навіть не поруч з ним, а над ним. За 18 років незалежності вітчизняні еліти не зуміли виробити суспільний проект, який міг би стати консолідаційною основою для формування політичної нації і дієдат-

ного громадянського суспільства. На брак стратегічних орієнтирів й ідеологічний вакуум соціум реагує або збайдужінням з формуванням «культури неучасті», або надмірною дратівливістю й агресивністю. Соціально-психологічна неготовність більшості громадян усвідомлювати себе активними учасниками інноваційних процесів перетворилася в одну з найгостріших соціальних проблем українського суспільства. Ускладнює ситуацію високий рівень «розколотості» суспільної свідомості, який став особливо наочним у контексті кавказького воєнного конфлікту. Незважені, а інколи й провокаційні дії різних політичних сил, які використовують незбіг ціннісних орієнтацій у власних електоральних цілях, загрожують цілковитим розбалансуванням основ цивілізованого співжиття.

Серйозна загроза для національної безпеки, яку створюють політики, диктує необхідність уважного аналізу чинників, які провокують нестабільність і деструктивні явища. Нерпавильно було б твердити, що на рівні соціогуманітарних наук ця загроза не усвідомлюється. Політологи, соціологи, фахівці з теорії управління, кожен своїми методами намагаються прояснити ступінь небезпек, які випливають із «недосформованості» громадянського суспільства й різноспрямованих дій владних структур. Але їхні зусилля слабо координуються, а теоретичні розробки рідко виходять на рівень конкретних практичних рекомендацій. Намітилася й інша небезпека: у величезному потоці дисертаційних та інших «великоформатних» праць важко розгледіти основні тенденції у розвитку суспільної свідомості — не в останню чергу тому, що орієнтаційна сфера політики цікавить дослідників значно меншою мірою, ніж інституційна. А без з'ясування її основних параметрів і чинників впливу не неї ані політичне моделювання, ані, тим більше, політичне прогнозування стає неможливим.

Тим часом світ зіткнувся останнім часом з цілою серією нових викликів і серйозних криз, які вимагають від кожної країни швидкого реагування й чіткого визначення своєї позиції і власних пріоритетів. Наївно було б гадати, що Україна зможе лишитися осторонь нового протистояння світових центрів сили, так само як і поза впливом криз, пов'язаних із браком ресурсів, неконтрольованими міграційними процесами, активізацією міжнародного тероризму. Зайняті внутрішніми чварами, владні структури постійно запізнюються з реагуванням на виклики ХХІ століття, надто мало роблять для того, щоб забезпечити країну від фінансових,

техногенних та природних катастроф. А розколотий і деморалізований соціум так і не спромігся виробити ефективні засоби тиску на владу, як і механізми обмеження її надмірних апетитів. Не в останню чергу внаслідок гідної подиву пасивності громадян Україна займає ганебне 134 місце в світі за рівнем протистояння корупції.

Завдання аналізу суспільних настроїв методами політології з кожним роком ускладнюються, і не лише внаслідок впливу перманентних політичних та ідентифікаційних криз на вітчизняний політичний процес. Доводиться рахуватися також із тими новими можливостями (а водночас і певними ризиками), які створює розширення присутності кожного окремого індивіда у комунікаційному просторі. Поширення Інтернету, мобільного зв'язку, різних програмних продуктів стимулює розвиток горизонтальних мереж інтерактивної комунікації; блоги, форуми, SMS-повідомлення тепер формують систему суспільних настроїв такою ж, а то й більшою мірою, як і офіційні й комерційні ЗМІ. Протестні політичні рухи здобувають у такий спосіб новий ресурс, непідконтрольний жодному впливу. Це ставить перед політичною аналітикою нові завдання, поки що не усвідомлені нею належною мірою.

Ця аналітична записка не може, зрозуміло, претендувати ані на всебічність в аналізі орієнтаційної сфери вітчизняної політики, ані на категоричність висновків чи достовірність прогнозів. Своє завдання авторський колектив вбачає у тому, щоб представити у стислій формі динаміку політичних самоідентифікацій громадян, окреслити коло тих ціннісно-оціночних розбіжностей, які гальмують просування країни убік Європи. Уявляється важливим також оцінити ступінь соціальних ризиків, які виникають на ґрунті недостатньої політичної компетентності громадян і звички до імпульсивної поведінки під впливом емоцій.

Розділ I

Політична ідентичність у системі державних пріоритетів і у структурі соціального пізнання

1.1. Зміст поняття «політична ідентичність»

У багатоскладовій ідентифікаційній ієрархії політичній ідентичності належить особлива роль. Саме вона визначає смисложиттєві орієнтири як держави й соціуму, так і індивіда. Це той каркас, який цементує суспільство, забезпечує легітимність політичного

устрою, задає ціннісні координати суспільно значущих дій, створює фундамент для соціалізації громадян і виховання почуттів солідарності. Водночас це індикатор політичного здоров'я соціуму, показник ступеня зрілості суспільних відносин і якості політичного управління.

У вузькому розумінні під політичною ідентичністю розуміють сукупність найбільш значимих для групи чи індивіда політичних орієнтацій, які справляють визначальний вплив на політичну поведінку. Сформувавшись у процесі соціалізації, особистість обирає для себе відповідні власним уподобанням політичні цінності, ідеали, норми й вибудовує власну систему співвіднесення себе із певною соціальною групою чи політичною спільнотою. На цьому рівні політична ідентичність існує у формі активних соціальних установок-ідентитетів, які визначають коло прав і обов'язків особи чи групи, формують політичну позицію й прихильність до певних символів і кодів.

У ширшому сенсі політична ідентичність розглядається як культурна норма, що визначає позиціонування індивіда чи групи у складному світі політики, а також мережа зв'язків, які виникають на цьому ґрунті. Саме це позиціонування «навантажує» людину позитивними чи негативними емоціями, допомагає їй у процесі самоототожнення із прийнятими у тому чи іншому середовищі зразками поведінки й ціннісними стереотипами. Характер і спрямованість процесів соціалізації та інтеракцій у тому чи іншому соціумі значною мірою залежить від домінуючих у ньому смислів, очікувань, політичних уподобань, а також різноманітних фобій. Політизована колективна ідентичність формує притаманний даному соціуму ступінь інтересу до політики, лояльності до влади, залученості до організованої громадсько-політичної діяльності, а також парадигму сприйняття себе через ставлення до Іншого. Толерантність чи ворожість у сприйнятті інакшості є найнадійнішим індикатором, яким вимірюється спрямованість ідентифікаційних практик, а в кінцевому рахунку — і стан політичної культури.

Успішність стратегії національної консолідації, якої конче потребує кожний соціум, вирішальною мірою визначається дієвістю ідеологічних і моральних регуляторів, які вибудовуються державними структурами з обов'язковим врахуванням рівня політичної свідомості і політичної компетентності громадян. Якщо держава використовує ці регулятори невправно або не повною мірою, вона стикається з чималими труднощами у конструюванні

національно-громадянської ідентичності. Поліетнічні соціуми довго не можуть вийти на рівень ефективного формування політичної нації, а це загрожує як зацикленням на етнічних пріоритетах, так і розбалансуванням відносин по лінії «центр — периферія». Зрештою, у зоні ризиків опиняється уся політична система — від незлагод у владному трикутнику до тертів на рівні територіальних громад. У таких умовах декларовані реформи найчастіше лишаються на папері — соціум не має достатніх консолідаційних важелів для акумулювання соціального капіталу. Вплив на стан політичної ідентичності, отже, виступає як ключова проблема стабільного розвитку і як інструмент соціалізації й політичної мобілізації.

1.2. Актуальність дослідження проблем політичної ідентичності

Актуальність дослідження проблем політичної ідентичності на межі тисячоліть різко зросла. Значною мірою це зумовлено тими змінами, які вносять у життя людства реалії глобалізації. Поширення нових інформаційних технологій відчутно інтенсифікує спілкування, нав'язує людям нові соціальні ролі, робить їх учасниками найрізноманітніших політичних, соціальних, культурних процесів. Водночас глобалізація робить більш «прозорими» національні кордони, а отже, розмиває традиційні основи національної ідентичності, поглиблює явища індивідуалізації й атомізації соціумів. Вона ж стимулює міграційні потоки, а мігранти непросто інтегруються у простір «нових батьківщин» і зовсім не обов'язково є лояльними до влади. Розхитує фундамент лояльності і всезростаючий розрив у рівнях життя між багатими й бідними, особливо відчутний в умовах небаченої за розмахом світової фінансової кризи. А це означає, що механізми підтримання політичної ідентичності мають набувати більшої пластичності й варіативності. Протидія кризам ідентичності, здатним підірвати основи цивілізованого співжиття, виступає як одне з пріоритетних завдань держав, які дбають про власну національну безпеку.

Фахівці фокусують увагу як мінімум на трьох кластерах процесу політичної ідентифікації, які забезпечують сталий розвиток держав, виступають джерелом їх легітимності й суверенітету. Перший передбачає цілеспрямований процес виховання ставлення до держави як до духовної цілісності, в основі життєдіяльності якої лежать узгоджені норми й цінності, що задають координати діяльності усіх політичних акторів. Другий опікується станом

символічних кордонів і культурних маркерів, певної дистанції між «ми» і «вони»; при цьому важливо, щоб «інші» не розглядалися як «чужі» (або, ще гірше, вороги). Третій кластер визначається загальними підходами до інтерпретації минулого й співвіднесення традицій та інновацій. При цьому завдання легітимації національного політичного проекту в ідеалі мають органічно сполучатися як із укоріненими у свідомості більшості громадян традиційними зразками поведінки, так і з універсалістськими, сформованими реаліями ХХІ століття, нормами цивілізованого співжиття.

На пострадянському просторі цей процес, непростий сам по собі, додатково обтяжений переплетенням глобалізаційних впливів із складними траєкторіями посткомуністичних трансформацій. Пошук нових ідентитетів, покликаних замінити собою штучну, але досить глибоко закорінену радянську ідентичність, виявився складним і у більшості нових держав досі не завершений. Завдання органічного сполучення сучасного універсалізму із національними традиціями багатьом з них виявилися не під силу. І ті політичні режими, що обрали шлях бодай формального збереження радянських ціннісних пріоритетів і символів, і ті, що рішуче стали на шлях «націоналізації» й відмови від радянської спадщини, змушені були пройти через стадію гострих ідентифікаційних криз, а то й кривавих конфліктів. Процес формування національно-громадянських ідентичностей гальмується або імітаційністю запозичених «західних» моделей, або неприродним симбіозом ліберально-індивідуалістичних настанов із традиціоналізмом, змішаним на етатизмі чи радикальному націоналізмі.

В Україні особливу складність створює регіональна поляризація політичних настроїв, чим не в останню чергу зумовлений «дифузний» стан ідентифікації значної частини соціуму, його готовність ототожнити себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром. Багатовікова бездержавність і тривале перебування частин українського соціуму у складі різних, часто ворогуючих між собою держав, наклали виразний відбиток на свідомісні стереотипи, створили синкретичну політичну культуру із полярно орієнтованими субкультурами. На суцільному негативі щодо радянської спадщини узгоджений «український проект» створити не вдалося. Натомість з'явилися два різноорієнтовані — один, запропонований лівим спектром політичної думки і східними регіональними елітами, вибудовувався на принципах співгромадянства

з пріоритетом політичних та економічних лояльностей і українсько-російського бікультуралізму. Інший, що мав галицьке походження, але дістав підтримку значної частини інтелектуальної еліти столиці, ґрунтувався на постулатах етноцентризму з жорсткою кореляцією етнічної (культурної) й політичної лояльності і передбачав повний розрив із радянським минулим і послідовну дерусифікацію. Взаємовиключність цих двох проєктів украї ускладнює завдання вироблення стратегічних пріоритетів держави і робить громадян заручниками політичної кон'юнктури й амбіцій незговірливих політиків.

За висновками наближених до влади аналітиків Україна ще не є модерною нацією в сучасному розумінні. Українці не утворюють єдиної громадянської спільноти — такої, яка мала б спільну історичну міфологію, спільні цінності й символи, односпрямовані політичні устремління. Закоріненість радянської ідентичності у масовій свідомості лишається високою — у 2005 р. приблизно 8% громадян України усе ще вважали себе громадянами Радянського Союзу, натомість з громадянством України себе у першу чергу ототожнювали лише 54,5% громадян. Це означає, що світоглядний злам, який стався внаслідок краху СРСР, лишається для значною частини населення серйозним психотравмуючим чинником¹. А отже, держава повинна не лише постійно стежити за станом масових настроїв, але й активно впливати на них, у тому числі і в першу чергу пошуком консолідаційних стратегій. На жаль, останні роки демонструють хронічну неувагу владних структур до завдань консолідації соціуму, а їхні практичні дії, як правило, мають протилежне спрямування і в кінцевому рахунку сприяють поглибленню суспільної поляризації. Це наочно засвідчили події осені 2008 р., коли неспроможність владних еліт виробити узгоджену позицію щодо воєнного конфлікту у кавказькому регіоні спричинила не лише розпад парламентської коаліції, але й активізацію протестних настроїв.

1.3. Дестабілізаційний контекст вітчизняних ідентифікаційних практик

З-поміж різних видів колективної ідентичності політична виявляється особливо вразливою в умовах дестабілізації, яка стала упродовж останніх років виразним фоном українського життя. Український соціум, по суті, позбавлений об'єднуючих стимулів — ані ідеологія, ані спільні цінності, ані артикульовані державні

інтереси цю роль не виконують. Хоч поняття «громадянське суспільство» присутнє у політичній риториці, його змістовне наповнення доволі невиразне. Про термін «політична нація» навіть цього сказати не можна. Здається, владні структури свідомо уникають розмов на цю тему, віддаючи перевагу розмитому поняттю «нація», яке може містити в собі і національно-громадянські, і етнічні конотації. Дефіцит громадянської ідентичності надто слабо компенсується локальними різновидами культурних ідентифікацій, а етнічні, релігійні, мовні ідентичності доволі часто виступають у ролі чинників, що розхитують її фундамент.

Перманентні політичні кризи, що стрясають Україну починаючи з 2004 р., зробили гранично наочною ту вісь конфліктності, яка іманентно присутня в українському суспільстві на ґрунті незбігу світоглядних настанов і життєвих практик різних сегментів багатоскладового соціуму. Триваюче гостре протистояння у верхах на масовому рівні найчастіше сприймається як «керований хаос», спричинений «війною амбіцій». Насправді ж це не тільки і не стільки боротьба «у верхах» за владу і власність, скільки прояв загострення усіх криз розвитку — кризи ідентичності (з конфліктом традиційної спадщини і сучасних космополітичних практик), кризи легітимності (з різким падінням довір'я до всіх владних структур), кризи проникнення (із зруйнуванням механізмів зворотного зв'язку між владою і суспільством), кризи участі (із формуванням груп інтересів на клієнт-патрональному ґрунті і перетворенням партій на виборчі штаби). Складне переплетення усіх цих криз найточніше передається формулою «криза інтеграції»: неефективність влади і її популістська політика призводять до серйозної дестабілізації усього суспільного організму. Утім, хоч якої глибини сягала б ця всеохопна криза, в її основі незмінно перебуває незбіг ідентифікаційних критеріїв і ціннісних систем.

У цих умовах в одне з першочергових завдань держави перетворюється повсякденна турбота про стан національної безпеки і суверенітет країни. Спрямування ідентифікаційних практик має бути таким, щоб забезпечувати бодай мінімальний рівень лояльності громадян до владних структур і усіх політичних акторів, а також — що найголовніше — створювати консолідаційні механізми й орієнтовані на утвердження принципів толерантності виховні системи. Формування політичної нації співгромадян має стати основним пріоритетом, а це означає, що зусилля держави й громадянського суспільства повинні спрямовуватися на формування

політичної ідентичності, базованої на колективному «ми», відкритості до загальноцивілізаційних надбань, недопущенні будь-яких проявів національної нетерпимості. Рух України убік Європи можливий лише на ґрунті дотримання європейських стандартів етнонаціональної й мовно-культурної політики — пріоритету індивідуальних прав над груповими, поєднання раціоналізму із ліберальними трактуваннями прав людини, неприйняття будь-яких форм етнократії, непримиренності до расизму й ксенофобії.

Надзвичайно велике значення має при цьому правильна розстановка акцентів у соціогуманітарній політиці держави — із визнанням культурного розмаїття неперехідною цінністю і вибудовою пріоритетів не навколо уніфікації чи ізоляції, а навколо ідей змагальності і взаємозбагачення. Природно, що і просвітницька функція держави, і її наукове забезпечення мають відповідати європейським критеріям і належним чином фінансуватися. Українською важливо при цьому забезпечити максимальну віддачу від інтелектуального потенціалу країни, який, попри «відплив мізків», лишається високим. Інша річ, наскільки він «задіяний» і наскільки скоординованими є його зусилля. Здається, що влада, сконцентрована на внутрішніх «розборках», не до кінця усвідомлює, що інтелектуальний капітал — субстанція нетривка і в принципі — якщо не вживати постійних зусиль для її підтримки, невідновна.

1.4. Ступінь наукової розробки проблеми і її осмислення у політичному дискурсі

Інтерес до політичних ідентичностей постійно підтримується на науковому рівні, хоч варто визнати, що в Україні він загалом слабший, ніж, приміром, інтерес до національної чи етнічної ідентичностей. Причину цього слід бачити як у складності самого феномена політичної ідентичності, так і у дезорієнтації соціуму щодо напрямку розвитку, ціннісних констант та конфігурацій «ліво-правих» пріоритетів. Фахівці звертають увагу на цілий ряд чинників, які ускладнюють процеси політичної ідентифікації у нестабільному, кризовому суспільстві: мінливість соціальних взаємозв'язків, нез'ясованість функцій основних політичних інститутів, плюралізм культур та ідеологій, протиборство корпоративних (групових) інтересів, яке виливається у війну підконтрольних мас-медіа². Стан суспільної аномії та амбівалентності політичних орієнтацій робить доволі умовною самоідентифікацію на «ліво-правій» шкалі, а то й зовсім розмиває її. Подібність політичних програм партій

і блоків створює ситуації, в яких електорат змушений орієнтуватися не на ідеології, а на політичні бренди й харизматичні постаті. Усе це вкрай ускладнює аналіз політичної ідентичності як характеристики групи і як головного індикатора політичної участі.

Помітно знижує інтерес до дослідження політичних ідентичностей і незважена політика держави у гуманітарній сфері. Ця сфера незмінно розглядається як щось другорядне і фінансується відповідно. Динаміка суспільних настроїв потребує майже миттєвого реагування, інакше вся робота знецінюється. Тим часом архаїчна система книговидавання й книгорозповсюдження, мізерні тиражі наукових видань створюють штучну відстань у часі між продукуванням інформації і її донесенням до влади і до широкого загалу. Влада, до речі, не виявляє помітного інтересу до наукової аналітики, принаймні у проміжку між виборчими кампаніями.

Створилася, отже, парадоксальна ситуація: чим частіше концепт політичної ідентичності фігурує у відповідній риторичі і у наближеному до наукового політичному дискурсі, тим розмитішими стають його парадигмальні обриси і тим менш дійовим є вплив науки на процес конструювання ідентифікаційної ієрархії. Самі ідентичності розглядаються, як правило, у статичі, за параметрами кількарічної давності. Тим часом у сучасному науковому просторі, не в останню чергу завдяки активізації соціального конструктивізму, всі ідентичності постають не стільки як цілісні сутності із чітко визначеними характеристиками, скільки як щось рухоме й неоднозначне, цілком залежне від ситуації «тут і тепер». Та ієрархія ідентичностей, яка вибудовувалася на основі бінарних опозицій («ліві — праві», «комуністи — націоналісти», «свої — чужі»), розхитується й руйнується, що підживлює дискусії відносно доцільності застосування самого терміна «ідентичність». Поняття «політична ідентичність» стає далеко не завжди адекватним заміном споріднених, але не тотожних йому категорій «політична участь», «політична належність», «політична ефективність», «політична компетентність» тощо.

Дослідження політичних ідентичностей ускладнене також розмитістю об'єктів ідентифікації, особливо тих, що лежать у сфері ідеології. В радянській ідентифікаційній системі прихильність до певної ідеологічної системи виступала як стрижень ідентифікаційних практик. Нині говорити про ідеологічну складову ідентичностей можна лише у найзагальнішому вигляді, насамперед щодо зовнішньополітичних орієнтацій. Соціологам навіть буває

важко визначити кількість прихильників тих чи інших ідеологічних орієнтацій поза крайніми полюсами — комуністичним та націоналістичним. Це насамперед стосується прихильників ліберальної, християнсько-демократичної орієнтацій — кількість прихильників першої в регіональному вимірі і по роках варіюється від 3,5 до 0,4%, а другої — від 5,5% до 1%³.

Краще піддається науковому (зокрема, соціологічному) аналізу т.зв. інституційна ідентичність — ототожнення із певними політичними інститутами (державою, партіями, рухами). Моніторинг соціокультурних процесів в Україні, починаючи з 1994 р., здійснюється за досить розгалуженою системою показників, яка включає оцінки інтересу громадян до політики, до багатопартійної системи, рівня довіри до Президента, Верховної Ради, уряду, міліції, армії, політичних партій, готовності до протестних акцій тощо. Водночас досить прискіпливо вивчаються геополітичні орієнтації громадян. Надзвичайно важливим є те, що всі показники подаються у регіональному розрізі, із простеженням динаміки електоральної диференціації. Не можна, однак, не бачити того, що суто соціологічними методами — спостереження, інтерв'ювання, анкетування тощо — виміряти стан політичної ідентичності доволі важко: результати опитувань відображають у кращому разі індивідуальні, а не групові орієнтації.

Оскільки політична ідентичність має і особистісну, і соціальну природу, у її дослідженні неможливо обійтися без використання міждисциплінарного підходу. Коли йдеться про орієнтації, у фокусі дослідження мають бути не соціальні процеси й інститути, а їхні узагальнені образи і ті методи, за допомогою яких люди створюють свої уявлення про політику. При цьому дослідників мають однаковою мірою цікавити і системні фактори політичного впливу (зовнішньо- і внутрішньополітичні, соціальні), і суб'єктивні чинники (дії політичних акторів), і ресурсні чинники (володіння символічним капіталом, використання політтехнологій тощо). Емпірична інформація соціологів щодо ступеня впливу цих чинників має обов'язково доповнюватися застосуванням інших методів соціального аналізу, зокрема методів експериментального оцінювання, контент-аналізу та дискурс-аналізу.

Розділ II
Ідеологічна складова політичної ідентичності:
«праві» й «ліві» в Україні

2.1. Ліво-права шкала політичних орієнтацій: умовні межі

Соціологічні дослідження переконливо доводять, що ідеологічна складова політичної ідентичності українських громадян в останні роки стає дедалі більш розмитою й невизначеною. Віднесення себе до «правих» чи «лівих», комуністів чи націонал-демократів, яке досить чітко фіксувалося у 90-х рр. і мало виразну парламентську репрезентацію, нині поступилося місцем невиразному щодо критеріїв розрізнення поділу на «помаранчевих» і «біло-блакитних». Якщо подивитися на особи, які представляють ці орієнтації у парламенті, різницю можна помітити лише у риторичі. Якщо ж додати до цього, що монополію на демократію привласнило без достатніх на це підстав одне з двох названих політичних угруповань, то стає зрозумілим, що сам політичний проект України як демократичної держави поставлено під сумнів. Останнє стає особливо наочним на фоні постійних чвар і незгод у «помаранчевому» таборі, який виразно розділився навіть не навпіл, а на кілька непримиренних таборів у надто рано розпочатому президентському марафоні.

Справедливості заради слід зазначити, що «ліво-права» шкала політичних орієнтацій у нас ніколи не була достатньо репрезентативною. Це стало особливо помітно у контексті політичних дискусій, які передували розпаду СРСР. Якщо у західній системі цінностей з «лівизною» ототожнювалося прагнення до змін під гаслами соціальної справедливості, а консерватори однозначно належали до правих, то у часи «перебудови» у нас до числа лівих зачисляли саме тих, хто виступав за збереження існуючих соціальних і політичних відносин, тобто тих, кого можна було віднести до консерваторів. Українські ліві доволі довго утримувалися в «охоронному» фарватері, аж поки соціум не збагнув, що їхні можливості впливати на напрям політики мінімальні, а політичні амбіції дуже високі. На президентських виборах 1999 р. у другому турі майже 11 млн виборців (38% тих, хто взяв участь у голосуванні) віддали голоси лідерові компартії. Упродовж наступного п'ятиріччя вектор політичних симпатій істотно змінився, і комуністи набрали у першому турі президентських виборів 2004 р. менше 5% голосів.

На такому фоні дещо дивною могла уявлятися закоріненість радянських ідентитетів у політичному просторі. За даними дослідження, проведеного у липні 2000 року Центром соціальних і маркетингових досліджень «Социс», ототожнення себе з радянськими людьми сягало 25,16% у східному регіоні, а в Криму 28,25%. Причини такої консервації свідомості політологи вбачають у поєднанні симптомів економічної й духовної кризи, а також непривабливості нової системи цінностей, що мала замінити радянську. Своєрідна «втеча» до радянської ідентичності розглядається при цьому як захисний, компенсаторний психологічний механізм, спосіб соціокультурної адаптації до зміни ситуації⁴. Однак той факт, що психологічно значна частина українців перебуває не так в іншому просторі (який умовно характеризується поняттями «Заходу» та «Сходу»), як в іншому часі, далеко не повною мірою враховується вітчизняними суспільними науками, а також і політиками, у чій професійні обов'язки входить вплив на свідомість громадян.

2.2. Еволюція ідеологічних орієнтацій: основні віхи

Загальний інтерес громадян до політики упродовж 1994–2005 рр. помітно зростав. Згідно з результатами соціологічних опитувань, якщо у 1994 р. частка громадян, які, за самооцінками, дуже цікавляться політикою, становила 9,8%, то у 2005 р., через два місяці після «помаранчевої революції», вона становила 27,2%⁵. Інтерес до ідеологій (ідеологічна самоідентифікація) був ще вищим — у межах 40–55%. Цікаво, що протестна активність громадян аж до початку 2004 р. була невисокою, хоч соціологічні дослідження фіксували досить-таки значний рівень психологічної готовності населення до протестів. Уже у 1998 р. кількість тих, хто заявляв про готовність брати особисту участь у мітингах і демонстраціях протесту, практично зрівнялася з кількістю тих, хто такої готовності не виявив (у межах 35%). У наступні два роки кількість налаштованих на протест зменшилася до 25%, а ще через три роки — стрімко зросла (до 48%). Соціологи при цьому не помітили суттєвих змін у настроях населення щодо шляхів соціалістичного чи капіталістичного розвитку країни, пояснюючи це абстрактним та неоднозначним характером самого процесу оцінювання⁶.

Те, що політична ідентичність в Україні має жорсткий регіональний вимір, стало аксіомою. Однак уявлення про те, що Схід і Південь на зламі століть були вотчиною «лівих», а Захід — «правих», хибує на деяке спрощення. Соціологічні дослідження

ідентичностей мешканців Львова і Донецька, що проводилися у 1994, 1999 і 2004 рр., зафіксували порівняно невисокий рівень політичних самоідентифікацій. Приміром, у 2004 р. у Львові з комуністами й соціалістами ототожнювали себе лише по 0,8% респондентів, у Донецьку — 2,5 та 1,3% відповідно. Серед львів'ян з демократами себе ідентифікували 27,5% опитаних, а з націоналістами — лише 14,5%. Ці результати поставили під сумнів принаймні два поширені на той час стереотипи: ототожнення львів'ян з націоналістами, а донеччан — із комуністами та соціалістами⁷.

Загалом по Україні частка прихильників комуністичних гасел залишалася незмінною від 1994 (10,3%) до 1997 р. (10,8%), різко зросла після перших виборів до ВР за партійними списками (21,9% у 1998 р), потім поступово скорочувалася і у 2005 р. становила лише 7,4%. Найнижчим рівень підтримки комуністів був у західному регіоні (2,5%), найвищим — у Донбасі (20,1%). Кількість прихильників соціалістичної орієнтації у 1994–1998 рр. скорочувалася (від 10,7 до 5,6%), у 2005 р. зросла до 12,9%, потім різко впала. Приблизно до такого ж рівня після «помаранчевої революції» зріс рівень підтримки націонал-демократичних і націоналістичних сил, який упродовж 1994–2003 рр. тримався на рівні 7–9%. Найвищим він виявився у західному регіоні (28,7%), найнижчим у Донбасі (2,6%)⁸.

З подачі націонал-демократів «українськість» у цей час почала виступати як мірило цивілізованості й патріотизму, значною мірою заповнюючи вакуум, що утворився внаслідок падіння впливу соціалістичних ідей. Однак ідентифікаційна стратегія, побудована на цьому ґрунті, зразу ж виявила комплекс ознак, що потенційно мали роз'єднувальний ефект. По-перше, у запропонованому варіанті нової «українізації» виразно проглядався асиміляційний підтекст, що не могло не справляти подразливого впливу на свідомість росіян і російськомовних громадян умовного «Сходу». По-друге, внаслідок архаїчної налаштованості і недосить високого рівня професіоналізму вітчизняних еліт Україна стрімко втрачала темп розвитку і досягнутий ступінь якості життя більшості громадян, а бажаючих ідентифікувати себе із «країною невдах» було небагато. По-третє, далеко не всім подобалися етнічні пріоритети, які попри гучні запевнення щодо національної рівноправності закладалися у фундамент державної стратегії — із вилученням національних меншин зі складу української нації, селекцією на «корінні» і «некорінні» народи, прокламуванням

у Конституції консолідаційних завдань винятково щодо української етнонації (Ст.11) тощо. Тому ані на Заході, ані на Сході України державу не сприймали як «свою». Вихованим на етнічних пріоритетах мешканцям Західної України вона уявлялася недостатньо українською, а у населення Сходу і Півдня вона асоціювалася з натискою «українізацією», втратою певних життєвих стандартів, падінням моралі.

Зрештою, стара партійно-політична система з домінуючим характером ідейно-політичних відмінностей перестала бути адекватною суспільним настроям. Помітна прагматизація суспільної свідомості виявляється у домінуванні інструментальних цінностей і поступовій девальвації понять «лібералізм», «соціал-демократизм», «права людини» тощо. Це, однак, не означає, що соціум взагалі не відчуває потреби в ідеологічних та політичних ідентифікаціях. Ця потреба зберігається, але втрачає лінійно-дихотомічний характер і вже не вкладається у звичні бінарні опозиції. Залишкова «лівизна» виявляється у завищених претензіях до держави й пріоритеті цінностей «порядку» над цінностями «свободи». Далеко не всіма прошарками суспільства вона належним чином усвідомлюється, оскільки має переважно світоглядний, а не політичний характер і вже не пов'язана з прихильністю до комуністичних ідеалів.

2.3. Багатопартійність в українському варіанті і її суспільне сприйняття

З багатопартійністю у перші роки незалежності пов'язувалися високі суспільні очікування; вважалося, що вона забезпечить структурування соціуму і здорову конкуренцію політичних сил. Ці очікування, однак, виявилися безґрунтовними: кількість партій стрімкоподібно зростала, але партійний вплив партійних структур на соціум слабшав. Результати усіх — як президентських, так і парламентських — виборів стали неспростовним доказом того, що ейфорія з приводу можливостей багатопартійності, характерна для 90-х років, змінилася суспільним скепсисом. Багатопартійна система в країні так і не склалася, попри наявність понад 130 політичних партій. Кожна з тих партій, які на певному етапі мали підстави відносити себе до фаворитів електоральних симпатій, швидко розгублювала потенціал підтримки. Рівною мірою це стосується і «лівих» — комуністів і соціалістів, і лібералів, і соціал-демократів, і націоналістів.

Особливо драгувала соціум невиразність політичної платформи тих партій, які на певному етапі виразно заявляли про готовність «іти у владу». Народно-демократична партія, що претендувала на статус високоморальної сили, заплуталась у власному «соціал-лібералізмі» і не втрималася на навколорядній орбіті. Така ж доля спіткала Соціал-демократичну партію України (об'єднану), яка мала кількох яскравих політиків і цілу обойму впливових фінансистів, але не зуміла утриматися навіть у колі парламентських партій. Після розколу швидко розгубив рештки колишнього впливу Народний Рух України, переставши бути активним чинником української політики і зберігшись хіба що у ролі символу.

Нова конфігурація політичних сил навколо Партії регіонів, Блоку Юлії Тимошенко та блоку «Наша Україна — Народна самооборона» теж виявилася несталою. Опинившись в опозиції, Партія регіонів не зуміла виробити конструктивну стратегію впливу на суспільні й політичні процеси. Дві інші політичні сили, хоч і створили з мінімальною перевагою коаліцію, гостро конкурували у боротьбі за майбутню президентську посаду. Після розпаду неідеїдатної коаліції представлені у парламенті політичні сили виявилися неспроможними виробити бодай якусь структуру домовленостей. Соціум, який укотре став заручником у безплідному протистоянні, реагує на їхню боротьбу з неприхованим роздратуванням.

Рівень довіри до політичних партій у суспільстві стабільно низький. За даними центру «Соціальний моніторинг» у грудні 2005 р. партіям довіряли 25% респондентів, у грудні 2007 р. — 21%. Не дивно, що перехід на пропорційну виборчу систему соціум не підтримав. У жовтні 2005 р. її вважали найкращою 13% громадян. Після парламентських виборів 2006 р. кількість прихильників пропорційної системи зросла усього на 1%⁹. Проте навіть реальна перспектива «чергових позачергових» парламентських виборів не стимулювала політикум до зміни або бодай невеликого коригування виборчої системи.

Зрештою, роль, яку у цивілізованих соціумах відіграють партії і громадські об'єднання, в Україні перехопили утворення олігархічного типу. Вплив великих грошей на політику незмірно зріс, а тому картина політичних орієнтацій дуже швидко набула спотвореного вигляду. У кращому разі вона може дати уявлення про рівень моральності у суспільстві, який впав до найнижчої позначки. Можливості ж з'ясування реальних політичних орієнтацій у таких умовах різко скорочуються.

Ситуацію значно ускладнює електоральна спрямованість політичних інтересів більшості політичних партій. Оскільки вибори в Україні відбуваються часто, а головним пріоритетом для кожної політичної сили є здобуття максимальної кількості голосів, ідеологічні пріоритети у програмах і передвиборних платформах політичних партій вимальовуються надто невиразно, а ті проблеми, які мають конфліктогенний потенціал (ставлення до державного статусу російської мови, до ймовірного членства країни у НАТО, оцінка діяльності ОУН-УПА тощо), зазвичай взагалі опускаються. Це змушує соціум орієнтуватися не на ідеології, а на іміджі лідерів та їхні обіцянки. Популістська складова у політиці стрімко зростає, що врешті-решт обертається кризою участі й амбівалентністю ціннісних орієнтацій. Значна частина громадян взагалі ігнорує фактично єдину можливість реально впливати на політику, не приходячи на виборчі дільниці. Можна прогнозувати подальше зростання рівня абсентеїзму виборців, якщо влада й опозиція не вироблять модуль ефективної взаємодії і не відмовляться від безпринципних кулуарних домовленостей і незрозумілих для більшості громадян взаємних звинувачень.

Розділ III Інституційна самоідентифікація: рівень довіри до політичних інститутів і ступінь адаптованості до реформ

3.1. Рівень довіри в суспільстві до владних структур

Інтерес громадян до політики, який і сьогодні можна охарактеризувати як дуже високий (за даними Інституту соціології НАН України він восени 2008 р. був найвищим у Європі — на рівні 20%¹⁰), слабо корелює із рівнем їхньої довіри до владних структур. «Десятиріччя Л.Кучми» виявилось щодо цього особливо показовим. Довіра громадян до Президента стрімко падала особливо під час першої каденції (з 33,3% у 1995 до 9,7% у 1998 р.); після повторного обрання вона дещо зросла (до 26,9%). Принципово іншою ситуація стала у 2005 р., після обрання Президентом В.Ющенка: частка тих, хто йому довіряв (49,2%) значно перевищила частку тих, хто не довіряв (19,7%). Але дуже скоро показники довіри стрімко пішли униз; вже у 2006 р. Президенту довіряли лише 15,2% громадян¹¹. Восени 2008 р., за найоптимістичнішими

даними «Українського демократичного кола», рівень довіри до Президента знизився до 13,6% при рівні недовіри 70,5%¹².

Стабільно низькими упродовж усіх років незалежності лишилися і показники, що характеризують рівень довіри громадян до уряду і Верховної Ради. Лише на короткий час після президентських виборів 2005 р. частка тих, хто довіряв уряду (36,6%), перевищила частку тих, хто не довіряв (25,1%). У вересні 2008 р., за тими ж даними «Українського демократичного кола», Прем'єр-міністру довіряли 33,7% громадян, не довіряли 49,7%, Голові Верховної Ради довіряли 28,3%, не довіряли 37,1%. Незмінно низьким упродовж останніх років був і рівень довіри до міліції, армії, ЗМІ.

Такий рівень недовіри мав би стимулювати високу протестну активність, але масові акції протесту мали аж до «помаранчевої революції» епізодичний характер. Соціологічні опитування незмінно реєстрували безпорадність громадян перед діями уряду та місцевих органів влади навіть у тих випадках, коли інтереси громадян відверто нехтувалися. Акції «Україна без Кучми», хоч і мали великий резонанс, усе ж не призвели в ході політичних протистоянь 2000–2002 рр. до змін на владному Олімпі. Хоча очевидно, що вони розхитували фундамент влади і створювали негативну налаштованість до «кучмізму» як уособлення беззаконня.

Висока хвиля протестної активності незмінно притаманна Автономній Республіці Крим; тут вона має переважно соціальне підґрунтя. Не зумівши навести лад у земельному питанні, не визначивши чітко статус репатріантів, не ведучи послідовно й наполегливо боротьбу з корупцією, не знайшовши (схоже, навіть не шукаючи) ефективних засобів протидії російському інформаційному впливу, українські владні структури самі заганяють себе у безвихідь, що загрожує ескалацією напруженості. Під час конфлікту навколо Південної Осетії стали наочними проросійські настрої більшості громадян півострова, які дисонували з офіційними заявами українських властей і, зрештою, вилилися у форму звернення парламенту АРК до Верховної Ради з вимогою визнання незалежності Абхазії й Південної Осетії. Протилежний вектор мають настрої кримськотатарської спільноти, домінантою яких є утворення на півострові кримськотатарської державності, як мінімум у вигляді територіально-національної автономії. Потенційним дестабілюючим фактором виступає перебування на території України кораблів російського Чорноморського флоту — особливо з врахуванням їх участі у воєнних діях на Кавказі.

Під впливом перманентних політичних криз 2007–2008 рр. рівень довіри до владних структур упав до найнижчих позначок. За даними соціологічних опитувань центру «Софія», проведених улітку 2008 р., 82,6% респондентів тією чи іншою мірою негативно оцінили діяльність Верховної Ради, 70,9% — роботу Кабміну, 72% — роботу В.Ющенка на посту Президента¹³. Наслідком безпомічності влади у налагодженні цивілізованих засад співжиття й співпраці стало поширення у суспільстві зневажливого ставлення до закону й традиційних моральних цінностей. Громадяни починають сприймати як норму життя у неправовому просторі, втрачають відчуття демократії як однієї з найвищих цінностей. Звідси апатія одних і нетерпимість та агресивність інших, розмитість уявлень про права й обов'язки, слабкий рівень усвідомлення громадянами як власних, так і національно-державних інтересів.

Зниження до критичного рівня елементарної поваги до закону — надзвичайно тривожний симптом, що може мати серйозні дисфункціональні наслідки. Правовий нігілізм із усіма супутніми явищами (корупція, рейдерство, зростання злочинності, ксенофобії, прояви девіантної поведінки у молодіжному середовищі) є виразом кризи правосвідомості, до життя у стані якої суспільство уже починає пристосовуватися. На думку фахівців у галузі політичної й соціальної психології, в Україні втрачена та базова культурна основа, яка допомагає людям розрізняти добре й погане, безпечне й небезпечне, а сама політика перестала бути ідеологічною і є віддзеркаленням реакцій конкретних політиків¹⁴. Зрештою, це створює у суспільстві атмосферу «стабільної нестабільності», безпорадності і втоми. Навіть якби влада наважилася проводити задекларовані рік тому реформи, вона навряд чи дістала б підтримку соціуму.

Із дефіцитом довіри до властей усіх рівнів тісно пов'язаний невисокий рівень усвідомлення населенням своїх політичних і економічних прав, негативне бачення перспектив країни й тих заходів, які пропонуються владою для стабілізації ситуації. Вище вже йшлося про політичні ризики, пов'язані з посиленням абсентеїзму, що може поставити під загрозу популярну у владних колах стратегію пошуку виходу з політичних криз у проведенні позачергових виборів. Не виключені й ще більш небезпечні сценарії соціальних потрясінь, якщо влада й надалі випробуватиме терпіння соціуму незваженими й волонтаристськими діями.

3.2. Криза легітимності як наслідок кризи участі

Невисокий авторитет влади в очах громадян загрожує браком легітимності держави як такої. За даними опитувань, проведених Центром О.Разумкова у 2007 р., лише 16% респондентів почувалися господарями своєї держави, 76% такого відчуття не мають. Лише 19% пов'язують з Україною свою соціальну перспективу, 69% такої перспективи не відчують. Усе це змусило авторів експертної доповіді «Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку» визнати: брак єдиних «правил гри» та авторитетного, всіма визнаного арбітра в особі держави формує недовіру у відносинах між громадянами, етнокультурними та іншими групами, регіонами. Чимало понять та ключових інструментів, потрібних для формування громадянської ідентичності, виявилися незапитаними або навіть частково скомпрометованими. Це стосується насамперед таких понять, як патріотизм, чесність і моральність політики, верховенство права і справедливість суду, політична реформа тощо¹⁵.

Віди наявної в країні перманентної кризи участі і спровокованої нею кризи легітимності зазвичай пов'язуються із неспроможністю основних політичних гравців виробити чітку економічну й ідеологічну стратегію і невмінням наполегливо доносити до громадян свої цілі й наміри. Внаслідок дезорієнтованості українських еліт, гострої конкуренції політичних проектів, позірної ставки на «деідеологізацію» в країні на стадії переходу від командної економіки до ринку та від авторитаризму до демократії виявилися паралізованими всі ті чинники, які у сукупності могли б справити оздоровлюючий вплив на стан суспільної свідомості. В Україні не створилися належні умови для створення дієздатного громадянського суспільства і відповідального бізнес-товариства, здатного розробляти програми міжрегіонального співробітництва й інтеграційних форм просторової організації економіки (міжрегіональних асоціацій економічної взаємодії, міжрегіональних фінансово-промислових груп). Натомість сформувався тип бізнесмена-рвача, зайнятого насамперед проблемами особистого збагачення. Соціум не знайшов у собі сил, щоб протистояти розбазарюванню суспільних багатств і руйнуванню соціального капіталу, що ставить під загрозу увесь демократичний проект.

Гостра політична криза, під знаком якої в Україні пройшов майже увесь 2007 рік, довела кризу легітимності до небезпечних

меж, здатних поставити під сумнів основи правопорядку. Влітку 2007 виявилися, по суті, нелегітимними і Верховна Рада України, і Конституційний Суд, і Центрвиборчком. Жоден з указів Президента, спрямованих в ідеалі на розв'язання кризи, також не був на елітному рівні визнаний легітимним. За великим рахунком, країна опинилася у полоні безвладдя. Орієнтація на політичні домовленості також належним чином не реалізувалася, оскільки кожна зі сторін намагалася грати на випередження і підозрювала іншу в підступності й свідомому намірі зірвати укладені угоди. Зрештою, улітку 2008 р. справа дійшла до відкритого протистояння Президента і Прем'єр-міністра, що суттєво позначилося на ефективності влади й авторитеті країни на світовій арені.

Не менш гостро дала про себе знати і криза проникнення — з проблемою недостатньої ефективності всіх управлінських структур і практичною відсутністю зворотного зв'язку між владою й соціумом. 2008 рік вивів назовні ще й гостру кризу суб'єктності і стратегічного мислення, коли норми цивілізованої співпраці відверто нехтуються на угоду політичним амбіціям і примарним успіхам у майбутній президентській кампанії. Перейшовши в розряд всеохопної й системної, криза одночасно загрожує і розбалансуванням економіки, й руйнуванням основ цивілізованого співжиття. Не кажучи вже про серйозні удари, завдані міжнародному іміджу країни, вона зумовлює такий рівень падіння авторитету правових інститутів, який фактично виводить Україну поза межі кола правових держав.

3.3. Інституційна криза у рефлексіях суспільної свідомості

Те, що негаразди на владному рівні знаходять дзеркальне віддзеркалення у вітчизняній суспільній свідомості, було виразно продемонстровано ще на самому початку ХХІ століття. Насаджувана політичними елітами механічна орієнтація на запозичення готових зразків суспільної організації, імітаційність у діях влади і її боязнь відвертого діалогу зі структурами громадянського суспільства неймовірно звужують спектр можливостей для соціальної мобілізації. У ході реалізації проекту «Європейське соціальне дослідження», яка розпочалася 2002 р у 24 країнах Європи (керівник Р.Джовел), соціологічними методами були виявлені головні риси типового представника сучасного українського суспільства — патерналістські установки і традиціоналізм. Респонденти охоче реєстрували брак в українському суспільстві чесності (39,8%),

рішучості (33%), організованості (26,4%). Рівень самокритичності був при цьому вражаюче низьким. Приміром, визнати те, що честності бракує і самому опитуваному, спромоглися лише 3,1%¹⁶.

Цікаві закономірності щодо регіональної специфіки соціальних настроїв виявили соціологічні опитування, здійснені в рамках відповідних програм Одеського національного університету у Харкові, Львові й Одесі. У 2000 р. оптимізм і впевненість у завтрашньому дні продемонстрували лише 30% харків'ян і 43% львів'ян. Песимістів виявилось значно більше — у Харкові до двох третин респондентів, у Львові й Одесі — понад 56%. Палітра песимістичних настроїв коливалася від байдужості (в середньому кожен десятий) до тривоги (кожен третій), страху й відчаю (7%), обурення й гніву (10–13%). Соціологи охарактеризували такий стан суспільних настроїв як «киплячу цілісність», поєднання агресії з соціальною апатією¹⁷.

У таких умовах криза ідентичності уже не піддавалася розв'язанню в руслі діалогу суспільних сил. «Помаранчеве протистояння» означало помітний зсув у стані суспільної свідомості: соціум гостро зреагував на порушення свого права на політичний вибір і виявив готовність в екстремальних умовах обстоювати ідеали свободи і людської гідності. У середовищі політологів існують різні думки щодо того, чи були події кінця 2004 р. революцією і чи була ця революція «помаранчевою». Фактом, який визнається практично всіма, стало пробудження на ґрунті прокламованого «антикучмізму» потужної духовної енергії мас, причому не лише на заході і у центрі України, але й і на її сході.

Перемогу команди В.Ющенко у «третьому турі» президентських виборів значною мірою забезпечили консолідаційні гасла, які виголошувалися на Майдані. Наголос на загальнонаціональних, а не етнічних пріоритетах вселяв надії на можливість зближення Заходу і Сходу, формування зрілої політичної нації й дієздатного громадянського суспільства. Якщо «винести за дужки» політичний тиск, маніпуляції свідомістю, фальсифікації і т. ін., «помаранчева революція» засвідчила перелом у настроях мас із пробудженням почуттів громадянської активності. Але, як виявилось зовсім скоро, у кінцевому підсумку перемогу здобула та ж сама, хоч і декорована «націонал-демократичними» шатами, бюрократична система. Відкритість влади і боротьба проти корупції лишилися у межах політичної риторики. На масовому рівні це спричинило хвилю розчарувань, зіставну з цілковитою втратою політичних орієнтирів.

Надалі події на владному Олімпі розвивалися за сценарієм т.зв. ресентиментних реакцій. Введене Ф.Ніцше поняття «ресентимент» означає доведений до автоматизму й рефлексу емоційний стан ворожості, що супроводжується реактивацією озлоблення — аж до переходу його у стадію психологічного самоотруєння. Феномен ресентименту виникає на ґрунті слабості, заздрості, неприязні, але про його наявність можна говорити лише тоді, коли відчуття ворожості (часто як віддзеркалене усвідомлення власної неповноцінності) сублімується в особливу систему моралі (точніше, цілковитого аморалізму). Вибудовується такий «образ ворога», який цілковито заперечує всю сповідувану опонентами систему цінностей. Для реанімації відповідних стереотипів мобілізуються ресурси історичної пам'яті. На уявного ворога перекладається відповідальність за власні невдачі; паралельно в обіг запускається критична маса популістських обіцянок. Робиться все для того, щоб вибудована на такому фундаменті «ресентимент-ідеологія» стала конструктором масової свідомості. Постійний пошук «ворога» не тільки розширює уявне «коло зла», але й стимулює настрої застосування насильства і пошук «твердої руки», а отже, прокладає шлях до авторитаризму.

Невміння й небажання політиків відшукувати платформу для співробітництва в ім'я проведення украї потрібних країні реформ створило ефект тупцювання на місці; декларовані «прориви» лишалися на папері. На фоні глибоких розчарувань і несправджених очікувань криза участі поглибилася, а розбалансування відносин по лінії «влада — соціум» відразу ж позначилося на активізації регіональних політичних і бізнесових еліт, спровокувавши чергове зіткнення групових інтересів. То конкуруючи, то намагаючись домовлятися із центральною владою, вони стали додатковим чинником конфліктогенності, особливо небезпечним внаслідок переважно кулуарного характеру політичних торгів.

Глибоке розчарування соціуму у діях влади і подиву гідна непрозорість у прийнятті політичних рішень після гучних запевнень у чесності й відкритості відчутно поглибили стан суспільної дезадаптації й деморалізації. Дослідження соціологів переконливо ілюструють такий небезпечний рівень дезорієнтованості, який робить вітчизняний політичний простір ареною «гри без правил» і навіть «війни на знищення». Щорічні загальнонаціональні моніторингові опитування Інституту соціології НАН України показали, що у 2006 р. майже 70% респондентів відчували брак дотримання

чинних законів і ще більше — 72,2% — констатували відсутність стабільності у державі і в суспільстві. Правовий нігілізм і розрив між деклараціями та реальними діями сприяє розвитку авторитарних настроїв. 65,7% опитаних заявили, що декілька сильних керівників можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії, і цей показник виявився найвищим з 1992 р.

Зрештою, головним підсумком «помаранчевої революції» стало цілковите розбалансування правових і моральних засобів впливу на стан суспільної свідомості, спровоковане примарною простотою виходу за рамки правового поля і діями за логікою «революційної доцільності». Коли влітку 2007 р., по суті, втратили легітимність і парламент, і Конституційний Суд, покласти надію довелося лише на позачергові парламентські вибори. Але вони не тільки не зняли напругу кризових явищ, але вкінці дезорієнтували соціум, завівши ситуацію у безвихідь. Елементи хаосу виразно проглядаються у тому, що гостре протистояння гілок влади набуло водночас і інституційного, і орієнтаційного, і персонального характеру, а так важко створювана коаліція виявилася нежиттєздатною через внутрішні незгоди. Вибір парламентсько-президентської моделі, що вважався головним досягненням політичної реформи, відразу ж був поставлений під загрозу. Вирощувані на найвищому елітному рівні пагони правового нігілізму швидко вразили увесь суспільний організм. Ставлення до права як до «незручності», що заважає домовлятися, надало українській демократії вигляду ілюзорної, «іміджевої». Розхитування правових підвалин соціуму сягнуло такого рівня, що навіть Конституція опинилася під загрозою перегляду поза рамками усталених правових процедур.

Із сказаного можна зробити лише один висновок: хоч слово «демократія» постійно на устах у політиків різних рівнів, реально в Україні іде процес відкату від демократичних цінностей і процедур. Громадяни, фактично усунуті від прямого впливу на політичні процеси, здебільшого взагалі не бачать логіки у діях влади і не розуміють, що відбувається. Неузгодженість дій і навіть відкрите протиборство у тандемі «Президент — Прем'єр» зрештою заплутали ситуацію, цілковито поставивши її в залежність від надто рано розпочатої президентської кампанії. Гостра криза суб'єктності й стратегічного мислення виявляється у тому, що на догоду політичним амбіціям перед виконавчою владою ставляться нереалістичні завдання, а сама вона всупереч очевидним реаліям примножує переможні реляції і не скупиться на нові обіцянки.

Про декларовані масштабні реформи у рамках програми «Український прорив» уже ніхто не згадує, а це означає, що розрив між Україною і цивілізованим світом стрімко зростає.

Зрештою, доводиться констатувати, що несподівано для себе і для світу Україна підтвердила нелінійну парадигму постмодерну, вибудовану у канолах синергетики. Соціуми, частини яких одночасно перебувають у різних темпосвітах, ризикують опинитися у стані розриву власної внутрішньої тканини, в умовах багатоманітності, наскрізь пронизаної бифуркаціями. Ж.Дельоз та Ф.Гваттарі запропонували метафору «різномний розвиток» для таких нетипових суспільних конфігурацій, в яких напрям дальшого руху є довільним і непередбачуваним. Створення парламентських коаліцій в умовах гострої поляризації суспільних настроїв взагалі стає проблематичним. Не справджуються й розрахунки на оздоровлюючий вплив дострокових виборів. Адже й сама процедура виборів дискредитована. Коли виборець змушений «оптом» голосувати за невідомий йому список, а досвід переконали його у тому, що місця у списках купуються, він втрачає інтерес до виборів як таких. Якщо практика голосування на пропорційній основі і за закритими списками не буде змінена, настрої масового абсентеїзму з кожними новими виборами матимуть тенденцію до наростання.

Зрештою, у суспільстві зростає усвідомлення того, що громадяни внаслідок хитрих маніпуляцій політиків виявилися відстороненими не лише від права якимось чином впливати на дії владних структур, але й від права обирати. Народні депутати повністю втратили зв'язок із виборцями і перетворилися на слухняних виконавців команд лідерів фракцій. Якщо у цивілізованих країнах поділ парламенту на більшість та опозицію відбиває поділ на консерваторів і лібералів, допомагаючи вирівнювати амплітуду суспільних настроїв, у нас він виявився додатковим чинником етнокультурної й зовнішньополітичної поляризації. Політичні партії активізуються лише у переддень виборів; вони лише мінімально мірою відображають політичну диференціацію соціуму і орієнтуються лише на грошовитих спонсорів. Впливовий поки що Блок Юлії Тимошенко, хоч і перебуває формально у «правому» таборі, у своїй риториці схиляється до «лівизни». А щойно створений «Союз лівих сил», пропагуючи модель рівності і навіть спорідненості в етнічному розмаїтті, водночас конструює концепцію «двох корінних українських етносів», яка тягне за собою проблему

етнічного кордону і вже цим лле воду на млин «правих» політичних сил.

Очевидна слабкість і непередбачуваність як української влади, так і опозиції постійно продукує нові ризики, серед яких і той небезпечний феномен, який заважає громадянам осмислено сприймати перспективу розвитку хоча б на найближчі 10–15 років. Йдеться про перманентний стан тривожності, який супроводжує людину щоденно і який у контексті політичних криз 2007–2008 рр. незмірно посилюється. За даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» (червень 2007 р.), лише 18,4% респондентів вважають, що розвиток України йде у правильному напрямі; тих, хто вважає напрям хибним, утрое більше (57,9%)¹⁸. Опитування, проведене Центром соціальних досліджень «Софія» улітку 2008 р., зафіксувало ще більш тривожну тенденцію: 81% опитаних оцінили ситуацію в країні як «погану» або «швидше погану, ніж добру». Для 38,5% опитаних вона «гостра, конфліктна», для 10,4% вибухонебезпечна¹⁹.

Не менш промовистими є результати опитування «Європейський монітор» — спільного проекту 13 соціологічних фірм 13 країн пострадянського простору (квітень — травень 2008 р.). Від України у ньому брала участь українська соціологічна компанія «Research & Branding Group». Опитування виявило, що в Україні найнижчий з-поміж усіх 13 країн рівень довіри до влади — як до Президента, так і до парламенту й Кабінету Міністрів. Незадоволених своїм життям виявилось 62%, тоді як в Узбекистані 22%, у Казахстані 26%, у Росії 41%. 28% українських респондентів переконані, що у майбутньому ми житимемо ще гірше²⁰. У контексті конфлікту на Кавказі, який виявився для України додатковим поляризуючим чинником, кількість песимістів має тенденцію до зростання. За результатами опитування, проведеного тією ж компанією у серпні 2008 р., лише 5% респондентів оцінили політичну ситуацію в Україні як «у цілому стабільну». Для 77% вона у цілому нестабільна, решта 18% вагалися з відповіддю²¹.

Збуджений стан соціальної психіки громадян України ставить під сумнів усі довгострокові політичні проекти: адже для їх реалізації потрібна хоча б мінімальна налаштованість на консолідацію й узгоджені дії, навіть на певні тимчасові жертви. Спостерігаючи щодня за нагнітанням амбіцій і боротьбою «всіх проти всіх», пересічний громадянин опиняється у стані своєрідної наркотичної

залежності: він просто не в змозі думати про суспільні цілі й високі цінності, знову й знову відсторонено смакуючи «гарячі новини». У цьому сенсі повинь у Західній Україні мала, попри увесь трагізм ситуації, навіть певний позитивний — відволікаючий і консолідуючий — ефект. Готовність відгукнутися на біду, що її виявили громадяни в різних регіонах України, засвідчила, що феномен регіональної поляризації, про який багато говорять і пишуть, не є нездоланною перешкодою на шляхах суспільної консолідації.

Розділ IV Регіоналізація політичних симпатій і основні лінії розмежувань

4.1. Ціннісно-ідеологічні орієнтації у регіональному вимірі

Тривале перебування різних частин України у складі багатьох країн і навіть різних цивілізаційних систем у поєднанні з неваженою регіональною політикою й корисливими інтересами регіональних кланів створило феномен розколотості суспільної свідомості, яка має виразний регіональний вимір. Ціннісно-оціночні критерії регіональних ідентичностей, які формуються значною мірою під впливом реалій всеохопної глобалізації і нових трактувань регіоналізму, виразно відмінні і навіть протилежно спрямовані. Ситуація ускладнюється спробами різних політичних сил експлуатувати сам факт наявності регіональної поляризації для поліпшення власного іміджу і дискредитації опонентів.

Наслідком різних механізмів формування ідентичностей стали істотні відмінності у сприйнятті й осмисленні соціальної дійсності на українських територіях: на Сході домінують соціальні категорії, на Заході — етнічні. Звідси і різні проекти формування модерної української нації, і відмінності у трактуванні національної ідеї. На Сході і Півдні консолідаційний каркас вибудовується на основі співгромадянства, а етнічність вважається приватною справою індивіда. На Заході в основу всіх суспільних лояльностей кладуться етнічна й культурна; чи не єдиним мірилом патріотизму виступає мова і прихильність до традиційних етнічних цінностей. На регіональний двоподіл впливає безліч чинників — етнічна своєрідність, відмінні мовні практики, регіональна дислокація основних конфесій, формування за регіональним принципом

різних центрів впливу та концентрації капіталів, розігрування «регіональних карт» у ході виборчих кампаній тощо.

Проблема політичних та соціокультурних розмежувань в Україні була у фокусі щорічних моніторингових соціологічних опитувань, здійснюваних Інститутом соціології НАН України упродовж 1994–2006 р. (тепер моніторинг проводиться раз на два роки). Дослідження виявили, що регіональна диференціація у ціннісно-оціночних та політико-електоральних перевагах з року в рік зростала, причому лінія розмежувань проходила не по Дніпру, а практично уздовж лінії, яка у XV ст. розділяла Велике Князівство Литовське й Кримське ханство (або ще раніше — князівства Русі й Половецький степ). Водночас соціологи дійшли висновку, що попри принципові відмінності в історичній долі різних регіонів України на рівні масової свідомості та соціальної поведінки серйозних розбіжностей між ними немає. Оцінки економічної ситуації та напрямів економічних перетворень, ставлення до форм політичного устрою, розвитку багатопартійної системи відрізняються мало. Істотні відмінності реєструються у ставленні до геополітичних та ряду соціокультурних проблем. Розділяють Україну насамперед: 1) диференціація мовних практик і ставлення до статусу російської мови; 2) оцінка історичної, передусім радянської, спадщини і 3) увесь комплекс питань, що стосуються геополітичного вибору України і особливо тих, що зачіпають відносини з Росією²². Певним ускладнюючим чинником виступає те, що значна частина населення Сходу України (крім інтелігенції) сприймає терміни «українець» і «український» насамперед в етнічному, а не в політичному сенсі. Звідси й своєрідна «оборонна» позиція, коли в колі симпатиків російської ідентичності заходить мова про українську свідомість, національну ідентичність тощо.

У зв'язку з відзначенням 1020-річчя хрещення Русі у суспільстві активізувалася полеміка навколо конфесійних розмежувань, які теж мають регіональний вимір. За даними Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), різниця кількості віруючих у регіонах велика — атеїстами у східному регіоні себе вважають понад 44% громадян, тоді як у західному — лише 8,5%. Прибічників Московського патріархату у східному регіоні 30%, у західному — 18%. Тих, хто вважає себе належним до Української православної церкви Київського патріархату у західному регіоні 31%, у східному — 8,5%. Греко-католицька церква має вірних у західному регіоні більше, ніж будь-де в Україні — тут їх 31%, тоді як

у центральному регіоні 1%, а у південному і східному лише 0,2%. Таке розмаїття релігійних орієнтацій, на думку соціологів, робить ідею інтеграції релігійних конфесій (створення єдиної помісної Української православної церкви) вельми проблематичною²³. Поки що в Україні відбувається протилежний за змістом процес диференціації церков, і жодних раціональних ідей щодо їх інтеграції соціум не почув.

4.2. Належність до певної культурної традиції як чинник самоідентифікацій

Те, що особливості соціально-культурних ідентифікацій громадян різних регіонів України чітко корелюють із їхніми політичними симпатіями, реєструють усі соціологічні опитування. Навіть якщо винести «за дужки» чинники політичного впливу та маніпулятивних технологій, різниця в оціночних критеріях вражає. Насамперед це стосується ставлення до режиму використання мов, «знакових» історичних подій, постатей «видатних українців». За даними соціологічного опитування, проведеного компанією Research & Branding Group (листопад 2006 р.) за державний статус двох мов — української і російської — виступають на Заході України лише 6,8% респондентів, у Центрі та на Північному Сході 24%, на Півдні та на Південному Сході 42,5%, в у Донбасі та Криму 71,6%²⁴. Аналітики КМІС пояснюють це тим, що на Сході України понад 40% людей — біетнори, які вважають себе наполовину росіянами і наполовину українцями, фактично відносячи себе до двох національностей. Інтерпретації історичних подій теж значною мірою полярні. «Пантеон героїв» у Галичині очолюють С.Бандера та Р.Шухевич, яких громадяни Сходу і Півдня однозначно вважають колабораціоністами та підсобниками нацистів.

Належність різних регіонів України до відмінних культурних традицій — чинник, який охоче визнають (і використовують) представники усіх політичних сил. Досить легко, хоча й за довільними критеріями, вираховується процент прихильників української чи європейської культурної традиції на Заході України і кількісне переважання прихильників російської чи радянської культурних традицій на Сході і Півдні країни. В принципі неважко, як це роблять у Центрі ім.О.Разумкова, простежити кореляцію між належністю до культурної традиції та прихильністю до тієї чи іншої політичної сили. Приміром, показати, що серед прихильників Партії регіонів найбільше прибічників надання російській

мові статусу другої державної (у межах 53%)²⁵. Однак такі розрахунки навряд чи мають прогностичну силу — насамперед тому, що, як засвідчили останні вибори у Києві, симпатії виборців — величина перемінна. Та й сам градієнт «Схід — Захід», якщо говорити про електоральні симпатії, доволі умовний.

Більш виразно вплив культурної традиції проглядається у гостро відмінних у регіональному вимірі системах авто- і гетеростереотипів. Дані соціологів незаперечно ілюструють «дзеркальну оберненість» регіональних авто- та гетеростереотипів — і у Донбасі, і в Галичині перші завжди позитивні, а другі — негативні. І там, і там домінує уявлення, що саме власний регіон має стати моделлю для всієї України, до 65% луганчан вважають агресивним регіоном Галичину й відповідно понад 77% дрогобичан таким регіоном називають Донбас²⁶. Фахівці пояснюють це насамперед тим, що мешканці Донбасу й Галичини мало знають одні одних; переважна більшість опитаних ніколи не була у тих регіонах, які вважає «агресивними», і формує уявлення про них із «других рук». Вони ж переконливо доводять, що хоча суспільні проекти Донбасу й Галичини є несумісними, в обох регіонах існує налаштованість на компроміс заради єдності країни.

Під впливом помітного «потьмяніння» розподільчих ліній на політичній карті, яке засвідчили парламентські вибори 2007 р., дедалі частіше й ЗМІ фіксують констатацію того, що коли говорять про розкол, найчастіше видають бажане за дійсне. Хоча існування двох полюсів, де різко переважають ті чи інші електоральні настрої, визнається, про загрозу територіальній цілісності України сьогодні говорять і пишуть менше, ніж у 2005–2006 рр.

І все ж рівень регіоналізації політичного простору країни лишається настільки високим, що ймовірність нових сценаріїв розколу і відповідних політичних спекуляцій не виключена. Занепокоєння аналітиків викликає той факт, що відчутні регіональні диспропорції тягнуть за собою не лише прогресуюче падіння авторитету держави в очах громадян, але й наростання сепаратистських настроїв, зокрема в Криму. За даними опитування 2007 р., проведеного Центром ім.О.Разумкова, значна частина жителів Півдня і Сходу України вважають себе ближчими за характером, звичаями і традиціями до жителів Росії, ніж до своїх співвітчизників, що мешкають у західному та центральному регіонах країни. Те, що навіть найрадикальніші проросійські сили в Криму мають досить високий рівень підтримки мешканців півострова,

легко підтвердити навіть побіжним аналізом місцевої преси (що, до речі, було зроблено колективом науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України у 2005 р.)²⁷.

Не доводиться у цих умовах дивуватися тому, що ставлення громадян до введеної в обіг міфологеми «розколу» виявилось прихильним. Через рік після президентської кампанії, за опитуваннями того ж Центру, 55,9% респондентів дотримувалися думки, що виниклий під час президентських вибрів поділ суспільства на дві частини, що перебувають у конфлікті, зберігається. КМІС сформулював питання різкіше: чи є розмежування між Сходом і Заходом поділом на ворогуючі сторони. Ствердно відповіли 34,7% респондентів, причому процент позитивних відповідей зростає у напрямі від Заходу на Схід — 54% ствердних відповідей на Сході і 33,5% на Півдні²⁸.

Не слід, однак, розглядати ці настрої як адекватне відображення стану суспільної свідомості — безумовно, у відповідях щодо «ворожості» був присутній надмір емоційності, якоюсь мірою спровокований місцевими елітами. Спочатку вихід із конституційного поля органів місцевого самоврядування західного регіону, а потім — ще більшою мірою — незважені висловлювання окремих політиків на зібранні у Северодонецьку створили ефект «руху в різні боки», що не могло не віддзеркалитися на масовому рівні. Однак достовірних ознак розколу соціологічні дослідження так і не зареєстрували — ані проведені в рамках дослідницького проекту «Регіони в Україні: динаміка, рухи і політика», ані здійснені в процесі моніторингового проекту «Українське суспільство». Хоча реєструвалися досить суттєві відмінності у ставленні до історичного минулого України, бажаного шляху розвитку макрорегіонів, прихильності до політичних течій, динаміка ставлення до України як до Батьківщини скрізь була позитивною. Якщо на Заході України її сприймали як свою Батьківщину у 2002 р. 92,6% опитаних, то у 2005 р. — 97,5%, на Сході, відповідно, — 78,1 та 84,8%, на Півдні — 77,8 і 86,1%²⁹. У ході опитування «Рік після Майдану: настрої громадян України», проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень наприкінці листопада 2005 р., на аналогічне запитання ствердно відповіли у Західній Україні 97% респондентів, у Донбасі — 85%³⁰.

Позитивна налаштованість громадян на збереження територіальної цілісності країни і на патріотизм не повинна, однак,

затемнювати наявність тих ознак криз легітимності та участі, про які йшлося вище і які теж мають свій регіональний вимір — адже їхнє поглиблення виразно реєструється у напрямі із заходу на схід. Показники аномії та нормативної дезорієнтації виявилися найвищими у Криму й Донбасі. Розгубленими («не розумієш, яких законів дотримуватися») виявилися 89% громадян Криму і 79,8% Донбасу (у західному регіоні і у Києві дещо менше — близько 69%). Близько 40% респондентів Донбасу і Криму погоджуються із твердженням про відсутність «сенсу боротися за свої права, коли влада своїми діями їх явно ігнорує» (на Заході, Півночі та в столиці таких песимістів майже удвічі менше — від 20,6 до 24,1%). У Криму 23,1% респондентів не вважають принципово важливим для себе поважати українські закони та політичний устрій — принаймні у тому сенсі, «аби вважатися справжнім українцем». Усе це приводить соціологів до висновку: якщо жителі Донбасу, виявляючи дистанціювання від «помаранчевої влади», все ж залишаються у полі конституційної лояльності щодо української держави, то кримські респонденти виявляють певну відчуженість щодо неї³¹.

На цій підставі від ряду радикально налаштованих політичних партій правої орієнтації можна чути дедалі частіші заклики «рішуче й безкомпромісно анулювати вигадану для задоволення Москви автономію українського Криму». Ідею перетворити АРК у звичайну область в Україні підтримують, за даними КМІС (травень — червень 2008 р.) 25% опитаних (натомість за збереження нинішнього автономного статусу висловилися 54% респондентів). Найбільше прихильників скасування автономії Криму у Західній Україні (37%), тоді як у південній частині країни їх лише 17%. Прихильників кримськотатарської територіальної автономії в масштабах України усього 1%, причому на Південному Сході їх практично немає. Українську владу мав би серйозно занепокоїти той факт, що 4% опитаних в Україні вважають доцільною передачею Криму Росії, причому у південних регіонах таких 11%³².

Має непокоїти українську владу і наростання явищ міжетнічної напруженості, ксенофобії й мігрантофобії у масовій свідомості, невпинне зростання злочинів, пов'язаних із насильством на ґрунті расової, етнічної, релігійної ненависті (протягом 2007 р. нападів на цьому ґрунті зазнали майже 90 осіб)³³. Висновки соціологів підтверджують те, що помітне й неозброєним оком: в українському соціумі спостерігається стійка тенденція до наростання

національного ізоляціонізму і поширення ксенофобійних установок. Формування національної толерантності на основі політкоректності і сприйняття представників інших національностей як «своїх» є швидше винятком, ніж правилом. При цьому відмінності чітко ранжуються за віссю «Схід — Південь — Центр — Захід». Хоча населення західних регіонів вирізняється найбільш вираженою українською ідентичністю, йому притаманна найменша толерантність до росіян і найбільша поширеність антисемітських настроїв. На Сході толерантність до росіян та представників інших національних меншин на порядок вища. Південні й центральні регіони теж займають чітко визначену структурну нішу — Південь ближче до Сходу, а Центр — до Заходу³⁴. Оскільки південно-східна ідентичність виявилася додатково обтяженою «залишковою радянськістю» і новітнім корпоративізмом на тіншовій основі, обстоювання її права на існування ведеться переважно не в руслі пошуку компромісів, а на шляхах конфронтації.

Як наслідок, «маємо те, що маємо» — «патронажну» демократію з елементами архаїки і постійними пошуками «п'ятої колони», викривлені авто- і гетеростереотипи, ксенофобські, а останнім часом вже й расистські прояви. Негативний інформаційний фон — із постійною присутністю на екранах телевізорів сцен насильства, підступності, аморалізму — особливо відчутно впливає на незміцнілу свідомість молоді, що виявляється у етноекстремізмі скінхедів та інших подібних угруповань. Серйозних заходів протидії таким проявам, не кажучи вже про відповідну профілактику, з боку влади не спостерігається.

4.3. Уявлення про регіональний «розкол»: політична складова

На жаль, на об'єктивні розбіжності ціннісних координат і суспільних очікувань постійно нашаровуються політичні розрахунки політичних сил, які будують свою стратегію на ідеях протистояння. Хоч під час «помаранчевої революції» на усіх майданах виголошувалися консолідаційні гасла, обидві конкуруючі політичні сили воліли звертатися переважно до «свого» електорату і надто мало робили для того, щоб працювати і на полі опонентів. Упродовж чотирьох років, що минули, ані влада, ані опозиція не виробили такий модуль ставлення до ідеологем «розколу», який міг би похитнути уявлення про нездоланність розбіжностей.

Доволі промовистим є уже сам той факт, що жупел «розколу» із педалюванням «ворожості» виразно прозвучав саме у контексті контрверсійних президентських виборів 2004 р. До цього у жодній виборчій кампанії акцентування регіональних розбіжностей не набувало такої напруги, хоч виразна відмінність електоральних уподобань реєструвалася і під час виборів 1994, 1998 та 2002 рр. Не виявляли помітних ознак «розколу» й моніторингові соціологічні дослідження. Соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей, здійснюваний у ході трендового дослідження «Львів — Донецьк (1994–2004)» спільними зусиллями Інституту історичних досліджень та кафедри історії й теорії соціології Львівського національного університету ім.І.Франка, Інституту соціальних досліджень Мічиганського університету, Донецького Центру політичних досліджень та Донецького відділення Соціологічної асоціації України показав, що профілі стійкості та гнучкості систем групових ідентичностей в середовищах регіональних спільнот Галичини та Донбасу є відмінними, навіть різноплановими. Але водночас виявилася однастайність в установках щодо того, що ці відмінності не заважають обом спільнотам жити разом в одній країні. В обох регіонах не було виявлено відчутно виражених відцентрових, регіоналізуючих політичних установок. Приблизно однаковою виявилася і налаштованість на державний патерналізм, на противагу самоорганізації³⁵.

Як провідні політичні гравці, так і відповідні аналітичні служби, однак, надто мало переймалися тим, щоб наголоси у політичних дискурсах розставлялися навколо тих проблем, які однаково турбують громадян усіх регіонів і здатні їх об'єднувати, зокрема, проблем якості й рівня життя, екології, безробіття, дитячої безпритульності тощо. Натомість педалювалися відмінності у світосприйманні і насамперед у електоральних симпатіях. Природно, що таке наголошування збільшувало потенціал поляризації.

Розмежування по лінії «Захід — Схід» — улюблена тема політологів і політтехнологів. І те, що результати виборів її загалом добре ілюструють, породжує нові й нові спроби шукати «лінії розламу». Насправді тут усе складніше, ніж вимальовувалося в результаті виборів 2006 р., і наступні вибори це засвідчили. Якщо придивитися до ситуації уважніше, то упевнено можна говорити лише про притаманні кожному регіону «ядра типовості», які все ж не дають підстав говорити про ціннісні пріоритети і відповідні політичні проєкції у розрізі «великих» регіонів. Для українського

Заходу постійним «ядром типовості» виступала Галичина — тут електорат майже одноставно голосував за кандидатів правої і націоналістичної орієнтації. Але Закарпаття, приміром, такої одноставності не виявляло — поліетнічність і різноспрямованість інтересів зумовлює тут досить широкий спектр суспільних настроїв. Хоч В.Ющенко у першому турі президентських виборів 2004 р. в області й випередив В.Януковича, але набрав менше половини голосів. У третьому турі його результат був на рівні 67,4%, але й у цьому разі виявився найнижчим у західному регіоні. Своєрідний «реванш» пропрезидентській силі у краї вдалося взяти на позачергових парламентських виборах — 2007 — Закарпаття виявилось єдиним регіоном України, де відносно більшість голосів (31,11%) здобув блок «Наша Україна — Народна самооборона».

У східному регіоні «ядром типовості» виступає, як правило, Донбас. У 1998–2002 р. тут були досить сильними позиції лівих сил — від 46 до 30% голосів за комуністів у 1998 р. Харківська область тоді ж виділилася не лише таким же, на рівні 30%, дружним голосуванням за КПУ, але й стала базовим регіоном для лівопопулістської ПСПУ Н.Вітренко (35,5%).

Надалі ситуація тут досить різко змінювалася, що було прямо пов'язане зі зростанням впливу промислово-фінансових груп. На виборах 2002 р. Схід віддав перевагу «партії влади» розпливчатої центристської орієнтації (блок «За єдину Україну» у Донецькій області здобув 36,8% голосів). Вибори 2004 р. продемонстрували дальшу втрату потенціалу «лівизни» — не в останню чергу під впливом особистісного чинника. Провладний кандидат, колишній «губернатор» Донеччини В.Янукович у першому турі набрав понад 80% голосів, у «третьому» — понад 90%.

Електоральна культура Центру фахівцями оцінювалася як така, що мала ознаки «лівизни», але не була прокомуністичною. У 1998 р. Центр завоювали соціалісти О.Мороза (у Полтавській області і у 1998, і у 2002 р. вони дістали понад 20% голосів). На Чернігівщині у 1998 р. понад 20% голосів здобули комуністи, на Сумщині 20,9% — ПСПУ. Картина різко змінилася у 2004 р. — Центр схилився убік В.Ющенка, дистанціюючись тим самим від Сходу й Півдня і примкнувши до Заходу. А на останніх парламентських виборах симпатії мешканців регіону виявилися переважно на боці Ю.Тимошенко. Загалом їй вдалося здобути підтримку у 16 регіонах, причому в 6 її політичну силу підтримали більш як половина виборців.

Електоральні розбіжності у політичних симпатіях (як самі по собі, так і у тих конфігураціях, яких вони набувають з подачі польярних політичних сил) справляють помітний негативний вплив на політичний клімат у державі і на тенденції, що визначатимуть його майбутню динаміку. По-перше, вони підтримують «на плаву» міфологему розколу. По-друге, вони загрожують консервацією того патового стану, коли парламентські вибори, хоч як часто їх проводити, істотних змін у розстановку сил не вносять. Сталість майбутніх коаліцій, отже, лишається доволі сумнівною.

Ситуацію ускладнює незакоріненість в українському соціумі налаштованої на компроміси ліберальної ідеології і крайня слабкість сил, які уособлюють центрим. Столиця, яка в ідеалі мала б виступати у вигляді простору мінімізації розбіжностей, що можуть мати дисоціативний ефект, насправді опинилася в епіцентрі політичних протистоянь. Як показали вибори міської влади 2008 р., міська громада виявилася сприйнятливою до популістських гасел і навіть дрібних подачок, внаслідок чого величезні кошти, витрачені на ініційовані блоком Юлії Тимошенко вибори, практично виявилися викинутими на вітер. Столиця постійно демонструє відсутність впливових інтелектуальних і політичних еліт, здатних ефективно протистояти радикальному націоналізму, ксенофобії і навіть расистським проявам, що останнім часом почастишали. Те, що Президент і його оточення віддають перевагу орієнтації на галицький свідомісний стереотип із пріоритетами етноцентризму і жорсткою кореляцією етнічної і політичної лояльності, робить проблематичним утвердження украї потрібної Україні моделі політичної нації. Водночас і гостра для України проблема «недосформованої» національно-громадянської ідентичності залишається, по суті, законсервованою.

Чи варто у цих умовах говорити про якісь загрози територіальній цілісності країни? На наш погляд, ступінь такої загрози зазвичай перебільшується. Переконливий доказ того, що переважній більшості громадян України глибоко чужа ідея руйнування її територіальної цілісності, дало проведенне наприкінці 2007 р. дослідження Центру ім. О.Разумкова «Формування загальної ідентичності громадян України: перспективи та виклики». Виявилося, що 88,2% громадян не бажали б, щоб їхні області виходили зі складу України та створювали свою державу (на Півдні — 81,4%, на Сході — 84,9%, на Заході — 90,2%, у Центрі — 93,7%). Ідея приєднання якоїсь з областей до іншої держави також не має

підтримки (проти 85% громадян). Автономного статусу своїх областей не бажають 74,1% опитаних. 54,1% респондентів заявили, що оптимальним напрямом реформування відносин між центром і регіонами є розширення прав і повноважень місцевого самоврядування³⁶. Якщо влада і налаштовані на протистояння елітні прошарки не вдаватимуться до розкитування ситуації, Україна і надалі не виправдовуватиме похмурі прогнози щодо неминучого розколу.

Розділ V

Зовнішньополітичні орієнтації громадян України

5.1. Амбівалентність зовнішньополітичних орієнтацій: причини і прояви

Створити на основі соціологічних опитувань достовірне уявлення про зовнішньополітичні орієнтації громадян України доволі складно: соціологічні дослідження постійно реєструють ознаки амбівалентності у геополітичних преференціях населення. Значна його частина не розуміє необхідності чіткого вибору зовнішньополітичної стратегії, допускаючи можливість одночасного просування України і убік Росії, і на Захід. Привабливість європейського простору тьмяніє перед усвідомленням тієї незаперечної істини, що навіть за найкращого розкладу геополітичних чинників перспектива увійти у ЄС упродовж найближчих 15 років для України мало реальна. Налаштованість на інший, євразійський вектор розвитку, у свою чергу, виявилася істотно підірваною внаслідок участі РФ у грузинсько-осетинському конфлікті, визнаної світовою спільнотою як мінімум «неадекватною».

Нечітка визначеність зовнішньополітичних орієнтацій значною мірою зумовлена тим, що для більшості громадян ставлення до Росії чи ЄС наповнене глибоким екзистенційним змістом. Усе залежить від особистого досвіду індивіда. У когось українсько-російські відносини пробуджують приємні ностальгічні спогади, а хтось інший сприймає їх як джерело негативних емоцій і бачить у них одну лиш небезпеку. До того ж у будь-якому разі ідентифікація з Європою чи Росією є не лише історико-культурною, але й політичною — йдеться про актуальний цивілізаційний вибір майбутнього, який має безпосереднє відношення і до повсякденності сьогоденного буття. Кожен розуміє, що ціна помилки у такому разі може бути дуже високою.

Практична відсутність у країні системи громадянської освіти зумовлює низький рівень політичної компетентності громадян — принаймні тих, хто за віком уже перебуває поза впливом навчальних програм. Соціологічні дослідження переконливо доводять, що, підтримуючи вступ України до ЄС, значна частина респондентів нічого не має і проти приєднання до союзу Росії та Білорусі. У 2004 р. кількість прибічників інтеграції в обидва (ЄП та ЄС) об'єднання становила близько 20%, наступного року їх поменшало (близько 12%)³⁷. Більшість опитаних виступає проти вступу до НАТО, хоча в сучасних умовах для посткомуністичних країн шлях до ЄС через євроатлантичну інтеграцію єдино можливий. Амбівалентність зовнішньополітичних орієнтацій зумовлена як нечіткістю геополітичних пріоритетів країни (спадщиною т.зв. «політики двовекторності»), так і суттєвими регіональними відмінностями у світобаченні, що їх експлуатують полярно налаштовані політичні сили.

Не можна не бачити й того, що соціологічні методи аналізу зовнішньополітичних орієнтацій ще належним чином не відпрацьовані. Питання стосовно ставлення до ЄС і НАТО у моніторингу Інституту соціології з'явилися порівняно недавно — у 2000 р., тому тенденції орієнтаційних змін простежити доволі складно. Коли соціологи цікавляться пріоритетами «руху на Схід», вони пропонують респондентам три варіанти вибору: 1) передусім розширювати зв'язки в рамках СНД; 2) розвивати переважно зв'язки з Росією; 3) зміцнювати передусім східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь). Це дезорієнтує опитуваних і ускладнює підсумкову аналітику. Амплітуда хитань у настроях доволі велика. Так, за останніми (2008 р.) даними чергового всеукраїнського моніторингу «Українське суспільство 1992–2008» на Росію орієнтується лише 10% респондентів, тоді як напрям «Україна — Росія — Білорусь» має утричі більше прихильників³⁸. Хоча очевидно, що орієнтація на неіснуючий східнослов'янський блок, по суті, нічим не відрізняється від орієнтації на Росію.

5.2. ЄС і НАТО у масовій свідомості

Дані соціологічних опитувань переконливо засвідчують, що кількість прихильників євроінтеграції в Україні зростає, хоч і повільно (18% проти 15% у 2006 р.). Якщо ж запитання ставляться конкретніше — про позитивне ставлення до вступу до ЄС, то частка прихильників вступу, як правило, більш як удвічі перевищує

частку противників. Очевидно, що громадська думка щодо євроінтеграції поки що перебуває у стадії формування і значною мірою залежатиме від уміло організованих пропагандистських кампаній. Відповіді респондентів засвідчують брак достовірної інформації, тому уявлення про переваги чи вади євроінтеграції формуються переважно на побутовому рівні. Опитування, здійснене фондом «Демократичні ініціативи» (грудень 2005 р.), проілюструвало глибину регіональних розбіжностей у цьому питанні: якщо на Заході України прихильників членства в ЄС 70,6%, то в Донбасі — лише 26%³⁹. Ще більш промовистими виявилися дані, одержані у той же час у ході моніторингу громадської думки, здійснюваного Українським інститутом соціальних досліджень. На поставлене запитання «Яке економічне об'єднання відповідає стратегічним інтересам України?» на користь входження в ЄС висловилися: на Заході 55% респондентів, у Києві 24%, на Сході 10%, у Криму — всього 1%. Входженню в ЄП віддали перевагу на Заході 12%, у Києві 17%, на Сході 61%, у Криму 84%. Одразу до двох об'єднань воліли увійти на Заході 13%, у Києві 25%, на Сході 10%, у Криму 8%⁴⁰.

Щодо образу НАТО у масовій свідомості громадян України, то він у підсумку лишається переважно негативним, хоч кількість противників вступу за останні два роки зменшилася: якщо у 2006 р. їх було 64,4%, то нині — 57,7%. Свіжі дані по регіонах поки що не оприлюднені, але якщо орієнтуватися на аналітику Фонду «Демократичні ініціативи» (грудень 2005 р.), то у Донбасі прихильників вступу дуже мало — 2,6%, на Півдні і Півночі близько 16%, на Заході 40,5%⁴¹. Так чи інакше, в суспільстві існує досить серйозна упередженість щодо НАТО, яка у масовій свідомості пов'язується із тим «образом ворога», який створювався десятиріччями радянської пропаганди. Громадяни побоюються, що участь у НАТО загрожуватиме втягненням України у воєнні конфлікти, погіршенням відносин з Росією. Серед найпоширеніших мотивацій — і «непотрібність» блоку для України, і неготовність останньої до вступу в нього, і міркування щодо зайвих фінансових витрат.

І політологи, і соціологи практично одноставні у тому, що негативне ставлення громадян України до НАТО є не стільки наслідком регіональних розбіжностей у настроях (вони вторинні), скільки наслідком невміння влади аргументовано пояснити переваги цього вектора геополітичного вибору. Населенню ніхто дохідливо не пояснив, що зі вступом до НАТО пов'язані не лише

гарантії безпеки, зміцнення й модернізація української армії, але й у край потрібні країні реформи в економіці, підвищення міжнародного впливу країни, суттєве просування у бік сучасної європейської цивілізації. Громадяни мають право знати і «ціну» євроатлантичної інтеграції, а відповідної інформації вони також позбавлені.

Загалом в українському суспільстві, принаймні у тій його частині, яка вважає вступ до НАТО важливим для гарантування національної безпеки, існує досить чітке усвідомлення того, що перспектива членства вирішальною мірою залежить від самої України, її готовності вибудовувати у себе європейські стандарти життя й систему обороноздатності. За результатами репрезентативного опитування, проведеного Центром соціальних досліджень «Софія» улітку 2008 р., 33,9% опитаних вважають, що рішення щодо приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО не було прийняте внаслідок її недостатньої підготовленості до цього. Тих, хто вважає, що це сталося через протести політичної опозиції чи протидії Росії, виявилось менше (24,9 та 27,3%)⁴². Існує у суспільстві й розуміння того, що загострення боротьби на найвищому політичному рівні із доведенням ситуації до нових парламентських виборів у період світової фінансової кризи зводить до мінімуму перспективу України набути ПДЧ у грудні 2008 р.

Не можна не бачити й того, що проблема зовнішньополітичних орієнтацій в Україні великою мірою міфологізована. У політичних дискусіях фігурують не конкретні дані про потенціали ЄС, НАТО чи, приміром, «союзу Росії й Білорусі», а міфічні уявлення про переваги і вади міждержавних об'єднань. Між двома антагоністичними міфами — про НАТО як агресора, будь-яке зближення з яким небезпечно, і про НАТО як гаранта безпеки і демократії — напівтонів практично немає. При цьому на свідомість громадян виразно тисне тривалий час прищеплювана їй різними політичними силами міфологема «абсолютної суверенності» і позаблоковості нашої країни, шкідливості для неї будь-яких наддержавних структур тощо. У сучасному глобалізованому світі така стратегія не надто потужної в економічному і воєнному відношенні держава однозначно є програшною.

Вітчизняні політологи й соціологи практично одностайні у тому, що ризики, пов'язані з неефективною імплементацією інтеграційної політики, значною мірою створюються внаслідок схильності політиків до «гри на цінностях». Те, що внаслідок гострого протистояння фінансово-промислових груп і непримиренної боротьби

на владному рівні в Україні, замість громадянського суспільства, формується щось на зразок суспільства «громадської незгоди», створює прямі загрози активізації екстремістських угруповань на обох флангах, а отже, і ймовірність соціальних збурень.

Висновки й рекомендації

Із сказаного вимальовується досить похмура картина невідповідності суспільних очікувань, пов'язаних із інтеграцією України у європейське співтовариство держав, і реальним станом готовності влади й соціуму до такої інтеграції. На владному рівні спостерігаємо розбалансованість, яка межує із зануренням у хаос. На масовому — соціально-психологічну безпорадність і нерозуміння того, що відбувається у «верхах». Про механізми зворотного зв'язку між владою й соціумом не доводиться й говорити: глуха стіна відчуження робить малоефективними навіть ті нечисленні структури громадянського суспільства, які встигли заявити про себе. За даними Центру соціальних досліджень «Софія» (вересень 2008 р.) лише 10,4% опитаних ним громадян вважають, що країна рухається у правильному напрямі. Натомість 77,5% респондентів характеризують цей напрям як неправильний⁴³.

Такий, негативно орієнтований, стан суспільної свідомості є подвійно небезпечним внаслідок гострої поляризації всередині українського соціуму, яка матиме тенденцію до поглиблення в разі, якщо еліти не знайдуть адекватних відповідей на виклики світової фінансової кризи. Сучасна Україна являє собою типове багатоскладове, або сегментарне, суспільство, в якому політичні й ідеологічні розбіжності загалом збігаються із лініями соціальних розмежувань (регіональних, етнічних, мовних, конфесійних та інших). Наявність кількох відносно закритих політичних субкультур, помножена на гостре протистояння на владному рівні, зумовлює високий рівень конфліктогенності й виразну бінарність ментальних моделей. На відміну від більшості країн Заходу, де у політичних стосунках домінує логіка «нормальності» з орієнтацією на узгоджені дії, в Україні превалює двозначна оціночна логіка із незаперечною правотою «своїх» і полярними поглядами на основоположні проблеми політичного життя. Поки що це не призводить до катастрофічних сценаріїв розвитку, оскільки у співвідношенні сил головних політичних гравців спостерігається певний паритет і жодна

з них не готова до рішучих дій. Однак такий стан загрожує «зависанням» багатьох невідкладних проблем і збільшенням відставання країни від європейської спільноти, до складу якої вона прагне увійти.

Якщо говорити конкретно про стан політичних самоідентифікацій, не можна не звернути увагу на серйозну кризу політичної участі, яка поглиблює кризу легітимності в Україні і загрожує розбалансуванням усієї системи відносин між владою і соціумом. Симулякри реальності глибоко вразили суспільну свідомість, і тепер вона демонструє складний клубок взаемовиключних, з виразним присмаком негативізму, суджень і оцінок. Дестабілізація у владних структурах провокує деморалізацію на масовому рівні і такий стан суспільної аномії, який ставить під сумнів сам проєкт України як демократичної, правової держави.

Сьогоднішній стан «війни всіх проти всіх» і «розколотості» суспільної свідомості можна розглядати як розплату за схильність еліт до соціальної міфотворчості, наслідувальну стратегію влади, нечіткі орієнтири і етнократичні тенденції в гуманітарній політиці. Хоч суспільство гостро відчуває потребу в національній самоорганізації, політична думка виявляється не в змозі запропонувати йому ані парадигму оновлення, ані раціональну модель управління, ані привабливу для більшості національну ідею. У таких умовах сегментованість соціуму різко поглиблюється, що знаходить свій вияв у різноспрямованості суспільних (соціально-економічних, геополітичних, ментально-ідеологічних, інституційно-правових та інших) пріоритетів, у формуванні груп інтересів переважно на корпоративній основі, у потенційно конфліктних міжрегіональних, міжетнічних, міжконфесійних відмінностях, у виразних особливостях політичних субкультур. А головне — у різному баченні зовнішньополітичних орієнтацій, оптимальних моделей майбутнього, у різних версіях «віртуального» минулого.

Брак узгодженого суспільного проєкту і складне переплетення ліній розмежувань зумовлює постійне підживлення дестабілізуючих чинників. Сучасне українське суспільство структурується не за становими чи ідеологічними ознаками, а переважно на основі кланових, регіональних чи родинних зв'язків. Політична боротьба ведеться не навколо стратегій економічного розвитку, політичних чи культурно-ідеологічних параметрів суспільної організації, а навколо поділу ресурсів та доступу до влади. Зрозуміло, чому соціум відповідає елітним прошаркам загальним

збайдужінням. Сконсолідувати його на такому фундаменті практично неможливо.

Формування національно-громадянської ідентичності, з якою насамперед пов'язане становлення дієздатного громадянського суспільства, передбачає згуртування громадян навколо загальнозначущих цілей і пошуків механізмів відвернення загроз, прищеплення їм усвідомлення своєї причетності до української політичної (поліетнічної) нації. Але будь-які декларації (яких виголошено чимало) не в змозі витворити тривку спільноту з усвідомленими цілями й прагненнями. Відчуття громадянськості може формуватися лише у контексті забезпечення поступального економічного, соціального й політичного розвитку, а також реальних кроків, спрямованих на мінімізацію конфліктності у ідеологічній та мовно-культурній сферах. На жаль, український політикум на практиці обирає зовсім іншу стратегію — ризикованої гри на цінностях та відмінностях з педалюванням саме тих сюжетів, які поляризують соціум. Продемонстрована президентським оточенням терпимість до радикального націоналізму й преференцій за ознакою «титульності», слабка й нерішуча протидія проявам ксенофобії й расизму створюють атмосферу, в якій латентна неприязнь у між-регіональних, міжетнічних, міжконфесійних стосунках здатна перейти в активну фазу. Не меншу небезпеку з точки зору впливу на глибинні ментальні структури становлять насаджуваний владою неоконсерватизм, ґрунтований на відродженні архаїчних пластів свідомості й поділі на «наших» і «не наших», прищеплювані масовій свідомості комплекси жертви, а також принципова налаштованість на несприйняття конструктивних компромісів.

Очевидно, що без вироблення інтегральної системи базових цінностей і основоположних принципів, здатних цементувати соціум, Україна і надалі буде приречена на орієнтаційну роздвоєність, конфронтаційність у політичному мисленні і поведінці, «кризу ідеалів». Йдеться, зрозуміло, не про нав'язування всім єдиної ідеології і створення атмосфери показного єдиномислення. Йдеться, по-перше, про пошук принципово нової парадигми розвитку України на базі засвоєння кращого світового досвіду й надбань усіх політичних та ідеологічних течій вітчизняної суспільної думки, а по-друге, про відповідальне ставлення влади до власних обіцянок, її готовність до практичної реалізації украї потрібних, хоч у чомусь і непопулярних, реформ. А також про налаштованість на узгодження позицій різних політичних сил і вироблення чіткої

системи взаємовідносин по лінії «влада — опозиція». І — що не менш важливо — про вироблення механізмів донесення до широкого загалу пріоритетних стратегічних цілей шляхом формування розгалуженої системи громадянської освіти.

Якщо ж влада й надалі буде зациклюватися на боротьбі за «портфелі» і власність, соціум може очікувати як сумна перспектива сповзання до авторитаризму, так і не менш похмура ймовірність соціальних збурень. Адже в умовах гострої боротьби за владу будь-яка «різниця потенціалів» не тільки розширює зону політичних ризиків, але й переводить останні у нову якість — вони стають політично вибухонебезпечними. При цьому постійним випробуванням піддається не лише міцність інституційної системи, але й механізми взаємодії індивідів, груп, спільнот.

Саме тому у тій «науковій експертизі ризиків», якої Україна сьогодні гостро потребує, мають дістати адекватне відображення і «перепади температур» у регіональному світосприйманні, і відповідні мотиваційні чинники політичної поведінки, і прояви вербальної агресії. Йдеться насамперед про упереджувальний аналіз небезпек, здатних трансформуватися у ризики, про ймовірні механізми інверсії різних типів ризиків у політичні. Особлива увага має звертатися на діяльність політичних акторів, схильних до продукування ризиків, на появу нових каналів комунікації ризиків, активізацію агресивних інформаційних середовищ тощо.

Конкретні рекомендації, які доцільно висловити у контексті сказаного, зводяться до наступного:

1. Хоча в Україні функціонують десятки різних аналітичних центрів, загальний рівень методології й технології політичного аналізу лишається низьким. Те саме стосується й механізмів політичної комунікації, системи доведення до широкого загалу політичних рішень. Покладати тут великі надії на мережу Інтернет навряд чи варто — адже як інструмент громадянської освіти вона не надто ефективна, а як простір поширення різних чуток і пліток може становити й певну небезпеку. Державі варто потурбуватися про створення координуючого інформаційного центру і відповідну пропагандистську мережу, принаймні таку, яку уособлювало у радянські часи товариство «Знання».

2. У режимі постійного моніторингу потрібно відстежувати не лише політичні настрої громадян, але й стан соціально-культурного забезпечення ідеологічної стратегії. Йдеться насамперед про те, щоб переломити тенденції до скорочення мережі клубів,

бібліотек, спортивних закладів, накладів суспільно значимих видань тощо. Доцільним уявляється прийняття спеціального Закону, який би чітко регламентував норми державної культурної й інформаційної політики, а також практикування щорічних звітів уряду про стан гуманітарної сфери на засіданнях Верховної Ради.

3. Потребує істотного коригування уся система наукової аналітики, моделювання і прогнозування ризиків. У наш час вона може бути ефективною лише у тому разі, якщо будуватиметься на міждисциплінарній основі. Очевидно, зокрема, що ступінь сформованості соціально-територіальної спільноти і силу «зчеплення» всередині соціуму можна більш-менш ефективно досліджувати лише спільними зусиллями політологів, соціологів, етнологів, демографів, культурологів, фахівців з теорії управління та інших соціогуманітарних дисциплін. В умовах, коли і вертикальні, й горизонтальні зв'язки в державі розбалансовані, проблема ієрархії ідентичностей має бути у фокусі усієї системи соціального пізнання. Соціогуманітаристика повинна пропонувати суспільству не лише абстрактні рекомендації, але й нові, ґрунтовані на здобутках сучасного знання, методи дослідження політичних ідентичностей. Йдеться про дуже слабо застосовувані у вітчизняному соціальному аналізі методи кластерного аналізу, контент-аналізу, дискурс-аналізу тощо.

4. Як показує практика, політичні самоідентифікації в Україні виявилися своєрідними заручниками регіональної поляризації. Саме тому дослідження політичних ідентичностей має доповнюватися ґрунтовним аналізом регіональних самоідентифікацій. Поки що доводиться констатувати, що концепт регіональної ідентичності ще не зайняв належного йому по праву місця в системі стратегічного аналізу території і політичного менеджменту. За часом вживаною українським політикумом формулою «сильні регіони — сильна держава» поки що стоять лише добрі побажання. Серйозними перешкодами на шляху регіонального розвитку є високий ступінь тінізації економіки, незбалансованість податкового законодавства й бюджетної політики, надмірні централізаторські установки в управлінні територіями. Серед гальмівних чинників — і не досить високий рівень розвитку регіоналістики як міждисциплінарного наукового напрямку, що повинен забезпечувати політику фаховим аналізом, надійними прогнозами, корисними рекомендаціями. Український соціум із притаманними йому соціально-економічними диспропорціями, регіонально-культурними

відмінностями, політичними імпровізаціями особливо потребує системного аналізу ризиків, зумовлених полірегіональністю й полікультурністю. Національній Академії Наук України варто було б виступити ініціатором і координатором створення відповідних цільових програм за участю не лише академічних установ, але й фахівців з теорії і практики управління та менеджменту.

5. Щоб Україна остаточно не перетворилася у «державу пессимістів», схильних постійно відшукувати винуватців власних бід на стороні, управлінська та інтелектуальна еліта має подбати про зміну вектора історичного мислення і пріоритетів культурно-просвітницької політики. Убезпечити соціум від небезпечної хвороби віктимізації має наголос на суспільних здобутках, підтримка ініціатив, спрямованих на взаємобмін духовними цінностями тощо. Особливо важливо захистити від руйнівного впливу травмуючого досвіду молоде покоління. Діти гостріше і по-своєму сприймають негативну інформацію; не можна допустити, щоб молоде покоління росло пригніченим і негативно налаштованим до всього того, що становило зміст життя їхніх дідусів і бабусь.

6. Здається, влада недооцінює загальний вплив на орієнтаційну сферу тих нових реалій, які виникли у контексті постмодерністського наступу — із породжуваними ним явищами диверсифікації, невизначеності, розмивання соціальної дисципліни. Та оптика сприйняття законності й моральності, яку сформувала епоха постмодерну, навряд чи дає підстави сподіватися на тривкість поведінських настанов і ціннісних орієнтацій, створених у контексті попередніх стратегій ідентифікації. Для помітного соціально-дисциплінарного ефекту потрібні сильні консолідаційні важелі, яких країна поки що не має. Коли рівень громадянської активності низький, а на електоральну поведінку впливають не переконання й ідеології, а великі гроші й дрібні подачки, не виключений розвиток подій за алгоритмом розмежувань. Саме тому наука має допомагати державі бачити у зародку реальні конфліктні ситуації, що вже тією чи іншою мірою сформувалися на ґрунті наявності культурно-політичного «двоподілу», відмінних ціннісних орієнтацій та етнолінгвістичних зон, різноспрямованості устремлень політичного істеблішменту. Паралельно в рамках конфліктології, яка вже сформувалася як науковий напрям, мають всебічно розроблятися механізми мінімізації конфліктності у політичному полі.

7. Щоб уникнути дальшого поглиблення ліній розмежувань в українському суспільстві, держава має відтворювати свої

пріоритети на основі консенсусу сил, спроможних вибудувати сталу соціокультурну домінанту в масштабі всього суспільства. За наявності кількох політичних субкультур і постійної дії сил взаємодіштовхування на елітному рівні пошук консенсусу є надзвичайно складною справою. Але без постійного діалогу груп із вибудовуванням вісі спільних інтересів забезпечити стабільність у сегментованому соціумі неможливо. Альтернативою може бути лише поглиблення усіх криз, про які йшлося вище — із «цінним колапсом», конфронтаційною взаємодією різних суспільних сил, правовим нігілізмом, управлінським хаосом. Державним структурам варто змінити настроєне, на грані байдужості, ставлення до ініціатив діючого Громадянського форуму, сприяти активізації його місцевих осередків.

8. Надзвичайно важливим завданням для державних структур та інтелектуалів є вихід за межі національно-державної ідентичності і перехід на рівень прокламування європейської системи цінностей та конструювання цивілізаційної ідентичності. Замикання у «контейнері» національної держави, особливо за умови обстоювання її владними структурами етнічних пріоритетів, загрожує прищепленням масовій свідомості настроїв ізоляціонізму й національної мегаломанії. Прагнучи стати повноправним членом європейської спільноти, держава повинна дбати про відповідність власних ідеологічних постулатів тій системі цінностей, яка базується на послідовному персоніцентризмі і повазі до прав людини.

9. Надзвичайно важливим у цьому контексті є вироблення ефективних алгоритмів протидії інформаційному й дипломатичному тиску Росії — без обміну «шпильками», але з постійним простеженням і мінімізацією загроз, які постають внаслідок економічної експансії російського бізнесу і духовної експансії відповідних інформаційних центрів і клерикальних кіл. Україна має винести власні уроки з подій на Кавказі і, твердо обстоюючи власні національні інтереси, утримуватися від незважених політичних кроків.

¹ Кордун О. Аналіз питань щодо врахування радянської спадщини в соціогуманітарній політиці України // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. — К., 2006. — С. 167–168.

² Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. — К., 2003. — С. 83.

³ Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006. — К., 2006. — С. 119–120.

- ⁴ Кордун О. Назв. праця. — С. 169–172.
- ⁵ Вишняк О.І. Назв. праця. — С. 107.
- ⁶ Там само. — С. 115–117.
- ⁷ Черниш Н., Маланчук О. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994–2004) // Україна модерна. Спеціальний випуск. — К. — Львів, 2007. — С. 81.
- ⁸ Вишняк О. Назв. праця. — С. 108–109, 120.
- ⁹ Шайгородський Ю. Ціннісна складова сучасної політичної міфології // Політичний менеджмент. — 2008. — Спеціальний випуск. — С. 127–128.
- ¹⁰ Миколіук О. Суспільство навчилося виживати... без політиків // День. — 2008. — 3 жовтня.
- ¹¹ Вишняк О. Назв. праця. — С. 113–114.
- ¹² <http://news.mail.ru/politics/2078421/>
- ¹³ Науменко В. Горькая эпоха // «2000». — 2008. — 8 августа.
- ¹⁴ Миколіук О. Назв. праця.
- ¹⁵ Експертна доповідь «Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». — К., 2007. — С. 213–214.
- ¹⁶ Єфременко Т. Економічна ментальність українського народу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 2. — С. 120–125.
- ¹⁷ Победа Н.А. Толерантность: содержательные смыслы и социологическая интерпретация // Социс. — 2007. — № 6. — С. 18–19.
- ¹⁸ День. — 2007. — 15 серпня.
- ¹⁹ Науменко В. Указ. соч.
- ²⁰ День. — 2008. — 9 липня.
- ²¹ День. — 2008. — 28 серпня.
- ²² Вишняк О.І. Назв. праця. — С. 10–11. 180–185.
- ²³ Миколіук О. Яку церкву називаємо «нашою»? // День. — 2008. — 26 липня.
- ²⁴ Мовний баланс України // Сучасність. — 2007. — Ч. 9. — С. 85.
- ²⁵ Див., напр.: Якименко Ю. Особливості еволюції партійної системи України у 2004–2007 роках // Політичний менеджмент. — 2008. — № 2. — С. 94–95.
- ²⁶ Кононов І., Хобта С., Щудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 3. — С. 89–91.
- ²⁷ Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. — К., 2005.
- ²⁸ Павленко Р., Вітер О. Різниця ціннісних орієнтацій у регіонах України: як подолати проблему «розколу» // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. — К., 2006. — С. 99.

²⁹ Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — №3. — С. 111.

³⁰ День. — 2005. — 15 грудня.

³¹ Степаненко В. Права культура в українських регіональних вимірах // Агора. — Вип. 4. — С. 18–33.

³² Касьяненко М. Не потрібно вирішувати за кримчан // День. — 2008. — 26 липня.

³³ Лихачов В. Страх і ненависть в Україні // Критика. — 2008. — Ч. 7–8. — С. 8.

³⁴ Відповідні розрахунки й таблиці див.: Паніна Н. Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — №4. — С. 29–43; Панина Н.В., Головаха Е.И. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании // Социологический журнал. — 2006. — № 3–4. — С. 102–126.

³⁵ Див.: Сусак В. До питання про регіональні особливості політичної культури українського суспільства // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. — К., 2003. — С. 136–170; його ж: Самоорганізація versus державний патерналізм: порівняльний аналіз установок жителів Львова і Донецька (1994–2004) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 1. — С. 63–73. Узагальнений соціологічний матеріал, упорядкований цим же автором, наведений у виданні: Україна модерна. Спеціальний випуск. — С. 299–356.

³⁶ Павленко Р., Вітер О. Назв. праця. — С. 99.

³⁷ Балакірева О. Ставлення населення до євроатлантичної інтеграції // Україна — НАТО. — 2006. — № 3. — С. 74.

³⁸ День. — 2008. — 6 серпня.

³⁹ Резнік О. Громадяни України та європейська інтеграція: мотиваційні аспекти вибору // Агора. — Вип.5. — К., 2007. — С. 95.

⁴⁰ Балакірева О. Назв. праця. — С. 75.

⁴¹ Злобіна О. Образ НАТО в масовій свідомості населення України // Агора. — Вип.5. — С. 106.

⁴² День. — 2008. — 22 липня.

⁴³ День. — 2008. — 3 жовтня.

Доповідь IV

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОГО ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ НА ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Авторський колектив:

д.і.н. О.М. Майборода (керівник) (вступ, висновки); член-кореспондент НАН України М.І. Михальченко (Розділи 1; 2; 3; 5); д.і.н. О.О. Рафальський (Розділи 1; 3); д.філолог.н. Рудяков П.М. (Розділи 1; 3); к.і.н. М.Є. Горєлов (Розділи 1; 3); к.політ.н. О.М. Андрєєва (Розділ 2); к.е.н. І.Ю. Гузенко (Розділ 4); к.псих.н. Ю.Ж. Шайгородський (Розділ 5)

Зміст

Вступ	203
Розділ I. Специфіка цивілізаційного стану України на сучасному етапі історичного розвитку	204
Розділ II. Формування цивілізаційної ідентичності України в контексті національної безпеки	214
Розділ III. Україна у пошуках нової цивілізаційної ідентичності	219
Розділ IV. Вибір зовнішньоекономічних векторів України: між ЄС та Росією	225
Розділ V. Цивілізаційний розвиток України в контексті глобалізації	231
Висновки	238

Вступ

Трансформаційний стан українського соціуму має одним зі своїх проявів кризу власної ідентичності, у т.ч. у її етнополітичному вимірі. Один із симптомів цієї кризи — розгубленість свідомості населення щодо таких питань, як ставлення до інших слов'янських народів, до свого історичного минулого, до національних меншин, визначення власного політичного ідеалу, геостратегічного

вибору тощо. Суспільна невизначеність з цих питань посилюється диверсифікацією позицій тих соціальних груп (державних управлінців, політиків, інтелектуалів та інших), які визначають курс країни щодо стратегії національного розвитку. Слід сказати, що позиції цих груп більшою мірою визначаються інерцією історичного і політичного мислення, особистими прагматичними інтересами, особливо виборчими, ідеологічними стереотипами, матеріальною та психологічною залежністю від зовнішніх суб'єктів, і меншою мірою раціоналістично визначеними національними інтересами.

Різної у позиціях тих, хто має приймати доленосні для країни рішення, має своїм наслідком не тільки протистояння між різними соціальними групами, а й хитання у настроях всередині самих цих груп. Неусвідомленість населенням стратегічних національних інтересів заважає йому в національному самоусвідомленні, створює передумови для загострення міжетнічних відносин, робить його об'єктом маніпуляцій з боку внутрішніх і зовнішніх політичних акторів.

Суттєвим недоліком суспільних дискусій щодо подальшої цивілізаційної спрямованості України є недостатнє застосування її учасниками наукової аргументації, спертої на всебічний аналіз ситуації, на порівняння усіх позитивів і негативів того або іншого цивілізаційного алгоритму України. До певної міри заповнити цю прогалину може запропонована аналітична доповідь, підготовлена за результатами однойменного дослідного проекту

Розділ I Специфіка цивілізаційного стану України на сучасному етапі історичного розвитку

На початку ХХІ ст. склалася конфігурація цивілізацій, яка не вкладається в прокрустове ложе формули «західна/незахідні цивілізації»; вона також заперечує тезу, що єдиним шляхом розвитку людства є перехід на західні моделі розвитку і засвоєння західних цінностей. Глобалізація всесвітньої цивілізації паралельно супроводжується регіоналізацією цивілізацій, створенням нових субрегіональних цивілізацій, які структуруються за релігійним, економічним, політичним та іншими критеріями. Існує, зокрема, українська цивілізація, яка входить до складу всесвітньої. Остання не вважає за потрібне рахуватися з внутрішньою самоізо-

ляцією регіональних та локальних цивілізацій, жорстко спонукаючи їх вступати в діалог мовою ідеології, політики, економіки, культури тощо.

Основна проблема сучасної теорії цивілізацій та історії української цивілізації полягає в тому, що в умовах плюралістичної пізнавальної традиції практично неможливо створити єдину, несуперечливу концепцію формування і взаємодії цивілізацій. Світ має тлумачитись як єдність багатоманітності, де жодна цивілізація не має беззаперечних переваг, а є лише конкуруючим сегментом світового процесу розвитку.

Проблема специфіки, характерних рис української регіональної цивілізації, яка інколи визначається неологізмом «українська політична нація», значною мірою залишається *tabula rasa* соціального пізнання. Цивілізаційна реальність України гетерогенна: в ній химерно поєднані певні риси модернізаційної проєктивності Заходу та традиційної стереотипності Сходу. Тож не дивно, що здебільшого світоглядно-аксіологічний формат України вживається в контексті категорій-символів: Захід/Схід, Європа/ Азія, цивілізованість/дикунство (варварство). Наприклад, якщо закони фізики, відкриті в Англії, в Україні діють бездоганно, то економічні закономірності, сформульовані Смітом і Рікардо, у нас спрацьовують специфічно, оскільки вони не настільки універсальні, щоб безапеляційно здолати національну специфіку, культуру, ментальність і т. ін. Отже, плідність сучасних дискусій щодо України як нової країни і локальної цивілізації залежить від уміння вийти за межі крайнощів метаісторичних схем та релятивістських (а частіше — поверхово-споглядальних) підходів.

Визначальними ознаками суспільства є функціонування механізмів самовідтворення й самозбереження. Ефективність відтворювальної діяльності людства і конкретних суспільств визначається, головним чином, зовнішніми та внутрішніми. Функціонування суспільств залежить від їхньої спроможності як відповідати на реальні та потенційні загрози, так і сприймати позитивні, креативні інновації, встановлювати зв'язки з іншими країнами на рівні вимог часу.

Поки що важко однозначно стверджувати, до якої цивілізації нині належить Україна. Це зумовлено співіснуванням тоталітарної та ліберальної культури мислення і дій, конфронтацією і розколом орієнтацій на системи цінностей. Більше того: характерною рисою не лише українського суспільного життя, а й культури та

способу життя кожної людини залишається сплетіння традиціоналізму, тоталітаризму та лібералізму. Самоідентифікації української політичної нації як локальної цивілізації, а також «політичного українця» як громадянина України заважають деякі історичні та цивілізаційні фактори. Наприклад, історично склалося так, що доля України визначалася нашими сусідами — Росією, Польщею, Австро-Угорщиною. Безперечно, це наклало істотний відбиток на спосіб мислення й поведінки, на оцінку місця України в історії. Цивілізаційна цілісність України також поки що не беззаперечна. Досить пригадати, що існують протестні настрої частини населення проти уявленої «українізації», яка фактично відсутня.

Українській локальній цивілізації притаманні багато рис цивілізації порубіжної. До таких цивілізацій відносять тих, що відзначаються неоднозначним, часто конфліктним переплетінням характеристик базової національної культури та двох великих типів цивілізаційного розвитку людства, між якими перебуває локальна цивілізація. Держави-цивілізації порубіжного типу відрізняються від інших специфічним способом розв'язання контрверсійних проблем буттєвості, більш багатоманітною, синтетичною культурою. З одного боку, це містить значний потенціал позитиву, з іншого ж — в окремі періоди історичного розвитку порубіжність може виявитися істотним негативом, ускладнюючи механізми співіснування культур, релігій та мов. Крім того, домінування багатоманітності може набувати дестабілізуючих для єдності суспільства й держави ознак.

Якщо класичним цивілізаціям притаманна деяка цілісна основа, наприклад, духовно-релігійна, то в порубіжних така основа є неоднорідною і хиткою. Для класичних цивілізацій більш характерним є синтез, а для порубіжних — складна взаємодія симбіотичних та синтетичних складових. Якщо у порубіжній цивілізації перемагає синтетична складова, то вона прямує до класичних цивілізаційних форм; якщо ж перемагає симбіотичний чинник, то вона приречена на розпад. Тому в Україні важливо всіма можливими цивілізованими засобами підтримувати синтетичні процеси соціокультурного та політичного розвитку — взаємозбагачення культур, релігійну й загалом національну толерантність, недопущення расового та міжетнічного протистояння.

Усі порубіжні цивілізації характеризуються незавершеністю історичного формату. В сучасній українській цивілізації ще живуть

залишки субцивілізацій (російської, австро-угорської та ін.), до яких входили різні частини України. Західноєвропейський вплив в українській цивілізації хоч і присутній, проте не визначальний. У соціокультурний і генетичний код нашої цивілізації він закладений приблизно в однаковій пропорції з іншими геополітичними й цивілізаційними впливами. Тому поки що траєкторія історичного руху українського суспільства залишається телеологічно й аксіологічно невиразною і суперечливою.

Цивілізаційна ідентифікація України цікава і з наукового погляду, і з точки зору формування свідомості й самосвідомості соціальних груп. З їхнього боку можна зустріти як аргументовані позитивні оцінки або західної, або східної цивілізацій, так і жорстку критику курсу України на зближення або із Західною Європою, або з Євразією. Також існує думка, яка взагалі заперечує український проект входження в світову цивілізацію, ставить під сумнів реальність побудови демократичної, соціально-правової держави.

Етнічна структура українського суспільства характеризується, з одного боку, безперечним кількісним переважанням корінного автохтонного українського етносу, з іншого — багатющою палітрою національних меншин і етнічних груп, які представляють основні мовні сім'ї світу. Це засвідчує і «українськість» української держави, і її відкритість людям з різних частин світу. Разом з тим, поліетнічність збільшує потенціал міжетнічних протиріч. Тому цивілізаційний вектор розвитку України багато в чому залежатиме від їх адекватного розв'язання. Справедливо зазначалося, що наша держава розташована на свого роду цивілізаційному перехресті. Носії присутніх тут етнічних протиріч, які, в разі загострення останніх, можуть стати сторонами конфлікту, є одночасно і носіями певних цивілізаційних ідентичностей. Відмінності між ними виразно виявляються у відмінностях їх систем цінностей. Це слід враховувати, вивчаючи етнічні конфлікти та причини їх виникнення, розробляючи рекомендації щодо розв'язання конфліктних ситуацій. Адже ціннісні, цивілізаційні конфлікти розв'язуються зазвичай з великими труднощами. Серед причин цього є те, що внаслідок незбігу ціннісних орієнтацій і психологічних характеристик цивілізаційно відмінних конфліктантів утруднюється віднаходження для них спільної позиції як основи і предмету переговорів з приводу тих або інших інтересів і потреб¹.

Тенденція до «європеїзації» з'явилася в незалежній Україні як відповідь на виклик певних політичних кіл Росії, які в середині

90-х років минулого століття почали активно розробляти ідею посткомуністичної неоімперської соборності під гаслами цивілізаційного протистояння Сходу і Заходу. Обґрунтовуючи «необхідність» нового об'єднання, вони переконували, що єдиний шлях до подолання кризових явищ у пострадянських країнах з переважно слов'янським населенням — це шлях реінтеграції більшої частини колишнього СРСР у формі « нової Росії », і що першими на цей шлях стануть казахстанці, білоруси та українці, які « побудуться своїх містечкових політиканів і почнуть тиснути на московський центр, вимагаючи об'єднання »².

Для аргументації своєї позиції апологети « об'єднання » використовували й висновки популярних істориків: « Усе XVIII ст. сусідні народи..., — писав свого часу Л. Гумільов, — сприймали Росію як країну національної терпимості... І тому всі бажали покласти « під руку » московського царя, жити спокійно... »³.

На таке розуміння проблеми в Україні висловлювалися протилежні думки типу: « Загроза українській державі і українській нації з боку Росії існуватиме до того часу, доки існуватиме московське месіянство. Річ у тім, ...що месіянство московське органічно в усіх відношеннях (і генетично, і структурно, і функціонально) пов'язане з московським імперським експансіонізмом і московським гегемонізмом »⁴. Або: « Третій Рим » став, власне, граничним звуженням, а не поглибленням православної свідомості. Москва, іменувавши себе « Третім Римом », прагнула не до утвердження і поглиблення Християнства, а тільки до самоутвердження. Сама ідея « третього Риму » аж ніяк, зрозуміла річ, не відповідала реальній значущості Москви, зате створила якийсь ореол значущості у власних очах. Уже у той час на рівні буденної свідомості закорінювався автостереотип власної величі »⁵. У взаємовідносинах між Україною і Росією склалася ситуація, яка не може не викликати занепокоєння демократичної громадськості обох країн. Так, зазначалося, що поки офіційна Росія розглядатиме Україну як сферу свого впливу і фактично свого сателіта, а в Росії « неофіційній » пануватиме мотив повернення України в « искомное лоно », доти в Україні житимуть недовіра і тривога щодо намірів могутнього сусіда, а то й страх перед ним »⁶.

Отже, європейський вектор зовнішньої політики України став тією противагою, якою вона намагалася збалансувати можливу загрозу з Півночі. При цьому привертає увагу розуміння українським суспільством поступовості євроінтеграційного процесу, тобто

взаємовідносини України з ЄС перспективніше розглядати в аспекті глобалізації, під якою розуміється об'єктивно зумовлений процес посилення загальної взаємозалежності країн і союзів держав в умовах розширення господарсько-економічних, комунікативних та інших перспектив сучасного світу.

Політична складова глобалізації є продовженням економічної і виявляється в політичній взаємозалежності країн світу і в можливостях контролю за політичним розвитком окремих країн і регіонів з боку супердержав або політичних блоків. Вона не базується на демократичних цінностях, як часто намагаються довести політики, і не є змогою «світового капіталу» чи «масонів». У політичній глобалізації закладено дві головні тенденції: а) формування оптимальних політичних умов функціонування світової системи капіталізму та типів держав, яких ця система влаштовує; б) зближення народів в умовах нових засобів транспорту, інформації, освіти, науки тощо. Рівність та нерівність націй і держав, справедливий світопорядок, ліквідація конфліктів — усе це похідні від названих тенденцій.

У сучасну епоху дедалі більшу роль відіграє культурна складова глобалізації — утвердження культурної комунікативності, одноманітності, уніфікованості. Зупинити процес формування світової цивілізації як синтезу національних культур, становлення системи загальнолюдських цінностей практично неможливо. Водночас, слід враховувати, що цінності, на основі яких здійснюється глобалізація, хоча і є універсальними, проте не абстрактними, а конкретно-історичними: ринкова економіка, демократія, соціально-правова держава, освітні цінності не однакові в різних країнах, а їх реалізація залежить від культури суспільства і традицій життя в ньому.

У контексті прискореної глобалізації Україна має врахувати вирішальну роль Західної Європи і США в цих процесах, з'ясувати і аргументовано викласти всі позитиви євроатлантичної моделі суспільного розвитку і взяти на озброєння її нові економічні та політичні, наукові та освітні технології, однак не шляхом знищення національної культури, а її збагачення. Безумовно, це дуже складно. Але якщо Україна справді прагне бути сучасною країною, то в неї немає іншого вибору.

У новому історичному протистоянні об'єднаної Європи і США, яке на сьогодні тільки штрих-пунктирно позначається, для Європейського Союзу важливу роль відіграватимуть доволі великі (за

європейськими мірками) постсоціалістичні та пострадянські країни, і Україна належить до них. Вона поки що залишається запасним політичним і економічним гравцем Європи, однак від її позиції в недалекому майбутньому значною мірою залежатиме розклад сил на континенті. Будувати європейську стратегію без урахування ролі України вкрай неадекватно. Візьмемо гіпотетичну ситуацію. Варіант А: Україна об'єднується з Росією і Білоруссю в нову державу. У Європейського Союзу на Сході з'являється небезпечний сусід, і взагалі європейська ситуація стає непередбачуваною. Варіант Б: Україна входить у Європейський Союз. Стабільність в Європі істотно підвищується, оскільки без України Росія ніколи не зможе перетворитися на наддержаву. Варіант В: Україна залишається «вільним агентом». У цьому разі зберігається лімітрофна зона нестабільності. Отже, Україна є перспективним запасним гравцем, який може посилити будь-яку «команду», тобто будь-яке державне об'єднання.

Головними перевагами інтеграції України до ЄС для останнього слід визнати такі: по-перше, об'єднана Європа матиме значно більший економічний простір; по-друге, політична вага ЄС значно підвищиться; по-третє, істотно зросте військовий потенціал Європейського Союзу.

Вступ України до ЄС може відкрити їй шлях до вступу в «клуб багатих країн». І це надзвичайно приваблива перспектива. Але Україні доведеться стати активним гравцем у здійсненні глобальної політики світової перебудови міжнародних відносин. Україна вже зробила перші кроки в цьому напрямі, коли направила своїх військових до Югославії, Африки, Лівану та Іраку. Хоча, звичайно, вона поки що залишається запасним гравцем НАТО і ЄС, якого вже почали випускати на поле світової політики, однак лише як малозначущого.

В Україні непогані шанси вступу до ЄС, але реалізуватися ця перспектива може не раніше 2020–2025 р. Якщо враховувати, що ФРН знадобилося 10 років, щоб інтегрувати східну частину країни, то приблизно стільки ж років триватиме інтеграція кандидатів ЄС першої хвилі в нього. І тільки після цього Європейський Союз зможе розглянути конкретну програму інтеграції в свої структури України. Потім доведеться почекати ще 10–12 років, аби здійснити цю програму практично. Вступ до НАТО може відбутися раніше лише в тому разі, якщо підвищиться рівень загроз ЄС.

Виклавши деякі аргументи на користь тісної співпраці ЄС з Україною, а відтак — і прийому України до Союзу, важливо наголосити на тому, що ані владі, ані еліті, ані народу не слід робити трагедії з приводу неможливості найближчим часом вступити до НАТО і ЄС. Необхідно забезпечити підвищення життєвого рівня населення, демократизацію і дотримання прав людини, розвивати охорону здоров'я, науку, освіту та ін. За таких умов вступ України до ЄС перетвориться на суто технічне питання

Вищевикладене не означає, що задля інтеграції у західну цивілізацію Україна має якомога далі дистанціюватися від Росії. Про шкідливість такого курсу попереджав, зокрема, відомий політичний мислитель початку ХХ ст. В.Липинський. Міркуючи про майбутнє суверенної України, він наполягав, що «політичний союз з Білорусею і Великоросею — це категоричний імператив закордонної політики нашої будучої держави...»⁷, пропонуючи те, що український історик І.Мірчук назвав «синтезою двох культур, двох цивілізацій»⁸.

У процесі глобального розвитку людства, коли західна цивілізація буде в змозі просунути на Схід, ідея Липинського має всі шанси на практичну реалізацію. Очевидно, що Україна потрапить до Євросоюзу першою й буде дороговказом для Росії та Білорусі.

Що ж стосується нинішньої ситуації, то фактор геополітичної доцільності якщо й не віддаляє Україну від Росії, то в усякому разі стримує від нового зближення та посиленого співробітництва з нею. По-перше, Росія втратила значну частину своєї привабливості як інтеграційного центру, виступивши у ролі правонаступниці колишнього СРСР, який програв «холодну війну». По-друге, вона перебуває в епіцентрі чергової сутички за простір і ресурси в рамках нового перерозподілу світу. Поки що Росія має досить ресурсів для того, щоб за певних умов переломити хід подій й перейти у геополітичний контрнаступ. Якщо події розгортатимуться саме таким чином, Україні варто було б переглянути й суттєво підкорегувати свою позицію відносно Росії. Поки ж цього немає, значно привабливішою виглядає модель відносної рівноваги у стосунках з Росією і Заходом на чолі з США.

Саме таким був лейтмотив форуму «Україна: загальна оцінка 16 років незалежності», що пройшов у лютому 2008 р. в США і був організований Комітетом партнерства між США і ЄС з питань України. Незважаючи на гостру політичну кризу в Україні, ініційовану нинішньою владою, експерти, серед яких був і відомий

політолог З.Бжезінський, запевняли Конгрес США в тому, що Україна є прикладом для інших колишніх радянських республік, а тому рекомендували Конгресу і Білому дому «в середньостроковій перспективі сприяти економічному і політичному розвитку України»⁹.

Потреба економічного й політичного реформування є для Києва дійсно об'єктивною. Іншою умовою мало б стати просування європейської ідеї з рівня органів державного управління на рівень інститутів громадянського суспільства. Державну стратегію європейської інтеграції, отже, мала б у нових умовах доповнити загальнонаціональна євроінтеграційна програма.

Унаслідок тривалого перебування української державної (у синхронії) й етнічної (у діахронії) територій на перехресті відразу кількох потужних цивілізаційних масивів на ній поступово формувалися й консервувалися міжцивілізаційні контактні-конфліктні зони. Внаслідок нестабільності українських цивілізаційних параметрів протягом історичного розвитку проявляється маятникове схилення національної еліти до різних цивілізацій як до інтеграційних центрів. Не можна ігнорувати і факт цивілізаційної периферійності України й як етнічної території, й як держави.

Специфіку цивілізаційного розвитку України визначає не тільки фактор простору, а й фактор історичного часу: фаза її розвитку не збігається з фазою розвитку провідних європейських держав. Неабияку роль у визначенні й, особливо, зміні цивілізаційних орієнтирів відіграє фактор геополітичної доцільності. Під такою доцільністю пропонуємо розуміти усвідомлене використання геополітичних і геостратегічних реалій для вироблення оптимального алгоритму реалізації тією чи іншою державою її національних інтересів.

Геополітична доцільність передбачає вміння перебувати на боці переможця або ж того з учасників глобальної конкуренції, хто утримує в той чи інший конкретно-історичний момент геополітичну та геостратегічну ініціативу. Так само важливе створення передумов для забезпечення власного державного розвитку та зміцнення національної ідентичності. Росія нині як з першого, так і з другого погляду достатньо вразлива. До того ж вона ризикує уже в короткостроковій перспективі опинитися в епіцентрі чергового раунду боротьби за простір та ресурси у рамках нового перерозподілу територій і зон впливу у глобальному масштабі. Якщо справжньою метою і головним об'єктом нового перерозподілу є саме

Росія з її колосальними запасами енергоресурсів, то зближення з нею може загрожувати серйозними викликами не лише їй самій, а й тим, хто на таке зближення ризикне піти.

На відміну від фактора геополітичної доцільності, фактор цивілізаційної належності працює якщо й не безпосередньо на зближення України та Росії, то, поза всяким сумнівом, на його обґрунтування. Підвалини українсько-російської цивілізаційної близькості або навіть єдності було закладено в далекому протослов'янському дохристиянському минулому, а остаточно оформлені після прийняття християнства. Українська нація, в принципі, спроможна змінити шлях не лише історичного, а й цивілізаційного розвитку. Подібну зміну, проте, не варто розглядати як природну й корисну. З нею пов'язані надсерйозні виклики для національної ідентичності (а разом з тим, до речі, й для національної безпеки), здатні створити передумови навіть для того, щоб спровокувати втрату цієї ідентичності.

Підштовхування європейцями українців до дистанціювання, в тому числі цивілізаційного, від Росії, як правило, не супроводжується реальними пропозиціями. Жоден із серйозних зовнішніх «гравців» не пов'яже свої інтереси і плани лише з Україною, не концентрує свою увагу й ресурси виключно на ній. Питання про визнання українців повноцінними європейцями ніхто в Європі, схоже, ставити на порядок денний серйозного обговорення не збирається. Україні в обмін на її дистанціювання від Росії пропонується формат хіба що свого роду «сірої» цивілізаційної зони.

Фактори геополітичної доцільності та цивілізаційної належності «працюють» нині якщо й не прямо проти неї, то принаймні не на її користь. Створюються передумови для консервації характерної для Києва після проголошення незалежності ситуації тупцювання на місці без просування вперед і ухвалення обґрунтованого рішення щодо визначення власного місця у глобальному світі, який переживає нині переформатування.

Розділ II
Формування цивілізаційної ідентичності України
в контексті національної безпеки

Необхідно вирішити, який тип «цивілізаційної ідентичності» є найбільш адекватним потребам національної безпеки України і які критерії можуть бути використані у формуванні її нової «цивілізаційної ідеології». Наш аналіз у цьому аспекті буде акцентуватися на протиріччях позиціонування української держави в глухому куті її «лімітрофного» стану, на спробах закріплення її безсуб'єктності. Наскільки вирішення цього питання стосується проблеми національної безпеки, видно з тези, яку ми вже висловлювали в одній з праць: «Якщо народ «лімітрофа» не вкорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, то самовизначення цього народу в формі незалежної держави залишається проблематичним, як і проблематично створення своєї локальної цивілізації»¹⁰. Ми пропонуємо свій сценарій «нейтралізації європейського чинника закріплення лімітрофності України»¹¹ або «подолання лімітрофності України на користь європейського вибору»¹².

У відносинах з європейським співтовариством Україна залишається в статусі «чужого серед своїх», а у відносинах з РФ — у статусі «свого серед чужих». Тим самим вона стає однією з розколотих держав, які «відносно однорідні в культурному відношенні, але у яких нема згоди з питання про те, до якої цивілізації вони належать. Їхні уряди, як правило, хочуть «вскочити на підніжку поїзда» та приєднатися до Заходу, але історія, культура та традиції цих країн нічого спільного з Заходом не мають»¹³.

Іншою важливою характеристикою цивілізаційного самовизначення є етнічний критерій цивілізаційної ідентичності, акцентування якого теж нехарактерно для його цивілізаціоністської міфології, в якій пріоритетною основою виступає «єдність культури». А тепер спробуємо проаналізувати можливі сценарії цивілізаційного самовизначення України з урахуванням ситуації «подвійної розколотості» та типологічно можливих критеріїв належності до цивілізаційного співтовариства. Після цього можна поставити питання, який з цих сценаріїв є, по-перше, більш-менш реалістичним, а, по-друге, відповідає потребам національної безпеки України.

1) Етнічний критерій. Існують різні варіанти входження України в слов'янську цивілізацію — як під егідою Росії, так і в ши-

рокому колі слов'янських народів. Так, російський дослідник А. Лондаридзе вважає, що у відповідь на ініціативу Г. Кісінджера про створення нової держави «ЄС+США» треба формувати нову цивілізаційну спільноту — ССД (Союз Слов'янських Держав) у складі Росії, України, Білорусі, Польщі, Чехії, Словачкиї, Сербії, Хорватії, Словенії, Чорногорії, Македонії, Боснії-Герцеговини, Болгарії. Далі пропонується абсолютно фантастичний проект приєднання до зазначеного слов'янського ядра закавказьких та центрально-азійських держав. За цієї конструкції релігійний критерій належності до цивілізації стає нерелевантним.

Інший варіант — створення «слов'янської цивілізації», де системоутворююча роль відводилася б Україні: «Україна на даний момент є державою, здатною стати ведучим політичним центром консолідації слов'янських націй»¹⁴.

Слід погодитися з думкою, що глибинним підґрунтям майже для всіх проектів об'єднаного слов'янства є «страх вестернізації» та спротив «ідеям модернізації»¹⁵. В разі створення такого об'єднання, головуватиме в ньому держава з вираженою антизахідною ідеологією. А такою державою є тільки сучасна Росія. Тому надії на можливість для України очолити «слов'янський рух» є утопічними.

2) Релігійний критерій. Використання цього критерію для формування цивілізаційної ідентичності України є вкрай проблематичним внаслідок поліконфесійності України та неоднорідності конфесій на її території. До того ж в Україні діє такий потужний гравець, як УПЦ МП, що відверто лобіює російські геополітичні та «цивілізаційні» інтереси, а «православний чинник» є найважливішою складовою сучасної російської національної ідентичності¹⁶. Тому релігійному чинникові може бути відведена остання сходинка в спробах цивілізаційного позиціонування України.

3) «Космополітичні цивілізаційні ідеології» та їх ціннісні, географічні та «проектні» складові. Зазначені проекти цікаві тим, що в них значно зменшена роль етнічної складової, а всі інші складові розглядаються системно.

(а) «Європейська цивілізація». Якщо взяти ціннісний рівень цього проекту, то його можна ототожнити з проектом Просвітництва, з такими цінностями, як свобода, раціональність, право та іншими. Цей проект притаманний не тільки Європі, а й всьому західному товариству. З певною мірою спрощеності його можна назвати проектом «перманентної модернізації», за яким ховається глобалізаційний процес.

Для України обмеження себе тільки рамками європейської цивілізаційної ідентичності приховує низку небезпек. По-перше, це небезпека «гомосерізації» або «балканізації» України з боку європейського співтовариства, яка штучно фіксує її лімітрофне положення та таку ж «лімітрофну ідеологію». По-друге, навіть за успішності цього проекту українці як європейці завжди будуть відчувати комплекс меншовартості, як «другорядна європейська нація». Нарешті, по-третє, за умов відсутності сформованої міцної інтегрованої «національної держави» та національної ідентичності ця стратегія може викликати самозаспокоєння та небажання розбудовувати свою державу.

(б) «Радянська/Російська цивілізація». Сучасна російська цивілізація схожа на «радянську» своїм месіанізмом, космополітизмом, модернізаційними прагненнями. Але сучасний російський проект більш суперечливий. З одного боку, він припускає необхідність глобалізації руху капіталів та товарів, а з іншого, її цивілізаційним кредо є антиглобалізм, боротьба з «мондіалізмом» (переважно американським). Інколи цей «антиглобалістський імпульс» призводить до появи певних автаркістських тенденцій, які знайшли своє вираження в метафорі «Острів Росія». Наявність зазначених суперечностей у російському цивілізаційному проекті підкреслює його глибинно еkleктичний та несамостійний характер. Його месіанізм, претензії на універсальність та унікальність приховують провінційність та маргінальність. Наявність одіозних та обскурантистських аспектів у російській антизахідній ідеології робить цей проект небезпечним перш за все для оточуючих держав. Будь-які проекти цивілізаційної ідентифікації України на «російському векторі» на практиці будуть означати приєднання до агресивного антизахідного російського курсу, що призведе до цивілізаційного ізоляціонізму.

(в) Сценарії субрегіональної цивілізаційної ідентичності. В їх основі лежить можливість та необхідність поєднання курсу на формування європейської ідентичності України з ідентичністю субрегіональною. На питання — в рамках якого геополітичного та культурного регіону така ідентичність можлива, більшість дослідників називають ГУАМ, а в більш розширеному вигляді — регіон «Балто-Чорноморської дуги». Розглянемо, наскільки обґрунтовані і реалістичні такі проекти.

Якщо розглянути критерії, за якими можна віднести будь-яку спільноту до «цивілізації», то побачимо, що стосовно ГУАМУ

або держав «Балто-Чорноморської дуги» («Спільноти демократичного вибору») нерелевантними є ані етнічний, ані релігійний критерії.

Найвне тут етнічне та конфесійне різнобарв'я дає підстави розглядати проекти ГУАМ та СДВ як типові політичні та геополітичні проекти. Російські ідеологи та політологи вважають таке утворення антиросійським. Наприклад, відомий російський історик Н.Нарочницька пише: «Балто-Чорноморська дуга, що формується — це старий проект XVI сторіччя, що відрізає Росію від виходів до моря, а Балкани та вардаро-моравська долина з Косовим полем на них, як і сто, двісті, чотириста років тому, перетворюється на вісь, що з'єднує Західну Європу з регіоном проливів»¹⁷. Ця конспірологічна історіософська схема доповнюється стереотипами сучасної геополітики, що відображено в працях О.Дугіна.

Чи дійсно ГУАМ та СДВ є антиросійськими об'єднаннями? Позитивна відповідь на запитання означала б констатацію відсутності *універсалістської* компоненти в цих утвореннях та відсутності в Україні поля для формування «субрегіональної цивілізаційної ідентичності». Натомість конструктивістська парадигма в створенні цивілізаційної ідентичності дозволяють стверджувати, що зазначені структури залишають багато можливостей для виходу за коло примітивної русофобії та дають змогу сформувати певну позитивну платформу, яка в майбутньому зможе набути «цивілізаційних» ознак на основі, зокрема, таких критеріїв, як ціннісний, географічний та критерій належності до «історичного проекту». Розглянемо стисло кожний з них:

(1) Ціннісний критерій. Так, в акцентуації такої європейської цінності, як «свобода», може допомогти спільний трагічний історичний досвід і створення щось на кшталт послідовного антикомуністичного або антиімперського блоку. Значною мірою таке об'єднання має бути антитезою проекту прихованого комуністичного реваншу, спроб з боку Росії переглянути історію та вибілити найчорніші її сторінки в образі псевдосоціалістичного минулого. За належного пропагандистського забезпечення цього ціннісного підґрунтя, за умов регулярного проведення масштабних публічних акцій засудження комунізму в цих країнах може набути підтримки досить високий рівень засудження фашизму у всьому світі. Саме ця жорстка та принципова позиція щодо трагічного спільного історичного досвіду може стати основою для першого рівня цивілізаційної ідентичності.

(2) Географічний критерій. Держав СДВ та ГУАМ об'єднує факт проживання на спільному географічному просторі, який має чіткі ознаки конкретного регіону, що може бути підставою для формування субрегіональної цивілізаційної ідентичності. Додатковою підставою для такої ідентичності є факт уже згаданої лімітрованості цих держав, кожна з яких є «уламком колишніх імперій», їх периферією.

(3) Критерій належності до «історичного проекту». Із зазначеного випливає, що рамки спільнот ГУАМ та СДВ дозволяють сформулювати свій самобутній історичний проект як відносно автономну частину загальноєвропейського проекту. На рівні цінностей цей проект може акцентувати особливий історичний досвід життя за умов тоталітарних режимів та формування ідеології нового гуманізму «солідарності приголомшених».

В аспекті геополітичному цей проект може бути розгорнутим у двох напрямках. Перший з них полягає у вирішенні завдання активної протидії російській політиці в регіоні, російському проекту «збирання Імперії», а другий — у наданні регіону статусу «самостійної суб'єктності» на противагу сценаріям позиціювання «з точки зору *Іншого*» (в тому числі з позиції певної частини європейського співтовариства). Таке позиціювання має претензії на фіксацію статусу «міжцивілізаційного проміжку», статусу «лімітрофа» в негативному сенсі цього слова, статусу «прокладки» стосовно таких держав, як Україна.

(4) Можливе обґрунтування претензій України на роль «регіонального лідера». На відміну від проекту перетворення України на лідера «слов'янської об'єднаної цивілізації» (про який йшлося вище), роль «субрегіонального лідера» може стати не просто мрією або амбіційним маренням. Ці претензії можуть базуватися не на комплексі зверхності стосовно країн нової спільноти, а на особливостях її історичного становлення. Якщо брати ціннісну складову можливого цивілізаційного проекту ГУАМ — СДВ (складову «нового гуманізму»), то Україна як ніхто інший зазнав втрат за часів імперського поневолення з радянським періодом включно. Можливість цієї ролі пов'язана також з тим, що Україна завжди була простором зустрічі різних культур та різних цивілізацій, на що вказували, зокрема, такі дослідники, як С.Рудницький¹⁸, І.Расоха¹⁹ та інші.

Зазначений історичний досвід дозволяє Україні знайти свою вигідну нішу в можливому цивілізаційному проекті ГУАМ–СДВ, здобути свій власний для геополітичної гри в регіоні та новий статус «історичної суб'єктності», який є таким значущим для її національ-

ної безпеки в середньостроковій та довгостроковій перспективі. Певною мірою здобуття такого статусу є гарантом виживання України як самостійної, суверенної та самодостатньої держави.

Розділ III

Україна у пошуках нової цивілізаційної ідентичності

Цивілізаційна структура пострадянського простору складається нині з кількох світів — східнохристиянського (або поствізантійського) православного, мусульманського і західнохристиянського. В ній домінує православно-постправославний світ, який сусідує з мусульмансько-постмусульманським, головним чином тюркомовним, на всьому просторі степової смуги цього материка. Роки більшовицького панування глибоко підірвали на українському просторі власне цивілізаційне підґрунтя (і східнохристиянське, і, меншою мірою, мусульманське). В останні роки їх ерозія збільшується квазі американізацією.

Крах Радянського Союзу в сполученні зі стрімким зростанням світової ролі транснаціональних компаній, що маніпулюють спекулятивним капіталом, і багатьма іншими обставинами визначив дезорганізацію євразійського простору з тенденцією до дрейфу його частин до споріднених їм цивілізацій.

СРСР, тим більше сучасний пострадянсько-євразійський простір, єдиною цивілізацією не був і не міг бути. В цьому радянсько-пострадянсько-євразійська спільнота принципово відрізняється від великих, за багатьма зовнішніми ознаками схожих на неї, традиційних цивілізаційних світів²⁰. Але ця глобальна і важлива проблема має бути предметом окремої фундаментальної праці. Тут необхідно розглянути основні сторони української державницької цивілізаційної історії.

Як відзначалося, «Проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України увінчало всю попередню історію українського народу. Розтягнуті на довгі віки визвольні змагання за вільне життя на власній землі у суверенній державі переможно справилися на зламі тисячоліть»²¹.

Україна виходила на рівень реального державотворення кілька разів. І незмінним «співучасником» цих подій виступала Росія. Тривалі роки Україна боролася, аби її кордони були визнані Росією. Біловезький процес, який розпочався 1991 р., закінчився

підписанням (1997 р.) та наступною ратифікацією Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та Росією. Найважливішою для української сторони була стаття 2: «Високі Договірні Сторони, відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту наради з безпеки й співпраці в Європі, поважають територіальну цілісність одна одної та підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів».

Вийшовши зі складу СРСР і проголосивши незалежність, Україна зіткнулася з великими труднощами саме цивілізаційного плану. В ній населення західних областей й решти країни значно відрізнялися як за своїм менталітетом, так і за політичною культурою, не було традиції громадянського суспільства.

Громадянське суспільство в Україні мало свої зародкові традиції в елементах місцевого самоврядування давньоруських міст та спробах суспільної, зокрема економічної, емансипації в рамках кодифікованого права. Ці елементи були особливо помітними в XVI–XVII ст., після включення українських земель у великою мірою європеїзований юридичний простір Речі Посполитої. Наприкінці XVIII ст., після інкорпорації Росією Правобережної України та ліквідації гетьманської автономії на Лівобережжі, в умовах жорстко-авторитарної, деспотичної імперії процеси громадянської емансипації в Україні взагалі припиняються. Єдиним винятком стають західноукраїнські землі, головним чином Галичина, котрі після поділу Польщі наприкінці XVIII ст. потрапляють до складу Австрійської імперії Габсбургів. У міжвоєнний період інституції громадянського суспільства збереглися під авторитарним польським режимом і лише в 1939 р. були знищені тоталітарною радянською владою.

Становлення громадянського суспільства у Східній Україні відбувалось у значно складніших умовах, внаслідок чого його повноцінне існування у більшості регіонів, особливо на периферії, залишається досі проблематичним. У деспотично-авторитарній Російській імперії зародки громадянського суспільства змогли з'явитися лише у другій половині XIX ст. (після відносно ліберальних реформ 1860-х рр.), проте в Україні вони стали справді помітними лише після революції 1905 р. Невдовзі, однак, більшовицький режим ліквідував ці зародки.

Дослідники відзначають зазвичай три головні перешкоди на шляху формування повноцінного громадянського суспільства у сьогоднішній Україні. По-перше, етатистську спадщину радянських часів, звичку населення до державного патерналізму, його

громадянську пасивність та відчуженість. По-друге, мовно-культурну різноманітність населення, яка великою мірою розділяє інституції громадянського суспільства за мовно-етнічними ознаками. По-третє, відсутність справжніх економічних реформ, а отже, і відсутність економічних підстав для емансипації громадян.

1991 року, після розпаду СРСР, з'ясувалося, що ані українські «націоналісти», ані «демократи» не є досить сильними і впливовими, щоб відсунути від влади правлячу посткомуністичну номенклатуру. Незалежна Україна постала як продукт тактичного компромісу між націонал-демократами й прагматичною частиною номенклатури. Контрольний пакет акцій залишився в руках останньої, яка зберегла криптокомуністичну політику, номенклатурні зв'язки, позиції, інституції, навички мислення та поведінки.

В Україні так і не відбулося правдивої декомунізації й десовєтизації, а отже, й жодних по-справжньому ефективних і послідовних реформ — ані в економіці, ані в інших сферах. Водночас посткомуністична номенклатура («партія влади» за Кравчука й «олігархія» за Кучми, «любі друзі» за Ющенка) напрочуд успішно маргіналізувала націонал-демократичну опозицію, кооптувавши й скомпрометувавши її лідерів і зруйнувавши її організаційно. А головне — вона досягла неабияких успіхів у «прихвизації» державної власності, перекачуванні грошей за кордон і утриманні влади найрізноманітнішими засобами.

Цивілізаційна дилема українських націонал-демократів, спокушених амбітним проектом «розбудови держави» під проводом посткомуністичної номенклатури, стала ще одним парадоксом становлення незалежної України. Йдеться тут передусім про наслідки їхньої внутрішньої амбівалентності і, відповідно, двоїстого характеру їхніх цілей і їхньої політичної поведінки. З одного боку, як «демократи» вони начебто були зобов'язані захищати громадянське суспільство й демократичні цінності від авторитарної держави. З іншого боку, як «націоналісти» вони відчували потребу захищати націю, себто (великою мірою) ту ж таки державу.

Ще більшу загрозу для української незалежності становить вкрай низька («домодерна») національна самосвідомість населення, котре складається з великої російської меншини (близько 18% громадян) і ще більшої групи русифікованих українців (приблизно 30% населення).

До останнього часу Україна перебувала ніби у зачарованому колі: повноцінне громадянське суспільство й модерна політична

нація не мали шансів постати без усунення від влади посткомуністичної олігархії, а усунути цю олігархію було практично неможливо без достатньо дозрілого громадянського суспільства й розвинутої національної самосвідомості. Чергова зміна режиму у 2004 р. призвела до того, що сьогодні в Україні існує конгломерат дезорієнтованих, неконсолідованих соціальних верств та груп, які погано усвідомлюють і виражають свої інтереси.

Оскільки інтереси соціальних спільнот у конгломерації за назвою «Україна» не усвідомлені як позитивні ідеології, то і немає відповідних точок для їх порівняльного аналізу. В суспільстві фактично відсутні повноцінні соціальні суб'єкти. У такій ситуації створюються громадські організації та партії на вузькосуб'єктивістській, волонтаристській основі, чії лідери представляють самих себе, а не соціальні спільноти.

У такому слабо організованому суспільстві держава покликана відігравати роль інтегруючої, цементуючої сили. Але українська держава малоефективно виконує свої функції, не забезпечує повноцінну дію законів (у тому числі Конституції), не виступає повноцінним арбітром у відносинах особистості і суспільства, в міжособистісних і міжгрупових відносинах тощо. Занепокоєння загальнонаціональною долею, майбутнім країни — не пріоритетні завдання режимів, а лише демагогічні димові заслони, оскільки у політичних режимів досі немає стратегічних відповідей на виклики ХХІ століття і на бажання мас вирватися зі злиднів²².

Внаслідок політичному хаосу, що панує нині в Україні й негативно позначається як на всіх сферах її функціонування, так і на світовому іміджі, сподіватися на швидке входження нашої держави як повноправного суб'єкта до Європейського дому не варто. Дії українського естеблїшменту нібито реанімують підзабуту вже теорію професора Гарвардського університету Семюеля П. Гантінгтона, який заперечує можливість інтеграції східнослов'янських народів у європейську цивілізацію, оскільки із закінченням «холодної війни» тут «знову дався взнаки кордон між культурами — західним християнством, з одного боку, і православним християнством та ісламом — з іншого...»²³.

У сучасній науці поступово сформувалися два основні критеріальні підходи до націй-цивілізацій: громадянсько-територіальний та етнічний. Громадянсько-територіальна модель формування націй-цивілізацій закладає в основу фактор громадянства та території: можна бути етнічним англійцем, французом, китайцем,

проте водночас — політичним американцем, тобто мати громадянство США. Етнічна ж модель віддає перевагу етнічному аспекту, мовним та культурним чинникам функціонування етнічних груп: наприклад, провансальці, бургундці, гасконці й бретонці становлять єдиний французький етнос.

Розвиток першої та другої моделей націй-цивілізацій має тенденцію до поступового зближення, синтезу. «Якщо дивитися концептуально, — пише Е.Сміт, — то нація має поєднувати дві низки вимірів: з одного боку — громадянські та територіальні, а з іншого — етнічні й генеалогічні, причому в кожному випадку в різних пропорціях. Саме завдяки багатовимірності національна ідентичність виявляється такою гнучкою силою в сучасному світі й політиці, ефективно поєднуючись з іншими могутніми ідеологіями та рухами»²⁴.

Не існує єдиного історичного досвіду у розвитку націй: одні проходять шлях від етнічності до політичності (німці, італійці, українці, болгары), інші — від політичності до етнічності (французи, англійці, росіяни, іспанці). У другому випадку політична нація формується не спонтанно, а зусиллями найчисельнішого етносу — ядра, який втягує в орбіту своїх інтересів політично залежні від нього етноси. Зрозуміло, шлях від політичності до етнічності нації може мати різну як тривалість, так і форму — це залежить від конкретно-історичних умов та національного духу народу.

На сучасну пору поняття цивілізації, окрім культури, обов'язково охоплює ще й економіку та політику. Загалом же, цивілізованим суспільством нині вважається таке, яке досягло відповідних нормативних рівнів економічного та культурного розвитку, соціальної ефективності та політичної стабільності. Значна частина нормативів цивілізації закріплена в міжнародних документах — статутах ООН, ЮНЕСКО, документах ОБСЄ, міжнародних угодах тощо.

За роки незалежності Україні, всупереч усім внутрішнім складнощам і проблемам, пов'язаним зі зовнішніми факторами, все-таки вдалося зробити, як мінімум, один украй важливий крок, спрямований на визначення стратегічного напрямку подальшого шляху державного розвитку. Йдеться про розробку державної стратегії європейської інтеграції та досягнення фактичного консенсусу із цього питання між основними політичними силами й значною частиною українського суспільства.

Незважаючи на те, що економічна складова і надалі відіграє пріоритетну роль у діяльності ЄС, слід відзначити, що цінності

цивілізаційного характеру та змісту мають для європейського інтеграційного процесу без перебільшення величезне значення. Саме цивілізаційна належність («ідентичність») визначає й визначатиме надалі межі розширення ЄС як внутрішньо цілісної системи.

Носієм цивілізаційної належності або ідентичності при цьому є «ядерна зона» Європи, в той час як її «периферія» тяжіє до цієї зони й виявляє здатність за певних обставин і на певних умовах включатися в перебіг деяких спільних з «ядром» процесів. У цьому зв'язку євроінтеграція для України та українців набуває ознак насамперед цивілізаційного вибору, а вже після цього переформатування у відповідний спосіб інших сфер життя.

Європейський цивілізаційний вибір для України несе в собі, крім потенційного позитиву, і достатньо серйозні виклики й загрози. Рішуча орієнтація виключно на Європу з відмовою від багатьох ідеологічних, етичних і навіть побутових звичок та звичаїв може за певних обставин виявитися руйнівною для української нації та її оновленої ідентичності.

Важливо при цьому зробити особливий наголос на тій безпідставно мало згадуваній обставині, що поліцивілізаційне походження української ідентичності та розташування території України на міжцивілізаційному перехресті варто розглядати не як недолік, а навпаки, як перевагу як для держави, так і для самоусвідомлення українців як повноправних європейців.

Україна досі залишається країною зі значним за європейськими мірками потенціалом, проте цей потенціал, по-перше, помітно зменшився, порівняно з початком 90-х років, а по-друге, не реалізується належним чином відповідно до уявлень, прийнятих у Європі. Крім усього іншого, міжнародна репутація України до цього часу включає в себе елемент «пострадянська», а також, що не менш важливо, до певної міри «проросійська», тобто така, яка орієнтується (або принаймні «озирається») на Росію й пов'язує своє майбутнє з політичними та економічними проектами, ініційованими Москвою.

Окрім регіонального виміру, паралельно з ним, хоча й на іншому рівні, існує ще й глобальний вимір або, точніше, глобальний контекст усіх тих проблем, про які йдеться. Із цим останнім пов'язані відносини України з іншими суб'єктами міжнародних відносин, у тому числі з Польщею та Росією, зі Сполученими Штатами Америки як глобальним лідером.

У галузі економіки для України в її нинішньому стані вибір можливих варіантів дальшого розвитку та його моделей не є аж

надто великий. Для поліпшення ситуації або принаймні для запобігання її погіршенню Київ мав би спробувати по максимуму використати той потенціал економічного розвитку й зростання, який може бути забезпечений через поглиблення економічної співпраці з Росією. Завдання за нинішніх умов не таке вже й просте. Ускладнюючим фактором при цьому є та обставина, що українсько-російське економічне співробітництво мало б розвиватися по висхідній без надмірного з погляду Києва політичного зближення України та Росії, яке б супроводжувалося небажаним для першої вимушеним дистанціюванням від Європи з ініціативи європейської сторони.

У своїх євроінтеграційних проектах офіційний Київ зі самого початку негласно погоджувався й погоджується нині на місце на периферії спільного європейського простору й на ту роль у загальноєвропейських процесах, яка цьому місцю відповідає. Якою мірою правильний і перспективний такий підхід з огляду на українські національні інтереси, покаже час. Тим не менше, вже зараз Україні слід рішуче засвідчити, що вона ніколи не погодиться бути «молодшим партнером» для тих країн, які сподіваються перебрати на себе ту роль, яку раніше відігравала щодо Києва Москва.

Розділ IV

Вибір зовнішньоекономічних векторів України: між ЄС та Росією

З часу здобуття Україною незалежності постійно вказується на її вигідне геоекономічне розташування як один із вагомих чинників її інтеграції у світовий ринок товарів та послуг. Однак для зовнішньоекономічного співробітництва таке розташування України має і позитивний, і вразливий бік.

Для формування векторів економічного розвитку України визначальне значення мають зовнішньоекономічні відносини з ЄС та Росією. Торгівля з країнами ЄС останніми роками стабільно формує третину українського імпорту та експорту. На Росію припадає чверть українського експорту та 30% імпорту. Причому випереджаючими темпами прискорюється експорт до Росії машин, механізмів й транспортних засобів (для ЄС — 25 та для Росії у 1-му півріччі 2008 р. цей показник становив відповідно 8,3% та 38,9%)²⁵. Головна частина російського імпорту традиційно належить енергоносіям.

Певний час третьою точкою опори української зовнішньої торгівлі товарами були азійські ринки металу та продукції машинобудування, зокрема ринок КНР. Проте китайська економіка послідовно переходить на самозабезпечення металопродукцією і перебирає на себе азійський металургійний ринок.

Українське суспільство дедалі глибше усвідомлює, що проблеми і пріоритети його зовнішньоекономічної діяльності формуються на ринках ЄС, Росії та Азії²⁶. Однак досі в нього немає чітко визначеної зовнішньополітичної стратегії. Україна офіційно оголосила про вступ до ЄС як свою стратегічну мету. Реальне ж наближення до стандартів ЄС відбувалося надто повільно. «Європейський вибір» України не збігався з європейською політикою добросусідства (ЄПД), закріпленого Євросоюзом у «Плані дій ЄС стосовно України на період 2005–2007 рр.»²⁷. Вступ України до СОТ, укладання 2008 р. посиленої угоди Україна-ЄС, після якої можуть розпочатися переговори про угоду зі створення зони вільної торгівлі Україна-ЄС, також не вирішують питання про членство України в Європейському Союзі. Це питання ніколи не стояло і досі не стоїть на порядку денному Євросоюзу.

Україні потрібно позбутися спрощеного підходу до можливостей вступу в Євросоюз, узгодити напрям свого розвитку з цілями Євросоюзу. Співтовариство це створювалося для підвищення конкурентоспроможності країн-членів відносно основних конкурентів — США та Японії. Нині Євросоюз націлений до 2010 р. наздогнати за рівнем розвитку США. І це при тому, що стандарти життя в ЄС (розраховані по 27 країнах-членах) становлять лише 65% від американських; відповідно, стандарти життя 12 новообраних країн ЄС становлять менше 30%. В Україні цей показник відповідно до ЄС і США дорівнює 15% та 10%.

Необхідно враховувати також процеси внутрішньоекономічної деформації всередині самого ЄС. Євросоюз виявляв динамічні результати інтеграції, доки не виходив за межі країн західноєвропейського ядра. Але вже прийняття в ЄС таких порівняно відсталих країн, як Португалія, Греція, Ірландія, Іспанія, призвело до асиметричних шоків: «затріщав» єдиний курсовий підхід, порушилася синхронність у здійсненні кредитної політики, політики бюджетних дефіцитів і т.ін. Таке становище було виправлене, але за допомогою величезних ін'єкцій в економіку цих країн, тобто за рахунок прискореного підтягування відстаючих сегментів до високого загальноекономічного рівня.

Принципово іншою виявилася ситуація із входженням до Євросоюзу десяти нових центрально- та східноєвропейських країн. Ці країни виявилися ще більше економічно непідготовленими до членства в ЄС. Прийняття їх до об'єднання було результатом скоріше не економічних, а політичних рішень. Виявилось, що процес інтеграції «новачків» затягнеться, і що, до того ж, повноцінне включення десяти нових країн у ЄС підірвало б основи його уніфікованого макроекономічного функціонування. Процес інтеграції ускладнюється небажанням головних донорів — Німеччини та Франції — виснажувати свої фінанси на користь нових членів. Так, загальні витрати Євросоюзу на підтримку їх економік протягом 2004–2006 рр. становили приблизно 67 млрд дол., тоді як на вирішення менш складного завдання — адаптації невеликої НДР до ФРН протягом десяти років було витрачено приблизно 1 трлн дол., а в перші роки — по 120–150 млрд дол. щорічно.

По-третє, як амбіційний політичний проект, ЄС ґрунтувався на двох базових засадах — на високому розвитку й уніфікації економічного простору країн-засновниць та на єдності цивілізаційних цінностей. І якщо економічна подібність забезпечувала можливість створення уніфікованої регулятивної системи, то спільні цивілізаційні характеристики гарантували сумісність і ефективність регулювання суспільно-економічними процесами.

Економічний устрій Євросоюзу — це складно сконструйований інституціональний організм з надтонкими уніфікованими макрорегуляторами. Входження до його простору інституційно необлаштованої України мало б для ЄС серйозні руйнівні системні наслідки.

Питання європейської перспективи України — це питання влади і грошей. Грошей — тому, що Україна потребуватиме великих коштів з бюджету Європейського Союзу, що загрожує інтересам країн, які традиційно отримують допомогу зі спільного бюджету ЄС. А влади — тому, що завдяки великій чисельності населення Україна матиме значну кількість голосів під час ухвалення рішень.

Шлях до Європи відкриється для України не внаслідок доброї волі ЄС, а через підтягування країни до рівня розвитку й цінностей держав Євросоюзу. Для приведення ідеї євроінтеграції у відповідність із реаліями треба перенести акцент на внутрішню облаштованість країни, тобто на підтягування економічної й соціальної сфери до європейського рівня. Підкріплення ж євровибору успішним внутрішнім розвитком неможливе без заміни нинішньої інерційної практики моделлю інноваційною. Саме ж по собі переструктурування

економіки в інноваційному контексті вимагає вирішення двох проблем. По-перше, проблеми відродження (за всієї важливості закордонних інвестицій) національних джерел, що генерують інновації. По-друге, проблеми інтенсифікації науково-технологічного співробітництва з іншими країнами.

Власне генерування інновацій за рахунок активізації фундаментальних досліджень і відродження НДДКР безальтернативне не тільки і не стільки як засіб перешкодити приходу до нас друго-сортних технологій, що прирікають на інноваційне відставання. Головне в іншому — у мінімізації (при переході від індустріалізму до постіндустріалізму) розриву у часі між появою наукової ідеї та її технологічним впровадженням. Технологічна новація не тільки дозволяє країні-інноватору зайняти вільну нішу на ринку, але породжує ефект монопольного присвоєння (монопольної ренти), що, зрештою, забезпечує надвисоку додану вартість. Оскільки інновації в країнах, що генерують нові технології на високорозвиненій власній науковій базі, пов'язані одна з одною, то хвиля підвищеної прибутковості в них практично не вгасає. Саме ці нові виклики спонукали в останнє десятиліття й маленьку Фінляндію, й величезний Китай створювати власні джерела генерування нових технологій.

Один з чинників вирішення аналогічної проблеми Україною — це її співпраця з Росією. Йдеться про спільні науково-технологічні та економічні проекти, що забезпечують конкурентоспроможні інновації й розширення ринку за межі обох країн. І справа не тільки в тім, що Захід не зацікавлений у створенні й підтримці інноваційного українського потенціалу. Україна поки що інноваційно несумісна з ним. Наша тривала попередня ізольованість від західного науково-технічного простору має своїм результатом те, що технологічно ми поки що сумісні саме з Росією. Навіть за умов послаблення коопераційних зв'язків уся економічно надприбуткова продукція (ракети, літаки К. Антонова) містить більше половини російських компонентів.

Не можна ігнорувати того, що Росія швидше, ніж Україна, йде вперед й у інституційній модерній облаштованості ринку, й, особливо, у науково-технологічному відношенні. Показово, що ЄС вже задекларував намір створення із Росією Загальноєвропейського економічного простору²⁸, у т.ч. у науково-технологічній сфері, оскільки Росія залишається світовим лідером з ряду фундаментальних наук.

Росії інтеграція з Україною вигідна не тільки через збільшення коопераційного потенціалу, і не тільки через сумісність і взаємодоповнюваність науково-технічних ланцюгів, але й через досягнення в цьому разі більшого збалансування з потенціалом Євросоюзу.

Поряд із відзначеним напрямом інтегрування України до ЄСП необхідно зосередитися й на спільних зовнішньоекономічних (зокрема, торговельних, інвестиційних) проектах. Цей напрям актуалізується особливо сьогодні, коли розвинені країни внаслідок розгортання світової кризи усе більше замикають на собі свій експорт та імпорт. А це розширює зону «нічийного» ринкового простору, яку, насамперед за рахунок середньо-технологічних відносно дешевих виробів, можуть освоїти Україна і Росія на базі спільних проектів.

Вибір Україною векторів зовнішньоекономічної орієнтації не може зводитися до рутинної експортно-імпортної взаємодії. Перед країною встає завдання виживання, що вимагає високотехнологічності, і проектування своєї перспективи у глобалізованому світі. Вирішення таких проблем вимагає істотної векторної корекції й іншої наповнюваності експортно-імпортних потоків. Адже провідною позицією у структурі експорту у 2006 р. була продукція металургійного комплексу (42,7%), мінеральна сировина й продукція хімічної промисловості (21,1%); харчові продукти й продукти сільського господарства (9,4%)²⁹.

Зрозуміло, що такий низькотехнологічний експорт позбавлений шансів на адаптацію до нових зовнішніх викликів і потребує докорінних змін. Так, продукція сільського господарства (через вступ України до СОТ) імовірно буде витіснена дотаційною сільгосппродукцією країн ЄС. Продукція металургійної та хімічної галузей у перспективі буде заблокована Китаєм. Фінансова система, швидше за все, поглинатиметься іноземними банками. А ця обставина блокує формування життєздатної стратегії.

Усе це свідчить на користь нарощування експорту продукції пізноіндустріальних галузей, насамперед машинобудування як головного альтернативного джерела експортних надходжень. Проте наша нинішня техніка і технології — це демонстрація відсталості. У Європі ми з такою технікою не потрібні (як, до речі, не потрібні й з добrotною технікою, про що свідчила спроба України розмістити в ЄС замовлення на першокласні «Ани»). У Росії ж, як і у всьому СНД, здебільшого ми обслуговуємо нашою продукцією машинобудування тамтешні низькотехнологічні анклав.

Удосконалення українського експорту має пов'язуватися як найтісніше із прямими інвестиціями фінансів і наукового знання. Фінансові інвестиції з Заходу підтримують деградуючі низько-технологічні виробництва. Розраховувати ж на інвестиції з Заходу проривних технологій не доводиться. Практика свідчить, що Україна влаштовує Захід в основному можливістю продовження тут життєвого циклу «в'янучого» товару старіючих технологій. Джерелом тнадходження до України технологічних інновацій поки що залишається Росія. З нею ж залишається і можливість проектного кооперування. В останній сфері Росія приваблива для України і як найбільший у світі експортер озброєнь і військової техніки. Адже щодо цього Росія перевершує навіть США, не говорячи вже про інших експортерів. Так, експорт військової техніки Росії у 2001–2005 рр. становив 28982 млн дол., а США — 28236 млн дол.

Необхідно рішуче здолати парадокс нинішніх взаємин України з Росією, який полягає в тому, що все рутинне, а то й просто примітивне зміцнюється й розширюється, а найунікальніше (за світовими критеріями) — безупинно звужується.

В Україні важливо усвідомити, що Росія в інноваційній сфері почала старт. Якщо донедавна за своїм потенціалом вона входила до другої сотні країн світу, то нині за останніми оцінками Світового банку займає за обсягом ВВП 10-е місце у світовій економіці. Причому експерти вважають, що в найближчому майбутньому Росію чекають нові досягнення планетарного масштабу. Те саме стосується й науки. За західними оцінками, ще на початку 80-х років минулого століття в СРСР здійснювалося 2/3 світових відкриттів і винаходів³⁰, а сьогодні Росія має у своєму розпорядженні інновацій на десятиліття вперед³¹.

Величезний потенціал, накопичений або ж відновлений Росією за останні роки, нині розвертається в русло передових інновацій на багатьох напрямках — авіа- і суднобудування, ядерна енергетика, виробництво ракетноносіїв і космічних апаратів, розробка комп'ютерних програм і нанотехнологій. Причому багато чого з її нинішніх успіхів є продуктом колишньої кооперації, у якій або брала, або сьогодні бере участь українська наука.

Україна має скористатися інноваційним бумом, що відбувається в Росії, як єдиним шансом на виведення своєї економіки з тенет рутини й технологічної відсталості. Повноцінна науково-технічна взаємодія з нею відкриває шлях до істотного розширення партнерських відносин з іншими країнами у Європі та на Сході.

Розділ V
Цивілізаційний розвиток України
в контексті глобалізації

Аналіз ситуації в Україні показує, що впровадження глобалістського підходу до вироблення і реалізації національної політики — це об'єктивна вимога часу. Водночас, впровадження такого підходу має максимально враховувати специфіку суспільного розвитку країни, її цивілізаційні характеристики.

Наша країна має неофіційний з юридичного боку статус держави перехідного типу і значною мірою вимушено залучена до процесів глобалізації. Звідси впливає головне протиріччя української моделі цивілізаційного розвитку — у стратегічному відношенні застосовується «траєкторія переслідування», між тим як той, хто тільки наздоганяє, ніколи не наздожене успішне майбутнє. Тому все більша кількість науковців і політиків визнає необхідність розробки для України стратегії «руху на випередження».

Економічну суть глобалізації теоретики вбачають у посиленні потоку чотирьох «і» — інвестицій, індустрії, інформації та індивідів. Приміром, транснаціональні корпорації контролюють сьогодні 75% світової торгівлі і третину світових виробничих фондів. Не применшуючи значення виробничих, торгових і фінансових зв'язків, слід підкреслити, що саме швидкий прогрес у галузі транспортних, комунікаційних та інформаційних технологій сприяв цьому глобальному процесові. До числа дійсно нових явищ, які спричинилися до інтенсифікації всіх глобальних процесів наприкінці ХХ ст., належать комп'ютеризація й інформатизація економічного і суспільного життя. Складні інформаційні і комунікаційні системи використовуються на Заході не тільки у сферах торгівлі, виробництва і фінансів, але й у домашніх умовах, що дає змогу мільйонам людей працювати і навчатися, робити покупки і укласти угоди, не виходячи з дому.

Із усього вищезазначеного переконливо впливає висновок, що основна увага у контексті розробки стратегії «руху на випередження» повинна бути приділена активному виробленню і застосуванню новітніх інформаційних технологій. Причому вирішення цього завдання має для сучасного суспільства, зокрема й українського, потрійне значення.

По-перше, виробництво інформаційних технологій є провідною і найбільш конкурентоспроможною галуззю.

По-друге, ця галузь є не ресурсно-, енергетично-, а інтелектуальною.

По-третє, доступ до Інтернету і новітніх інформаційних технологій стає своєрідною розділяючою лінією, що фіксує відмінності між двома системами комунікації, які визначають якість життя соціальних суб'єктів і місце країн у світовій ієрархії. «Наслідком є те, що великий загальний населення планети, не маючи відповідних доходів, освіти й доступів до сучасних засобів зв'язку, все більше маргіналізується й виштовхується на узбіччя технічного і економічного прогресу... Можна говорити про виникнення прірви між «інфо-багачами» та «інфо-бідняками», які не мають фінансових можливостей або не володіють технічними засобами чи знаннями для отримання необхідної достовірної та повної інформації»³². Отже, для України пріоритетний розвиток новітніх інформаційних технологій є не тільки передумовою руху країни «на випередження», а й необхідною умовою того, щоб взагалі не залишитися на узбіччі цивілізаційного розвитку.

Позитивні зрушення у цій царині спостерігаються у нашій країні. Активно розвиваються процеси інформатизації і комп'ютеризації, розширюється мережа Інтернету, ухвалено рішення про створення в Україні технопарків. Однак рівень фінансування державою наукових досліджень, зокрема у сфері новітніх інформаційних технологій, ще далеко не відповідає значущості цього модернізаційного завдання.

Ще однією надзвичайно гострою проблемою є суттєвий відтік робочої сили за кордон. Це не просто проблема зменшення працездатної частини населення, втрати податкових надходжень до бюджету, руйнування родинних зв'язків, а й проблема державної етнополітики, зумовлена збільшенням компенсаційної імміграції. Це і проблема зменшення інтелектуального потенціалу нації, оскільки «останніми роками Україна закріпилася на чільних місцях серед світових інтелектуальних інвесторів: тенденція зростання кількісних показників науковців, що виїжджають на заробітки за кордон або працюють в Україні на іноземних замовників, набула загрозливих ознак», а отже, «якщо Україна не припинить безпорадної і недалекогоглядної практики експорту фахівців, замість експорту результатів їхньої праці, то вона закріпиться в реєстрах наукових і господарсько-економічних аутсайдерів»³³.

Отже, для вирішення завдання «руху на випередження» необхідно створити умови для запобігання інтенсивному відтоку

висококваліфікованої і високоосвіченої робочої сили за кордон. Ще одна складова — якісне оновлення виробничої сфери відповідно до світових стандартів і вимог часу. Але це завдання визнається надзвичайно важливим переважно на декларативному рівні і не стало предметом цілеспрямованої державної політики. Протягом усіх років незалежності України фахівці вказують на небезпеку техногенної катастрофи внаслідок зношення усіх основних матеріальних фондів, які залишилися у спадок від радянських часів. Але державна програма щодо їх інтенсивного оновлення в Україні і досі відсутня. Це, безумовно, завдання матеріально-технічної модернізації українського виробництва. Частково воно вирішується за рахунок переведення державних підприємств у приватну власність, коли нові власники здійснюють модернізацію виробництва для того, щоб їх товари були конкурентоспроможними на світових ринках. Водночас державні підприємства (транспорт, енергетичні та інші об'єкти) модернізуються дуже повільно.

Ще одна проблема, і не лише українська, а глобальна — вичерпність енергетичних ресурсів, що потребує впровадження енергозберігаючих технологій і пошуку альтернативних джерел енергії. Але досі далі розмов справа тут не йде.

Важлива складова «руху на випередження» — це адекватне визначення Україною свого місця у загальній траєкторії глобального цивілізаційного розвитку. Ця проблема також є багатовимірною. Її розв'язання передбачає вирішення питань щодо переваг і вад свого геополітичного становища, головних векторів свого геополітичного розвитку і стратегічних партнерів на шляху просування в обраному напрямі розвитку.

За часи незалежності вектори геополітичного розвитку України періодично змінювалися. Спочатку переважала орієнтація на Росію і співпрацю з країнами, що входили раніше до складу СРСР. У часи президентства Л. Кучми якщо і не реалізовувалася повною мірою, то принаймні проголошувалася багатовекторна зовнішня політика. З початку президентства В. Ющенка був проголошений курс на європейську інтеграцію і європейський вектор розвитку України. Щоправда, суттєвим прорахунком деяких політичних сил України на цьому етапі стала позиція жорсткої конфронтації з Росією. Сьогодні Україна намагається вести більш виважену політику щодо Росії. Інший позитив — намагання України взяти на себе роль регіонального лідера.

Одне з протиріч української моделі цивілізаційного розвитку — відсутність консенсусної для еліт і народу його моделі. Здійснення економічної модернізації відбувається дуже суперечливо. Економічні й політичні еліти мають істотні розходження в підходах до реформ, до способів їх проведення, що зумовлюється не однаковими інтересами різних корпоративних груп. Відсутність загальноусвідомлених, спільними зусиллями відстоюваних і послідовно реалізованих у відповідних напрямках державної політики національно-державних інтересів не тільки є суттєвою перешкодою руху України «на випередження», затримує нашу країну ще на першому етапі здійснення постсоціалістичних трансформацій, але й у цілому становить суттєву загрозу національній безпеці. Останні парламентські вибори 2007 року показали, що Україна поступово долає цю національну загрозу. Але події 2008 року знову свідчать, що до національної згоди ще далеко.

Для розробки і реалізації стратегії «руху на випередження» Україна повинна мати міцну державу. Але тут виникає ще одне протиріччя, яке полягає в тому, що Україна здійснює процес державотворення у світі, в якому внаслідок процесів глобалізації роль національних держав суттєво змінюється, а територіальний принцип суспільно-політичної організації частково поступається місцем екстериторіальному.

У сучасному глобалізованому світі все більше поширюється і утверджується модель держави з неоліберальною політикою. Але в ній існує певний парадокс. З одного боку, ідеалом моделі неоліберальної держави є «мінімалістська держава», яка підпорядковує свою внутрішню політику правилам, прийнятим у глобальній економіці. З іншого боку, ринкове регулювання і приватизація суспільного сектору, яких вимагає глобальний ринок, не можуть бути реалізовані слабкою державою³⁴.

Для подолання цього парадоксу варто звернутися до стратегій, що їх пропонує Т. Фридмен. Першу він називає стратегією трапеції, за якою для нормального функціонування і розвитку суспільства «потрібна якомога відкритіша, зростаюча, орієнтована на ринок економіка, яка б заохочувала людей до вільного розмаху і пересування божевільними стрибками. Без капіталістів, готових на ризик, немає підприємництва, а без підприємництва немає зростання. Тому в серці кожної здорової економіки лежить трапеція вільних ринків з вільним розмахом. Адже кращої мережі безпеки, ніж здорова економіка з низьким рівнем безробіття, не буває». Т. Фридмен

наголошує, що «стратегія трапеції означає не просто те, що уряд усувається з дороги і дозволяє вільним ринкам мчати вперед; вона означає також турботу уряду про те, щоб зробити якомога більше людей власниками й успішними учасниками вільного ринку»³⁵.

Для реалізації цієї стратегії в Україні повинні бути створені не тільки об'єктивні сприятливі умови, а й суб'єктивні чинники — формування відповідної економічної культури населення. Не можна не погодитися з думками, що становлення нової економічної культури в українському суспільстві має дещо суперечливий характер, зумовлений збереженням елементів успадкованої з радянських часів культури соціалістичного, командно-адміністративного господарства, що донині міцними залишаються патерналістські очікування і орієнтації щодо опікунства з боку держави і «звикання до свободи приватної ініціативи супроводжується небажанням брати на себе відповідальність за наслідки своїх господарських і фінансових рішень»³⁶.

Починаючи з 1992 року і в Україні спостерігається зростання негативізму щодо ринкових реформ і їхніх наслідків. У 2006–2007 рр. також не відбулося позитивної динаміки в орієнтаціях на ринкову економіку. Виходячи із такого стану економічної культури населення, доцільні такі кроки для формування економічної компетентності особистості:

- розвиток економічних досліджень, широка економічна освіта і просвіта населення, спрямовані на формування в соціальних суб'єктів розуміння суті ринкових відносин і законів нової економічної діяльності;

- деідеологізація економічної свідомості, формування в людей сприйняття економічного життя не крізь призму утопічних ідеологічних стереотипів, а з огляду реальних власних життєвих інтересів і потреб;

- подолання вузького економізму суспільної і особистісної свідомості, коли економіка відривалася від духовних чинників і протиставлялася їм як «першооснова» суспільного життя;

- формування нової економічної етики — господарської та професійної як необхідного підґрунтя етичної і психологічної мотивації економічної діяльності, праці, поведінки відповідно до нових економічних умов. При цьому необхідно враховувати національні традиції і культуру економічної діяльності і праці — долаючи негативний досвід минулого і актуалізуючи позитивний (тут ми погоджуємося з В. Пилипенком, що, з одного боку, православний

духовний тип «економічної людини» був більше пов'язаний не з індустріальним, а з аграрним виробництвом, а з іншого боку, православна етика праці, власності і багатства дає нам конкретні орієнтири, наповнені високою духовністю. Саме вони можуть суттєво допомогти у виробленні дійсно моральної праці і вдихнути життя у професійну творчість. Саме ці орієнтири дозволяють зрозуміти вітчизняну своєрідність, виробити свої форми ринку, ринкової поведінки і ринкової культури, адекватні українським традиціям;

– важливим завданням є засвоєння позитивного досвіду (як закордонного, так і вітчизняного) і формування навичок економічної діяльності³⁷;

До наведених міркувань, безумовно, слід додати і необхідність послідовного і цілеспрямованого впровадження заходів, метою яких є забезпечення адекватних умов для здійснення підприємницької діяльності, передусім вдосконалення законодавства. Разючим прикладом недосконалості законодавства у цій сфері є практика рейдерських захоплень підприємств, яка стала в останні роки в Україні справжнім лихом. Важливим чинником є також забезпечення прозорості тендерів з приватизації підприємств, відмова від практики невиваженої реприватизації, визначення переліку підприємств, що виносяться на приватизацію з урахуванням національно-державних інтересів, податкова реформа, спрямована на підтримку малого і середнього бізнесу, створення інвестиційно привабливого клімату у країні в цілому тощо.

Заслужовують на увагу і такі заходи, що їх пропонує Т. Фридмен, — ініціативи, які полегшують доступ найбільш знедолених спільнот з низькими доходами до інвестиційного капіталу, а не просто професійну підготовку людей, які потім не можуть знайти роботи. Одним зі способів розпочати демократизацію доступу до капіталу Т. Фридмен вважає тиск уряду на комерційні банки щодо надання посильних кредитів незаможним місцевостям, а також створення фонду ризикового капіталу для місцевостей з доходами, нижчими за середні³⁸. Саме такої стратегії потребують такі українські регіони, як Донецька, Дніпропетровська, Харківська і деякі інші області.

Корисною для України може бути також запропонована Т. Фридменом «стратегія батуту», яка являє собою програми, що виловлюють працівників, які випадають з цього швидкозмінного середовища, і затримують їх, даючи їм змогу знову заплигнути в економіку.

При цьому найважливішим батутом є навчання протягом цілого життя³⁹. Актуальність цієї стратегії зумовлена тим, що сучасне суспільство дедалі частіше називають суспільством знань. Саме знання у сучасному глобалізованому світі стають визначальною основою суспільного й індивідуального розвитку, головною цінністю суспільного і особистісного життя. Суспільство знань також характеризується не просто стрімким збільшенням обсягу знань, які людина має засвоїти, а і стрімким оновленням цих знань. За таких умов формування здатності навчатися протягом усього життя стає одним із головних завдань сучасного освітнього процесу.

Усвідомлення необхідності постійного навчання нібито достатньо утвердилося в українському суспільстві. Але увесь глибинний сенс цієї вимоги усвідомлюється ще не повною мірою. І досі у системі світоглядних орієнтацій усіх учасників освітнього процесу суттєве місце посідають патерналістські очікування. Учні і їх батьки вважають, що безпосередньо викладач і, у більш широкому сенсі, держава загалом мають забезпечити здобуття учнями суми необхідних знань. На державному рівні вимога навчання протягом усього життя також значною мірою зберігає декларативний характер, не забезпечується впровадженням відповідної системи перепідготовки кадрів, певної системи мотивацій — матеріально-фінансових, кар'єрних, морально-психологічних тощо.

Заслуговують на увагу й інші засоби реалізації «стратегії батуту», зокрема, захист працівників в період криз, надання їм впевненості, що у життєвій боротьбі вони зможуть покластися не лише на власні сили, а й на владу.

Уточнюючи стратегічні пріоритети політики України, слід враховувати також роль етнонаціонального чинника. Природно-географічні умови України є надзвичайно сприятливими, а отже, привабливими для мігрантів-носіїв азійських і африканських цивілізаційних цінностей. Це може призвести до міжцивілізаційних напруженостей і конфліктів. І чим більшою буде частка неслов'янського населення, тим загрозливішою буде небезпека ціннісного конфлікту в Україні на цивілізаційній основі. Вже сьогодні можна констатувати, що шкільна система освіти частково не охоплює дітей мігрантів зі Сходу і Африки. Якщо ж ці діти виростуть неосвіченими, то Україна отримає верству населення, яка може бути як соціально радикалізованим загоном, так і джерелом поповнення криміналітету. Такий шлях проходить Росія. Немає повної гарантії, що його уникне Україна.

Нами не аналізується роль російсько-українських відносин. Значимо лише, що вони мають і цивілізаційні характеристики. Влада Росії офіційно проголосила ідеологію створення «російської євразійської цивілізації». Хоча сьогодні ще не зовсім зрозуміло, на яких саме цінностях, але не важко передбачити, що ці цінності навряд чи збігатимуться з євроінтеграційними намірами України.

Висновки

Причини кризового характеру українського націотворення знаходяться як всередині України, так і за її межами. Внутрішньоукраїнські «гравці» у більшості випадків виступають у ролі лише більшою чи меншою мірою кваліфікованих, самостійних, національно свідомих провідників імпульсів, які надходять ззовні. Ця обставина ускладнює як загальну ситуацію, так і той її сегмент, котрий пов'язаний з проблемою цивілізаційної належності.

Українці сьогодні малоспроможні самостійно вибрати подальший шлях розвитку для себе й для своєї країни, що був би повністю вільний. Для цього існує ряд обмежень, що виникають як на регіональному і міжрегіональному, так і на глобальному рівнях. За кожним з можливих варіантів українського вибору, в тому числі й за вибором цивілізаційним, стоїть конкретний «агітатор-спонсор», котрий має у цьому питанні власний інтерес, очікуючи від вибору на свою користь додаткових вигод і переваг.

Одним з головних завдань для Києва залишається підвищення рівня своєї рівноправності у двосторонніх відносинах з Польщею, а також з Європейським Союзом в цілому. Для вирішення цього завдання економічна складова матиме без перебільшення величезне значення.

Разом з тим, слід зважати на те, що вирішальною умовою зовнішньоекономічної привабливості стає в глобальному світі ефект масштабності, тобто наявність у країни величезних ринків. Ефект масштабу — це залежність не тільки пряма, а й зворотна. Останнє означає, що великі ринки мають потребу в масштабному ж партнері. З урахуванням цієї обставини Україна ніколи поодиночі з Китаєм, Індією й іншими гігантами масштабно взаємодіяти не зможе. Натомість повноцінною площадкою для економічної експансії може бути Росія.

Проблема сучасної самоідентифікації України і громадян цієї країни залишається однією з найактуальніших. На жаль, ціннісний розкол політичних сил в Україні стримує процес самоідентифікації. Спочатку Компартія України та їх попутники стримували цей процес. З поступовим зникненням впливу Компартії України естафету з її рук підхопили маргінальні партії і громадські організації, які спираються на маргінальні верстви населення. Причому в ці маргінальні верстви входить значна частина зрусифікованих етнічних українців, які не бажають знати ані рідної мови, ані рідної культури. Деякі антиукраїнські сили в Росії йдуть на союз з маргіналами, усіма засобами стримують самоідентифікацію України, хочуть перекреслити євроінтеграційний курс нашої країни. В цій ситуації використання концепту «цивілізація» у формуванні нових регіональних співтовариств європейської орієнтації, в яких активну роль відіграє Україна, є беззаперечним позитивом і надією на добре майбутнє країни.

¹ Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. Політологічний концепт. — К., 2004. — С. 105.

² Бородай Ю.М. Эротика-смерть-табу: трагедия человеческого сознания. — М., 1996. — С. 320.

³ Гумилев Л.Н. От Руси к России. — М., 1992. — С. 291.

⁴ Кісь Роман. Фінал третього Риму. — Львів, 1998. — С. 83.

⁵ Там само. — С. 186.

⁶ Дзеркало тижня. — 2003. — 4 жовтня.

⁷ Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів. — Відень, 1926. — С. 211.

⁸ Мірчук І. Месянізм Липинського. Збірне видання У.С.Х.Д. — Ужгород, 1931. — С. 43.

⁹ Цит. за: Киевские ведомости. — 2005. — 5 грудня.

¹⁰ Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К., 2001. — С. 341–342.

¹¹ Див.: Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — К., 2004. — С. 339.

¹² Михальченко Н. Украинское общество. — С. 345.

¹³ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. — 1994. — №1. — С. 45.

¹⁴ Шевченко В., Іващенко М. Концепція національних інтересів України. — К.: Слов'янський світ, 1996. — С. 20.

¹⁵ Проданович М. Страх вестернізації // Сайт «Диалог».

¹⁶ Прикладом цього може слугувати книга В.Бачиніна «Національна ідея для Росії» (2005 р.), в якій автор практично отождивив «національну ідею» та «християнську ідею». Більш того, в своєму проекті «політичної теології» він намагається представити Росію не тільки як форпост «православного світу», але й об'єднувачем усього християнського світу. (Див.: Бачинин В.А. Национальная идея для России. Исторические очерки политической теологии и культурной антропологии. — М. — СПб, 2005).

¹⁷ Нарочницкая Н. Россия и русские в мировой истории. — М., 2004. — С. 47.

¹⁸ Ці думки Рудницького наводяться в статті М.Кармазіної «Україна між Сходом і Заходом чи «країна границь» // Віче. — 1998. — № 12. — С. 123.

¹⁹ Рассоха И. «Боковые» стадийные флуктуации и их роль в истории Украины // Цивилизационная структура современного мира. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 148.

²⁰ Павленко Юрій. Чи було створено нову цивілізацію в СРСР // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. — К., 2004. — С. 177–184.

²¹ Литвин В.М. Самоствердження України: нелегкий поступ // УІЖ. — 2003. — № 1. — С. 3–6.

²² Михальченко М. Помаранчеві потрясіння: потенціал ідей і українська реальність // У кольорах «помаранчевої революції». — К., 2007. — С. 15–16.

²³ Huntington Samuel P / The clash of civilizations? «Foreign Affairs». — Summer, 1993.—Р. 29–31.

²⁴ Сміт Е.Д. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 24–25.

²⁵ http://www.gks.ru/bgd/regl/b07_05/IssWWW.exe/Stg/d040/12.htm

²⁶ Аналіз зовнішньоекономічної динаміки української економіки за останні роки, який ілюструє залежність від кон'юнктури зазначених ринків, проведено О.С. Власюком — див.: Власюк О.В. Міжнародні економічні відносини України: проблеми та пріоритети // Стратегічна панорама. — 2007. — № 2. — С. 9–13.

²⁷ Прийнятий 21 лютого 2005 р. у Брюсселі План дій ЄС стосовно України на період 2005–2007 рр.

²⁸ Яковец Ю.В., Кузык Б.Н., Кушлин В.И. Прогноз инновационного развития России на период до 2050 года с учетом мировых тенденций // Инновации. — №1 (78). — 2005. — С. 49–50.

²⁹ Дані Держкомстату України (2006 р.).

³⁰ Див.: «Свободная мысль». — 2003. — №8. — С. 47–48.

³¹ Там само.

³² Фридмен Томас Л. Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію / Пер. з англ. М. Прокопович, Р. Скакун. — Львів, 2002 // <http://www.Ji.lviv.ua/ji-library/friedman>.

³³ Самчук З. Світоглядні азимути освітньої навігації в умовах сучасного суспільного простору України // *Філософія освіти*. — 2005. — Т. 2. — С. 95–109.

³⁴ Бек У. Трансформація політики и государства в эпоху глобализации // *Свободная мысль-XXI*. — 2004. — № 7, // <http://www.politizdat.ru>.

³⁵ Фридмен Томас. Назв. праця.

³⁶ Сагалаков Б., Сагалакова А. Віртуальні й реальні орієнтації виборців // *Віче*. — 2007. — № 12. — С. 13, 146–147; Пилипенко В. Экономическое сознание и культура населения в период рыночной трансформации общества // *Социология: теория, методы, маркетинг*. — 2002. — №4. — С. 197–206.

³⁷ Такі й аналогічні пропозиції неодноразово подавалися установами і вченими НАН України (Див.: Звіти про діяльність Національної Академії наук України у 2006 році. — К.: Видавничий дім «Академперіодика» НАН України, 2007. — Частина 1. — 285 с.); Пилипенко В. Указ. соч. — С. 202.

³⁸ Фридмен Томас Л. Назв. праця.

³⁹ Там само.

Доповідь V ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ТА МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Авторський колектив:

д.політ.н. В.А.Войналович (керівник, Розділ I); д.і.н. М.І.Панчук (Розділ I); к.і.н. В.О.Перевезій (Розділ II); к.філос.н. М.І.Кирюшко (Розділ III); В. Любащенко (Розділ IV); к.філос.н. Н.І.Кочан (Розділ V); д.філос.н. В.Єленський (Розділ VI).

Зміст

Розділ I. Геоетнополітичні аспекти функціонування релігійного комплексу України	242
Розділ II. Українське православ'я: конфлікт ідентичностей	255
Розділ III. Політизація ісламу в сучасній Україні	265
Розділ IV. Протестантизм в Україні: чи є перспектива?	278
Розділ V. Політичні аспекти взаємодії релігійного і національного чинників	294
Розділ VI. Глобальні тенденції георелігійного розвитку, проблеми входження України до світового релігійно-суспільного простору	308

Розділ I Геоетнополітичні аспекти функціонування релігійного комплексу України

Аналізуючи світові глобалізаційні процеси, сучасна гуманітаристика дедалі активніше звертає увагу не лише на породжений ними блок соціально-економічних проблем, але й на проблеми глобальної культури та глобальних цінностей. У фокусі уваги дослідників не випадково виявилася й релігія. Останні двадцять років інтенсивне повернення релігії у публічну політику у багатьох країнах світу стало очевидним і незаперечним фактом.

Які ж найбільш суттєві риси глобалізації релігійності?

1. Насамперед, це формування глобальної презентації світового релігійного комплексу, свого роду релігійного глобал-маркета, все більшою мірою діючого за принципом вільних (інколи агресивних і нав'язливих) пропозиції і вибору¹. «Стискування» світу в єдине ціле стало безповоротним фактом і будь-яке уявлення про «замкнуті простори» перетворилось у фікцію. Саме таке «стискування» призводить до зіткнення релігій і створює ситуацію вибору. Людина в епоху глобалізації набуває можливості і права визначити свою ідентичність на основі власного рішення, незалежно від належності до тої чи іншої релігійної чи етнокультурної традиції. Понад те, сам сенс глобальної релігійності зводиться до індивідуальної реалізації та високого ступеня індивідуальної залученості.

2. Релігія в епоху глобалізації дедалі меншою мірою прив'язана до тої чи іншої території. Можна з впевненістю констатувати, що її динаміка розгортається над традиційними конфесійними, політичними, культурними і цивілізаційними кордонами. У цьому контексті вимагає критичного підходу позиція автора теорії «зіткнення цивілізацій» С.Гантінгтона, який обґрунтовує і визначає релігійний «кордон» між Заходом і Сходом, за яким Україні судилося стати своєрідним буфером між католицько-протестантською Європою та православно-атеїстичним Сходом. Внаслідок глобальної динаміки релігія поступово відривається від історичних коренів, стає все більш транснаціональною, трансетнічною. Не випадковою є і поява нового феномена «мережевої релігії» за аналогією з «мережевими» моделями в економіці та громадянському суспільстві. Ці моделі відрізняються від ієрархічної структури з єдиним центром та ортодоксальністю традиції і зазвичай вибудовуються у вигляді ряду фактично автономних громад з нестійкими зв'язками і нелінійною системою супідрядності, які, відмежовуючись одна від одної, легко перетинають кордони старих політичних, культурних і конфесійних юрисдикцій.

3. Водночас, тенденція гомогенізації релігії, що є наслідком її глобалізаційної динаміки, породжує протидію — як реакція на процеси глобалізації виникає/артикулюється культ «особливості» та «відмінності», відроджуються локальні релігійні традиції. Це свого роду «релігійний антиглобалізм», який так чи інакше вбудовується в глобальні рамки як «контрфорс». На відміну від переважаючої серед учених думки про те, що «глобальний порядок» вибудовується виключно на основі радикальних секулярних цінностей, за якого релігії відводиться суто маргінальна роль,

існує й інша. Її виразники вважають, що релігія може стати однією з суттєвих ціннісно-нормативних основ «глобального порядку», включаючись у нього не стільки як певний інститут, анклав, громада, скільки як, послуговуючись терміном відомого соціолога Рональда Робертсона, свого роду «жанр колективної чи індивідуальної ідентичності». При цьому зауважимо, що подібні інтелектуальні проекти, які потребують перегляду самого поняття «релігія», здатні викликати загострення конфліктів з представниками традиційних конфесій та втратою національної і культурної ідентичності.

4. Процеси глобальної динаміки, фальсифікуючи цінності національних релігій, призводять до прозелітизму, зростання релігійних сект (особливо в країнах зі зруйнованою чи деформованою релігійною культурою), посилюють міжконфесійні і внутрішньо-конфесійні протиріччя, прояви релігійно-політичного екстремізму, які нерідко переплітаються з міжнародним тероризмом, актуалізують антиглобалістський екуменічний рух, на чолі якого постають представники традиційних релігійних інститутів. Екуменічний діалог, який відтворює ситуацію рівного релігійного діалогу і обміну, сьогодні переживає відродження. Шляхом міжрелігійного діалогу традиційні конфесії отримують можливість подавати свій голос і голос своїх віруючих у світовій комунікативній спільноті. Міжконфесійний діалог сприяє формуванню поваги до релігійного плюралізму і культурного різноманіття. Якщо універсалізація глобального культурного простору, відбуваючись на секулярній основі, не придушє національні релігії, а передбачає їх повноцінне існування, така глобалізація не викликає релігійного спротиву.

Вплив вищеназваних мегатенденцій світового релігійного розвитку дедалі частіше прямо чи опосередковано відчуває й Україна. До певної міри цей вплив доповнюється і деструктивною дією ряду внутрішніх чинників. Насамперед маємо на увазі проблеми, закладені партійно-радянською політикою, які значною мірою сформували конфігурацію сучасних релігійно-суспільних відносин в Україні.

Міжправославний і православно-греко-католицький конфлікти, крайні форми несприйняття світу з боку певних категорій віруючих, анемічність структур традиційних для України церков та їх низька конкурентоспроможність перед тиском закордонних місіонерських інституцій і новітніх релігійних рухів тощо — всі

ці та інші проблеми релігійного життя України 1990 — початку 2000-х рр. набагато серйозніше, ніж вважається, закорінені у релігійній політиці радянського режиму.

Наслідками радянської політики виявилися також серйозні конфліктогенні зони, деформації релігійно-церковного життя, ізоляція цілих груп віруючих та їхнє відчуження від «світу цього», часом у гранично жорстких формах. Передовсім, це православно-греко-католицький конфлікт, підвалини якого було закладено насильницькою ліквідацією Греко-католицької церкви в Галичині й Закарпатті, примусовим приєднанням її вірних до Руської православної церкви, конфіскацією сакральних будівель і майна, які перейшли у власність держави і вибірково передавалися у користування православним. По-друге, це міжправославний конфлікт, який великою мірою постав з ситуації придушення найменших національних інспірацій у православ'ї України, розгрому національних форм релігійного життя і церковних центрів українства. По-третє, це прагнення централізувати управління пізньо-протестантськими спільнотами, яке реалізовувалося через штучне насильницьке з'єднання в одній деномінаційній структурі протестантських конфесій, істотно відмінних між собою за віроповчальними принципами, культовими практиками і соціально-психологічними та соціокультурними традиціями. По-четверте, це цілеспрямовані структурні деформації релігійного життя: блокування каналів трансляції релігійного досвіду і знань, інфільтрація релігійних інституцій агентами спецслужб, обмеження всього багатства виявів релігійного життя храмовою огорожею й культовою практикою, жорстке регулювання соціально-демографічних параметрів майбутніх священнослужителів і цілковитий контроль за церковними елітами тощо.

Отже, все це призвело до кристалізації церковної інфраструктури, по суті справи, у понівеченому вигляді, а зняття обмежень поставило церкву як соціальний інститут і перед цілою низкою жорстоких викликів, на які церква далеко не завжди була і є здатною дати адекватні відповіді. Історичні церкви² далеко не завжди виявилися здатними протистояти спокусам сервілізму перед посткомуністичними урядами в обмін на розв'язування їхніх рутинних проблем, спалахам неоімперського шовінізму й агресивному націоналізму, односторонній підтримки певних політичних сил, які репрезентують лише частину суспільства і, відповідно, тільки частину вірних — членів церкви.

Нинішнє релігійне життя України є складною системою взаємовідносин, яка розвивається під впливом соціально-економічних та політичних процесів, властивих перехідному етапу формування держави, а також усталених історико-культурних і духовних традицій, які знаходять своє відображення в культурі, мові, побуті, обрядах.

Активізація етнодержавотворчих процесів наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. в Україні, зумовлена кризою радянського тоталітарного режиму, супроводжувалася хвилею національного і релігійного пробудження, значним зростанням рівня етнічної свідомості, якісного оновлення етнополітичного, національно-культурного та релігійно-церковного життя.

Релігійне відродження, що на перших порах виступало «своєрідною формою компенсації за попередню тривалу русифікацію, денационалізацію, національну уніфікацію та примусову атеїзацію»³, визначається дослідниками не лише як процес відновлення релігійної традиції, але й одночасно як її розвиток, збагачення новими якісними ознаками⁴. Воно характеризується зовнішніми виявами, що засвідчують кількісне зростання церковної мережі і розбудову релігійних структур, та внутрішніми ознаками: поглибленням рівня релігійності населення, збільшенням питомої ваги віруючих у загальній масі населення тощо.

Одним із доказів релігійного відродження за роки незалежності України є розбудова розгалуженої релігійної мережі та істотне урізноманітнення конфесійної карти. Так, за 1988–2007 рр. загальна кількість релігійних організацій в Україні збільшилася з 6 500 до 33 841, тобто більше, ніж у 5 разів. За станом на 1 січня 2009 р. конфесійна карта країни представлена 55 віросповідними напрямками, в межах яких діє 34 453 релігійні організації, у тому числі 33 083 релігійні громади, 82 центри та 246 управлінь, 432 монастирі, 340 місій, 74 братства, 196 духовних навчальних закладів, а також 12 633 релігійних шкіл. Справами церкви в Україні опікуються 29 892 священнослужителі. Постійно зростає кількість церковних друкованих засобів масової інформації, яка становить на сьогодні 377 одиниць. Для богослужінь релігійні організації використовують 22 437 культових та пристосованих під молитовні споруд⁵.

Дослідження темпів зростання кількості церковно-релігійних інституцій за останні роки свідчить про те, що розширення релігійної мережі набуло усталеного характеру та оптимальних параметрів.

Особливо ж інтенсивно процес виникнення нових релігійних організацій відбувався впродовж 1998–2000 рр.: +4 999, або 1 666 щорічно, причому найвищим цей показник був у 2000 р.: +1 862. За підсумками 2005 р., порівняно з попереднім роком, кількість релігійних організацій зросла на 1 363 одиниці (+4,4%), а релігійних громад — на 1 354 одиниці (+4,6%), 2006 р., відповідно, — на 838 (+2,6%) та 804 (+2,6%), 2007 р. — на 778 (+2,4%) та 748 (+2,4%), 2008 р. — на 612 (+1,8%) та 590 (+1,8%).

Глобальна релігійна регіоналізація певною мірою пояснює і реально існуючу релігійну регіоналізацію України, у межах якої вирізняється чотири макрорегіони — Західний (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області), Центральний (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області та м. Київ), Східний (Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Сумська, Харківська області) та Південний (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська, Запорізька області та м. Севастополь), межі яких загалом відповідають значному перепадові в рівнях та активності релігійних процесів. Є підстави стверджувати також про існування у кордонах означених макрорегіонів ряду регіонів і субрегіонів, які мають свої специфічні особливості та відмінності щодо основних зовнішніх і внутрішніх ознак релігійного життя.

Аналіз динаміки релігійно-інституційної мережі конфесій, течій і напрямів за останні 16 років засвідчує стійку тенденцію до зменшення різниці її кількісних параметрів у межах визначених макрорегіонів. Так, якщо на початок 1992 р. мережа релігійних громад у західних областях налічувала 7 782 осередки (59,78% від загальної кількості громад в Україні), то за станом на 1 січня 2008 р. — 11 421 (35,15%, зростання на 3 639 парафій). У цьому макрорегіоні вже фактично створена інституційна мережа конфесійно-церковних організацій майже достатня для задоволення релігійних потреб віруючих.

Другим за чисельністю релігійних утворень є Центральний макрорегіон, де з 1 січня 1992 р. кількість первинних осередків віруючих 3 211 (24,67%) зросла на 7 434 і становить на початок 2008 р. 10 645 (32,76%) об'єднань. Досить інтенсивно процес розширення релігійно-церковної мережі відбувається і в південних областях: з 956 об'єднань (7,35%) до 5 644 (17,37%). Східний макрорегіон відрізняється найменшими показниками кількісного

приросту громад (+3 713). На 1 січня 2008 р. тут діяло 4 783 парафії, що становило 14,72% від їх загальної кількості по країні⁶.

До певної міри гострота проблеми полягає в тому, що Україна як цілісність усе ще залишається у пошуку своєї культурної, етнічної та релігійної ідентичності. Очевидною є досить суттєва релігійна диференціація сучасного українського суспільства, що є частиною і його соціокультурної диференціації, частково формуючи сам базис певних культурно-цивілізаційних типів.

Загалом Україна — країна християнська, причому, послугуючись статистичними даними і даними соціологічних досліджень, можна стверджувати, що в ній як кількісно, так і статусно домінує православ'я: на початок 2008 р. 50,8% всіх діючих релігійних організацій були православними. Моніторингові дані Інституту соціології НАН України у 2007 р. фіксують православну самоідентифікацію на рівні 73%, що є вищим за кількість віруючих (74,7%). Звідси можна припустити, що в самоідентифікації себе як православних домінує саме культурно-цивілізаційна, а не конфесійна (українець — значить православний) ідентичність. Очевидно, саме цим можна пояснити і надто низьку (1,0%) питому вагу тих, хто самоідентифікує себе як протестанти, порівняно із кількістю протестантських організацій, які становлять 29,1% загальної релігійної мережі⁷.

Безумовно, наведені статистичні та соціологічні дані щодо ідентифікації спонукають до постановки цілої низки запитань, а саме: який характер має православність українців, який рівень їхнього оцерковлення та участі в релігійних практиках, чи є церковні ієрархи для них безумовними авторитетами, якою мірою непокоїть їх проблема об'єднання православних церков і створення єдиної помісної православної церкви в Україні. Тим більше, що питання про можливу консолідацію українського суспільства навколо єдиної помісної православної церкви на засадах християнських цінностей викликає жвавий інтерес, активно дебатуються у ЗМІ та представниками політичних еліт.

Респонденти, що визначилися як православні за даними соціологічних опитувань 2007 р., продемонстрували недостатню зацікавленість юрисдикцією українських православних церков, їх канонічністю чи неканонічністю. В анкеті, якою респондентам пропонувалося назвати православну церкву, вірянами якої вони є, було означено всі три українські православні церкви (УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ) та старообрядці, із зазначенням імені предстоятеля

церкви, аби уникнути помилок, оскільки під час церковних богослужінь згадується ім'я предстоятеля. Переважна більшість респондентів (63,2%), яких, очевидно, мало цікавить, до якої юрисдикції належить храм, якщо його відвідують, авторитет церковної ієрархії та поняття апостольської наступності у православ'ї, вибрали варіант «просто православний». Послідовників УПЦ серед православних — 18,5%, УПЦ КП — 14,5%, УАПЦ — 0,9%, старообрядців — 0,7%. І знову ж таки, наведені результати опитування не кореспондуються з кількісними параметрами названих церков, які характеризують їх питому вагу у загальноукраїнському православному комплексі (УПЦ — 11 610 релігійних організацій, 67,6%; УПЦ КП — відповідно, 4135 і 24%; УАПЦ — 1213 і 7,1%; старообрядники — 74 і 0,4%). Стосовно релігійних респондентів, що означили себе як «просто православні», 30,4% характеризують себе як «релігійний, але не сповідаю конкретної релігії», а 15,2% взагалі віднесли себе до розряду «байдужий до релігії та церкви»⁸. У зв'язку з цим православний богослов А.Курасєв зазначає: «Дуже багатьом людям здається, що православ'я — це лише добре слово, а за ним — порожній простір, який вони можуть заповнити своїми меблями на власний розсуд. Запалювання свічки у православному храмі вважається достатньою підставою для того, щоб потім будь-яку свою політичну, філософську, релігійну позицію називати православною»⁹.

Таким чином, емпіричні дослідження релігійної ситуації в Україні переконливо засвідчують, що поряд зі звичною, традиційною, конфесійною православною релігійністю, яка існує тисячоліття, виникає і поширюється нетрадиційна, позаконфесійна, синкретична релігійність. Подібні процеси спостерігаються у всьому світі, що, на думку Р.Белла, Д. Ерв'є-Леже, дає привід говорити про можливу деконструкцію традиційних релігійних систем або посилення нових форм релігійності. У цьому контексті сподівання на те, що створення єдиної помісної православної церкви в Україні розв'яже проблему консолідації нації на підставі її авторитету як організації і транслятора православних християнських цінностей, втілених у релігійних і соціальних практиках, виглядають щонайменше нереалістичними.

Враховуючи вище викладене, досить важливим є з'ясування впливу на політико-ідеологічні пріоритети, порівняно з православною ідентичністю, іншої впливової конфесії — Української греко-католицької церкви, яка впродовж чотирьох століть відіграє

особливу роль у консолідації українства, що проживає на теренах західних областей. Головні події, пов'язані з відродженням УГКЦ після тривалого перебування у підпіллі за радянських часів, відбулися у 1989–1991 рр. і мали вибуховий характер. З часу легалізації діяльності (листопад 1989 р.) Церква відновила свої структури й навіть перевищила довоєнний рівень. Уже на січень 1992 р. кількість парафій греко-католиків з 138 напівлегальних осередків, що не мали прав юридичної особи, збільшилася до 2 644 повноправних громад. На початок 2009 р. Церква має потужну мережу з 3 732 релігійних організацій (10,8% від загальної кількості в Україні), з належністю до яких ідентифікують себе 14% вірників. Церковний комплекс налічує 3 570 громад, 106 монастирів, 15 духовних навчальних закладів, 27 періодичних видань. Майже 93% греко-католицьких громад знаходяться в Галичині та на Закарпатті, де вони становлять окрему Мукачівську єпархію, що не входить до складу УГКЦ, а підпорядковується безпосередньо Апостольській столиці. Якщо на початок 1992 р. Церква була представлена лише в 13 областях та м. Київ, то на початок 2008 р. її структури діяли в усіх, у тому числі й в нетрадиційних для греко-католицизму (АР Крим — 8, Вінницька область — 13, Дніпропетровська — 7, Донецька — 28, Запорізька — 3, Луганська — 3, Миколаївська — 10, Одеська — 18, Сумська — 4, Харківська — 6, Херсонська — 23, м. Севастополь — 3 та інших) регіонах України. Навіть залишаючись регіональною, УГКЦ демонструє високий рівень самооцінки своєї ролі у процесах національного і державного відродження України.

У 1991 р. були відновлені в Україні і керівні органи Римо-католицької церкви (РКЦ). За останні роки структури Церкви набули усталеної форми, а динаміка кількісного розвитку сповільнилася. Нині РКЦ має митрополію, 20 дієцезіальних та чернечих управлінь, 907 громад, 91 монастир, 40 місій, 3 братства, 8 духовних навчальних закладів, 523 недільні школи. Віруючих Церкви обслуговують 559 священнослужителів, з яких 251 — іноземці. На початок 2008 р. переважна частина громад зосереджувалася у Вінницькій, Житомирській, Закарпатській, Львівській, Тернопільській та Хмельницькій областях — 661 (73,4% їх загальної кількості).

Динамічне проникнення римо-католицизму у східні та південні регіони викликає негативну реакцію українських православних церков, які розцінюють таке явище не інакше як прозелітизм,

«окатоличення православної України», відкрите посягання на їхніх прихильників та «канонічні території» православ'я¹⁰.

Мусимо визнати, що активний поступ РКЦ протягом 1990-х рр. став до певної міри несподіванкою. Будуючи свою діяльність, орієнтуючись на духовні запити нинішніх віруючих, пропонуючи своїм вірним сучасні форми прилучення до божественного, будучи відкритою для духовної скарбниці інших релігійно-церковних традицій, РКЦ стала привабливою і корисною не лише для «традиційних» католиків польського чи угорського походження, а й для незалежних від її впливу українців. Як зазначає М.Кирюшко, «помітно змінився етнічний склад віруючих цієї Церкви. Практично нема вже німецьких католиків. Поляки в багатьох громадах також вже не становлять більшості. У них часто переважають українці, з'явилося чимало росіян, представників інших національностей. Зміни торкнулися також соціального складу віруючих, серед яких стало багато городян, студентів, наукової і мистецької інтелігенції. Все це є свідченням того, що римо-католицизм уже не можна розглядати як щось зовсім чуже українському народові, він також поступово стає релігійним надбанням українців, а не лише конфесією однієї етнічної меншини»¹¹.

У контексті згаданого цілком справедливий висновок робить О.Недавня, що в умовах історично поліконфесійної секуляризованої України феномен українців у Римо-католицькій церкві постає як один з можливих шляхів їхнього духовного становлення і розвитку, реінтеграції українців у природне для них європейське коло народів, вихованих у західноукраїнській культурній традиції¹².

За станом на 1 січня 2009 р. протестантизм в Україні налічує 10 051 організацію, що становить 29,2% від усієї релігійної мережі, проти 20,9% на січень 1992 р. Найбільш впливовими протестантськими утвореннями залишаються Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (2 713 організацій, 27,0% від їх загальної кількості у протестантському релігійному комплексі), Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської — п'ятидесятників (1 653, 16,5%), Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня (1 061, 10,6%). Збільшення кількості протестантських осередків на Сході та Півдні України (зокрема, у Донецькій, Запорізькій, Одеській областях) урівнюється більш стриманим розвитком у західному регіоні та центрі, що донедавна були основним ареалом поширення конфесії.

Близько 1 500 релігійних організацій створено в Україні національними меншинами, найбільшу частину з яких (1 149) — послідовниками ісламу. Іудаїзм представлено 285 організаціями, Вірменську апостольську церкву — 28. Функціонують також поодинокі етноконфесійні громади чехів, корейців, шведів, а в АР Крим — караїмів та кримчаків. Саме в Автономній Республіці Крим зосереджена найбільша частка релігійних організацій національних меншин.

Значного поширення набули в Україні новітні релігійні течії. Найпоширенішими є організації Новоапостольської церкви (59) з центром у м. Київ та Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (мормони) — 55. Кількість організацій Товариства свідомості Крішні становить 36 утворень. Регіональний розподіл релігійних неорукхів принципово відрізняється від усталеної конфесійної конфігурації країни, зміщеної на Захід. Так, більшість прихильників альтернативних релігій — мешканці центральних, східних і південних районів України. Параметрами розміщення новітніх рухів є: райони, де інфраструктура та вплив історичних церков порівняно слабкі; регіони, де боротьба з інституційною релігійністю в радянський період спричинила чи не найбільш руйнівні наслідки; урбанізовані регіони та регіони, які є об'єктом найбільшого впливу закордонних місій.

Говорячи загалом про новітні релігії та їх поширення на території України, слід зазначити, що умови для їх розповсюдження є надзвичайно сприятливими, що пояснюється дією комплексу соціально-політичних, релігійних, психологічних чинників:

- відсутність у суспільстві чітких ціннісних та ідеологічних орієнтирів;
- загальне зниження легітимності більшості суспільних інститутів, насамперед владних, а також кризою традиційних з них — сім'ї та школи;
- слабкість впливу історичних церков, невідповідність їх релігійної практики запитам «нового» віруючого;
- висока активність іноземних місій, засоби агітаційно-пропагандистської роботи з неофітами та фінансові можливості, які значно перевищують можливості традиційних церков;
- міжконфесійні протиріччя, політизованість релігійних організацій, що відштовхує певну частину тих віруючих, хто потребує власне релігійного життя;
- специфіка вітчизняного менталітету, який внаслідок географічного розташування України — її межового статусу між

Сходом та Заходом, Півднем та Північчю — був відкритий різним впливам; певний світоглядний плюралізм українського народу, терпиме ставлення до інакомислення, що зазвичай збігається з орієнтацією новітніх релігій.

Таким чином, георелігійна та конфесійна ситуація в Україні характеризується складністю та динамічністю процесів, які відбивають напруженість сучасного релігійного життя. В країні немає жодної конфесії, що домінувала б в усіх регіонах держави. Україна поділена на зони впливу тієї чи іншої конфесії: в Галичині відчутний домінуючий вплив УГКЦ, в Центральній, Південній та Східній Україні — УПЦ, а в Криму значну частину релігійної інфраструктури становлять мусульмани. В ряді областей релігійні впливи на населення розподілені між кількома конфесіями, що не дає підстав говорити про значне переважання впливу якоїсь церкви.

Як бачимо, релігійна регіоналізація України очевидна. Її прогресуючі темпи не дозволяють сподіватися на активну участь церков у процесах національної інтеграції і державотворення. Ситуація ускладнюється і відсутністю навіть у традиційних церков єдності та спільного духовного управління. Роздробленість українського православ'я на три частини (УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ) породила значні міжправославні протиріччя, подолання яких годі чекати найближчим часом. Відсутність духовної єдності серед протестантів, юдеїв, мусульман і навіть нечисленних німців-лютеран зумовлює суттєві суперечності між ними, боротьбу за лідерство, монопольний вплив на віруючих, одноосібне представництво як в Україні, так і поза її межами. Процес утворення самостійних духовних управлінь у деяких регіонах України набуває тенденції розмежування громад і об'єднань за національною ознакою, що може призвести до релігійно-етнічних конфліктів.

Дестабілізуючим чинником, що посилює регіоналізацію релігійних процесів, є наявний протекціонізм щодо певних релігійних інститутів. Про його існування як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях констатували 68% респондентів. Передусім політичною підтримкою користуються православні церкви (УПЦ і УПЦ КП) та УГКЦ, насамперед, в регіонах їх домінування. Відзначивши, що місцеві власті досить часто сповідують принцип «одержавлення» домінуючої у регіоні церкви, експерти майже однозначно (76%) засудили таку практику.¹³ При цьому, не рахуючись з тим, що згідно з Конституцією України церква та релігійні організації в нашій країні відокремлені від держави, вища державна

бюрократія відкрито демонструє свої релігійні та конфесійні уподобання. Правляча еліта покладає надії на те, що релігія (зокрема православ'я) стане фактором національної консолідації і заповнить ідеологічний вакуум. У загальнонаціональній дискусії щодо місця і ролі релігії в Україні інколи звучать навіть пропозиції різних варіантів клерикального націоналізму.

З іншого боку, сучасна ситуація в Україні характеризується активізацією релігійних інституцій, їх прагненням посісти вагоме місце в структурах суспільства. Визначним фактом є суспільне визнання, престиж церкви та релігійних організацій і установ, рівень довіри, який, залежно від регіону, коливається від 40 до 70%, що значно більше, ніж до інших суспільних інститутів. Середньостатистичний показник рівня довіри до церкви та духовенства в Україні зріс з 35,6% у 1994 р. до 55,6% у 2008 р.¹⁴ За подібних обставин, в умовах полікультурності та поліконфесійності українського суспільства, складної і неоднозначної церковно-релігійної ситуації, очевидної конфліктогенності релігійного комплексу, що є наслідком розбалансованості його організму та дисгармонії інтересів, релігія здатна каталізувати як процеси соціальної інтеграції, так і дезінтеграції, а перекликаючись з етнічними та політичними протиріччями і конфліктами, надавати їм більшої напруги та емоційної залученості учасників.

Отже, аналіз процесів, що відбуваються у релігійному середовищі країни, дає змогу визначити головні тенденції та окреслити коло проблем, невідкладне вирішення яких забезпечить чіткішу скерованість релігійно-церковних процесів у русло цивілізованого розвитку. Головними тенденціями релігійного життя в Україні на сьогодні є:

а) продовження зростання майже в усіх регіонах України кількості релігійних інституцій, які між тим завершили етап свого екстенсивного розвитку;

б) збільшення питомої ваги населення, інтегрованого в різні форми активної церковної діяльності і таких, що декларують власну релігійність;

в) певне пом'якшення гостроти конфліктів та протиріч між церквами;

г) прогресуючі темпи регіоналізації релігійного життя, які не сприяють перетворенню церковних інституцій у вагомий інтегруючий чинник національної консолідації.

Головними проблемами, які ускладнюють не лише релігійну, а й суспільно-політичну ситуацію в Україні, залишаються:

а) міжцерковне протистояння, спричинене як суто релігійними, так й історичними, політичними, етнонаціональними чинниками. Його розв'язання має стати справою релігійних організацій та однією зі стратегічних цілей Української держави;

б) нагальна необхідність вдосконалення українського законодавства, яке регулює відносини релігійних інституцій з державою та діяльність церкви в соціальній сфері;

в) розробка поточних та перспективних програм державної політики у сфері державно-церковних відносин, які б враховували регіональні аспекти етноконфесійних процесів, забезпечували їх стабілізацію, реальне втілення в життя принципів поліконфесійності суспільства та відокремленості церкви від держави.

Розділ II

Українське православ'я: конфлікт ідентичностей

Побутує традиційне уявлення про Україну як православну країну. На ці уявлення кардинальним чином не впливають ті факти, що тут свого часу утворилася уніатська церква, Кримський півострів тривалий історичний час перебував під впливом мусульманської релігії і навіть те, що у ХХ ст. було докладено максимум зусиль, і, треба зазначити, зовсім не безплідних, щоб прищепити українському народу атеїстичну свідомість. Підставою до такого уявлення є, в першу чергу, те, що більшість українців у минулому і тепер ідентифікували себе саме православними християнами; в другу — те, що культура та ментальність українського народу виплекані на православній традиції. Справді, згідно зі соціологічними опитуваннями¹⁵ 72,8% наших співгромадян вважають себе православними християнами. Однак у термін «православний» у цьому разі, на нашу думку, вкладається не лише релігійна, а й культурно-ментальна ідентичнісна характеристика. Адже згідно з іншим опитуванням, лише 5,7% респондентів вважають себе глибоко віруючими, тобто практикуючими віруючими, які відвідують церкву (мечеть, молитовний дім), знають догматику та обрядову практику власної церкви тощо. Цією цифрою позначено не лише православних, але й представників усіх інших релігійних конфесій. Вважаємо, зайве говорити про те, що за нечисленими відсотками Свідків Єгови, баптистів, євангелістів або прихильників новітніх харизматичних рухів криються не просто

ознайомлені з вченням власних церков віруючі, а дуже часто релігійні фанатики. Крім того, необхідно віддати належне релігійній освіті католиків як західного, так і східного обрядів, не забувши при цьому, що в Галичині, де домінують греко-католики, через менш тривалий період радянської атеїстичної «обробки» збереглася тяглість релігійної традиції. Не варто забувати й про мусульман, які також мають свою дециму у цій цифрі. Тоді що ж залишиться православним у цьому й так далеко скромному числі — 5,7%? Одне із соціологічних досліджень Центру Разумкова показало, що серед тих, хто ідентифікує себе православними, лише 1,7% дали відповіді на конкретні запитання таким чином, як це мали б зробити практикуючі віруючі.

Інший зріз заданої проблеми — статистичний. Чи справді Україна — православна країна, що скаже на це статистика? Вона загалом відповідає ствердно¹⁶. На 01.01.2008 р. із 30670 офіційно зареєстрованих в Україні релігійних громад — 16374 належать трьом найбільшим православним церквам (УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ), що становить 53,3%. Конкретніше по регіонах ця картина має такий вигляд. Найбільш православними областями України є Хмельницька (1162 православні громади із 1689 в цілому — 68,7%), Вінницька (1099 із 1648 — 66,8%), Київська (982 із 1511 — 64,9%), Рівненська (931 із 1385 — 67,2%), Волинська (930 із 1380 — 67,3%). У цих п'ятьох областях, населення яких становить близько 14% населення країни, зосереджено понад 31% православних громад. Окремо варто сказати про Чернігівську та Сумську області, які за кількістю православних громад (605 і 493, відповідно) не належать до лідерів, але їх відсоток у загальній релігійній мережі країни у першому випадку перевищує показник 75%, у другому — рівний 70%. Понад 50% релігійної інфраструктури православні громади займають у Дніпропетровській (636 громади — 58,4%), Житомирській (761 — 61,6%), Кіровоградській (285 — 51,6%), Луганській (374 — 53,1%), Миколаївській (413 — 61,3%), Одеській (610 — 55%), Полтавській (561 — 60,3%), Херсонській (448 — 55,7%), Черкаській (701 — 62,3%), Чернівецькій (552 — 52,4%) областях. Менше половини релігійної мережі православні громади займають в Автономній Республіці Крим (543 із 1306 — 41,5%), Донецькій (668 із 1436 — 46,5%), Закарпатській (599 із 1545 — 38,7%), Запорізькій (415 із 843 — 49,2%), Івано-Франківській (449 із 1254 — 35,8%), Львівській (864 із 2777 — 31,1%), Тернопільській (616 із 1643 — 37,4%), Харківській (309 із 650 —

47,5%) областях, містах Києві (316 із 724 — 43,6%) та Севастополі (50 із 108 — 46,2%). Прикметно, що у цих регіонах проживає близько 32% населення України. Як видно із цих даних, найменший вплив православних церков у трьох галицьких областях західної України, що є абсолютно прогнозовано, зважаючи на те, що домінуючу роль у цьому регіоні відіграє Українська греко-католицька церква. Однак, незважаючи на це, в регіоні достатня кількість православних громад, а Львівська область взагалі займає шосте місце за їх кількістю серед областей України. Щоправда, мережа православних громад тут має свою специфіку і характеризується домінуванням УПЦ КП і УАПЦ (остання має у регіоні 58% (704) власних приходів) і малопомітним впливом УПЦ. Закарпаття схоже із галицькими областями помітною (хоча не настільки впливовою) роллю греко-католицької церкви, але на цьому схожість завершується: в православному просторі — абсолютне домінування УПЦ (571 громад, проти 26 — УПЦ КП і 2 — УАПЦ); набагато строкатіша і різноманітніша мережа протестантських громад. У Донецькій, Харківській, Запорізькій областях, містах Києві і Севастополі домінуванню православних церков, на нашу думку, зашкоджує високий рівень урбанізації. Тут відчутні потужні впливи протестантських місіонерів, які обрали ці території для першочергової місіонерської діяльності з двох причин: по-перше, у великій масі людей легше знайти послідовників, ніж у сільській місцевості, по-друге, міське середовище менш традиціоналістичне і більш атеїстичне, а отже, придатніше для місії. На жаль, у нашому розпорядженні немає більш докладних статистичних даних, в яких би відображалися розподіл релігійних громад між сільською місцевістю і містами в межах регіону. Прогнозуємо, що переважна кількість православних громад зосереджена у селах або невеликих містах. Цим пояснюємо переважання кількості православних громад у традиційно сільських регіонах — на Поділлі, Волині, Наддніпрянщині. У мегаполісах або великих містах ситуація близька до Києва або Севастополя. Наприклад, у тримільйонному Києві діє 316 православних громади (9500 осіб/гром.), тоді як на близько 1,2 млн жителів Хмельницької області припадає 1162 православних громад (трохи більше 1000 осіб/гром.). Отже, різниця між кількістю парафіян у міській та сільській громаді може сягати 5–10 разів.

За таких обставин надзвичайно важливим стає такий показник, як кількість священнослужителів. У той час, коли майже кожна

кїївська православна громада має свого священика, на Хмельниччині один священик змушений працювати приблизно у двох громадах. У Донецькій та Луганській областях кількість православних священиків перевищує кількість православних громад (це стосується громад УПЦ). Це означає, що громади настільки великі, що одного священика замало. Однак в цілому кількість православних священнослужителів, припустимо, у Хмельницькій та Донецькій області приблизно однакова — 638 проти 675, при тому що, по-перше, на Хмельниччині проживає щонайменше у чотири рази менше населення, ніж на Донеччині, і, по-друге, рівень забезпеченості православних громад священнослужителями в Хмельницькій області один із найнижчих в Україні. У Вінницькій області працює 837 православних священиків, Волинській — 789, Київській — 876, Рівненській — 883. І хоча такі показники значною мірою пояснюються дублюванням парафій УПЦ, УПЦ КП і меншою мірою УАПЦ в одній місцевості, незаперечним залишається факт, що найбільша кількість священнослужителів УПЦ також зосереджена у цих областях, щоправда з виходом на друге місце, після Вінницької, Донецької області (664 проти 621). Отже, ці цифри показують, що у різних регіонах не тільки співвідношення громади/населення, але й священнослужителів/населення досить нерівномірне. У більш густонаселених місцевостях навантаження на одного священика у його душпастирській або місіїній роботі у кілька разів вище (зважаючи на кількість людей, з якими він мав би працювати), ніж у регіонах з меншою густотою населення. Це не може не впливати на якість його роботи і на можливість парафіян (реальних чи потенційних) спілкуватися з ним.

Тривожним сигналом для православних церков мала б стати активізація неправославних священнослужителів у деяких регіонах держави. На 1013 священнослужителів інших конфесій у Донецькій області припадає 675 православних священиків (40%), із 1606 священнослужителів Закарпаття тільки 589 — православні (36%), у Чернівецькій області їх 542 із 1787 (30%), у Запорізькій — 263 із 976 (27%), у Києві 367 із 1207 (30%). Загалом по Україні на 12818 служителів православного культу припадає 16623 неправославних священнослужителів (співвідношення 43,5 проти 56,5). До останньої цифри необхідно додати ще й зарубіжних місіонерів, які щороку приїжджають в Україну. За даними Держкомрелігій лише у 2006 р. Україну відвідало близько 12 тисяч іноземних місіонерів. Крім того, не слід забувати, що

у неопротестантських та інших новітніх релігійних рухах поширеним явищем є місіонерська діяльність віруючих. Наприклад, у Свідків Єгови встановлено кількість запланованого часу, який кожен адепт цієї організації має проповідувати тижнево. Активна місіонерська діяльність протестантських, неопротестантських або новітніх релігійних організацій дає свої плоди, особливо у східних регіонах України та великих містах, які, по-суті, піддаються новітній християнізації (псевдохристиянізації), або в областях, де протестантизм уже став традиційною релігією (Чернівецька та Закарпатська області).

Протоієрей П.Зуєв, аналізуючи коло проблем, що постали перед Руською православною церквою на момент, коли її очолив патріарх Кирил, на перше місце ставить проблему «номінальних православних», тобто тих, хто, вважаючи себе православними, реально ними не є (їх в Україні близько 68% із 73% ідентифікуючих себе православними). На думку протоієрея, першочерговим завданням нового керівництва Руської православної церкви є уцерковлення «номінальних» православних, задля чого необхідно розробити загальноцерковну місіонерську програму¹⁷. Такі ж пріоритети, на нашу думку, необхідно встановити й українським православним церквам, перейти від екстенсивного (створення нових приходів) до інтенсивного (активна місіонерська діяльність, нова православна християнізація) шляху розвитку, якщо вони не хочуть віддати місію нової християнізації в руки новоприбулих проповідників.

Однак не проблема активізації нових і нетрадиційних для України релігійних рухів сьогодні найбільш непокоїть православні церкви. Вони зайняті з'ясуванням стосунків між собою, причому «всі з усіма». Не беручи до уваги менші православні церкви (старообрядців двох напрямів, громади Руської істинно-православної церкви), які десятиліттями і навіть століттями протистоять офіційній Російській церкві, у трикутнику УПЦ — УПЦ КП — УАПЦ ведеться жорстока боротьба за право поглинути, вистояти або не бути поглинутим.

Ці процеси завуальовані під ідею об'єднання українського православ'я. Упродовж багатьох років (президентські вибори 2004 р. розставили свої акценти у цій проблемі) реалізація цієї ідеї відбувається у двох площинах. У першій йшлося про об'єднання через повернення до матері-церкви (РПЦ — УПЦ) «заблудлих чад», якими зображувалися УПЦ КП та УАПЦ. До згаданого 2004 р. з ними

взагалі не вважали за можливе вести будь-яких діалогів, а вимагали лише покаяння. Влада намагалася якимось чином контролювати церковне життя і навіть висловлювалася про бажаність створення єдиної помісної церкви, але налякана подіями, пов'язаними з похованням патріарха Володимира (Романюка), відкрито не втручалася в процес примирення церков. Після 2004 р. зі зміною політичної кон'юнктури різко змінилася розстановка на «релігійній шахівниці» України. Вище державне керівництво відкрито оголосило про свої наміри сприяти утворенню єдиної помісної православної церкви. Таким чином, відкрився «другий фронт» у процесі об'єднання українських православних церков. Основними дійовими особами цього процесу стали Президент В. Ющенко та предстоятель УПЦ КП Філарет (Денисенко). Зважаючи на те, що об'єднання можливе лише навколо канонічної церковної структури, розпочалися активні пошуки контакту з представниками Вселенського патріархату, який, згідно з задумом, мав би прийняти під власний омофор Українську помісну православну церкву. Апогеєм цього процесу став приїзд Константинопольського Патріарха Варфоломія на святкування 1020-ліття хрещення Русі до Києва, заходу, який був цікавим усьому православному світові з огляду на те, чи зважиться Патріарх на те, до чого його штовхав український Президент. Однак він не зважився не тільки на визнання альтернативної української церкви, але навіть на зустріч з її предстоятелем. Константинополь, незважаючи на всю привабливість ідеї взяти під власний омофор близько п'яти тисяч українських православних парафій, тим самим перетворившись з формального в реальний центр православного світу, не наважився кинути виклик православній Москві.

Релігійно-політичні процеси, що відбувалися в постпомаранчевій Україні, ускладнили міжконфесійні відносини у православному середовищі. Вони вийшли за рамки боротьби за храми і перейшли на більш високий рівень, який характеризувався активним прагненням переформатувати ситуацію. Майже відразу після «помаранчевої революції» розпочався діалог між УПЦ КП та УАПЦ про об'єднання, який був спричинений вимогами Константинополя. На 19 листопада 2005 р. було навіть призначено об'єднаний собор, який, однак, не відбувся. Більшість оглядачів пристали до думки, що об'єднанню завадили особисті амбіції Патріарха Філарета і митрополита Мефодія, які лише себе бачили предстоятелями церкви. Більш сутнісно причину провалу об'єднаної процесу

прокоментував архієпископ Харківський УАПЦ Ігор (Ісіченко) в інтерв'ю ВВС. За його словами: «Люди, які свідомі своєї церковної ідентичності і прийшли в УАПЦ чи КП, чи МП за покликом сумління і усвідомлюють, чому вони там є, ті люди будуть дуже обережними у впровадженні будь-яких об'єднавчих перемовин». Окрім того, владику вкрай негативно оцінив дії влади в процесі підготовки собору. За його словами, на єпископів чинився неприкритий тиск з метою змусити їх до прийняття потрібного рішення. На думку архієпископа, об'єднана таким чином церковна структура була б зібранням конформістів, не здатних здійснювати душпастирську місію серед українського народу¹⁸.

Провал собору спричинив низку ворожих дій з боку УПЦ КП стосовно УАПЦ. Єпископат УПЦ КП виступив із зверненням, підписаним Патріархом Філаретом, із закликом до кліру та вірних УАПЦ виходити з підпорядкування свого єпископату і переходити до УПЦ КП. Протягом наступних років між церквами велася судово боротьба за храми в Одесі і Луцьку. Кафедральний храм УАПЦ в Одесі у вересні 2006 р. за рішенням суду було передано УПЦ КП. Не дивно, що такі дії штовхнули єпископат УАПЦ до пошуку діалогу з УПЦ МП. У 2006 р. ці дві церкви утворили комісію з відновлення єдності Православ'я в Україні¹⁹, що схиляє до думки про можливість поглинення УАПЦ з боку УПЦ, яка у такому разі багатократно зміцнила б свій вплив у найбільш проблемних для неї галицьких областях. Але у разі прийняття єпископатом УАПЦ такого рішення, воно було б найбільш вигідним для УПЦ КП. Адже тоді, на нашу думку, більшість парафій УАПЦ перейшла б до УПЦ КП (важко уявити, щоб прихожани УАПЦ, які мають чітко означену самоідентичність, як на Заході, так і в інших регіонах країни, змогли стати частиною російської церкви). Це розуміють в УПЦ, тому, вважаємо, діалог, організований нею з представниками митрополита Мефодія, спрямований не стільки на можливе приєднання УАПЦ, скільки на недопущення об'єднавчого процесу між УПЦ КП та УАПЦ.

У цій складній ситуації, коли розв'язання проблеми у трикутнику УПЦ — УПЦ КП — УАПЦ на рівні церков видається мало реальним, на передній план виходять внутрішні процеси, що відбуваються у їх середовищі. Адже реальним поштовхом для кардинальної зміни ситуації може стати переформатування сил в середині кожної із церков. На сьогодні у всіх трьох православних церквах України ці процеси характеризуються більшим чи меншим рівнем

складності, засвідчуючи наявність різних точок зору на вирішення гострих проблем церковного життя.

Найскладніша ситуація в УАПЦ, яку взагалі важко назвати цілісною структурою, а швидше — конфедерацією окремих єпархій, кожна з яких мало залежна від інших та від центру загалом. Єпископи церкви поводять себе абсолютно незалежно, часто висловлюючи протилежні точки зору на вирішення одних і тих самих проблем. Ситуація ускладнюється відсутністю єдиного управлінського центру, а ще більше — єдиного лідера, який міг би згуртувати церкву. Після смерті попереднього предстоятеля Патріарха Димитрія (Яреми) (2000 р.), який силою свого авторитету утримував єдність церкви, предстоятелем УАПЦ було обрано митрополита Мефодія (Кудрякова), залишивши його при цьому тернопільським архієпископом. Духовним главою УАПЦ був визнаний предстоятель УПЦ у США і УАПЦ в діаспорі митрополит Константин (Баган), а керуючим справами патріархії став архієпископ Харківський Ігор (Ісиченко), перейшовши у підпорядкування митрополита Константина. Вже самим розподілом повноважень було закладено конфлікт, який згодом знайшов свій вияв у скандальних відносинах між предстоятелем УАПЦ та управлінням справами патріархії. Протистояння ще більш загострилося внаслідок рішення єпархіального собору Львівської єпархії (владика Макарій) у вересні 2004 року про відмову поминати митрополита Мефодія на богослужіннях (фактичне невизнання його зверхності) через відмову скликати ним у 2003 році Помісний собор, який мав не лише обрати нового предстоятеля, а й визначити вектори подальшого розвитку церкви. Проти іміджу митрополита серед пастви працюють також розтиражовані у пресі матеріали про підтримку ним непопулярних у Західній Україні політичних сил (СДПУ (о), Партії регіонів) чи його участь у масонських зібраннях²⁰.

Таким чином, не дивно, що саме УАПЦ видається найслабкішою ланкою серед трьох українських православних церков, і саме на неї спрямовані зусилля двох інших, які прагнуть влити її парафії у власні структури.

УПЦ та УПЦ КП здаються більш цілісними структурами, але й вони не позбавлені внутрішніх протиріч. Цементуючим ядром УПЦ КП є, без сумніву, її предстоятель Патріарх Філарет (Денисенко) — постать історичного масштабу, яка, втім, буде по-справедливому оцінена не скоро. Не випадково, що саме проти нього

спрямовано основний удар опонентів — саме він підданий анафемі, з ним — ніяких переговорів, його відходу чекають як моменту, коли створена ним церква сама собою розсиплеться і проблема вирішиться автоматично. Треба зазначити, що такий сценарій — абсолютно реальний, достатньо поглянути на УАПЦ. Прихильників УПЦ КП мало б бентежити те, що на горизонті не видно жодної фігури, яка б могла хоча б найменшою мірою відповідати рівневі чинного Патріарха. За часів його керівництва церквою майже не було внутрішніх конфліктів, щоправда, певні проблеми спостерігалися у Донбаському регіоні.

Новим, на перший погляд несподіваним явищем стало оголення після 2004 р. внутрішніх протиріч в УПЦ. Дослідники церковної історії вже давно помітили той факт, що найбільші приклади благочестя православна церква виявляла в моменти, коли була позбавлена підтримки держави, а особливо в періоди гонінь. У постпомаранчевій Україні УПЦ не була фаворитом влади. Державна ідеологія, що культивувалася у цей період, часто вступала в конфлікт з ідеологічними цінностями цієї церкви. За таких обставин в її середовищі неминуче мали постати як мінімум два табори, яких розрізняло б їх ставлення до чинної влади: радикальний і поміркований. Політична радикалізація УПЦ розпочалася відразу після «помаранчевої революції», коли на Сході і Півдні країни лунали заклики до православного повстання проти «помаранчевих». Загострення радикальних настроїв у подальшому відбувалося через несприйняття державної зовнішньої, мовної політики, політики відродження історичної пам'яті, які, на переконання віруючих УПЦ, ґрунтувалися на відвертій русофобії. Особливим подразником для радикального крила УПЦ стали ініціативи Президента В.Ющенка, спрямовані на створення єдиної помісної православної церкви. Православні радикали знайшли підтримку в опозиційних чинному режимові політичних сил від регіоналів до комуністів та прогресивних соціалістів. Зокрема, у пресі афішувалася інформація про контакти між Н.Вітренко та митрополитом Одеським Агафангелом за посередництва ватажка Союзу православних братств В.Каурова. Необхідно зазначити, що радикальні стосовно чинної влади настрої в середовищі УПЦ є швидше правилом, ніж винятком. У зв'язку із цим певною мірою несподіваним виявився курс предстоятеля УПЦ митрополита Володимира на встановлення поміркованих відносин з українською владою. Першим кроком до цього став гострий осуд «політичного

православ'я» — ідеологічного напрямку, за яким крилися негативно налаштовані до української влади та української держави псевдорелігійні організації на кшталт Союзу православних братств. Митрополит Володимир показав, що не має наміру спостерігати, як вони, здійснюючи антидержавницьку діяльність, прикриваються авторитетом Церкви. Другим кроком, який вимагав від предстоятеля УПЦ і його однодумців громадянської мужності, стало визнання синодом УПЦ (листопад 2008 р.) факту голодомору українського народу. Третім кроком була організація дискусії в церковному середовищі щодо доцільності звернення до РПЦ з проханням автокефалії, а напередодні Помісного собору РПЦ у січні 2009 р. хоча б автономії УПЦ у складі РПЦ. І хоча ці ініціативи не були підтримані більшістю ієрархів УПЦ, сам факт винесення їх на обговорення свідчить про існування в середовищі Церкви групи єпископів, які вважають необхідним змінити її статус.

Отже, міжправославні відносини є зоною особливого напруження в релігійному житті сучасної України. Велике значення у динаміці їх розвитку відіграє політична ситуація в країні. На жаль, після багатьох років розмов про побудову правової держави ці відносини й надалі регулюються не стільки законами держави, скільки є залежними від «ручного управління», особистих переконань, симпатій чи антипатій найвищих державних достойників. На нашу думку, завершення епохи В.Ющенка поставить крапку на ідеї єдиної помісної православної церкви, адже викликає великі сумніви те, що ще знайдеться в українському політикумі особистість, яка, незважаючи на можливі електоральні втрати так послідовно і вперто буде відстоювати свої особисті переконання. Остаточно ця ідея буде похована з відходом Патріарха Філарета і децентралізацією УПЦ КП. Єдиною канонічною православною церквою в Україні залишиться УПЦ Московського патріархату, яка вряд чи найближчим часом претендуватиме на підняття власного статусу. Однак чи означатиме це «торжество» православ'я на українських землях? Думаємо, що навряд. Православні місіонери (якщо такі є) неконкурентноздатні (нетехнологічні), порівняно з протестантськими і навіть католицькими, і за рівноправного ставлення держави до усіх церков (що видається реальним) за нинішнього стану місіонерської справи не мають жодних шансів на перемогу. Тому термін «віруючий» у сучасній Україні щораз менше асоціюється з православним і все більше — з послідовником «Посольства Божого», Свідків Єгови, адвентистом, п'ятидесятником

чи католиком. Однак це не означатиме припинення експлуатації політичними силами явища «православної ідентичності» (яка має дуже віддалений зв'язок з православною вірою) для мобілізації власного електорату.

Розділ III Політизація ісламу в сучасній Україні

Іслам — одна з найпоширеніших у світі релігій, яка має значний потенціал для свого поширення. У ХХІ ст. він справляє дедалі зростаючий вплив на політичні, економічні та культурні процеси, на міжнародні відносини. Велику стурбованість світової громадськості породжують нині прояви радикалізму та екстремізму серед певної частини мусульман. Світова мусульманська спільнота (умма), у свою чергу, дуже занепокоєна стрімкою глобалізацією, яка сприймається як безпосередня загроза підвалинам мусульманської цивілізації.

Громада мусульман в Україні нині динамічно розвивається. За 17 років незалежності кількість мусульман у країні досягла 0,5 млн осіб і усе ще зростає за рахунок повернення до ісламу представників народів, що його традиційно сповідували, а також демографічних та міграційних процесів і навернення до «релігії Пророка» нових мусульман з-поміж українців та росіян. Кількість мусульманських громад на початок 2008 р. досягла 1138, понад три четверти з яких знаходиться в АРК. Однак вивчення цієї специфічної соціально-конфесійної групи населення в країні досі практично не проводилося, що зумовлено надзвичайною складністю дослідження такого об'єкту, а також відсутністю будь-якої державної підтримки цього напрямку наукової діяльності.

Мусульманські організації, що діють в Україні, перебувають немовби на периферії великого мусульманського світу, що визначає певну специфіку їхньої діяльності. Проте вони зазнають помітних впливів з боку світової мусульманської умми, в тому числі засвоюють окремі елементи соціального вчення ісламу, що відображаються в їхніх політичних й економічних орієнтаціях. Відповідно політичні аспекти соціального вчення ісламу знаходять своє відображення у діяльності мусульманських організацій в Україні — громад, навчальних закладів, ісламських культурних центрів, політичних партій (зареєстрованих та тих, що існують поза реєстрацією),

громадських організацій. Саме вони стали засобами поширення ісламських соціально-політичних концептів.

У мусульманському середовищі в Україні нині виробляється складний синкретичний комплекс соціально-політичних уявлень послідовників ісламу. Його складність визначається функціонуванням різних каналів, якими до України потрапляють ісламські соціально-політичні уявлення. Насамперед це арабський та турецький канали впливу на політичну свідомість українських мусульман. Проте політичні погляди останніх на сьогодні визначаються переважно їхнім місцем в українському суспільстві, рівнем їхньої інтеграції до нього. Цей процес нині триває.

Проте рівень суспільного розуміння функціонування ісламу у світі та в Україні та рівень уваги державних чинників до вивчення, аналізу і цілеспрямованого формування політичних поглядів українських мусульман є сьогодні мінімальними і жодним чином не відповідають складній, гостро суперечливій, динамічно зростаючій ролі ісламу в сучасному світі.

Процес глобалізації в XXI ст. істотно вплинув на зміну конфігурації й суті міжетнічних і міжрелігійних відносин. Світ нині стає дедалі більш транспарентним і взаємопроникним, у ряді країн Європи означилися лінії конфліктної взаємодії між спільнотами з різними релігійними, національними і культурними традиціями. Проявами цього стали настрої національної упередженості і релігійної нетерпимості, які стають особливо помітними в тих європейських країнах, де існують великі мусульманські громади. Разом з тим глобальний трансформаційний процес породжує і засоби до упередження і нейтралізації подібних дестабілізуючих явищ, зокрема, пропонує демократичні процедури захисту релігійних і національних прав, а також утворює систему цінностей, серед яких важливе місце належить культурному і релігійному плюралізму.

Зазначені процеси не минули й Україну. Однак у нашій країні після проголошення її суверенітету відсутні, на щастя, відкриті етнічні конфлікти. До того ж у нас забезпечені дуже високі стандарти здійснення свободи совісті, зокрема релігійної свободи. Разом з тим відомі українські дослідники В. Котигоренко і Т. Сенюшкіна звертають увагу на наявність в українському суспільстві прихованого занепокоєння щодо можливих конфліктів на етнічному ґрунті. Живильним середовищем для цих соціально-психологічних очікувань є наслідки нерозв'язаності ряду етнічних проблем, які

дісталися Україні у спадок від СРСР, активне поширення масмедіа інформації про загострення міжетнічних та міжрелігійних відносин в Криму, публікації матеріалів з ознаками етнічної ксенофобії та релігійної нетерпимості на шпальтах деяких вітчизняних видань. Усе це відбувається на тлі загальносвітових тенденцій — примноження потенціалу етнорелігійної конфліктності внаслідок загострення давніх і виникнення нових соціальних протиріч.

Очевидно, що ці складні процеси не могли не відбитися у суспільній свідомості українців, на особливостях соціальних цінностей, норм та психологічних установок щодо етнічних та релігійних взаємин. Від їхнього стану багато у чому залежать мирні відносини між членами суспільства з різною етнічною і релігійною ідентичністю. Тому нині особливо на часі поширення серед українських громадян традицій релігійної терпимості та національної толерантності.

Разом з тим, відродження ісламу в Криму спричинило появу цілої низки гострих проблем, передусім у галузі державно-релігійних і міжконфесійних відносин. Особливої уваги заслуговує процес політизації ісламу, який став тут досить помітним у середині 1990-х років і стає дедалі більш виразним.

Цей процес є об'єктивним, він пов'язаний з властивою цій релігії природною її сполученістю з соціальними, правовими, державницькими питаннями, які в ісламі є практично невіддільними від віросповідних. На його інтенсифікацію в Україні впливає загальносвітова тенденція політизації ісламу, піднесення політичної активності країн ісламського світу, активізації ісламських соціально-політичних рухів. Цей загальносвітовий процес, безумовно, відбивається на настроях і поглядах мусульманської спільноти Криму, збуджуючи в середовищі мусульман інтерес до ідей ісламського фундаменталізму, пропонуючи їм готові моделі політичного ісламу, «істинно ісламської влади», ісламської держави, ісламських політичних об'єднань. Ці впливи сформували ідейне тло, на яке накладаються соціальні настрої розчарування, невдоволення, що спричинені важкими умовами життя і надто довго нерозв'язуваними соціально-економічними і правовими проблемами, з якими стикаються кримські мусульмани, повернувшись на свою історичну батьківщину. Вони дедалі активніше втягуються в політичне життя країни.

Разом з тим тривожним фактом стала практично повна відсутність будь-якої підтримки з боку владних інституцій України

вивчення цього надзвичайного складного і потенційно дуже конфліктогенного явища. За більш як десятиріччя піднесення політичної активності кримських мусульман у країні так і не було створено жодної ісламознавчої кафедри в університетах країни або відповідного окремого наукового підрозділу в структурі Національної Академії наук, не здійснено жодного спеціалізованого набору до аспірантури, не виділено жодної гривні на наукове відрядження для вчених або на проведення соціологічних досліджень серед мусульман. Наслідком такої бездіяльності органів влади стала відсутність не тільки системи моніторингу ісламського середовища, а й надійних, достовірних знань про проблеми, які в ньому визрівають. Усе, що зроблено українськими вченими в цьому напрямі, це плід ентузіазму українських вчених-ісламознавців, які на свій страх і ризик, за рахунок особистого часу і коштів намагаються вивчати цей надзвичайно складний і потенційно небезпечний соціальний об'єкт.

Нинішній час позначений посиленням процесу самовизначення, самоідентифікації мусульман у поліетнічному і поліконфесійному середовищі, поглибленням адаптації мусульман в українському суспільстві, помітним піднесенням релігійно-політичної активності мусульман Криму. Іслам чітко визначається як фактор етнічної мобілізації. Зумовленість цього стає зрозумілою у світлі відомої думки академіка В. Бартольда про те, що для народів, позбавлених політичної незалежності, релігія є єдино можливим виявом національної єдності. Детермінованість такого повороту у розвитку подій визначена тим, що кримськотатарський народ переживає нині один з найважливіших періодів своєї історії. Адже нині вирішується питання про те, чи зможе народ реалізувати шанс на своє повноцінне відродження як самобутньої етнокультурної спільноти, як повноправного суб'єкта історії. Альтернативою цьому є остаточне перетворення кримців на меншину, позбавлену достатніх важелів політичного й економічного впливу, врешті-решт приречену на поступове розчинення в іноетнічному середовищі. Така сумна перспектива була б не тільки трагедією для кримців, а й втратою для всієї України та світу. Ця перспектива викликає гостру реакцію опору народу такому сценарію, який загрожує його етнічному існуванню, породжує загострення колективного інстинкту самозбереження. Саме він підштовхує цю націю до єднання, до внутрішньої консолідації.

Стрижнем такого єднання за нинішнього правового статусу кримських татар є лише іслам. Сенс соціального побутування

кримських татар нині полягає не в існуванні як однієї з національних меншин України, а в здобутті статусу і в психологічному відчуженні себе не випадково занесеним, а саме корінним народом Криму, що нерозривно пов'язано з правом на так зване внутрішнє самовизначення, на створення та легалізацію соціальних інститутів і механізмів, які дозволять їм самим реально впливати на долю свого народу. В умовах незалежної України склалося так, що можливість вирішення проблеми правового статусу народу в контексті конституційно-правового інституту корінних народів можлива насамперед через утвердження релігійної специфіки кримськотатарського народу. Тільки через захист та усвідомлення українським суспільством і насамперед його владними групами факту релігійної самобутності кримських татар може бути подоланий шлях до визнання кримців корінним народом України.

Очевидно, що відродження ісламу є переважно позитивним явищем для кримськотатарського народу, на нього покладаються особливі надії. Втім, можливі і другорядні негативні моменти, які виникають при будь-якому розвитку. По-перше, це певне суперництво серед мусульманських політичних і духовних лідерів. По-друге, посилення впливів закордонних ісламських організацій, які мають часто надто різновекторний характер. По-третє, просування мусульманської спільноти по шляху політизації ісламу, поступового його перетворення на суттєву політичну силу. По-четверте, наслідком успіхів у відродженні ісламу в Україні на тлі світових подій, пов'язаних з мусульманами, стало поширення антиісламських настроїв у суспільстві. Сам іслам в українському суспільстві поступово стає психологічно і культурно подразнюючим фактором.

Особливо небезпечною є ісламізація настроїв соціального протесту серед кримських татар. Адже іслам, крім величезної інтегруючої сили, має здатність радикалізувати настрої протесту. Це цілком рельєфно окреслилося у декількох країнах, географічно розташованих зовсім недалеко від України (Боснія, Албанія, Косово, Туреччина, Росія), у яких спостерігається політизація ісламських рухів, використання ісламу екстремістським крилом фундаменталістів задля досягнення політичних цілей. Серед останніх є чимало прибічників ідей абсолютної переваги ісламського устрою суспільства над традиційним демократичним, релігійної винятковості ісламу і зверхності мусульманських народів щодо «невірних». Існує чимало випадків протиставлення солідарності мусульманських

народів загальноприйнятим демократичним цінностям. Тому використання ісламського фактора в міжнаціональних конфліктах не є безневинним і демонструє в останні роки численні криваві наслідки.

На тлі посилення ісламського фактора у світі існує аж ніяк не абстрактна можливість політизації ісламу в нашій країні. Головними проявами цього є втягнення мусульман Криму у протестну політичну діяльність, залучення їх до ісламських форм політичного життя. Навіть за умов жорсткого контролю тоталітарної влади зародки цих явищ уже мали місце у Радянському Союзі. Нині ж під впливом безробіття, низького життєвого рівня переважної маси кримчан, нерозв'язаності соціально-побутових проблем кримських татар і за відсутності усталених інститутів громадянського суспільства можливі акції протесту можуть легко набути форм, які вже виявилися у деяких країнах з значним мусульманським населенням. Підґрунтям для подібних можливостей є суперечливий досвід кримських татар у проведенні мітингів протесту. За даними І. Прибиткової, 21,3% респондентів вважають, що учасники мітингів продемонстрували рішучість боротися за свої права і змусили владу прискорити розв'язання своїх проблем. (Боротьба за перепаювання земель зміцнює подібні погляди). Але 31,5% опитаних вважають, що мітинги протесту виявилися малоефективними, оскільки їх права все одно залишалися нереалізованими. 40,2% кримських татар ще не визначились у цьому питанні. Дві останні групи і є потенційним середовищем для політизованого ісламу.

Подальша політизація ісламу разом з ідеєю загальнотюркської єдності, підтримуваною частиною кримськотатарської діаспори в Туреччині, здатна спричинити зростання настроїв регіоналізму з постановкою в якійсь формі питання про утворення державно-національної автономії кримських татар. Складовою цього процесу може бути також прямий вплив майбутніх духовних лідерів, які нині здобувають освіту в мусульманських зарубіжних навчальних закладах і вільних від психології тоталітарного минулого, гіпотетична можливість зростання впливу в Україні ісламського фундаменталізму в його радикальних проявах, зокрема у вигляді партії «Хізб ат-Тахрір» та ідейної течії саяфітів. Незначні поки що масштаби цих явищ не означають відсутності перспективи до їх зростання. Роль ісламу в етнополітичних процесах у середовищі кримських татар зростатиме у разі подальшого загострення

їх відносин з православним оточенням, посилення консервативних настроїв, просто зростання релігійної освіченості звичайних мусульман, розширення геополітичного впливу Туреччини на Чорному морі, а також гіпотетичного приходу до влади в Україні комуністів, з якими у кримців пов'язані жахливі спогади про трагічну депортацію. Накладання цих факторів один на одного може стати умовою прискорення процесу релігійного обґрунтування за допомогою ісламського досвіду ідей національної та релігійної винятковості, зверхності та замкненості. Вносячи релігійні мотиви у соціальні відносини людей, деякі трактування ісламу можуть потенційно ускладнити міжнаціональне співробітництво.

Нині жодна з мусульманських держав, яка надає допомогу кримським татарам, не зацікавлена відроджувати іслам в його національно-традиційній формі. Надаючи фінансову допомогу, вони прагнуть скерувати процеси у мусульманському середовищі Криму відповідно до свого розуміння релігії ісламу, запровадити і підтримати наявні в своїй країні релігійні традиції. Саме через це ДУМК, приймаючи допомогу від країн ісламського світу, вимушено було, врешті-решт, визначатися з пріоритетами. А коли цей вибір став фактом, відразу з'явилися й опоненти цього рішення. Спорідненість традиції кримських татар з «тюркським ісламом» викликає певне напруження у відносинах з арабськими місіонерами, які виступають не як носії етнічної традиції, а захисники принципу «іслам не має нації» з більш жорсткими вимогами до культурової діяльності.

Крім того, побічним (мабуть, і зовсім не бажаним) наслідком діяльності закордонних місіонерів стало поширення на півострові загрози радикального ісламізму, який не потрібен керівництву ДУМК. Воно постійно звертається останнім часом до одновірців із закликком не піддаватися впливу радикальних ісламських організацій. У заявах Муфтіяту постійно наголошується, що серед деяких одновірців ведеться активна діяльність із поширення ідеї, яка не має нічого спільного ані з ісламом, ані з Кораном і Сунною Пророка Мухаммада й яка завдає шкоди мусульманству в цілому, протиставляючи їх один одному.

Водночас ДУМК засуджує діяльність в АРК прихильників незаконно діючої організації «Хіз ат-Тахрір». Повна назва цього нового явища в політичному житті Кримського півострова — «Хізб ат-Тахрір аль-Ісламі» (Ісламська партія визволення). Перші публічні акції цього незвичного для нашого суспільства і досить

несподіваного для українських владних кіл ісламського утворення відбулися протягом 2003–2004 рр. Відтоді «Хізб ат-Тахрір» привернув до себе увагу кримських мусульман (особливо частини молоді), спричинив гострі суперечки і організаційні незгоди між ними. Відсутність достовірної наукової інформації про «Хізб ат-Тахрір» (далі — ХТ), його незвичайність і навіть екзотичність для українського суспільства, а також відомий у світі відверто політичний характер міжнародної діяльності ХТ разом з завзяттям і молодіжним ентузіазмом його прибічників — хізбітів спричинили природну занепокоєність з боку частини українського політикуму, держслужбовців і журналістів.

Серед пріоритетів ХТ суцільна відданість ісламові словом і ділом; оживотворення почуття ісламської ідентичності; заклик до перебудови політичної сфери на підвалинах ісламського вчення; усунення неісламських елементів з галузі державного управління; поступове відтворення ісламської держави за моделлю Халіфату. Специфічними ознаками ХТ є антиамериканські акценти в концепції міжнародних відносин, емоційні заклики до консолідації умми, чітка консолідація з палестинським національним рухом. З-поміж інших фундаменталістських рухів і саляфітів партію ХТ вирізняє явна антиолігархічна, антикланова спрямованість її пропаганди, що часто стає підставою для звинувачень ХТ у тероризмі з боку авторитарних можновладців ряду країн Центральної Азії. Від крайніх радикалів-фундаменталістів (ультрарадикальних екстремістів і відкритих терористів) сьогоднішніх діячів ХТ на теренах України відрізняє саме прагнення діяти ненасильницькими, ідеологічними методами.

Наслідком сукупності цих чинників і стала поява ХТ в Україні. Перші відомості про окремих членів ХТ сягають у нашій країні перших років постперебудовного періоду. Наприкінці 1990-х рр., повертаючись з депортації, в Криму серед кримських татар з'явилися також перші люди, які ознайомилися з окремими ідеями ХТ у Центральній Азії. На початку ХХІ ст. до них долучилися молоді люди з-поміж кримських мусульман. Добре освічені інтелектуали, частина з яких здобула освіту в ісламських університетах за межами України, а інші — в кримських медресе, звернулися до репатріантів, критично налаштованих до дій місцевої влади, яка зволікає з розв'язанням корінних проблем облаштування кримських татар на своїй історичній батьківщині. Внаслідок цього ідеями ХТ переймаються все більш широкі прошарки кримського мусуль-

манського співтовариства: від підлітків до людей зрілого віку, від випускників медресе до мечетних священнослужителів. Більшість прибічників ХТ становить молодь у віці 20–30 років, яка мешкає переважно у Сімферопольському, Кіровському, Ленінському і Бахчисарайському районах, а також у містах південного узбережжя — Алушці, Симеїзі і передусім — в Алушті, де діє громада «Давет», члени якої виявляють відкриті симпатії до ХТ. Кількість членів партії невідома, найчастіше автори публікацій називають довільну цифру у 900 осіб. Довільність її пояснюється плинністю кола осіб, зацікавлених у тому, щоб стати «дорісами» (новоприбулими).

Більшість дослідників погоджується з тим, що хізбіти шукають послідовників передусім в автономних мусульманських громадах, які рееструються як незалежні від Муфтіяту. Деякі з них були зареєстровані у 2000 р., однак пришвидшився цей процес з 2002 р., внаслідок чого нині нараховується понад 60 автономних громад. Значна частина з них уже орієнтується на ХТ.

Перший етап публічної діяльності ХТ в Україні розпочався після антиамериканського мітингу у Сімферополі у 2003 р. та відомого інциденту в мечеті Криму — Кебір-Джами в 2004 р., коли імам-хатиба мечеті було звинувачено керівництвом ДУМК у підтримці ХТ. Головним сенсом другого етапу стало поширення ХТ серед кримської громадськості інформації щодо суті своєї діяльності на півострові. Нова інформаційна політика мала сприяти врегулюванню конфлікту з ДУМК, пошуку взаєморозуміння з більшістю мусульман, розширенню можливостей одержання кримчанами неперекручених відомостей про ХТ, узятих ними з «перших рук». Тому на публічні виступи покладалася особлива надія переконати кримчан у нешкідливості хізбітів. З публічними акціями пов'язувалися сподівання на максимально можливе розширення кола однодумців.

Нині поява релігійно-політичного руху «Хізб ат-Тахрір» на українських теренах стала звершеною реальністю. Як би не складалася політична доля ХТ у майбутньому, сьогодні він має очевидні шанси стати специфічною рисою політичного процесу в АРК. На користь цього свідчить: а) ХТ є популярною ісламістською версією політичного ісламу, а елімінувати ісламізм з мусульманської політичної культури дослідники вважають за неможливе; б) кримські осередки ХТ зайняли ту нішу у релігійно-політичному житті Криму, яку довго не наважувалися зайняти

Муфтіят мусульман Криму і Меджліс кримськотатарського народу — стати виразником політичних інтересів мусульман півострова і транслятором серед них політичних ідей, напрацьованих світовою ісламською соціально-політичною думкою; в) попри певну утопічність ідей ХТ збільшення кількості їх симпатиків вказує на зростаюче прагнення мусульманської частини населення відшукати вихід з важкого економічного становища, в якому опинилися в останні десятиріччя громадяни України (тим більше репатріанти, позбавлені родючих земель і засобів до існування), за рецептами, які пропонує світова умма у вигляді соціально-політичних доктрин ісламу. Дилетантизм частини діячів ХТ, логічна незавершеність і наївність ряду положень політичного вчення ХТ, непродуманість соціально-цивілізаційних наслідків у разі втілення (нехай суто гіпотетичного) політичних проектів ХТ не відлякують від «Хізб ат-Тахрір» частину наших сучасників-мусульман, навпаки — в епоху панування постмодернізму у масовій культурі ці якості роблять ідеї хізбітів привабливими, особливо для освіченої міської молоді.

Держава утримується поки що від активного втручання у ці процеси, але розуміння необхідності глибше розібратися в ситуації серед державних чинників уже спостерігається. Про це, зокрема, свідчать думки заступника Комітету у справах релігій при Раді Міністрів АРК Айдера Булатова про те, що нині вкрай важливим є глибоке вивчення ісламських партій і течій, нових для Криму, усвідомлення причин їх виникнення, визначення відмінностей в ідеології. Це вкрай важливо передусім для забезпечення взаєморозуміння не тільки серед мусульман Криму, а й в кінцевому підсумку для миру і стабільності в Українській державі загалом.

Однак до нашого часу єдиної концепції щодо ісламу Українська держава не має, державна політика щодо нього не сформульована. На часі є розробка моделі відносин між державою і мусульманською спільнотою. Потреба в її розробці пов'язана з комплексом проблем, які з року в рік накопичуються у відносинах між державою і мусульманами України, насамперед в АРК, зі зростанням конфліктогенного потенціалу всередині самої мусульманської спільноти та в її взаємовідносинах з іншими етноконфесійними групами населення країни, з появою і поширенням в АРК радикальних варіантів ісламу.

До нашого часу залишається незрозумілим, чим є іслам для представників різних державних органів — традиційною для України релігією чи однією з нових релігій, до того ж з-серед маловідомих і не зовсім бажаних. У всякому разі очевидним стало практичне застосування державними службовцями на місцях двох моделей ставлення до різних релігій — коопераційної з християнством (передусім з православ'ям) і сепаративної щодо ісламу. Таку суперечливість можна пояснити не тільки традиційно настороженим ставленням до ісламу, особистими симпатіями державних чинників, а й відсутністю чіткої державної позиції в цьому питанні. Напрацювання цілісної і послідовної концепції щодо ісламу сприятиме стабільності мусульманського середовища та ефективності державно-конфесійних відносин. Нинішня практична політика органів державної влади щодо мусульман гостро негативно оцінюється ними.

До причин початку радикалізації мусульманського середовища Криму належать:

- повільне розв'язання економічних і правових проблем облаштування кримських татар, підхід до розв'язання цих проблем з позицій рівності, а не на основі відновлення справедливості, спеціальних заходів з відродження мови та культури;

- відсутність чіткої політики Української держави щодо ісламу, що призводить до застосування державними службовцями різних моделей державно-церковних відносин стосовно православ'я (партнерська) та ісламу (сегрегаційна); звідси впливає доцільність розробки цілісної концепції релігійної політики держави;

- бездіяльність органів влади у питаннях, пов'язаних зі зростанням популярності ідей радикального ісламізму, відсутність науково обґрунтованих кроків щодо цих проявів, очевидно, сподівання на спецоперації та стримувальний ефект органів правопорядку в разі переходу небезпечних тенденцій у гостру фазу. Останній Курултай кримськотатарського народу підтвердив, що ситуація вимагає негайного втручання й адекватної реакції держави, якщо вона не бажає допустити розвитку некерованого конфлікту на кримській землі. Поки що на півострові не відчувається жодної організованої протидії радикальним ісламським течіям;

- серед причин появи радикальних настроїв серед мусульман є також падіння життєвого рівня, неконкурентоспроможність сільських господарств у мусульманських регіонах, недоступність кредитів для занять дрібним і середнім бізнесом; надмірна різниця

у прибутках між громадянами, що збагатилися, і «простими» людьми; масова корупція на місцях; високий рівень безробіття, особливо серед молоді; деградація суспільної моралі. Цьому ж сприяють окремі прояви часткового відсторонення мусульман з активного суспільного життя: ісламофобські матеріали у ЗМІ; викривлення або приниження ролі мусульманських народів у навчальних програмах з історії у навчальних закладах; прояви тиску на приїжджих одновірців з боку органів правопорядку; відсутність представництва кримських татар у Верховній Раді Криму; зволікання з розв'язанням юридичного статусу Меджлісу.

Підштовхує до радикалізації настроїв нерозв'язувана проблема вакуфних земель, форми принаймні часткового повернення яких досі не знайдено. Радикалізації схильності до ісламізму можуть також сприяти культурна та економічна монополія росіян на півострові, зростання загрози культурної дисоціації кримських мусульман з боку росіян — великої і культурної нації, схильної асимілювати малі народи.

У ряду цих же факторів стоять конфлікти між різними етнічними і конфесійними елітами Криму. Нині конфлікти тут мають переважно соціально-економічний характер і найчастіше набувають форми міжетнічної напруженості. Набагато менше тут конфліктів міжрелігійних. Реальністю стали такі конфлікти з літа та осені 2000 р., які тоді ж здобули публіцистичну назву «хрестоповал». Суттю його було сформоване вже протистояння між проросійськи орієнтованим православ'ям і патріотично налаштованим щодо України мусульманством, що тяжіє до ДУМК. У ході конфлікту між двома громадами суперечності між етнічними елітами були перенесені на сферу міжрелігійних відносин.

До радикалізму кримських мусульман підштовхує також використання ісламофобії як засобу політичних технологій. У цьому ряду знаходяться залякування громадськості Криму ісламськими бойовиками, перенесенням боснійського варіанта на Крим, засиллям чеченців на півострові, панісламізмом тощо.

Соціально-економічні фактори, правові проблеми, негативні психологічні наслідки депортації, консервативні етноцентричні установки лідерів Меджлісу, зовнішні впливи і політичні технології можуть відіграти роль каталізатора політизації і радикалізації життя мусульман у Криму. Вивчення і моніторинг процесу політизації ісламу в Криму тільки розпочато і потребує спеціальної підтримки держави. Не можна перебільшувати «ісламської

загрози» в Криму, оскільки плани кримських татар на перспективу пов'язані не з побудовою ісламської державності, а лише з відновленням елементів національно-територіальної автономії. Однак не можна і применшувати її загрози, що стало звичним для української правлячої еліти, яка практично розглядає Крим як курортно-рекреаційну зону, місце розміщення VIP-санаторіїв та персональних котеджів.

Гостро необхідною є розробка концепції державно-ісламських відносин, а також доопрацювання «Закону про свободу совісті» відповідно до факту існування в Україні компактної групи мусульман. На часі надання статусу державних в межах АРК двом головним мусульманським святам — Курбан-байрам та Ураза-байрам, ширше залучення мусульманського духовенства до участі у державних офіційних заходах, більш активна участь держави у моніторингу процесів у мусульманському середовищі, обмеженні діяльності приїжджих місіонерів, стримування діяльності незареєстрованих політичних угруповань, як-от Ісламська партія Криму та «Хізб ат-Тахрір». Особливо ефективною буде допомога держави у налагодженні мусульмансько-християнського діалогу. Тільки він відкриє шлях до мирного співіснування двох великих релігій на одному півострові. Взагалі в основу міжрелігійних відносин в Криму доцільно покласти концепцію «різноманіття та єдності». В її основу покладено принцип дотримання балансу між етнічними групами та конфесіями. Її сьогодні вдало використовують у Татарстані, де вона забезпечує гармонійне існування православ'я та ісламу, їх співучасть у здійсненні окремих державних програм. Метою державної політики щодо ісламу має бути залучення позитивного морального і культурного потенціалу ісламу у демократичні перетворення в Україні, а також спрямування соціальної активності кримських мусульман на зміцнення внутрішньої єдності України. Однак тільки розробка і реалізація чіткої й ясної державної концепції ставлення до проблем мусульманської спільноти, її адаптації в українському суспільстві може сприяти міжрелігійному миру та запобігти вельми вірогідним соціальним небезпекам.

Серед усіх існуючих релігій іслам якнайбільше схильний до політизації. Ця його властивість може бути суспільно корисною або шкідливою. Відповідно в залежності від ставлення до нього він може стабілізувати або навпаки — розхитувати ситуацію в суспільстві, іноді створюючи потенційні загрози його мирному існуванню.

Однак вибір і реалізація одного з цих двох сценаріїв залежить від держави, від державних службовців, від їх розуміння унікально складної ролі ісламу в суспільстві або ж його ігнорування. Повернутися обличчям до проблеми ісламу в Українській державі стає гостро невідкладним завданням. Нехтування нею стає політично і соціально небезпечним.

Розділ IV Протестантизм в Україні: чи є перспектива?

Зазначимо насамперед умовність самого поняття протестантизму. Ідеться про конфесію, яка своєю назвою об'єднує чимало релігійних рухів і течій, церков і громад, міжцерковних і позацерковних осередків. А в цій багатоманітності репрезентує розмаїття доктринальних принципів, історико-культурних традицій, соціоетичних категорій, в яких виявляються відмінні, часом кардинально протилежні позиції. Протестантизм в Україні повною мірою віддзеркалює зазначене розмаїття. Тому будь-які узагальнення щодо нього, котрі цього не враховують, наражаються на поверховість.

Протестантизм в Україні впродовж 1930–1980 рр. функціонував у дуже несприятливих умовах. Чимало його церков і навіть цілі течії діяли у підпільному режимі або в структурі штучних, ініційованих радянським режимом релігійних об'єднань. Це зумовило вимушену культурну маргінальність конфесії, насильницьку деформацію її общинного і суспільного буття, стримування позитивних статистичних показників. Українському протестантизмові не дозволялося бути церквою.

Сьогодні спостерігаємо зворотне — успішне церквобудівництво, активність соціального служіння, наступальне місіонерство. Однак зазначене навряд чи є «новими тенденціями» або свідченням «протестантського буму» в Україні, у чому переконують громадські окремі релігійні аналітики. Динамічний розвиток був завжди властивий українському протестантизмові. Й тепер він лише надолужує те, що втратив за роки вимушеного суспільного «гетто». І темпи, якими здійснює це, засвідчують неабияку здатність конфесії до самовідтворення. А отже, твердження про те, що український протестантизм сьогодні «прощається з сектантством»²¹, є, радше, образним виразом. І не лише стосовно лютеран чи кальвіністів, а також і баптистів, п'ятидесятників, адвентис-

тів, потужні церкви яких давно діють у багатьох країнах світу (не кажучи про умовність самого поняття «секта», доречного у богословській дискусії, а не в реальному релігійному житті, котре прагнула змоделювати позитивістська соціологія XIX ст.).

Протестантське обличчя України до початку XX ст. визначали течії церковної традиції²². Революційні події, які істотно підірвали позиції православної церкви, зумовили бурхливий розвиток тут упосліджених конфесій. І досить швидко останні випередили лютеран і кальвіністів. За радянського режиму євангельські громади своїми адаптивністю до переслідувань і досвідом латентного існування виявили неабияку живучість. Сьогодні саме вони становлять найбільший протестантський сегмент у країнах СНД.

За даними Держкомнацрелігій України²³, на початку 2008 р. в країні діяло 8872 протестантські громади, що становило 27,7% усіх зареєстрованих релігійних громад України (320187). З 1997 р. питома вага протестантських общин збільшилася на 2%. Перше місце за кількістю громад (2651) займає Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (ВСО ЄХБ). Ще 259 громад ЄХБ є автономні або підпорядковані колишній Раді церков ЄХБ. Близькі до баптистів євангельські християни мають 274 громади. Друге місце (1530 общин) у Всеукраїнського союзу церков християн віри євангельської—п'ятидесятників (ВСЦ ХВЕП). П'ятидесятницьке середовище представлене також Союзом вільних церков християн євангельської віри (129 громад), Церквою Божою України (79), Божою Церквою християн віри євангельської в прощцтвах (75), Об'єднаною церквою християн віри євангельської (51) і незалежними громадами (395). Чисельним є харизматичне братство: Церква Повного Євангелія (603 громад), Українська християнська євангельська церква (172), Церква Живого Бога (48), автономні громади (402). П'ятидесятники разом з харизматами за кількістю громад (3505) уже випереджають баптистів і євангельських християн (3184).

Ще одну протестантську групу становлять Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня (УУ ЦАСД) — 1017 громад і Церква адвентистів сьомого дня реформаційного руху в Україні (26). Менш чисельні Церква Христа (117) і Новоапостольська церква (52 громади). Згадаємо також Релігійну організацію Свідків Єгови в Україні (683) та п'ятидесятницьку Церкву євангельських християн в душі апостолів України (21 громада), яких релігієзнавча наука також відносить до протестантизму.

Класичний сегмент представлений Німецькою євангелічно-лютеранською церквою України (НЄЛЦУ) — 39 громад, Українською лютеранською церквою (УЛЦ) — 42, лютеранськими громадами пієтичної традиції (братські лютерани) — 19, а також пресвітеріанськими спільнотами (70) і Реформатською церквою Закарпаття (118 громад).

Отже, 35,9% протестантських громад України належать євангельським християнам-баптистам (проти 40% у 1997 р.), 25,6 — п'ятидесятникам (проти 28)²⁴, 14 — харизматам (проти 5), 11,8 — адвентистам (проти 10), 7,6 — Свідкам Єгови (проти 6), 1,9 — новоапостольцям, прихильникам Церкви Христа (проти 1,7) і лише 3,2% (проти 3,5) — лютеранам і кальвіністам. Тобто, за десять років найбільше зростання засвідчили харизмати; покращили статистику адвентисти і Свідки Єгови. А ось лютерани і кальвіністи, попри активне відновлення своїх церковних структур в Україні у 1990-х рр., погіршили свою статистику.

Євангельсько-протестантські течії лідирують і за кількістю місій (213, в «класичних» церквах — жодної²⁵), навчальних закладів (99 проти 4), періодичних видань (133 проти 4). Більш помітні вони, порівняно з лютеранами і кальвіністами, і в місіонерстві, і у суспільно-культурному житті країни. Німецька євангелічно-лютеранська церква України, бачачи себе «осередком відродження німецької культури», офіційно зазначає, що «не проводить політику прозелітизму, не займається агітацією віруючих інших конфесій»²⁶. Найбільша кальвіністська спільнота, яка об'єднує угорців Закарпаття, також опікується розвитком власної національної культури і, тісно співпрацюючи з Угорською реформатською церквою, залишається майже непомітним анклавом українського протестантизму.

Зробимо перший висновок. Як бачимо, у своєму протестантизмі сучасна Україна репрезентує переважно не церковну, а євангельську традицію і тяжіє нині вже не стільки до європейських (що властиво здебільшого «класичним» моделям), скільки до північноамериканських структур. А найпотужніші євангельські церкви діють саме в США.

Чимало протестантських церков країни, що діють як помісні — незалежні у внутрішній діяльності, входять у різні зарубіжні об'єднання, з якими їх пов'язує спільна генетика і національність (протестантська діаспора). Державні кордони не впливають на християнське віровчення, і українські спільноти розглядають себе

водночас єдиним цілим з церквами, з якими їх пов'язує недавня спільна історія. Так, найбільше п'ятидесятницьке братство України є складовою Всесвітнього союзу Асамблей Божих (і голову братства обрано в його виконавчий комітет), а також Міжнародної асамблеї ХВС, що координує діяльність одновірчих громад колишнього СРСР. Українська лютеранська церква підтримує тісні зв'язки (підготовка спільних видань, фінансове і кадрове забезпечення семінарії св. Софії у Тернополі, зарубіжне навчання молодих служителів) з консервативними лютеранськими спільнотами світу (Вісконсінським євангельсько-лютеранським синодом, Лютеранською віросповідною церквою Скандинавії та ін.), яких називає сестринськими церквами. Євангельсько-баптистське братство України входить у Всесвітній союз баптистів, Європейську баптистську федерацію, Євро-Азійську федерацію церков ЄХБ. І братство істотною мірою керується рішеннями зазначених об'єднань, котрі приймаються на їхніх з'їздах, де колективно, за участю представників різних церков світу, розробляється спільна стратегія баптистів.

Будуючи свої національні церкви, протестанти в Україні усвідомлюють себе частиною великого світового товариства. І це є доволі істотним чинником їхньої конфесійної ідентифікації і міжцерковного партнерства. Однак при цьому український протестантизм не розглядає себе клоном зарубіжних церков, наполягаючи на власній історичній традиції.

Отже, на відміну від Росії, Україна і передусім її західні землі, завжди була сприятливим регіоном для протестантизму. Його «класичним» церквам, які достатньо компромісно співіснували з православ'ям, і навіть євангельським течіям, котрі сприймали негативне ставлення до себе радше як Божу обраність (адже істинна Церква завжди є гнана), вдалося адаптуватися тут до різних історичних катаклізмів і зберегти своє ідейне надбання. У XVIII–XIX ст. Україна надала притулок новим релігійним вільнодумцям з Європи і Росії, що спричинило виникнення такого феномена, як «малоруський штундизм», котрий увібрав у себе ідеали радикальної Реформації. На його ґрунті сформувалась особлива протестантська субкультура, глибоко пов'язана з православно-опозиційними рухами (духобори, молокани). Продуктом зближення протестантської і православної традицій слід вважати також національно-церковні моделі — приміром, Українську лютеранську церкву, котра поєднала лютеранський догмат і східний обряд.

Справжніх репресій зазнали українські протестанти переважно у XIX і XX ст. — їх найбільшими переслідувачами були російський царат і радянський режим. Однак і в колишніх Росії та СРСР Україна залишалася наймасовішим протестантським регіоном. І нині, приміром, Росія налічує 1% протестантів серед усіх віруючих проти 3% в Україні²⁷; (наявні в окремих соціологічних звітах дані про 4–5% означають, як правило, зарахування у протестантизм квазіхристиянські і навіть окультні течії²⁸).

За роки незалежності Українська держава засвідчила доволі толерантне ставлення до протестантів. Відомі концептуальні зміни, яких зазнали закони про свободу совісті в Росії (1997 р., тут традиційними релігіями, що мають юридичну і моральну перевагу, визнані православ'я, мусульманство і буддизм), Білорусі (2002 р., лише православ'я), Молдові (2007 р., православ'я), істотно звузили правову перспективу протестантських, насамперед євангельських, громад. Україна ж так і не переглянула «Закон про свободу совісті і релігійні організації», прийнятий у 1990 р. на хвилі розпаду радянської системи. Її протестантські громади (навіть Свідки Єгови, переслідувані в багатьох країнах світу) не мають жодних юридичних обмежень.

У повоєнний період світовий протестантизм зазнав істотних змін. Призупинилися темпи його екстенсивного розвитку, й сьогодні чимало нових церков виникає в середині «старих» протестантських течій. Масштабний проект світової євангелізації, розпочатий ще у XVII ст., сьогодні дійшов останніх незайманих куточків земної кулі, а в багатьох африканських і азійських країнах наштовхнувся на міцність автохтонних вірувань. Отже, головним пріоритетом протестантської місії стали різні програми культурної контекстуалізації, а їх вістря спрямоване в найбільш проблемні регіони: ще вчора це були колишні соціалістичні країни, нині — Китай і мусульманські держави, в яких християни зазнають відчутних репресій. А ось у bastіонах світового протестантизму чимало його церков втрачає свої позиції.

На фоні цих процесів протестантизм у вчорашніх радянських республіках демонструє поступальну динаміку. Щоправда, його головні здобутки припали на кінець 1980-х — початок 1990-х рр. — час повернення лютеран і реформатів, час виходу з підпілля багатьох керівників і активних віруючих євангельських громад і оприлюднення ними прихованої за радянського режиму статистики. Й щорічний приріст в громадах адвентистів, баптистів,

п'ятидесятників становив 15–20% віруючих. Найбільшого успіху зазнали вони у регіонах, де за радянського режиму менш помітною була присутність православ'я. З початку XXI ст. за кількістю громад п'ятидесятники і баптисти випередили православних на Сахаліні, у Приморському і Хабаровському краї (куди, до речі, у повоєнний період було депортовано чимало протестантів із Західної України). Це змусило сьогодні активізуватися Російській православної церкві у боротьбі з «сектантством». У Білорусі поступ протестантів також стримується відверто нелояльною до них державною політикою. Серйозні проблеми переживають вони у колишніх азійських республіках. Однак і в країнах Балтії не всі протестанти почуваються цілком комфортно. В законодавстві Литви (1995 р.) дев'ять релігій зазначені як традиційні, з протестантських — лише лютеранство і кальвінізм. Привілейовані «класичні» церкви і в Латвії та Естонії.

В Україні ж протестанти за короткий час відбудували свої національні структури, відкрили чимало нових церков, заснували мережу релігійних місій, філантропічних, культурно-просвітницьких, медичних осередків. Помітною є протестантська присутність у громадських, бізнесових, політичних організаціях. Протестанти очолюють Всеукраїнське біблійне товариство (і більшість його обласних філіалів), Християнську асоціацію ділових людей, Міжнародну асоціацію релігійної свободи, посідають чільні місця у Всеукраїнській раді церков і релігійних організацій (9 членів з 19), у нараді представників християнських церков України (5 з 9).

Зробимо другий висновок. Давні історичні традиції, тривале співіснування з православ'ям, досвід виживання в умовах царату і радянського режиму — усе це зробило протестантизм доволі помітним сегментом релігійного ландшафту України. Її сучасний політичний вектор і прагнення до світової інтеграції налаштовує релігійні меншини на нову перспективу.

Однак бачення цієї перспективи в різних протестантських церквах неоднакове. Як і можливості її реалізації. Бо вже сьогодні за фасадом успішної діяльності в українському протестантизмі проглядаються тенденції, котрі можуть ускладнити його подальший поступ.

Поглянемо ще раз на цифри. Упродовж 2004–2008 рр. усі протестантські спільноти країни зареєстрували 1134 нові общини, усі православні — 1677 парафій (з них Українська православна церква — 955, Українська православна церква Київського патріархату —

625), католицькі церкви західного і східного обрядів — 277. І слід зазначити, що позитивну динаміку показують усі християнські і нехристиянські конфесії.

А ось в найбільших протестантських спільнотах вона вже не така переконлива. У 1997 р. ВСО ЄХБ налічував 1688 громад, у 2002 р. — 2260 (приріст — 572 громади). В останні п'ять років (2651 громада у 2008 р. проти 2461 у 2004 р.) цей позитив дорівнює 190 громадам. ВСЦ ХВЕП у 1997–2002 рр. збільшився на 266 громад, у 2004–2008 рр. — на 86. Уповільнився приріст і в адвентизмі: 298 громад у 1997–2002 рр. проти 81 у 2004–2008 рр. Реформатська церква Закарпаття за останні п'ять років зареєструвала 7 нових громад, Новоапостольська церква не зареєструвала жодної. Німецька лютеранська церква також не має здобутків (а порівняно з 1997 р. втратила громаду). Незначне зростання показує Українська лютеранська церква (1 громада за п'ять років; і хоча у звітах Держкомнацрелігії фігурують дані про 40 її громад, на офіційному сайті УЛЦ вказано адреси лише 30 громад і місійних груп). А ось Церква Христа за десять років зросла удвічі. Організація Свідків Єгови за 1998–2008 рр. збільшилася на 113 громад; причому у 2004 р. проти 1997 р. вона втратила 81 громаду, й лише в останні кілька років відновила динаміку²⁹. Якщо ж порівняти зростання за 2004–2008 рр. найбільшої православної (плюс 955 парафій) і найбільшої протестантської спільноти (плюс 190 громад), це буде не на користь останньої.

Помітне зростання демонструє, по суті, лише харизматичне середовище і, головно, за рахунок свого урізноманітнення. Так, Церква Повного Євангелія у 1997–2002 рр. збільшилася на 160 громад, в 2002–2004 рр. — на 154, в 2004–2008 — на 152 громади. А саме середовище, представлене у 1997 р. цим об'єднанням і 65 незалежними громадами, доповнено сьогодні, за даними Держкомнацрелігій, Українською християнською євангельською церквою, Церквою Живого Бога і новими автономними громадами.

Діючи розкуто, часом галасливо, застосовуючи агресивне місіонерство й сумнівні, з погляду протестанта у другому-третьому поколінні, форми церковного служіння, харизмати справляють враження неабиякої масовості. Але зазвичай їхня статистика завищена. Й важливо врахувати, що більшість їх пресвітерів і молодих проповідників — це колишні п'ятидесятники, почасти баптисти. Отже, кількісний поступ харизматів поки що не справляє радикального впливу на загальні протестантські показники.

На думку ж релігійних експертів, якщо у 1990-х рр. щорічний приріст віруючих у нових релігійних громадах становив до 200% , нині лише 3–5%³⁰. І діють вони, переважно, у великих містах центрально-східних і південних регіонів з їх незначним рівнем релігійності населення, обмеженою присутністю історичних церков і найбільшою ураженістю атеїстичною пропагандою.

Втім, усяка статистика, яка враховує лише кількість громад, не відображає реальної релігійної ситуації. І це, насамперед, стосується протестантизму. Адже на фоні помітного представництва його громад у загальній релігійній мережі країни питома вага протестантів серед українських віруючих за роки незалежності майже не змінилась.

Харизматичний рух негативно оцінюється суспільно-церковними колами і багатьма євангельськими громадами. Для перших харизмати є жертвами маніпуляції свідомістю чи просто шахрайства (а їхні лідери — пройдисвітами від релігії), для других — сумнівними християнами, які відійшли від Біблії. І, дійсно, багато що в харизматичних проповідях і культурі не сприймається пересічним протестантом, небайдужим до тих традицій і принципів, за які постраждало кілька поколінь його одновірців. А скандальна діяльність деяких пасторів (депортації і судові процеси, гучні політичні заяви і мас-медійний піар, бізнесова активність та історія з компанією «Кінгз Кепітал») здатні підірвати довіру до харизматичного руху. Тому однозначно спрогнозувати його розвиток в Україні поки що складно.

Зробимо третій висновок. В останні роки позитивна динаміка українського протестантизму уповільнилась, його ж головні статистичні здобутки завдячуються харизматам. Цей факт показує, з одного боку, загальносвітову тенденцію розвитку конфесії, з іншого — можливу трансформацію протестантського середовища країни, руйнацію його внутрішніх кордонів. І трансформація не обійде п'ятидесятництво, насамперед його консервативні громади, відомі своїм обцинним ригоризмом і підозрілістю до «цього світу», що не сприймається вже молодими віруючими.

Консервативні лютерани і кальвіністи (які і репрезентують церковні моделі в Україні) розглядають харизматію як чергове свідчення помилкового прочитання євангельським протестантизмом отців-реформаторів. Для баптистів, євангельських християн, п'ятидесятників наступ харизматичних громад є приводом для роздумів над тим, чому уповільнюється зростання «старих» церков,

чому вони пасують перед ідейними новаціями младопротестантів. Тема кризи, яку переживає сьогодні євангельський протестантизм у всьому пострадянському просторі, порушується на церковних конференціях і на журнальних шпальтах. Хоча її публічно озвучує поки що невелика група молодих інтелектуалів і, головне, у середовищі баптистів й адвентистів, відлуння скептицизму чується у багатьох протестантських громадах.

Якими є, на думку репрезентантів цих критичних настроїв, вразливі місця сучасного українського протестантизму?

Чи не найбільшою його проблемою виявляється осмислення своєї ідентичності. А в цьому контексті особливої ваги набуває збереження набутих традицій у динамічно змінюваному релігійному житті. Причому, йдеться про виклики, актуальні для всіх протестантських церков країни.

Скажімо, наскільки ефективною зберігає свої національні традиції і давню церковно-культурну спадщину Німецька євангелічно-лютеранська церква України (а національне обличчя є невід'ємною складовою цієї лютеранської спільноти)? Збереження передбачає, насамперед, прихід у Церкву німців чи осіб з німецьким корінням. На початку 1990-х рр. таких зверталось до релігії чимало. Та досить швидко почався відтік: багато хто розглядав свою церковну належність як потенційний квиток на історичну батьківщину. І потужна еміграція, яку пережили українські німці наприкінці минулого століття, вплинула на зміну національного обличчя Церкви. Наприклад, у Львівській общині НЄЛЦУ понад 80% парафіян — українці і росіяни, яких привабили інтелектуальний потенціал лютеранства, його глибока богословська культура. Пастор громади Микола Бендус визнає, що від її німецькості залишилась одна назва, яка є, радше, пам'яттю про «славне минуле». Пастор не втрачає надії на зацікавленість лютеранством особами різних національностей, і це для нього є сьогодні значно важливішим, аніж формальні традиції.

Більш активна у пошуках свого коріння Українська лютеранська церква, котра також зорієнтована на поєднання церковного і національного. Однак не просто поєднання, а, передусім, «наповнення української духовності потенціалом лютеранської ідеї». І слід зазначити, що УЛЦ дуже прицільно взяла курс на створення нової національної церкви, визначивши її метою «пробудження духовності і національної свідомості українців»³¹. (В контексті цього природною є місіонерська активність УЛЦ, її публічність

у суспільно-культурному житті країни). Але таким завданням керуються також православні і греко-католицька церкви, які довели свою історичну роль у духовному поступі української нації. І будь-які спроби «запозичення» цієї ролі оцінюються ними як самовпевненість або ж прозелітизм. Німецькі громади вважають добрі наміри українських одновірців вульгаризацією лютеранського вчення. Інші протестанти з подивом поглядають на православні атрибутику і літургію українських лютеран.

Напрочуд дразливою є тема традиції в євангельському протестантизмі, котрий, власне, і виник як опозиція церковній традиції, проголосивши ідеал «церкви, що постійно змінюється». Однак якою має бути природа цих змін і де її межа? Якщо церква збудована на істинному вченні, то всякий його концептуальний перегляд або уточнення неможливі. А отже, «постійна змінюваність» не стосується доктрин. Натомість на баптистських конференціях усе ще обговорюються доктринальні питання і принципи церковного будівництва. І це актуально не лише для українських і російських церков, а й для Всесвітнього союзу баптистів. І чи можна вважати остаточно сформованим вчення в п'ятидесятництві, якщо у ньому чимало відгалужень, що мають різні доктрини, і йдеться скоріш про релігійний рух?

Однак не забуваймо, що євангельський протестантизм не має «вітцівської класики», його прийняття ранніх протестантських учень доволі вибіркоче, а найвідоміші богослови — це, переважно, проповідники і місіонери (Джон Буньян, Чарльз Сперджен, Дуайт Муді, Білі Грем). Мабуть, можна твердити про незавершеність богословської складової в євангельських течіях, які є чи не найбільш молодими у християнській історії.

Проблематично говорити про богословську традицію стосовно українського, і ширше — усього пострадянського, протестантизму, який осягає ази своєї віри за працями, написаними американськими чи європейськими авторами. При цьому йдеться, переважно, саме про ази, позаяк ставлення до богослов'я як теоретичної науки, глибоко пов'язаної з філософією та етикою, в деяких євангельських церквах усе ще сприймається як пусте і навіть шкідливе мудрування. Не випадково пріоритетом в євангельських навчальних закладах є підготовка до практичного служіння. І більшість випускників мріє про місіонерство, молодіжне лідерство, соціальну роботу, молоді брати — про пасторство. Хоча зазначимо: у царині освіти майже всі протестантські течії України в останні роки помітно просунулись.

Утім, протестантська освіта в Україні, з огляду на неодноразову історичну перерваність у своєму становленні і тривалу ізоляцію від світових богословських центрів, робить перші кроки. А робити їх без інтелектуальної і матеріальної підтримки зарубіжних церков дуже важко. З одного боку, така підтримка є безперечним позитивом, з іншого — і недоліком.

Звернімося до опитування, проведеного у 2003–2005 рр. за участю Євро-Азійської акредитаційної асоціації (об'єднує євангельські навчальні заклади в країнах колишнього СРСР) серед випускників трьох найбільших євангельських закладів України. Вони надають богословську освіту і мають програми з контекстуального богослов'я, покликані допомогти майбутнім служителям в адаптації до національної культури. За результатами опитування, найважливішим для випускників виявилось здобуття знань з іноземної мови (59%) і навиків роботи з людьми (54%); богословські і біблійні знання посіли у ціннісній шкалі п'яте місце, набравши 38%. І, за визнанням ініціаторів опитування, хоча біблійно-богословські дисципліни опинилися «серед останніх потреб», знання у них «потребує більше третини випускників». У позитивній оцінці навчання респонденти на перше місце поставили застосування набутих знань у служінні (50,4%), на шосте — ґрунтовний богословський фундамент освіти (31,6%), на десяте — відмінне викладання (21,9%), на дванадцяте — відмінну програму навчання (17,2%). При цьому 28,3% опитаних зазначили західні принципи самого навчання і лише 4% — його слов'янську спрямованість. Серед «найбільш некорисних» у навчальній програмі названі богословські знання (13%, друга сходинка у негативній шкалі), а до цілком непотрібних віднесені систематичне богослов'я, філософія, грецька та єврейська мови, історія України (до 32%). Найменший показник корисності мали контекстуальне богослов'я і патристика, а предмети з міжкультурних відносин і християнської етики названі такими, що мають найнижчий рівень викладання. Цікаво, що серед дисциплін, присутніх в опитуванні, немає українських мови і культури³².

Проведене опитування засвідчило кілька тенденцій: незацікавленість протестантської молоді богослов'ям, її байдужість до національних історії і духовності, а також непродуманість навчального процесу, що робить проблематичним ефективне вписування євангельського протестантизму в український культурний контекст. І очевидною є істотна залежність протестантської освіти, як, зрештою, і церковного життя, від Заходу.

За визнанням баптистського автора, протестантські церкви на пострадянському просторі сьогодні у розгубленості: «Нам кажуть: ви чужі. Ви руйнуєте історичні і духовні традиції... Ви «п'ята колона», «західники». Ми ображено щось бурчимо, але своїм життям часто підтверджуємо ці підозри. Фінансова залежність від Заходу, масова еміграція, засилля перекладної літератури, богословське рівняння на Захід тощо»³³.

Зробимо п'ятий висновок. Попри свою давню історію, український протестантизм виявився доволі уразливим перед неопротестантськими рухами і західними релігійними стандартами. Релігійна свобода надала йому можливості для місії і церквобудівництва, водночас підготувала чимало нових викликів. Членство у міжнародних структурах відкрило двері у світову протестантську спільноту, а разом з тим створило небезпеку нівеляції власного обличчя. І те, що вчора видавалося своєю традицією, сьогодні виявляється предметом сумнівів і нового осмислення.

Осмислення вимагає, насамперед, така категорія, як «вітчизняне богослов'я». Протестанти переконані, що саме вона дозволить їм обґрунтувати свою ідентичність, з одного боку, у світовому протестантизмі, з іншого — у загальному релігійному ландшафті України. Тому головні зусилля своїх інтелектуалів спрямовують на вивчення власної історії. В евангельсько-баптистському братстві це завдання здійснює Богословське товариство Євразії, з яким співпрацюють п'ятидесятницькі й адвентистські навчальні заклади країн Балтії і СНД. В Українській лютеранській церкві формування нової доктринальної традиції, що має поєднати лютеранську і православну духовність, покладене на викладачів і студентів Семінарії св. Софії.

І перші результати цих зусиль уже є. Практично всі протестантські течії в Україні надрукували дослідження з історії своїх церков. Богословське товариство Євразії провело кілька наукових конференцій, налагодило друк журналу «Богословські роздуми» (Одеса), запровадило конкурс з написання національних богословських праць і підручників серед протестантів колишнього СРСР. Український уніон АСД відкрив у Києві Центр з вивчення духовної спадщини Олени Уайт. УЛЦ активно передруковує своє церковно-літературне надбання, створене у 1920–1930-х рр. піонерами українського лютеранського руху. Відбувається цілеспрямоване стажування майбутніх богословів у навчальних закладах США та Європи.

Багато зроблено чи мало? З огляду на брак професійних богословів і все ще незначний інтелектуальний потенціал, — чимало. З огляду на масштабність поставленого завдання — довести самодостатність своїх церков, поки що замало. Та виникають сумніви у швидкому формуванні потрібних для цього кадрів. І річ не тільки у рівні богословської освіти, а й у неабиякій плинності самих кадрів, що вкрай ускладнює формування власної інтелектуальної еліти. А це є серйозною проблемою національних союзів.

Водночас постійне оновлення протестантського середовища позитивно вплинуло на зміну його позацерковних пріоритетів. Ще донедавна «зовнішній світ» оцінювався багатьма протестантами, які пройшли жорна радянського режиму, насторожено, а часом і вороже. Тепер нові громади і омолоджене керівництво церковних союзів, позбавлені страху і пієтету до минулого, сміливо входять у суспільство, відкидаючи те, що є, на їхню думку, «пережитками консерватизму».

Наочним свідченням цього входження є неабияка активність протестантів у багатьох сегментах соціального життя (економіці, політиці, освіті, інформаційному просторі), його логічним результатом — поява документів, що узагальнюють суспільне кредо протестантських церков. Це, зокрема, «Основи соціального вчення», розроблені у 2002 р. Євразійським дивізіоном церкви АСД (складовою якого є Український уніон). У 2003 р. оприлюднені «Основи соціальної концепції Російського об'єднання союзу ХВС» і «Соціальна позиція протестантських церков Росії», які жваво обговорюються українськими протестантами і підштовхують їх до створення власних програм. Таке завдання принаймні виголосив Український євангельський альянс. Український уніон АСД уже підготував більш стислий варіант «Основ», адаптований до завдань національного братства.

Структурою, стилістикою, деякими соціо-етичними засадами протестантські «Основи» напрочуд нагадують соціальні документи, створені на початку ХХІ ст. російськими православ'ям, юдаїзмом і мусульманством. Попри те, що деякі критики оцінюють подібну ініціативу протестантів як прояв моди на церковну публічність, їхнє небажання відставати від «релігійних конкурентів», поява цих документів фіксує достатньо високий рівень соціалізації пострадянського протестантизму. І йдеться про виразну тенденцію його сучасного розвитку. У чому вона виявляється?

Насамперед, у посиленні протестантської присутності в підприємстві і політиці. І річ не тільки у збільшенні кількості протестантів — бізнесменів і політиків, що є цілком природним в умовах вільного ринку і реального політичного життя³⁴. І річ не в «новизні» самого факту підприємницької діяльності, адже протестанти мають стійку славу творців капіталізму і ще сто років тому розгортали в Україні кооперативний і фермерський рух, відкривали фабрики і страхові компанії. Маємо на увазі, передусім, вирішення багатьма українськими протестантами складної світоглядної дилеми: Біблія промовляє відокремитися від усього, що є сумнівним для християнської моралі. А більших антиподів навіть світській моралі, ніж політика і бізнес, годі знайти, і особливо у пострадянських країнах. Тому на сторінках протестантських видань тривають дискусії: «Бути християнином і бізнесменом одночасно нелегко... більше спокус... сьогодні церкви поки що не можуть серйозно сприйняти цю ідею, бо дехто вважає, що бізнес — це гріх... Та це неправда, що бізнес вести по-чесному, по-християнськи неможливо»³⁵.

Слід визнати: остаточно зазначена дилема у багатьох «старих» протестантських церквах ще не вирішена, на відміну від харизматичного середовища. Саме у ньому зосереджений головний бізнесовий потенціал українського протестантизму. До харизматів підтягуються п'ятидесятники, баптисти й адвентисти.

Не одностайні українські протестанти і у своєму ставленні до політики. Участь у будь-якій політичній діяльності заперечують німецькі лютерани, малопомітні у ній пресвітеріани, реформати, українські лютерани. Адвентисти конкретизують її виключно церковно-державними відносинами, вважаючи своїм головним завданням контроль за дотриманням свободи совісті у різних сферах життя. Саме з їх ініціативи у 2001 р. створено Український відділ Міжнародної асоціації релігійної свободи, яка об'єднує представників різних релігій, державних і громадських інституцій. Однак власне політичну діяльність церква АСД вважає недоцільною не лише для себе, а й своїх членів, застерігаючи від можливих небезпек, які очікують їх на цьому шляху: «Ми не можемо брати на себе зобов'язань у царині політичної діяльності, оскільки обов'язково доведеться поступитися християнськими принципами на догоду біжучому політичному моменту. Неможливо займатися політикою і до кінця залишатися християнином»³⁶.

Децю іншу позицію займають баптисти. Але не забуваймо, що вирішення подібних контроверзних питань (служба в армії, участь

у політичних партіях, виборах, мітингах) у протестантизмі відносять на совість окремого віруючого. І згідно з максимом Мартіна Лютера протестант служить Господу будь-якою публічною чи приватною справою, головне — робить її гідно і відповідально. Та це не відміння засадничого християнського принципу: церква не є політичним чи економічним інститутом, її завдання — спасіння людей. У Символі віри ВСО ЄХБ читаємо: «Участь у виборних органах, партіях і суспільних організаціях є допустимою, залежно від совісті кожного, якщо діяльність таких не розходиться з принципами Євангелії. Ця участь не повинна бути від імені церкви і не бажана для служителя, який має бути цілком присвячений Христу, а можлива лише як громадянська ініціатива особи». Тому «ми не бачимо перешкод з боку нашої віри приймати на себе державні посади»³⁷. А ось харизмати готові йти значно далі. Пастор О. Дзюба: «У моєму розумінні церква може і повинна впливати на політику... вплив церкви на політику... несе у собі оздоровлення... слід висунути перед церквою мету — впливати на ситуацію в країні»³⁸. Пастор пропонує доповнити релігійне і соціальне служіння церкви новою формою — політичним служінням. Й інформаційний простір України буквально переповнений прикладами політичних акцій, ініційованих євангельськими церквами.

Маніфестацією остаточного входження деяких протестантів у політику став листопад 2004 року. Харизмати, п'ятидесятники і баптисти взяли активну участь у мітингах на Майдані й публічно підтримали одну з політичних сил. Ця участь не обмежилася рядовими віруючими, піднявшись на рівень керівництва церковних союзів, що викликало неоднозначну реакцію з боку інших протестантів. Згадувані події чи не вперше роз'єднали одновірців у країнах СНД. Так, голова Російського об'єднаного союзу християн віри євангельської, єпископ Сергій Ряховський виступив із засудженням українських віруючих, запевнивши, що російські протестанти проти експорту «помаранчевої революції»³⁹. Натомість протестанти Киргизії також взяли участь у революції «тюльпанів», підтримавши тимчасовий уряд, який скинув президента Аскара Акаєва. Ще один привід для розділення протестантів України і Росії стався нещодавно у зв'язку із критикою Сергієм Ряховським ініціатив Президента України в реабілітації воїнів Української повстанської армії. У відповідь на цю критику група п'ятидесятницьких і харизматичних пасторів України офіційно засудила Ряховського і виступила на підтримку УПА. При цьому

пастори запропонували російській владі визнати голодомор 1932–1933 рр. в Україні геноцидом українського народу⁴⁰.

Ці факти можуть дати привід стверджувати про політизацію церкви. На думку ж деяких протестантських авторів, надмірна політична, як і всяка позацерковна діяльність, несе у собі небезпеку секуляризації самого протестантського середовища, формування «світського протестантизму», такої собі «парацеркви», «церкви без Христа, яку ми спостерігаємо сьогодні у деяких протестантських країнах світу»⁴¹.

Водночас прихильники активнішого входження протестантизму у світ переконані, що цим вони сприятимуть оптимізації суспільно-політичного і духовного життя України, його наближенню до християнських етичних принципів. Адже «на євангельських християнах лежить велика відповідальність за український народ, бо наша країна потребує духовного зцілення»⁴².

Свої переконання протестанти прагнуть якнайшвидше втілити в реальне життя. Загальновідомими є факти їхньої присутності у політичних партіях і державних структурах, Верховній Раді і органах місцевого самоврядування, в багатьох суспільних і громадських організаціях, культурно-освітніх і наукових товариствах. Ці факти — на фоні традиційно потужної філантропії, якою євангельські громади подекуди уже випереджають світські служби милосердя, — підтверджує перспективу протестантизму в Україні, попри усі проблеми, що можуть очікувати церкву на шляху її соціалізації.

Зробимо останні висновки. Український протестантизм прагне остаточно відбутися як невід’ємний елемент світового протестантизму і самодостатній суб’єкт християнської України. Йому доводиться у значно стисліші строки долати ті етапи, що їх пройшли одновірці в інших країнах; і він поспішає довести дієвість протестантського чинника не лише у західно-християнському, а й православному світі. Цей поспіх, не завжди продуманий і системний, заважає часом побачити проблеми, які накопичуються в середині багатьох церков і можуть у майбутньому загальмувати їх позитивний поступ. Цю небезпеку засвідчує логіка розвитку світового протестантизму, який уже фіксує свої втрати і шукає нові відповіді на виклики часу.

Розділ V
Політичні аспекти взаємодії релігійного
і національного чинників

Важливим аспектом тандему релігії і політики в Україні є особливості взаємодії релігійного і національного, релігійного і етнічного чинників у процесі становлення, досить пізнього за європейськими стандартами, українського націє- і державотворення.

Історичний симбіоз «держава — нація/народ — релігія» відіграв важливу роль у формуванні перших політичних націй. У західноєвропейській історії цей симбіоз знайшов своє втілення у протестантському принципі *Cuius regio, eius religio* («чий володіння, того й віра»), коли заради припинення релігійних війн на самознищення між католиками і протестантами право визначати віру васалів було віддано місцевим володарям. Відтоді принцип віротерпимості почав крок за кроком відвойовувати своє місце у політичному житті Західної Європи.

Радикальніші процеси проходили на північноамериканському континенті, основи цивілізації якого ґрунтуються на релігійно-політичних ідеях «отців-пілігримів», котрі тікали з Європи світ за очі від релігійно-політичних переслідувань з метою реалізації права особи на свободу віросповідання. Ідеологія отців-засновників сучасних Сполучених Штатів Америки знайшла, з одного боку, своє втілення у таких феноменах, як громадянська релігія, гранд-наративи і міфи якої (з виразним присмаком ідей південноамериканського баптистського істеблїшменту) досьогодні цементують американське суспільство, впливають на політичний дискурс країни, дозволяючи у внутрішньополітичному житті уникати прямих релігійних конфліктів чи напруги на міжрелігійному рівні.

З другого боку, лише віднедавна почав розмиватися століттями сформований ідеальний образ стовідсоткового американця як WASP — білого, англосакса і протестанта, адже лише ці ознаки відкривали у США доступ до вищих щаблів влади. Однак уже Джон Кеннеді став першим американським президентом-католиком, а логіка розвитку неминуче мала привести до обрання президентом країни небілого американця, що й сталося цього року. Ці два факти засвідчили тектонічні зсуви у традиційному для США співвідношенні між релігією, етнічністю, політикою, унаочнили — внаслідок набуття нової якості — де-факто невидимі зазвичай і часто неусвідомлювані неперервні процеси конструювання нових ідентичностей на індивідуальному та колективному рівнях.

Якщо на Західноєвропейському континенті становлення національних держав відбувалось у гострій боротьбі проти теократичних претензій Католицької церкви на світську владу, сформульованих у середньовічній теорії «двох мечів», то на Сході Європи церкві доводилося захищати себе від цезарепапізму, тобто претензій світських володарів на духовну владу. Тут панувала візантійська концепція «симфонії» між державою і церквою, сакралізація світської влади, її легітимація через інститут церкви, інструменталізація церкви владою. Імператор Константин задля зміцнення імперії та одноосібної влади використав потенціал християнства, проголосивши його державною релігією, він навіть узурпував право формулювати віровчительні догмати, змушуючи церковні собори їх ухвалювати як богонатхненні істини. Наростання тоталітарних тенденцій у політиці російського імператора Петра I мало своїм результатом безпрецедентне в історії християнства знищення традиційної патріаршої структури церкви, перетворення її на одне з імперських міністерств, що тривало майже двісті років. На безмежних теренах Російської імперії характер взаємодії політичного, релігійного і національного відбивала уваровська максима «православ'я, самодержавство, народність», що пов'язувала ці три стовпи в єдине неподільне ціле, що на них спиралась уся імперська конструкція. У сьогоденній Росії ця концепція (де самодержавство замінене державою) присутня імпліцитно, що не заважає їй виконувати роль стрижня, навколо якого твориться міфологія т. зв. російської національної ідеї. В Україні ж рецидиви спроб одержавлення церкви знаходять свій вияв у невпинних намаганнях політикуму використати релігію як один з вирішальних чинників націє- і державотворення впродовж усього періоду незалежності.

Потужні процеси глобалізації, лібералізації, секуляризації у сучасному світі засвідчили, що релігії і нації зарано відправляти у відставку. І не лише тому, що передбачуваний Ф. Фукуямою у 1992 р. «кінець історії» обернувся початком ескалації у всесвітньому масштабі війн і рухів, що спиралися на націоналізм, етнічність, нерідко у поєднанні з релігією, коли всю історію довелося переосмислювати саме під цим кутом зору, з'ясовуючи сутність феноменів етнічності, національності, релігії.

Релігія, націоналізм, етнічність належать до тієї категорії понять, що не мають «закритого» визначення, і щодо змістовного наповнення яких немає одностайності серед дослідників. Ці явища становлять собою радше символічні комплексні і багаторівневі

системи, ефективні у конструюванні та модифікації ідентичностей. Глибинна і надзвичайно різноманітна взаємопов'язаність і взаємобумовленість релігійного і національного/етнічного чинників у процесі формування модерних європейських націй дозволяє досьгодні говорити про католицькі Ірландію та Польщу, православну Грецію і Росію, католицько-протестантські Німеччину і Швейцарію тощо, попри той факт, що ці суспільства ніколи не були і не є етнічно та релігійно однорідними. Однак ці стереотипи виявилися закарбованими у колективній та індивідуальній свідомості як один з найсуттєвіших маркерів ідентичності.

Здатність же релігійного і національного діяти на різних рівнях пояснюється тим, що «скінченність людська прирікає нас знаходити універсальне лише всередині окремого» (Марсель Гюше)⁴³. Тож до універсального, всезагального окремі особи, суспільства, цивілізації як приходили, так і приходитимуть завжди через окреме — конкретну культуру, мову, релігію, національні рамки. Пошук чи утвердження ідентичностей, з одного боку, і збереження набутого вже досвіду, з другого, лежать в основі сенсу буття як особи, так і цілих суспільств. Це надає релігійному і національному екзистенціального виміру.

Однак ідентичність дедалі більше стає не справою, що успадковується відповідно до традиції, а справою вільного вибору особи, і тоді релігійні та національні самоідентифікації набувають соціокультурного, політичного виміру. Розглядаючи обидва ці феномени, треба зважати на ту обставину, що кожен з них є полісемантичним і багатофункціональним, а отже, вони не піддаються редукуванню до самих себе. За релігійним чи національним завжди стоїть набагато більше, ніж просто релігійні вірування, культура чи етнічність. Саме тому, наприклад, за тим, що ніби-то виглядає релігійними чи етнічними конфліктами, реально стоять приховані політичні, економічні, соціальні, культурні тощо протиріччя.

Питання взаємодії релігійного і національного в сучасній Україні становить науковий інтерес з точки зору функціонування цих феноменів у доволі традиційному, еволюціонуючому до тоталітарної демократії, занепадаючому економічно і морально через відсутність системних політичних і економічних реформ суспільстві, зосередженому на націє- і державотворенні як на ідеї фікс, що тлумачиться у дусі примордіалізму. І це у той час, коли реальними світовими викликами є виклики доби, за визначенням сучасних філософів, ультрапостмодернізму. Такі виклики, як — глобаліза-

ція, усвідомлення «вузьких місць» ліберальної демократії і деяке розчарування в ній, плюралізм, багатокультурність і багаторелігійність, коли «священну корову» того, що традиційно називається національною державою («держава-нація»), очищено від сакралізації, піддано деконструкції і сдано в архів у його примордіальній редакції⁴⁴.

Українські фахівці з релігієзнавства щойно приступили до вивчення питань взаємодії релігійного і національного; з методологічної точки зору їхні праці ґрунтуються на позиціях примордіалізму і есенціалізму⁴⁵. З одного боку, такі методологічні підходи пояснюються успадкованим від марксизму-ленінізму методологічним примордіалізмом, закоріненим у гегельянській абсолютизації держави, запереченні прав особи та сен-симоністському тоталітаризмі. Етнічність і релігія бачиться з позицій примордіалізму продуктом соціального та історичного розвитку, жорстко фіксованим та інваріантним, таким, що даний раз і назавжди. Марксистсько-ленінська методологія уникла крайнощів примордіалізму в інтерпретації понять релігії та нації в біологічних чи соціо-біологічних категоріях, але вона була принципово закритою для будь-яких інструменталістських чи конструктивістських інтерпретацій цих понять⁴⁶.

Відомо, що метод формується внаслідок теоретичного результату попередніх досліджень і водночас він виступає вихідною точкою і передумовою наступних пошуків. Уже античні філософи знали про взаємообумовленість методу і результату пізнання. Обрана дослідником методологія позначається на кінцевих висновках, оскільки саме вона впливає на загальний напрям дослідження, принципи аналізу об'єкта дослідження та інтерпретації, світоглядну оцінку здобутих результатів.

Перекидаючи місток від теорії до практики зазначимо, що маврацію Президент України Л. Кучма, коли заявив, що національна ідея в Україні не спрацювала. Вона не спрацювала, бо методологічно ґрунтувалася виключно на примордіалізмі, неусвідомлюваному, але імпліцитно сповідуваному політичними елітами та колами, що інтелектуально забезпечували політичні проекти з націє- і державотворення; до того ж у цих колах національне ототожнювалося з етнічним. Те саме сталося і у випадку державної політики в галузі релігії і церкви. Лише з позицій примордіалізму можна втрапити і не зможти вийти зі замкнутого кола вимог створення «єдиної незалежної національної церкви», що бачиться

примордіалістами однією з обов'язкових передумов утвердження державної незалежності, націєтворення, духовної єдності нації.

Лише в межах примордіалізму можливо механічно екстраполювати минуле на сучасне, ігнорувати історичний контекст, обставини часу і місця, як, наприклад, у випадку впевненості частини політикуму, що у сьгоднішніх умовах держава спроможна пролобіювати отримання церквою канонічного статусу. Світ принципово змінився від часів, коли держава очолювала процеси подібного роду: якщо авторитарні методи ще спрацьовують всередині держави Україна, то в лібералізованому світі вони принципово дисфункціональні. Якщо у формуванні ранніх політичних націй релігійний чинник дійсно відігравав важливу роль, у тому числі державотворчу, то за нинішніх умов його функції значно обмеженіші, радше — соціо-культурні, моральні, гуманітарні.

Методологічне переосмислення феноменів релігійного і національного — відмова від примордіального монізму — є вкрай актуальним для вітчизняної соціогуманітаристики, оскільки сперті на примордіалізм інтерпретації релігійного і національного вже переросли в Україні в новий утопічний гранднаратив. Зрозуміло, що раніше чи пізніше він неминуче буде підданий деконструкції, і досить болісній для суспільства, оскільки індивідуальна свідомість і колективна пам'ять спонтанно функціонують саме в межах примордіальної парадигми.

Проте саме якісне розширення методологічної бази дозволить, замість механічного прирощення фактологічного матеріалу, опрацьованого факторним методом, тобто коли факти вибірково компонується на підтвердження тієї чи іншої наперед заданої тези, якісно переосмислити явища етнічного, національного, релігійного характеру, їх взаємодії і дати адекватний викликам інструментарій у руки політиків. Примордіалізм уже завів їх у тупик, коли педалювання згори цих питань, дотичних до національної та релігійної сфер, замість збалансування інтересів усіх сторін і або зменшення напруги зняття протиріч, розколює, поляризує суспільство, раз у раз викликає соціально-політичну напругу.

Сповідування примордіалістських підходів у політиці корелюється з тоталітаризмом (навіть, якщо це тоталітарна демократія), тоді як інструменталізм засадничо є ліберальним, відкритим на нові підходи і рішення, що дозволяють *ad hoc*, тут і тепер знаходити конкретні політичні інструменти для відповіді на виклики.

Україна, якою вона є на сьогодні, живе у відмінному історичному часі, аніж Західна і навіть Центральна Європа. Чимало інтелектуальних і соціально-політичних зразків модерної доби залишаються дійовими в Україні, хоча чимраз менш функціональними під тиском змін, викликаних глобалізацією і лібералізацією. В Україні виразно відчувається напруга між об'єктивною реальністю і тими реакціями, відповідями, які даються у відповідь на її виклики у соціально-політичній, культурній сферах.

Іронія історії полягає в тому, що навіть найортодоксальніші примордіалісти для реалізації своїх ідей не можуть обійтися без конструктивізму, задаючи алгоритм націєтворення — «відродження» української нації із задіянням такого умоглядного інструменту, який також згідно з їхніми поглядами ще треба створити, — як «єдина національна/державна/традиційна церква».

Як зазначалося вище, примордіалістська парадигма націє- і державотворення передбачає наявність інституту «національної церкви». І вже на цьому рівні ми маємо конфлікт між реальним і умоглядним: в українському контексті неможливо говорити про «національну церкву» в однині. З одного боку, греко-католицизм, який в ході історії став стрижнем, навколо якого формувалася релігійна і національно-культурна ідентифікація українського населення Західної України, попри його антагонізм із православ'ям став не менш традиційним в Україні, ніж чисельно переважаюче православ'я. З другого ж, саме православ'я в Україні не є єдиним і донедавна було представлене трьома церковними структурами: УПЦ (в юрисдикції Московського патріархату), самопроголошена УПЦ Київського патріархату (з нерегульованим канонічним статусом) і фактично зникаючою самопроголошеною УАПЦ, що також немає канонічного статусу.

Обидві основні православні церкви — УПЦ і УПЦ КП — рівною мірою претендують на статус «національних», хоч послуговуються у доведенні своїх прав відмінними аргументам, що їх неможливо звести до спільного знаменника. УПЦ віддає перевагу внутріцерковній — еклезіологічній, правовій і пастирській — аргументації. УПЦ КП сутність свого існування від самого початку її створення редукувала до функції у процесі націє- і державотворення. В обстоюванні свого традиційного, національного характеру УГКЦ балансує на межі церковного канонічного права, будучи міцно пов'язаною з традицією як галицького націоналістичного руху і його сучасними продовжувачами в Україні, так і з зарубіжними

політичними організаціями українських націоналістів повоевненої хвилі еміграції, нерідко при тому роблячи свій вибір на користь національного коштом релігійного.

Попри той факт, що змогли ідею «єдиної, помісної, незалежної, національної церкви» неможливо пов'язати з жодною з реально існуючих в Україні церков, вона залишається надзвичайно популярною серед невіруючих з мобілізованою етнічністю, оскільки саме в такій церкві вони вбачають ефективний засіб політичної боротьби. Розкол у православ'ї вважається у цих колах основною перешкодою на шляху «відродження» української ідентичності (переважно в її етнічному розумінні) і державотворення.

Понад двадцять років українські політики не припиняють зусиль зі створення «єдиної національної церкви», вважаючи це питанням одним з пріоритетних напрямів державної політики. Президент В. Ющенко вважає, що «[...] незаперечною є необхідність подолання існуючих між найбільшими православними юрисдикціями протиріч та утвердження єдиної помісної соборної першоапостольної православної церкви. Безумовно, її становлення розглядається в загальному контексті розвитку та утвердження національної ідентичності українців. Зважаючи на стратегічне значення цього питання, держава вправі його активно порушувати та, не втручаючись у внутрішні церковні справи, сприяти його розв'язанню»⁴⁷. Говорячи про брак консенсусу серед політичного істеблїшменту України стосовно цього питання, Президент наполягає, що саме ідея створення «єдиної помісної церкви» має стати важливим елементом такого консенсусу⁴⁸, тоді як очевидно, що саме ця ідея дратівливо поляризує не лише політикум, але увесь суспільний загал, щойно її починають насаджувати згори. Засадничий примордіалїзм, інтелектуальний і спонтанний, культурно-психологічний, робить його адептїв нечутливими до внутрішньої, інтелектуальної суперечливості заяв такого роду, полишаючи осторонь їхню юридично-правову оцінку та соціально-політичні наслідки.

Від часу створення політиками розколу в православ'ї саме новопосталий Київський патріархат бачився як «національна, державна церква», що об'єднає навколо себе усіх православних в Україні і стане інструментом політики нації- і державотворення. Київський патріархат пожертвував канонічним статусом заради політичних цілей (хоча суб'єктивний чинник в особі фактичного глави УПЦ КП, позбавленого духовного сану і екскомунікованого

Філарета (Денисенка) та його особистих владних амбіцій треба враховувати також). Тодішній керівник УПЦ КП Володимир (Романюк) обстоював необхідність державної церкви: «Я — за державну церкву. Це необхідно, коли нація будується. Має бути фундамент, і в Україні ним має бути православ'я»⁴⁹. Змушуючи державу активніше сприяти набуттю УПЦ КП статусу державної церкви, він же говорив: «У нас держава не розуміє значення церкви, як чинника, який сприяє державності». УПЦ КП розраховувала стати державною церквою в надії, що держава, своєю чергою, допоможе їй отримати канонічний статус, як це нерідко траплялося в історії. З часом стало зрозуміло, що від цього альянсу не виграла жодна зі сторін. Архаїчні, утопічні, неадекватні часу уявлення, авторитарні методи політиків та політиканів від релігії стали основною причиною краху церковно-політичного проекту під назвою «єдина помісна/національна/державна церква» (в різні часи наголос робився на тому чи іншому означенні). Саме через її утопічність ця ідея посіла чільне місце серед новітніх українських національних міфів.

Загалом же, аналізуючи політичні і церковно-політичні перепетії довкола ідеї створення «єдиної помісної церкви», можна зробити висновок про актуальність переорієнтування суспільної свідомості в Україні від міфологем тоталітарної свідомості до загальнолюдських цінностей, реального відокремлення держави від церкви, деклерикалізації політичного дискурсу і очищення його від псевдорелігійності, що живить утопічні уявлення.

Повертаючись до ідеї «національної церкви», слід зазначити, що кожна з українських церков, яка претендує на «національний/традиційний» статус, має відмінне її змістовне наповнення.

УПЦ КП пояснює необхідність свого постання та сенс існування завдячаннями українського націє- і державотворення, так це було сформульовано політиками при її створенні: «В незалежній державі, незалежна церква, єдина помісна»⁵⁰. Нинішній керівник УПЦ КП виходить з того, що істинна державна незалежність не може бути досягнена без «національної помісної Православної церкви», яка є запорукою незалежності.

Характерним проявом етнонаціоналізму в середовищі УПЦ КП є образ ворога, який редукується до усього російського — Московського патріархату, сучасної Росії, спільного історичного минулого українського і російського народів. Етнічність конструюється і мобілізується через образ ворога, реанімацію явних і уявних

травм, насених колективній пам'яті цим ворогом, чи політичних загроз. Наступний крок — екстраполяція образу ворога на УПЦ в юрисдикції Московського патріархату, включно з політичними звинуваченнями в антидержавній діяльності, виконанням ролі «п'ятої колони» Росії в Україні. Чільники УПЦ КП незмінно акцентують увагу на політичних загрозах — реальних і уявних, — що несе в собі підпорядкування УПЦ Московському патріархату; це питання є незмінним рефреном будь-яких виступів, про що б не йшлося, чільників УПЦ КП на кшталт «Карфаген має бути зруйнованим».

Ніша, яку зайняла УПЦ КП в релігійно-церковному і суспільно-політичному житті — етнонаціоналізм, політична мобілізація релігії і етнічності — є вкрай обмеженою за своїми суспільно-політичними ресурсами, що прирікає УПЦ КП на маргіналізацію в українському соціумі, незважаючи на фаворитизацію з боку влади та можливість підтримувати образ присутності через медіаресурси. Критичним для цієї структури є відсутність її визнання з боку вселенського православ'я і практично нульові шанси його отримати. Саме це робить неунікненим повернення щонайменше частини духовенства і віруючих УПЦ КП до церковних норм у розв'язанні питання подолання розділення в українському православ'ї; з цієї ж причини буде тривати на рівні окремих осіб чи парафій перехід до УПЦ.

У використанні образу ворога для мобілізації етнічності у конструюванні власної ідентичності позиція УПЦ КП має багато спільного з підходами УГКЦ. Однак в УГКЦ, крім негативного ставлення до «російського», присутній ще один, «інший» — поляки та Римо-католицька церква в Україні, яка вважається «польською церквою»⁵¹. Подеколи в обох цих церквах у поборюванні образу «ворога» присутній аргумент «землі», «хазяїна на власній землі», що належить до ідеологічного арсеналу расизму (часом у поєднанні з «кров'ю»). Стосовно польського населення Львова глава УГКЦ може дозволити собі сказати таке: «У мисленні польського народу — це корінні землі Польщі, а Львів — давній центр польської культури. Справді, у певний час Львів був потужним духовним осередком поляків. Але це не робило Галичини землями історично польськими. Ця земля була зайнята. І мені здається, цей момент польський народ мусить зрозуміти і визнати»⁵². Так само і глава Київського патріархату, пояснюючи насильницьке захоплення наприкінці 1990-х років храмів УПЦ воєнізованими

загонами УНА-УНСО, використовував аргумент «землі»: «Захопити свою хату не можна. Можна лише вивести з неї скверну. Ми на своїй землі»⁵³.

Наведені приклади — зразки спонтанного примордіалізму в церковному середовищі. Натомість аналогічні підходи можна знайти і в академічному середовищі, коли, наприклад, УПЦ відмовляється у праві бути церквою українською і однозначно кваліфікується як російська, а юрисдикційне підпорядкування Московському патріархату політизується. Характерна цитата: «Ще одна проблема — філіал Російської православної церкви в Україні [офіційна назва РПЦ — Руська православна церква, але в устах етнічних націоналістів це не обмовка, а результат дії образу «ворога»], яка за останні роки міцно укорінилася на нашій землі, що призвело до багатьох складних колізій — як церковних, так і світських. [...] УПЦ не почуває себе приналежною до країни, на землі якої вона живе»⁵⁴. Методологічний примордіалізм у поєднанні з етнічним націоналізмом на виході дає примітивізовану, політизовану, ідеологічну та високоемоційну картинку, редуковану до образу зовнішнього ворога.

Попри те, що обидві українські церкви — УПЦ КП і УГКЦ — сповідують етнонаціоналізм, вони мають відмінне розуміння української ідентичності, яке зумовлене відмінностями у колективній пам'яті — з одного боку, конфесійній, а з другого — історико-культурній. Відмінні історії, відмінні традиції, відмінні ментальності, відмінні конфесії, що в історії України ніколи мирно не співіснували, — все це стоїть за ідентичністю кожної з цих «національних» церков і не піддається узгодженню.

Окремо стоїть питання про саморефлексії щодо власної ідентичності в середовищі УПЦ, найчисельнішої і єдиної з православних церков в Україні, визнаної вселенським православ'ям. Тут можна виділити співіснування кількох ідентичностей — українські ідентичності представлені в кількох регіональних варіантах, плюс, умовно кажучи, російська ідентичність, яку коректніше називати «українською редакцією» російської ідентичності. Остання превалує на Сході і Півдні України. У ній відчутний сильний наголос на спільній історичній і релігійній спадщині східнослов'янських народів. Подеколи ця ідентичність пов'язується з ідеями російського шовінізму. І це становить найвразливіший елемент ідентичності. З одного боку, він таки дозволяє проросійським, також комуністичним силам в Україні використовувати цю частину

віруючих і священнослужителів у політичних цілях. З другого, абсолютизується і екстраполюється політичними і церковними опонентами УПЦ на усю церкву. У цій частині УПЦ образ ворога уособлює етнічний український націоналіст, «бандерівець».

З огляду на періодичні спалахи радикалізації ідей російського шовінізму в цьому сегменті УПЦ, синодальним рішенням 2007 р. мирянські навколоцерковні рухи, що сповідують проросійські радикальні, антиукраїнські ідеї, було проголошено поза законом. Церковне керівництво заборонило членам церкви брати участь у таких рухах, чітко відмежувалося від них. Таким рішенням було зроблено максимум того, що церковна влада могла зробити, аби усунути політику, радикальні форми націоналізму з церковного життя.

Попри деякі регіональні відмінності українська ідентичність в УПЦ в основному базується на культурно-історичних зразках Центрального регіону України. В ній виразно проступає неантагоністичний характер переплетіння української та російської ідентичностей. В умовах, коли етнологи і етнополітологи в Україні дискутують про те, як ставитися до феномена українсько-російської бікультурності і подвійної ідентичності, громади УПЦ демонструють їхню амальгаму. У цьому середовищі відкидаються етнонаціоналізми в обох культурах — українській і російській, наголошується на загальнохристиянських універсальних цінностях, загальнолюдських. Такий підхід торує шлях до формування громадянського типу націоналізму, де етнічне як ідентифікаційний маркер витісняється на маргінес.

Є підстави вважати, що керівництво УПЦ усвідомлює актуальність гармонізації ідентичностей всередині церкви, хоча внутрішньоцерковною мовою це називається інакше і мета при тому стоїть релігійна і пасторська. Про усвідомлення проблеми свідчать ініціативи церковного проводу 2008 р. Так, у серпні на найвищому церковному рівні УПЦ відзначала некруглу дату — 1020-річчя хрещення Київської Русі, з нагоди якої до Києва вперше приїхав Вселенський Патріарх, а також Патріарх Московський. Ці святкування, окрім публічно задекларованих церквою цілей, об'єктивно сприяли інтеграції спадщини ранньої Київської держави до створюваної спільної української історичної пам'яті, оскільки в українських ідентичностях народницького типу цей наратив випадає, створюючи тим самим діастаз в історичній пам'яті. Інший важливий аспект святкувань — українська антитеза на багатівічну

монополізацію періоду Київської Русі російською офіційною історіографією за Росією та православною церквою в Росії.

Інша важлива ініціатива керівництва УПЦ у 2008 р. — офіційна заява з приводу роковин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, яка стала логічним продовженням публікацій церкви на цю тему у попередніх роках. Церква назвала цей злочин комуністичного радянського режиму геноцидом, незважаючи на суперечки щодо юридичної коректності цього терміна. Йшлося не про форму, а про суть трагедії. Церква не обмежилася внутріцерковними акціями, як це практикувалося раніше, а звернулася до суспільства. З одного боку, заява свідчить, що керівництво УПЦ не поділяє підхід, що етнізує трагедію. З другого, християнський універсалізм у цьому контексті переростає у громадянську позицію, що не дозволяє етнічним націоналістам монополювати інтерпретувати українську історію.

Прикметним є факт, що українські ідентичності, які формуються у трьох основних церквах — УПЦ, УГКЦ, УПЦ КП — містять несумісні елементи. Колективна пам'ять в УПЦ поєднує критичний підхід до радянського минулого з позитивною оцінкою спільної долі українського і російського народів на певному відтинку історичного шляху. Історична пам'ять в УПЦ відкидає нові історичні наративи, на які спирається конструювання ідентичностей в УПЦ КП і УГКЦ, насамперед, віктимізаційні, рівно ж як і позначені етнонаціоналізмом наративи УГКЦ з односторонньою глорифікацією українського націоналістичного руху на західних українських землях. Водночас, в колективній пам'яті УПЦ залишаються елементи російського шовінізму, монархічні, слов'янофільські, євразійські ідеї, принципово відсутні в УГКЦ і УПЦ КП.

Окремим блоком у конструюванні ідентичностей в УПЦ КП і УГКЦ стоять віктимізаційні наративи. Дійсно, українську історію без брому читати неможливо (В. Винниченко). Для процесу націєтворення вона постачає переважно поразки і національні трагедії, які треба переосмислити в позитивних термінах і трансформувати у наріжні камені ідентичності. На зразок того, як нищівна поразка Верцингеторікса під Алесією військам Гая Юлія Цезаря знаменувала собою початок формування французької нації з розрізнених племен галлів, стала першою славною сторінкою французької історії, яку знають усі школярі і якою пишаються.

Історична пам'ять у середовищі обох церков (УПЦ КП і УГКЦ) має характер мартирології, позначена комплексом жертви, без

спроб критичної саморефлексії, самооцінки. На цю особливість українського історичного дискурсу вказують багато дослідників. Мирослав Попович зазначав, що «Україна — чи не єдина нація у Європі, яка не пережила самокаяття, яка досі все спихає на якихось «займанців», «чужинців», «комуністів», «націоналістів». Ми й досі не переварили ті важкі й ганебні події у своїй історії, як свою власну історію»⁵⁵. Видатний історик українського зарубіжжя Іван Лисяк-Рудницький з цього приводу зауважував, що спочатку треба прибрати сміття у власному домі, перед тим як вимагати від інших народів каяття за провини перед українцями⁵⁶, а Іван-Павло Химка звертав увагу на вибірковість колективної пам'яті української діаспори, що прижилась і в Україні, з якої випадають злочини, які чинили в історії українці⁵⁷.

У колективній пам'яті УПЦ КП віктимізаційні наративи пов'язані переважно з «російським чинником». В УГКЦ — крім наративів з «російською» і «польською» тематикою, окремо стоять наративи, пов'язані з діяльністю ОУН–УПА, української поліції в роки Другої світової війни. Їхня ксенофобія, антисемітизм часів війни, «зачистка земель» від польського мирного населення заперечуються у цьому середовищі. Натомість частиною нового міфу стали наративи про їхній патріотизм, жертвовність у боротьбі за незалежну Україну, висока моральність і глибока релігійність. Відповідальність керівництва цих організацій не відокремлюється від ідеалізму простих бійців.

Об'єктивістські дослідження зарубіжних істориків, які бачили українців у цих подіях не лише жертвами, але й тими, чия діяльність підпадає під класифікацію військових злочинів (І. Лисяк-Рудницький, М. Царинник, А. Заярник, І.-П. Химка, Ш. Редліх), а також опубліковані документи⁵⁸ ігноруються. Натомість інтерпретація ОУН–УПА набула в греко-католицькому середовищі релігійного характеру: образи її лідерів можна побачити на іконах у греко-католицьких храмах, духовенство незмінно освячує усі акції, пов'язані з історією ОУН–УПА, надає підтримку їхнім наступникам — українським правим націоналістичним партіям, рухам, організаціям.

Греко-католицькі наративи цього циклу наражаються на рішуче несприйняття у православному середовищі. Навіть провід УПЦ КП, найближчий до УГКЦ за характером інтерпретації національного, ніколи публічно не артикулював цих міфо- і ідеологем, не посилався на них як на частину загальнонаціональної

історії; у внутріцерковних публікаціях ці питання не порушуються. Це вважається внутрішньою проблемою греко-католиків, а спроби українського політикуму ввести «згори» цей наратив до колективної пам'яті збуджують суспільний неспокій не менш, ніж спроби форсувати створення «єдиної національної церкви».

Однак очевидно, що без спроби переоцінки оун-упівського наративу греко-католицька версія української ідентичності залишатиметься регіональною, партикулярною та й, врешті, ізолюватиме греко-католиків від основного річища процесу конструювання загальнонаціональної ідентичності, націєтворення. Як наслідок — залишається актуальною можливість постанови на основі регіональної етноконфесійної групи греко-католиків окремої мікронації, про що на початку ХХ ст. писав Михайло Грушевський⁵⁹.

Отже, у питаннях взаємодії релігійного і національного у процесі сучасного українського націє- і державотворення українські національні/традиційні церкви дають відмінні, нерідко взаємовиключні відповіді на питання «Що становить собою українська ідентичність?» Як суспільство в цілому ще не сформувало задовільної відповіді на це питання, так не мають його і релігійні організації. На рівні наративів вони відтворюють і адаптують згідно за своїми потребами чи уявленнями циркулюючі у суспільстві ідеї. Різновекторне бачення традиційними церквами сутності української ідентичності, високий рівень міфологізації колективної свідомості в церковному середовищі, нерідко заполітизованість значно знижують потенціал конкретних церков у конструюванні загальнонаціональної ідентичності.

Однак цього не можна сказати про функції власне релігії, так би мовити, опосередковану участь у процесі націєтворення. Безумовно, у такій комплексній системі, як християнство, можна актуалізувати діаметрально протилежні сили: конструктивні і деструктивні, стабілізуючі і дестабілізуючі. Історія християнства дає численні приклади як найжорстокіших війн чи переслідувань, так і найвищих проявів людського духу і поведінки. Парадоксальне поєднання в християнстві універсалізму і персоналізму дозволяють йому ефективно діяти на «клітинному» рівні суспільства, виховуючи тип громадян, що опонують авторитаризму влади. Особиста гідність віруючих як Божих створінь підносить людське достоїнство до рангу абсолютної цінності (базова концепція класичної західної демократії в основі своїй мала природні права, що впливали з релігійного уявлення про людину). Наказуючи

віддавати кесерю кесарево, а Богові Боже, християнство виховує громадян, готових захищати свої права перед зазіханнями світської влади. Все це на мікрорівні може сприяти трансформації українського суспільства до громадянського, переорієнтації колективної свідомості на загальнолюдські цінності, звужуючи при тому поволі функції держави до логічного мінімуму, як воно є у країнах ліберальної демократії.

Універсалізм християнства не залишає місця етнонаціоналістичній парадигмі, наявність якої завжди спричиняє кризу внутрішньоцерковної, релігійної ідентичності. Національним церквам в Україні, щоб не уразити свою ідентичність як церков, що формуються в трансцендентних поняттях, залишається відкритим шлях громадянського націоналізму. І на цьому шляху релігія може відігравати вагомий суспільний роль як духовного, етичного, культурного і навіть політичного ресурсу в широкому розумінні цього слова.

Розділ VI

Глобальні тенденції георелігійного розвитку і проблеми входження України до світового релігійно-суспільного простору

1. Геополітичні процеси, які відбуваються на світовій арені кінця ХХ — початку ХХІ ст., свідчать про набуття релігією дедалі більшого публічного статусу, її повернення у глобальну політику й міжнародні відносини та вихід зі сфери приватного. Передбачення, згідно з якими мірою науково-технічного процесу, інтенсифікації глобалізаційних тенденцій та модернізації суспільств релігія втрачатиме публічну роль і зосереджуватиметься в сфері «індивідуальних душ», не справдилися. Глобалізація, яка «стиснула світ у одне ціле»⁶⁰, замість виникнення в єдиному світі єдиної релігії, призвела до «повстання» релігій та зміцнення демаркаційних ліній між ними. Руйнація бар'єрів у економіці й політиці у парадоксальний спосіб супроводжується употужненням рухів, спрямованих на підтвердження ідентичностей і самовизначень.

«Велике повернення релігії», початок якого атрибутується ісламською революцією в Ірані, увібрало у себе потужну консервативну хвилю у світовому протестантизмі, яка почала серйозно впливати на політику не лише у США, але й у країнах Латинської Америки і Африки, фундаменталістські хвилі як у великих (іслам, буддизм,

індуїзм), так і в національних (сикхізм та іудаїзм) релігіях. Це також вибух народного католицизму, спрямованого проти правлячих режимів у Південній і Центральній Америці, Польщі на Філіппінах та у Південній Африці; ревіталізація традиційних релігій у посткомуністичних країнах, поширення новітніх релігійних рухів у Північній Америці та Західній Європі та, особливо, події після 11 вересня 2001 р., де сторони безпрецедентного за форматом глобального конфлікту надають йому виразного релігійного забарвлення⁶¹.

Винятком з цієї мегатенденції є ситуація в країнах Західної Європи, де спостерігається стабільний спад у релігійних практиках і маніфестаціях традиційної інституалізованої релігійності. Водночас, і стосовно цього регіону дослідження свідчать не про занепад релігії як такої, а радше про кризу церковності і появу нових релігійних форм⁶². Зокрема, дослідження не підтверджують гіпотезу, згідно з якою у високою мірою секуляризованих західноєвропейських країнах релігія не впливає на родинні цінності, приватну сферу і політичні орієнтації. Не знайшло підтвердження цілком очевидне, здавалося б, припущення, згідно з яким у країнах, де показники релігійності і церковної залученості знижуються найбільшою мірою, вплив релігії на різні сфери знизився більше, ніж у країнах, де ці показники знижуються не так швидко⁶³.

Процеси світового релігійного розвитку змушують дослідників релігії переглянути концептуальні підходи щодо її вивчення і спричиняються до міждисциплінарних пошуків парадигмальної теорії еволюції релігії за умов глобалізації, роль якої (теорії) більше не може відігравати теорія секуляризації⁶⁴.

2. Поглиблення процесу глобалізації означає подальше протистояння двох центральних тенденцій: взаємопроникнення елементів різних релігій, своєрідну конвергенціалізацію і спротив уніфікації і «запозиченням», який супроводжується посиленням фундаменталізмів і консервативних рухів. Поглиблення цього процесу попри можливі «відкатні тенденції» (як-от спричинені світовою фінансовою кризою), означає також і вплив — складний і нелінійний — глобальних релігійних процесів на регіони, достатньо віддалені від епіцентру їхнього зародження. Найбільш релевантними для усвідомлення тенденцій глобального релігійного розвитку з-поміж цих процесів постають, на нашу думку, такі:

2.1. Употужнення процесу плюралізації релігійного ландшафту світу, який стає дедалі більш складним. Так, якщо 1800 р. у світі

було 500 християнських деномінацій, то впродовж XIX ст. їхня кількість зросла у 3,8 раза, а впродовж XX ст. — у 9,8 раза. Тільки за перших сім років XXI ст. кількість християнських деномінацій зросла з 33 800 до 39 тис⁶⁵.

2.2. Посилення динаміки світового релігійного розвитку не за рахунок, передовсім, новітніх релігійних рухів, як це передбачалося соціологами релігії у 1960–1970-х рр., а через ревайвалістські рухи всередині «старих» релігійних традицій, головню — світових релігій.

2.3. Практично повсюдна, за невеликими винятками, політична залученість релігії, перетворення її на дуже серйозний інструмент колективної мобілізації та легітимації конфліктів. Зі 101 збройного конфлікту, які відбувалися у світі між 1989 та 1996 рр., тільки шість були війнами між державами. Інші 95 конфліктів стосувалися зіткнень груп різних ідентичностей, у тому числі релігійних, всередині держав. Етнорелігійні проблеми були рушіями понад половини громадянських війн, які супроводжували розпад британської, французької, голландської, португальської та бельгійської імперій між 1945 до 1960 рр. Питома вага таких війн сягнула приблизно 75% з 1960 до 1990 рр. і ще більше підскочила після розпаду Радянського Союзу⁶⁶.

2.4. Поширення ісламського фундаменталізму, яке супроводжується процесами, з одного боку, дещо подібними до тих, які відбувалися у християнстві напередодні Реформації⁶⁷, а з іншого — такими, що викликають до життя гранично жорстокі форми насильства.

2.5. Зміщення християнства на Південь — процес, спричинений глобальними демографічними змінами, який не тільки перетворює обличчя християнства, але й посилює конфліктогенний потенціал релігії взагалі. У 2005 р. «біле», «північне» християнство охоплювало 11300 різних деномінацій і 3 000 націй, які говорять 3,5 тис. мовами. Тоді як «південне» християнство, відповідно, — 22500 деномінацій і 6 тис. націй, які говорили 10000 мовами⁶⁸. Гравітаційний центр християнства, за зауваженням кенійського дослідника Дж.Мбігі, змістився від Женеви, Рима, Афін, Парижа, Лондона й Нью-Йорка до Кіншаси, Буенос-Айреса, Адіс-Абеби та Маніли⁶⁹. Церкви Півдня більш традиціоналістські, консервативні, апокаліптичні, ніж на Півночі. Церкви Азії і Африки відкидають північне ліберальне християнство — їхнє християнство більш містичне, воно наголошує на зціленні вірою і пророцтвах. Стрімке зростання консервативного, войовничого християнст-

ва в ісламському контексті — в Нігерії, Індонезії, на Філіппінах закладає підвалини для загострення християнсько-мусульманського протистояння, яке супроводжується насильством навіть у тих регіонах, котрі мають тривалу історію мирного співіснування представників цих двох великих світових релігій⁷⁰.

2.6. Посилення консервативних настроїв, які набувають домінуючого характеру в цілій низці мусульманських, буддистських, індуїстських спільнот і рухів та християнських церков і деномінацій, а також прагнення до формування солідарного фронту протидії лібералізму, релятивізму і секулярній хвилі. Послідовним прихильником цієї ідеї є папа Бенедикт XVI, скерований на створення свого роду консервативного інтернаціоналу, який мав би зупинити «знелюднення людини» і стати заборомом всепроникному цинізму⁷¹. Ідею глобальної боротьби в рамках міжхристиянського альянсу (можливо, навіть інституціоналізованого) з секуляризмом знаходить цілковиту підтримку у Московського патріархату, який розглядає її, однак, як антивестерністський проект. Цей оборонно/наступальний консервативний союз може зміцнюватися за рахунок принесення в жертву деяких інтересів Апостольської столиці і, чи не насамперед, на українському напрямку. Між тим, такий альянс не означатиме зближення християн в екуменічній перспективі — тобто, подолання роз'єднаності і відновлення евхаристийної єдності (на початку XXI ст. навіть сама ідея необхідності богословського діалогу між християнами, передовсім — православними і католиками, — ставиться під глибокий сумнів)⁷².

2.7. Переконфігурація всередині християнської спільноти. Зокрема, зменшення в ній питомої ваги православних і вірних стародавніх (дохалкідонських) східних церков і стрімка «пентекосталізація», тобто збільшення питомої ваги п'ятидесятницьких, харизматичних, неохаризматичних деномінацій, до яких належать майже 524 млн людей, та африканських, афро-американських і афро-латиноамериканських «незалежних церков», де християнство вигадливо поєднується з місцевими традиційними віруваннями.

2.8. Прагнення до гендерної рівності, яке не тільки змінило обличчя протестантських і євангелічних церков, але й стає викликом для церков історичних. Жінки вже становлять 10% усіх священнослужителів у США, 30% студентів у теологічних навчальних закладах — жінки; попри жорстку заборону жіночого священства в Католицькій церкві більшість з трьохсот парафій, які не

мають священика, керовані тут жінками⁷³. Якщо у 1800 р. серед осіб, які працювали в усіх християнських організаціях, чоловіки становили приблизно 89%, а жінки — 11%, у 1900 р. — понад 90% і трохи менше 10%, відповідно; 1970 р. — 67% та 33%; 2000 р. — 60% та 40%; у 2007 р. — 59% та 41%⁷⁴.

3. Від кінця 1980-х рр. Україна дедалі частіше так чи інакше відчуває вплив мегатенденцій світового релігійного розвитку. Цей вплив накладається на специфічні для країни релігійно-політичні, релігійно-соціальні й соціокультурні процеси. Відтворення традиційних релігійних культур, яке детермінувало напрями релігійного розвитку більшості посткомуністичних країн, відбувається в атмосфері конфлікту, в підґрунті якого — несприйняття релігійного плюралізму, зіткнення ідентичностей і віддзеркалення більш широких, ніж суто релігійні, суспільних поділів, регіональних і глобальних політичних процесів.

3.1. Радикальне збільшення кількості релігійних громад, зростання релігійних автодекларацій та релігійної присутності в політиці і суспільному житті не супроводжується ані адекватним збільшенням релігійної залученості, ані відповідними змінами в головних індикаторах релігійної поведінки, ані піднесенням соціальної моралі. Релігія стає важливим чинником легітимації національного будівництва і політичного процесу, консолідації соціо-культурного простору та індикатором громадської респектабельності; реприватизація релігії постає для України більш помітною тенденцією, ніж її зміщення у світ особистих значень.

3.2. Разом із тим, природний загалом характер участі церков у соціально-політичних перетвореннях часом набирає проблемного характеру. Церкви, полишивши «гетто», сконструйоване для них тоталітарним режимом, не до кінця усвідомили зміни, що сталися впродовж останніх десятиріч. Невіднайдення релевантного соціального інструментарію служіння в сучасних умовах, а також того, що може бути визначено як «теологія посткомунізму», створює серйозні проблеми у відносинах між церквами і суспільством. Водночас, брак політичної легітимності, відсутність надійних суспільних інтеграторів, недовершеність національного будівництва та неструктурованість соціуму зумовлюють прагнення новопосталих еліт і суб'єктів політичного процесу до маніпулювання релігійними інституціями заради реалізації власних проектів.

3.3. Ситуація загострюється також і у зв'язку із тим, що геополітичні зміни викликали до життя виразні інспірації до змін

церковно-юрисдикційних кордонів, які (інспірації) виглядають легітимними з точки зору православної еkleзіології, але не мають чіткої моделі розв'язання в церковному праві і стикаються з організованим спротивом з боку церковних метрополій. Це утворило серйозний вузол протиріччя у Македонії, Молдові, ще більшою мірою — в Естонії та, особливо, в Україні. Вказані протиріччя виходять далеко за церковні межі, охоплюють міждержавні відносини й супроводжуються мобілізацією політичних, фінансових і дипломатичних ресурсів (хоча в російському громадсько-політичному дискурсі найчастіше йдеться про зусилля керівництва новопосталих держав з усамостійнення «своїх» православних церков, демарші російської дипломатії напередодні візиту папи Івана Павла II в Україну, фінансування на доручення керівництва РФ будівництва храмів УПЦ в єдності з Московським патріархатом, спроби зірвати святкування 1020-ліття Хрещення Русі і організація політичного тиску на представителів помісних православних церков з метою скасування візиту до Києва влітку 2008 р., — найбільш візуалізовані, але далеко не єдині приклади державної залученості у справи утримання православ'я в Україні в орбіті Московського патріархату).

3.4. Вихід з катакомб Східних католицьких (уніатських) церков, ліквідованих у 1940-х рр. в Україні, а також Румунії, Чехословаччині і Польщі, призвів до православно-уніатського конфлікту, особливо гострого в Україні, який хоча і пройшов тут свою найбільш гостру фазу, але лишається неврегульованим.

3.5. Тиск з боку закордонних релігійних місій, чия присутність в Україні й більшості пострадянських держав досягає своєї кульмінації в середині 1990-х рр., а також стрімке поширення новітніх релігійних рухів викликає серйозну тривогу з боку ієрархів і кліриків традиційних церков, примушує церковну ієрархію до мобілізації зусиль зі збереження національної культурно-релігійної ідентичності та боротьби з новітніми релігійними рухами (НРР), до якої (боротьби) в багатьох випадках залучаються державні органи; все це створює на карті країни додаткові вузли релігійно-суспільних протиріччя.

4. Між тим, Україні вдалося уникнути пророкованих їй наприкінці 1980-х рр. «релігійних війн» і до певної міри подолати наслідки партійно-радянської політики в релігійній сфері. Утвердження релігійної свободи і релігійних прав людини стало однією з найбільш важливих складових процесу релігійно-суспільних

змін в Україні і, водночас, одним з найбільш вагомих досягнень української демократії. Ці досягнення стали можливими внаслідок відсутності в країні монопольного центру релігійної сили, який би користувався переважною суспільною підтримкою; особливостями релігійної культури (культур) в Україні, які позначені порівняно високою на центрально-східно-європейському тлі толерантністю до визнаців інших релігій; слабкістю релігійного чинника в структурі національної ідентифікації; відносною безпечністю подальшого розвитку релігійних свобод для позицій офіційної влади.

4.1. Однак зобов'язання, які прийняла Україна, вступаючи до Ради Європи, курс на європейську інтеграцію країни, потреби консолідації суспільства висувають необхідність гармонізації як державно-церковних, так і суспільно-конфесійних відносин та суттєвого вдосконалення законодавства у сфері свободи совісті та регулювання правовідносин, що виникають на релігійному ґрунті.

4.2. У Доповіді Парламентської асамблеї Ради Європи щодо виконання Україною обов'язків та зобов'язань, взятих країною під час вступу до Ради Європи (2005)⁷⁵, та у Резолюції ПАРЄ № 1466 (2005)⁷⁶ про виконання обов'язків та зобов'язань Україною достатньо виразно окреслено проблеми, які стоять перед державою у цьому відтинку. Це: віднайдення правового рішення щодо повернення відчуженого свого часу майна релігійних організацій, запровадження недискримінаційної системи реєстрації церков та вдосконалення чинного Закону «Про свободу совісті та релігійні організації». Останній, як зауважується у Доповіді, вважається одним із найкращих про свободу віросповідання в регіоні. Однак, ухвалений ще у 1991 р., цей Закон хибує на недостатню прозорість і ясність низки положень. Подібно, Рішення Європейського Суду з прав людини «Свято-Михайлівська парафія проти України» (2007 р.) вказує на брак прозорості й передбачуваності Закону 1991 р., і особливо вказує на те, що в ньому недостатньо чітко прописані підстави відмови релігійній організації у реєстрації статуту (ст. 15) та незрозумілою є класифікація релігійних організацій (ст. 7–8)⁷⁷.

У згадуваній Доповіді ПАРЄ до недоліків українського Закону 1991 р. також відносять: обмеження форм, в яких можуть створюватися релігійні організації; встановлення обмеження на мінімальну кількість засновників; заборона створення місцевих або регіональних відділень без статусу юридичної особи; брак прозорості у питанні, статуту яких організацій реєструються обласними

державними адміністраціями і які — державним органом у справах релігій. Звертається також увага на особливість українського законодавства, яке не передбачає надання статусу юридичної організації цілій релігійній організації⁷⁸.

4.3. Документи ПАРЄ, рішення Європейського Суду з прав людини, а також побажання релігійних організацій та міжрелігійних структур дозволяють сформулювати ключові напрями правових перетворень у сфері забезпечення свободи совісті в Україні та державно-церковних відносин, реалізація яких (перетворень) здатна суттєво сприяти наближенню українського законодавства до законодавчих систем європейських країн-членів ЄС зокрема і європейській інтеграції України — в цілому.

4.3.1. Передовсім, це легітимізація «Концепції державно-конфесійних відносин в Україні», яка б зафіксувала концептуальні засади забезпечення свободи совісті в країні, зокрема: неантагоністичний режим відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, рівність релігійних організацій перед законом, партнерську модель взаємовідносин держави і церкви (релігійних організацій) у соціальній сфері, чітко б окреслила коло взаємних прав і обов'язків у відносинах держави і релігійних організацій, визначила б корпус законодавчих та нормативних актів, ухвалення яких є необхідним для входження в європейський правовий простір у зазначеній сфері.

4.3.2. Першочерговими з-поміж цих актів мали б стати: Закон про реституцію майна релігійних організацій, який би чітко встановив обсяг майна, яке підлягає поверненню, критерії, за якими визначається правонаступник релігійної організації, в якого майно було відчужене, механізми й графік повернення та обсяг компенсації за майно, яке повернути неможливо; Закон, який би надавав право релігійним організаціям виступати засновниками загальноосвітніх навчальних закладів⁷⁹; закони, що регулювали б присутність релігійних організацій у Збройних силах та пенітенціарних установах, яка лишається там нерегульованою; а також Закон про зміни до Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», який би передбачив надання статусу юридичної особи релігійній організації як об'єднанню центру, управлінь, громад тощо, можливість викладання релігійно-моральних дисциплін у загальноосвітніх закладах на принципах добровільності, скасування подвійної реєстрації для релігійних організацій, усунути двозначності і неточності чинного Закону.

4.3.3. Окремою серйозною проблемою є прагнення закордонних релігійних центрів контролювати широкі сегменти не тільки релігійно-суспільного життя в Україні, але й формувати тут колективні політичні переваги. Найбільш очевидною і дедалі системнішою й організованішою під цим оглядом постає діяльність Московського патріархату (а також низки ісламських центрів та Румунської православної церкви), створення якою православних єпархій для території України є, з точки зору православної еkleзіології, котра не допускає встановлення двох православних юрисдикцій на території однієї історично православної країни, відвертою маніфестацією невизнання територіальної цілісності України.

4.3.4. Свого вирішення очікує і проблема непередставлення релігійних організацій України у міжнародних міжрелігійних об'єднаннях. Жодна з церков і релігійних організацій України не є представленими у найбільш авторитетній серед світових міжрелігійних об'єднань Всесвітній Раді Церков (Українська православна церква в єдності з Московським патріархатом на зовнішній арені виступає як частина РПЦ); тільки одна церква з України — Угорська реформатська церква Закарпаття — є членом Конференції Європейських Церков (КЄЦ). Такий стан речей істотно звужує для України можливості неурядової дипломатії, яка в сучасному світі набирає дедалі більшої ваги, а релігійні організації в її структурі знов відіграють серйозну роль.

¹ Гордеев К. Глобализация против христианства. <http://www.zaistinu.ru/skrest/sk/100sht>; Аскеров Э. Колонка редактора. <http://www.qutb.org>; Сидеров В. Глобализм — последний этап попытки колонизации Православного Востока. <http://www.zaistinu.ru/news/global/sid250102.shtml>; Подберезский И.В. Вызовы глобализации. <http://www.religare.ru>

² Ми вживаємо тут поняття «історичні церкви» у традиційному, суто еkleзіологічному і досить умовному розумінні — тобто як церкви, що, відповідно до своєї еkleзіологічної традиції, мають апостольське наступництво. Застосування поняття «історичної церкви» до православних, Римо-католицької та Греко-католицької церков в Україні не означає: а) що автори відмовляють в історичності всім іншим церквам в Україні; б) що вони не вважають церквами ті спільноти віруючих, які у православному та католицькому вченні про церкву не вважаються церквами якраз через відсутність у них, на думку православних та католиків, апостольського наступництва — тобто безперервної низки свячень («золотого ланцюга») із покладанням рук, які поєднують Самого Христа через його учнів з нині чинними єпископами.

³ Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). — К., 1999. — С. 160.

⁴ Див.: Рибачук М. Релігійно-національне відродження // Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. — К., 1993. — С. 78.

⁵ Звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій «Про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2009 року» (Форма №1)// Офіційний сайт Релігійно-інформаційної служби України. — www.risu.org.ua.

⁶ Підраховано за: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 640. — Арк. 4; Звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій «Про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2008 року» (Форма №1)// Офіційний сайт Релігійно-інформаційної служби України. — www.risu.org.ua.

⁷ Рязанова Людмила. Влияние религиозной и конфессиональной идентичности на этнонациональную толерантность/интолерантность (украинский контекст)// Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации. — Киев, 2007. — С. 243; Головаха Є., Горбачик П. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки. — К., 2008. — С. 116.

⁸ Рязанова Л. Українське православ'я у контексті можливості створення єдиної помісної православної церкви// Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. — К., 2007. — С. 145, 146, 149.

⁹ Кураев А., диакон. Кто послал Блаватскую? Теософия, Рерих и православие. — Ростов-на-Дону, 2000.

¹⁰ Див.: Заява Союзу православних братств Української православної церкви// Бюлетень Центру релігійної інформації. — 1996. — №7. — С. 10.

¹¹ Кирюшко М. Українські римо-католики і проблема європейського вибору України// Історія релігій в Україні. Праці X Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2000 року). Книга I. — Львів, 2000. — С. 210.

¹² Недавня О. Римо-католицизм у контексті релігійних шукань українців// Вісник Національної Академії наук України. — 2001. — №4. — С. 55.

¹³ Войналович В. Регіональні аспекти етноконфесійних процесів у сучасній Україні// Наукові записки/Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2002. — С. 189.

¹⁴ Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006. — К: Інститут соціології НАНУ, 2006. — С. 97; Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг. — К., 2008. — С. 23.

¹⁵ Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. — К.: Інститут соціології НАН України, 2007. — 544 с.

¹⁶ Звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій «Про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2008 року» (Форма №1)// Офіційний сайт Релігійно-інформаційної служби України. — www.risu.org.ua

¹⁷ Зуєв Петро (протоіерей). Доба Кирила. Українська церква і світове православ'я у політиці нового патріарха Московського / Дзеркало тижня — № 10 (738). — 21–27 березня 2009

¹⁸ http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2005/11/051117_church_isychenko_ie.shtml

¹⁹ <http://orthodox.org.ua/uk/node/576#>

²⁰ <http://umoloda.kiev.ua/number/555/161/20085/>

²¹ Еленский В. Прощание с сектантством. Поздние протестанты в пост-коммунистической Украине // http://www.religare.ru/2_1110.html

²² До 1918 р. лише в Німецькій євангелічно-лютеранській церкві України (об'єднувала громади тодішніх Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Харківської губерній і Криму) перебувало від 600 до 700 тис. членів. 27 тис. вірних налічував у 1930 р. Союз церков аугсбурзько-гельвецького визнання, який об'єднував частину лютеранських і кальвіністських громад Західної України, майже стільки ж — інші об'єднання «класичного» протестантизму (Див.: Любащенко В.І. Лютеранская церковь в Украине: поиск национальной идентичности // Богословские размышления. — 1993. — №1. — С. 167–170).

²³ Тут і далі використовуємо звіти про мережу церков і релігійних організацій в Україні, складені Державним комітетом у справах релігій України (1997–2006 рр.) і Державним комітетом у справах національностей і релігій України (2008 р.). Враховуємо лише зареєстровані громади.

²⁴ Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози. Ч.2. — К., 1994. — С. 210; Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні. — С. 308.

²⁵ Ідеться лише про українські об'єднання; натомість, місії, утворені зарубіжними церквами, існують. Наприклад, Музична місія Києва, створена за ініціативи кількох пресвітеріанських союзів США й керована музикантом і диригентом д-ром Роджером Макмарріном. Її зусиллями створено Київський симфонічний оркестр і хор, ініційоване будівництво Християнського медичного центру під Києвом. Українським лютеранам допомагає у філантропії, видавничій та освітній діяльності Фонд «Думки про віру», заснований зарубіжними одновірчими церквами.

²⁶ [Немецкая евангелическо-лютеранская церковь Украины //http://delku.org.ua/novosti-neltsu.html](http://delku.org.ua/novosti-neltsu.html)

²⁷ Не більше 1% протестантів у Білорусі, Молдові, до 0.5% — у державах Середньої Азії (Лункин Р. Протестанты и политические конфликты в Евразии: спасение души и управляемая демократия // Религия и конфликт. — Москва, 2007. — С. 175–222).

²⁸ У доповіді «Міжнародна релігійна свобода», підготовленій у 2008 р. Державним департаментом США, зазначено наявність у конфесійному середовищі України 5% релігійних меншин; ними, крім протестантів різних традицій і течій, визнано іудеїв, буддистів, мормонів, кришнаїтів // Ukraine. International Religious Freedom Report 2008. Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor // <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2008/108477.htm>

²⁹ Зауважимо, що Свідки Єгови зазвичай реєструють лише частину своїх фактично діючих громад, котрі в їх щорічних звітах становлять до 60%. Та залишається не до кінця з'ясовним саме поняття громади, яким в єговізмі можуть називати і достатньо велику групу (у 100–200 осіб), що здійснює недільні служіння в окремому, як правило орендованому, приміщенні, і невеличкий (у 20–30 осіб) осередок, який збирається для хатнього служіння (колективного вивчення журналів «Пробудись!» і «Вартова Башта»).

³⁰ Тымкив К. Если десять лет назад нетрадиционные христианские церкви только умножали свои украинские паствы, теперь их цель — влияние прихожане и конкуренция с традиционными конфессиями // <http://www.UATH.org>

³¹ Стяг. — 1996. — Ч.9. — С. 10.

³² Эффективность богословского образования в Украине // Богословские размышления. — 2006. — №7. — С. 149–177.

³³ Попов С. Последний шанс. Кризис протестантизма — следствие устаревшей парадигмы // <http://portal-credo.ru/site/print.php?act=fresh&id=851>. Доволі гостро критикує сучасний стан протестантизму у своїх статтях баптистський автор з Донецька М. Черенков.

³⁴ Хоча, на думку М.Малухи, цей факт має насторожити громадськість, яка його «необачно недооцінює». Аналітик схильний розглядати церковність бізнесмена як його сподівання на своєрідну преференцію для бізнесу, а сам бізнес — як прикриття для евангелізації: «Протестанти розуміють, що формування позитивного іміджу в суспільстві... не лише дозволить безперешкодно вести місіонерську діяльність церков, а й без додаткових труднощів займатися підприємництвом». При цьому автор володіє точними цифрами загальної кількості протестантів-бізнесменів в Україні та їхніх доларових активів, хоча не вказує джерел своєї інформації і не порівнює ці дані стосовно інших конфесій (Див.: Малуха Н. In God we trust // <http://www.baznica.info/index.php?name=Pages&op=page&pid=5302.html>).

³⁵ Благовісник. — 2004. — №2. — С. 5–9.

³⁶ Вісник Миру. — 1997. — №10. — С. 5.

³⁷ Цит. за: История баптизма. — Одесса, 1996. — Вып. 1. — С. 483, 433.

³⁸ Дзюба А. Украинская миссия — предвестник революции в России // http://www.archipelag.ru/ru_mir/religio/anphas/harbinger/

³⁹ »Хтось свідомо підігріває страсті.., щоб зробити протестантів інструментом «помаранчевої» революції. І я сказав, що будь-які подібні провокації приречені на провал, тому що ми, російські протестанти — патріоти своєї країни, ми люди, які особливо шанують російську владу і президента Росії» (Цит. за: Лункин Р. Вказ. тв. С. 203; див. також: Сергей Ряховский: Пятидесятники не станут инструментом «оранжевой» революции // <http://www.evangelie.ru/forum/t15768.html> http).

⁴⁰ Открытое письмо украинских епископов насчет УПА // <http://news.in-victory.org/issue9104.html>

⁴¹ Христианский голос. — 2006. — №3. — С. 12.

⁴² Євангельська нива. — 1997. — №1. — С. 7.

⁴³ Цит. за: Віллем Жан-Поль. Європа та релігії. Ставки ХХІ століття. — К.: Дух і літера, 2006. — С. 239.

⁴⁴ За класифікацією Talmon J.L. The Origins of Totalitarian Democracy. — London: Mercury Books, 1961. — Р. 253, який розрізняє демократії ліберальні і тоталітарні.

⁴⁵ Див.: Релігія і нація в суспільному житті України й світу / За ред. Л.Филипович. — К.: Наукова думка, 2006; Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття. — К.: Знання України, 2005.

⁴⁶ Детальніше див.: Кара-Мурза С. Демонтаж народа. — М.: Алгоритм, 2007. — С. 119–138.

⁴⁷ Цит. за: //Урядовий кур'єр. — 2006. — 10 лютого.

⁴⁸ Українське слово. — 2006. — 23–29 серпня.

⁴⁹ Інтерв'ю глави УПЦ-КП Володимира (Романюка) // Вечірній Київ. — 1994. — 17 травня.

⁵⁰ Інтерв'ю глави УПЦ-КП Володимира (Романюка) // За вільну Україну. — 1994. — 28 листопада.

⁵¹ Детальніше див.: Кочан Н. Етноконфесійні стереотики сучасної УГКЦ: РКЦ як «польська Церква» в Україні //Наукові Записки. ІПіЕНД НАНУ. — 2006. — №29. — С. 300–328.

⁵² Інтерв'ю глави УГКЦ кардинала Л. Гузара // Високий замок. — 2002. — 15 березня.

⁵³ Інтерв'ю глави УПЦ-КП Володимира (Романюка) // Культура і життя. — 1994. — 5 лютого.

⁵⁴ Цит. за: День. — 2006. — 30 серпня.

⁵⁵ Цит. за: Експрес — 2003. — 3–10 березня.

⁵⁶ Цит. за: John-Paul Himka. War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora, [www//Himka.org/20UkrainianDiaspora](http://www.Himka.org/20UkrainianDiaspora).

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Див.: Jeffrey Birds *AGENTURA: Soviet Informants' Network and the Ukrainian Rebel Underground in Galicia, 1944–1948*, *East European Politics and Societies*, 11, no. 1 (Winter 1997), pp. 89–30; Idem, *Gender and Policing in Soviet West Ukraine, 1944–1948*, *Cahiers du Monde russe*, 42/2, no. 3–4 (April-December 2001), pp. 279–319. Навіть український історик, який стоїть на позиціях ідеалізації ОУН–УПА, наводить документ про винищення польського цивільного населення загонами українських націоналістів (В. Сергійчук. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К.: Дніпро, 1966. — С. 311–312.

⁵⁹ Грушевський М. Галичина і Україна (З біжучої хвилі) // Літературно-науковий вісник (Львів). — 1906. — Т.34. Річник 9. — Кн.12. — С. 494.

⁶⁰ Robertson, R. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. — 1992. — Р. 8.

⁶¹ «...Ця війна, — стверджує, зокрема, Бен Ладен, — є переважно релігійною. Люди Сходу є мусульманами. Вони протистоять людям Заходу, які є хрестоносцями. Той, хто намагається приховати цей кришталево прозорий факт, який визнає цілий світ, обдурює націю Ісламу. Вони прагнуть відволікти увагу ісламського світу від правди про цей конфлікт. За жодних умов ми не можемо забути про ворожнечу між нами і невірними. Ворожнечу, яка ґрунтується на вірі.» — Цит. за: Catherwood Christopher. *Why the Nations Rage. Killing in the Name of God*. — Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2002. — Р. 74–75. Подібно, відразу після 11 вересня Франклін Грем, син Біллі Грема і дуже впливовий євангелічний діяч США, заявив: «Бог ісламу — це не той самий Бог, що і наш. Іслам є саме зло і аморальна релігія.» — Цит. за: Sina Ali Muscati. *Reconstructing 'Evil': A Critical Assessment of Post-September 11 Political Discourse* // *Journal of Muslim Minority Affairs*. — Vol. 23. — No. 2. — October 2003. — P.250.

⁶² Davie Grace. *Europe: The Exception That Proves the Rule? // The Desecularization of the World. Resurgent religion and World Politics*. (Ed. by P.L.Berger). — Washington, D.C., 1999. — P.67–68.

⁶³ Halman Loek, Pettersson Thorleif, Verweij Johan. *The Religious Factor in Contemporary Society* // *International Journal of Comparative Sociology*. — 1999. — Vol. 40. — Issue 1. — P. 140.

⁶⁴ П.Л.Бергер, якому, власне, і належить найбільш вживана операційна теорія секуляризації, пише у зв'язку з цим: «Сучасний світ, за кількома винятками ... є таким само несамовито релігійним, яким він і був завжди. Це означає, що весь той корпус літератури, створений фахівцями з історії та соціальних

наук і неохайно визначений як «теорія секуляризації», є сутнісно помилковим. У своїх ранніх працях я доклався до цієї літератури. Я був у гарній компанії — більшість соціологів релігії поділяли подібні погляди і ми мали непогані резони притримуватися їх». — Berger P.L. *The Desecularization of the World: A Global Overview* // *The Desecularization of the World. Resurgent religion and World Politics.* (Ed. by P.L.Berger). — Washington, D.C., 1999. — P. 2.

⁶⁵ Status of Global Mission, presence and activities, AD 1800–2025 // *International Bulletin of Missionary Research.* 2007. — Vol. 31. — No 1. — P. 8.

⁶⁶ Appleby Scott R. *Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation.* — Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2000. — P.xi-xii, 17.

⁶⁷ Jeffrey S. Victor. *Forecasting the Future of Religion: The Next 50 Years* // *The Humanist.* Vol. 56. Issue 3. — May-June 1996. — P. 20.

⁶⁸ *World Christian Trends 2005.* IFMA/EFMA, St. Louis, September 2004. Todd M. Johnson Center for the Study of Global Christianity, Gordon-Conwell Theological Seminary. — P. 3.

⁶⁹ Цит. за: Kwame Bediako. *Christianity in Africa.* Edinburgh, Edinburgh University Press/Orbis, 1995. — P. 154.

⁷⁰ Jenkins Philip. *The Next Christendom: the Coming of Global Christianity.* — Oxford: Oxford University Press. — 2002. — P. 163–190.

⁷¹ На думку історика і журналіста Р. Мойніхена, який мав численні бесіди й інтерв'ю з кардиналом Ратцингером, саме німецьке походження папи підштовхує його до цього: «Феномен піднесення і занепаду цивілізацій вражає його. Будучи німцем, він спостерігав піднесення і занепад однієї з найвеличніших потуг і культур в Європі — німецької культури.» — Див.: П'ять вимірів турецького візиту папи Бенедикта XVI // Програма «Свобода совісті» української редакції Радіо Свобода. — 2006. — 5 грудня.

⁷² Див.: Священник Игорь Выжанов. *Дискуссия без результата* // НГ-религии. — 2007. — 19 декабря.

⁷³ Chaves M. *Ordaining Women: Culture and Conflict in religious Organizations.* — Harvard: Harvard University Press. — 1997. — P. 1–5.

⁷⁴ Status of Global Mission, presence and activities, AD 1800–2025 // *International Bulletin of Missionary Research.* — 2007. — Vol. 31. — No 1. — P. 8.

⁷⁵ Severinsen Hanne, Wohlwend Renate. *Report Committee on the Honouring of Obligations and Commitments by Member States of the Council of Europe (Monitoring Committee).* Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Doc. 10676. — 2005. — 19 September.

⁷⁶ *Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Resolution 1466 (2005) «Honouring of obligations and commitments by Ukraine».* Strasbourg, 2005. 5 October (28th Sitting). Para 13.8.

⁷⁷ CASE OF SVYATO-MYKHAYLIVSKA PARAFIYA v. UKRAINE. (*Application no. 77703/01*). STRASBOURG. 14 June 2007. // <http://www.ius-software.si/EUII/EUCHR/dokumenti/>

2007/06/CASE_OF_SVYATO-YKHAYLIVSKA_PARAFIYIA_v._UKRAINE_14_06_2007.html

⁷⁸ Відсутність у церкви (релігійної організації) як сукупності релігійного центру, релігійних управлінь, монастирів, братств, духовних навчальних закладів, релігійних громад тощо статусу юридичної особи, на думку юристів, не тільки ускладнює релігійно-інституційний розвиток України, але й вносить серйозну плутанину у правовий простір країни. — Див.: Друзенко Г. Статус юридичної особи для Церкви: мрія чи реальність? // *Юридичний журнал*. — 2003. — №10 (16). — С. 57–63.

⁷⁹ Це питання було внесено Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій до «Переліку проблемних питань державно-церковних відносин, які потребують свого розв'язання» і підтримані всіма її членами. — Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. *Збірник офіційних документів*. 1996–2007. — К., 2007. — С. 52.

Доповідь VI
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ
РОЗВИТКУ СТОСУНКІВ
МІЖ УКРАЇНОЮ ТА РОСІЄЮ

Авторський колектив:

К.і.н. О.П.Дергачов (керівник), д.соціол.н. С.О.Макєєв

Зміст

Вступ	324
Розділ I. Міждержавні відносини в громадській думці	
Росії та України	326
1.1. Україна в оцінках і судженнях росіян	328
1.2. Росія в оцінках і судженнях українців	334
Розділ II. Політичні чинники формування політики	
України щодо Росії	341
Розділ III. Позиції провідних політичних сил щодо	
розвитку відносин з Російською Федерацією	348
Розділ IV. Коаліційні програми: спроби вироблення	
узгодженого підходу	362
Висновки	375

Вступ

Відносини між Україною та Росією, попри їхню масштабність й інтенсивність, мають ознаки нерозвинених. Протягом багатьох років вони залишаються недостатньо впорядкованими, погано керованими і, як наслідок, важко прогнозованими. На сучасному етапі через об'єктивні причини ці відносини не можна розглядати як варіант класичних міжнародних: їхнє формування не могло піти далі, ніж становлення двох держав. Їхня загальна еволюція, незалежно від офіційних домовленостей урядів, значною мірою визначається суспільно-політичними процесами, ритмом і логікою відтворення влади в Києві та Москві. Фактично вони всі ще залишаються лише поверхово дослідженими й такими, що не досить адекватно сприймаються значною частиною політичної еліти, а тим паче — більшістю громадян.

Багатоплановий вплив Росії на внутрішні процеси в Україні є очевидним. Донедавна він був менш помітним і навіть видався органічним, адже Україна копіювала російську модель суспільно-політичного розвитку, а її керівництво у всіх принципових питаннях йшло у фарватері курсу Кремля. «Помаранчева революція», зміни у владі і подальші події дали імпульс пошуку Україною власного шляху розвитку, у тому числі з урахуванням європейського досвіду. За цих умов вплив російського чинника стає більш суперечливим, а сам він перетворюється на інструмент внутрішньої політичної та ідейної боротьби. Сьогодні він ґрунтується вже не стільки на історичній, культурній, мовній і ментально-психологічній близькості, про яку так багато говорять, скільки на пов'язаності інтересів частини політичної та бізнесової еліти, що переважно знаходиться поза увагою. Він багато в чому формує двосторонні відносини, які, таким чином, вбирають у себе багато родових ознак і образ дій цих привілейованих прошарків. Таким чином, чинник Росії для України, надзвичайно значимий через об'єктивні причини, ще більше посилюється штучно. Він не обмежується інтересами та діями самої Росії, а доповнюється «прикладом Росії», використанням її як опори певними політичними силами в Україні та «ілюзією Росії» як останньою надією знайти просте та швидке розв'язання повсякденних проблем в уявленнях частини українських громадян.

Україна має надзвичайно складні проблеми як з артикуляцією, так і з проведенням послідовної цілісної креативної політики щодо Росії. Національні інтереси на міжнародній арені залишаються не до кінця сформованими. Дискусія щодо їх змісту триває, при чому амплітуда позицій окремих груп еліти та громадських спільнот є надто широкою. В її інтересах стосовно Росії це виявляється найбільшою мірою. Україна, власне, все ще не готова вести класичну зовнішню політику, їй доводиться формувати свою окремішність, державну індивідуальність та самодостатність, шукати на міжнародній арені можливостей утвердження як самостійного актора. Росія і Захід за сучасних українських реалій не стільки партнери, скільки орієнтири і відображення умов цивілізаційного і геополітичного позиціонування. Але якщо стосовно Заходу на порядку денному стоїть розбудова відносин на достатньо чітко сформульованих ціннісних засадах, то і у випадку Росії йдеться про більш глибокі і багатоманітні процеси. Російський чинник усе ще суттєво впливає на становлення української державності і на сам

зміст українських національних інтересів. Формуванню консенсусу щодо зовнішньополітичних пріоритетів і формуванню загальноприйнятої позиції щодо Росії заважають не тільки розбіжності у суспільних настроях мешканців різних регіонів та етнокультурних спільнот, а й інтереси окремих політичних сил. У ставленні до Росії особливо наочно виявляються особливості української еліти, певна частина якої реально не орієнтована на повноцінну українську державність.

Розділ I Міждержавні відносини в громадській думці Росії та України

Відносини Росії та України характеризуються виразними й інтенсивно обговорюваними політиками, експертами, журналістами та громадянами асиметріями й незбігами: глибока залежність України від російських нафти та газу на тлі вкрай обмежених можливостей диверсифікації їхніх поставок; базування Чорноморського флоту Росії в Севастополі й виключно національне розташування Збройних сил України та їхня участь у військовій операції НАТО в Іраку; наявність великого російськомовного сектору в українських засобах масової інформації й культурі та практично повна відсутність українського в російському інформаційному та культурному просторах; відмінності у пріоритетах й перевагах зовнішньої політики двох держав; не співвідносний статус у міжнародній політиці; «патріотичний консенсус» російського політичного класу в перше десятиріччя нового століття та його нестаток в середовищі українського політичного класу; активність російського бізнесу в економіці України й майже повна пасивність українського в російській економіці; односторонній потік «гастарбайтерів» зі східних, головним чином, областей України в Росію. Все це й багато іншого не залишає сумнівів навіть у найнекомпетентнішого спостерігача щодо того, хто тут впливовіший, хто здатен висувати вимоги, хто у кого має заручитися підтримкою, продуючи як позірні, так і справжні уявлення про мотиви, наміри та ймовірні наслідки конкретних дій чи бездіяльності з обох сторін. Як наслідок, зміст, форма, ступінь емоційності риторики офіційних представників влади там і тут, а також значною мірою й оцінки і судження в електронних та друківаних медіа щодо

статусу Росії в Україні й України в Росії останнім часом не просто визначаються, а нав'язливо диктуються переважно саме такими розбіжностями у можливостях і ресурсах поведінки (позиції) у тих чи тих сферах, реальних перешкод чи уявних, але впливових, упереджень у налагодженні плідної та рівноправної взаємодії двох країн.

Утім, аналіз та опис такої риторики представників влади й медіа становить окреме завдання. Мета цього матеріалу полягає в огляді наявних даних опитувань громадської думки, які б давали підставу виявити й описати масові настрої у сприйнятті міждержавних відносин, а фактично — той образ іншої держави, який можна реконструювати на цій підставі. Проте й тут стикаємося із рельєфною асиметрією. Якщо, наприклад, московський «Фонд общественного мнение», а віднедавна і його українська філія «ФОМ — Україна» вже майже десятиріччя проводить опитування в Україні¹, що використовується експертами обох країн, як це трапалося в першому номері журналу «Отечественные записки» за 2007 рік, тема якого формулювалася так: «В українських координатах»²; якщо «Левада — центр»³ час від часу здійснює такий зондаж самостійно чи у співпраці із Київським міжнародним інститутом соціології⁴, а події в Україні привертають увагу «Всероссийского центра изучения общественного мнения — ВЦИОМ»⁵, то жодна українська опитувальна чи маркетингова компанія таких обстежень в Росії не здійснювала й не здійснює.

Деякий компаративний матеріал містять міжнародні порівняльні проекти, такі як «Євразійський монітор», інформація щодо дев'ятої хвилі якого з'явилася у другій половині 2008 року на сайті компанії «R&B Group», що значну увагу приділяє соціально-політичним дослідженням⁶, а також масив даних третьої хвилі Європейського соціального дослідження, в якій брали участь дослідницькі колективи Росії та України⁷. В Україні ставлення громадян до відносин двох країн періодично зондують Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова⁸ та соціологічна служба Національного інституту стратегічних досліджень⁹. До того ж декілька запитань щодо перспектив політичного та економічного союзу Росії та України задаються у моніторинговому обстеженні населення України Інститутом соціології НАН України. Дві хвилі опитування за єдиною програмою в Росії та Україні (восени 2007 та влітку 2008 року) здійснив «Институт изучения России». Відповіді на десять запитань використовувалися

для виведення чотирьох проміжних індексів (базового індексу відносин між державами, індексу динаміки відносин між державами, індексу динаміки відносин між народами, індексу загального інтересу до подій) та інтегрального «індексу добросусідства»¹⁰. Хоча інститут і розташований у Києві, проте це російський проект, який створений при імпортованому з Росії часописові під назвою «Експерт — Україна».

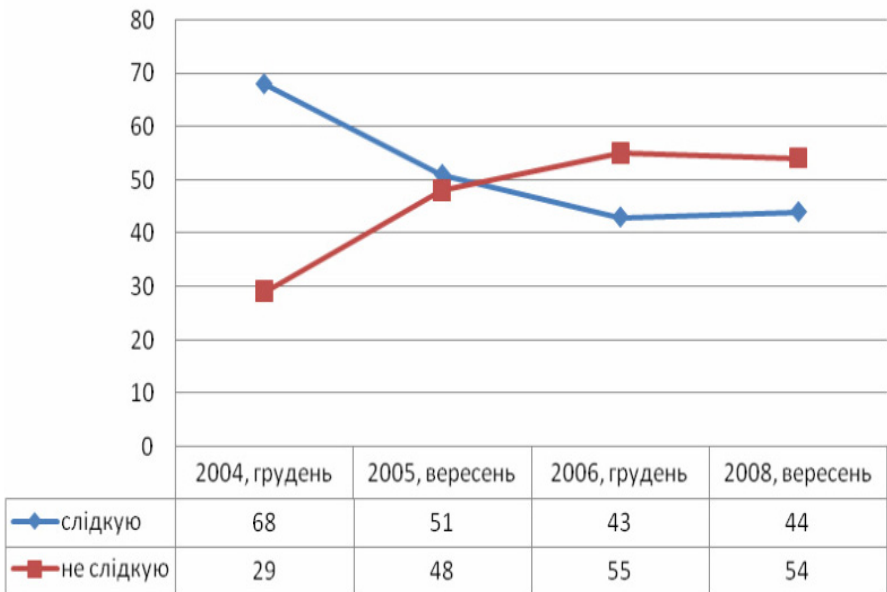
Отже, вже на етапі збирання даних та відомостей про взаємне сприйняття міждержавних відносин стала зрозумілою їхня якісна та кількісна обмеженість, якщо не сказати дефіцитарність. Взагалі їх так небагато, що це унеможливило подальшу селекцію — їх доводиться залучати чи не всіх без винятку.

1.1. Україна в оцінках і судженнях росіян

Увага до подій в Україні серед росіян зростає тоді, коли там відбувається щось неординарне, і зменшується після нормалізації обстановки (рис. 1).

Рисунок 1

Динаміка уваги росіян до подій в Україні (%)*

*Джерело: «Фонд общественное мнение», опитування 13–14 вересня 2008 р.

Дві третини громадян Росії (68%) стежили за перипетіями виборів Президента України наприкінці 2004 року, проте восени 2008 частка тих, хто цікавиться ситуацією у сусідній державі, зменшилася до 44%. Тим не менш, майже половина опитаних постійно спостерігає за розвитком ситуації в Україні, її внутрішньополітичними й зовнішньополітичними проблемами.

Загалом реакція офіційної влади, засобів масової інформації та громадської думки в Росії на події «помаранчевої революції» не вельми різняться, їхній спільний знаменник характеризується одним словом — несприйняття. Однак для соціальних настроїв, на відміну від перших двох різновидів реакції, маємо кількісні оцінки. Так, за даними опитування «Левада — центру» 10–14 грудня 2004 майже половина росіян (45%) вважали Росію більш демократичною, аніж Україну, 12% додержувалися протилежної думки, а 25% відносили обидві країни до розряду недемократичних. Кожний третій росіянин (34%) бачив у масових виступах українців боротьбу різних кланів за владу, 28% опитаних визнавали джерелом невдоволеності громадян корумпованість влади й численні порушення під час голосування, а 22% були впевнені у втручанні зовнішніх сил. Емоційний контекст сприйняття був також переважно негативним. Тільки у 9% громадян події навколо президентських виборів викликали захоплення та схвалення, тоді як 18% переживали подив й нерозуміння, така ж частка відчувала обурення, а 13% — роздратування.

Симпатії росіян були на боці претендента В.Януковича: на тому, що його обрання більше відповідає інтересам Росії наполягала більшість респондентів (51%), тоді як про В.Ющенка так думали лише 10%. Не випадково в опитуванні 21–24 січня 2005 року 54% громадян висловлювали думку, що перемога В.Ющенка є результатом підтасовок результатів виборів (25% наполягали на визнанні цієї перемоги дійсним волевиявленням виборців), а 36% очікували, що політика України стосовно Росії стане менш сприятливою (9% сподівалися на протилежне). Щодо впливу подій в Україні на внутрішньополітичні процеси в Росії опитані не плекали жодних ілюзій — він буде незначним. В обстеженні 18–21 лютого 2005 року 28% не очікували жодного впливу (37% не змогли сформулювати власну точку зору), 11% сподівалися на повторення чогось схожого, 8% — на поступову демократизація, а 16% передчували наступ реакції й періоду «закручування гайок». Проте після інвагурації В.Ющенка 9% росіян мали надію на покращання

відносин України і Росії, 36% вважали, що вони погіршаться, а 35% — залишаться без змін.

За даними «Всероссийского центра изучения общественного мнения» (ВЦИОМ) 36% опитаних росіян не припускали можливості повторення «українського сценарію» в Росії. Пояснюючи, чому саме, респонденти найчастіше вибирали із запропонованого списку такі відповіді: час масових політичних акцій залишився в Росії у минулому (18%); на відміну від України, тут немає такого розколу між регіонами (17%), росіяни більш законослухняні й терплячі (17%), в Росії існує стабільніша політична система із лідером, який користується довірою населення¹¹.

Емоційний фон сприйняття громадянами України того, що відбувалося у листопаді та грудні 2004 року в Києві, був переважно позитивним — це задокументовано репрезентативним опитуванням дорослого населення Інституту соціології НАН України й висвітлено у брошурі¹². Рівень очікування позитивних зрушень в економічному та соціально-політичному житті, рівень довіри до влади й соціальних інститутів країни піднявся до позначок, які не фіксувалися з моменту проголошення незалежності України. При цьому кожний третій респондент оцінював «помаранчеву революцію» як усвідомлену боротьбу народу за свої права, 12% — стихійним протестом людей (в іншому запитанні, де можна було обрати декілька відповідей для того, щоб охарактеризувати її, 42% погодилися з тим, що це був протест народу проти влади). Проте 24% опитаних розглядали її як державний переворот за підтримки Заходу¹³, що майже дорівнює частці росіян, що припускали зовнішнє втручання в українські справи, за даними «Левада — центру». Водночас питання про можливий вплив подій в Україні на Росію в цьому обстеженні не ставилося.

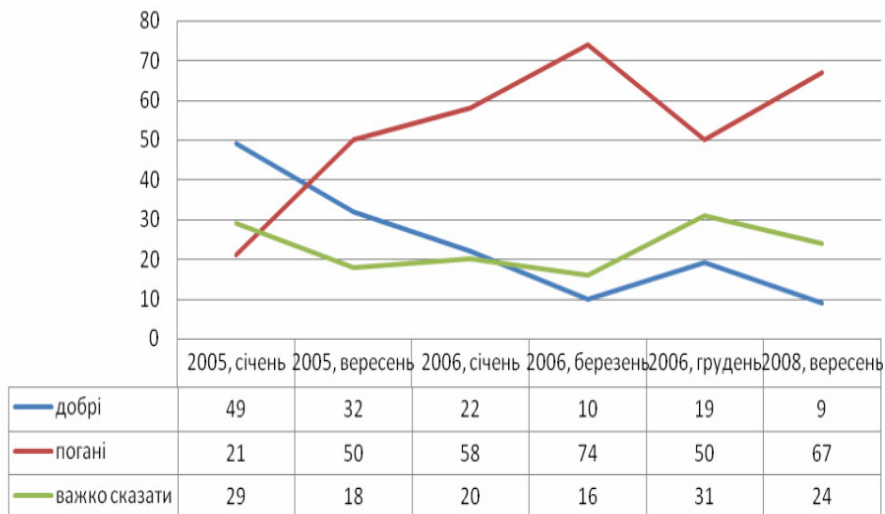
За останні чотири роки оцінки росіянами відносин України та Росії змінилися майже на протилежні (рис. 2).

У січні 2004 року половина респондентів (49%) називали відносини двох країн «добрими», а кожний п'ятий — «поганими» (21%). У вересні 2008 року тільки кожний одинадцятий опитаний (9%) розцінював їх як добрі, тоді як дві третини (67%) — як погані. Пік негативних оцінок припадає на березень 2006 — громадська думка росіян саме таким чином підвела підсумок першому року діяльності «помаранчевої команди» стосовно Росії. Деяке зменшення їхньої частки припадає на 2006 рік, на період прем'єрства В.Януковича, і знову зростає після дострокових виборів до

парламенту й повернення Ю.Тимошенко на посаду голови уряду. За тими ж даними ФОМУ до В.Януковича, на відміну від В.Ющенко та Ю.Тимошенко, росіяни ставляться скоріше позитивно (29% проти 18% тих, хто ставиться негативно).

Рисунок 2

Динаміка загальних оцінок відносин Росії та України (%)*

*Джерело: «Фонд общественное мнение», опитування 13–14 вересня 2008 р.

Детальнішу характеристику оцінкам міждержавних відносин виявило опитування «Левада — центру», хоча тенденція зміни в настроях має такий самий вектор (рис. 3).

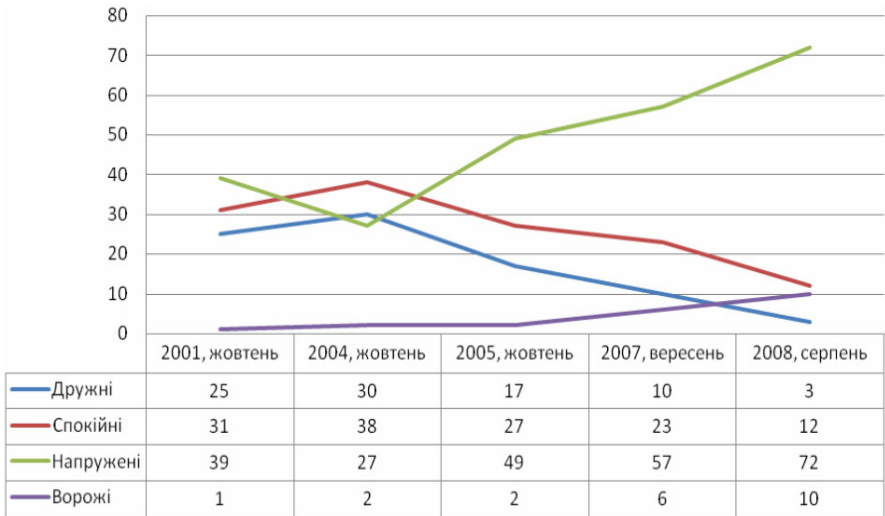
За другої президентської каденції Л.Кучми оцінки росіян концентрувалися переважно в позитивній частині запропонованої респондентам порядкової шкали. 51% називали відносини двох країн «дружніми і спокійними», 39% — напруженими і лише один зі ста опитаних вважав їх «ворожими». Вже у жовтні 2005 року «дружніми і спокійними» їх вважали 44%, у вересні 2007 року — 33%, а у серпні 2008 тільки 15%. У цьому ж місяці кожний десятий охарактеризував їх як «ворожі», тобто за сім років частка тих, хто так вважає, зростає в десять разів.

У серпневому обстеженні «Фонда общественное мнение» ставилося відкрите запитання щодо причин погіршення відносин між двома країнами (тобто респонденти повинні були самі сформулювати

їх), а також проводилися фокусовані інтерв'ю на цю ж тематику. Найчастіше росіяни говорили про підпорядкування української політики політиці США, намагання якнайскоріше приєднатися до НАТО, про підтримку Грузії у недавньому конфлікті у Південній Осетії, про недружнє ставлення керівництва України до Росії, нерозв'язаність проблем плати за газ та базування Чорноморського флоту у Севастополі¹⁴.

Рисунок 3

Динаміка якісних оцінок відносин Росії та України (%)*

*Джерело: прес-реліз «Левада — центру» від 21.08.2008 р.

Улітку 2008 року — відразу після грузино-російського конфлікту — 38%, опитаних «Левада — центром», громадян визнавали, що зовнішня політика України становить загрозу національним інтересам Росії, а 45% не заперечували факту втручання України у внутрішні справи Росії. Справа тут не у неможливості точно встановити межу, до якої простягаються «національні інтереси» або «внутрішні справи» тієї чи іншої країни. Йдеться про те, що все більша частина російського суспільства за певних обставин з легкістю сприймає Україну в образі якщо і не ворога, то неприємного недоброзичливця. Вони ще не становлять більшості, адже майже половина росіян (48%) заперечує загрозу національним інтересам Росії з боку України, а 41% підтримало тезу про невтручання її у внутрішні справи Росії. Проте тенденція досить виразна.

При цьому громадяни, коли їх запитують про особисті відчуття, оцінюють українців позитивно (31%) або ж нейтрально (56%) і тільки 11% негативно, недвозначно демонструючи власну розбірливість у ставленні до держави та її громадян¹⁵. Взагалі уявлення про етнічну та «історичну» близькість росіян та українців домінує в російському суспільстві, хоча з часом і слабшає. Так, у 1997 році 56% опитаних вважало росіян та українців «одним народом», а у 2007 році 49% (думки, що це «два народи», додержувалися 37% у 1997 році й 46% через десять років по тому)¹⁶. Закордоном Україну признавали 31% у 2001 році і 35% у 2007 році, тоді як не признавали 65% та 62%, відповідно¹⁷.

Нестабільність українського політичного порядку, періодичні його збурення формують у масовій свідомості негативні уявлення про те, що відбувається в Україні. Хоча за даними «Левада — центру» тільки 23% опитаних навесні 2007 року — в період розпуску Верховної Ради і призначення дострокових парламентських виборів — приписували російським засобам масової комунікації об'єктивність у висвітленні цих подій, однак 38% рішуче ототожнювали цю ситуацію з хаосом, а 27% розцінювали її як свідчення незрілості української демократії¹⁸. Коли в цей же період «Все-российский центр изучения общественного мнения» пропонував вибирати між «демократією по-українськи» та «демократією по-російськи», 42% віддавали перевагу «своїй» демократії, лише 2% схилилися до думки, що Росії тут є чому повчитися в Україні, а 35% зачисляли обидві країни до розряду недемократичних¹⁹.

Наявні матеріали, а скоріше фрагменти матеріалів, припускають змоглядну реконструкцію і все ж таки дозволяють говорити про те, що в громадській думці Росії одночасно присутні принаймні **три образи України**. **По-перше**, домінуючий, переважно негативний, носієм якого є — за дуже умовної оцінки — 35–50 відсотків населення. **По-друге**, позитивно-нейтральний з часткою носіїв у 25–30 відсотків. **По-третє**, критичний щодо функціонування демократії та основних соціальних інститутів в обох країнах — 15–25 відсотків. Не стільки недоступність масивів даних, скільки відсутність монографічних обстежень унеможливають винесення коректніших оцінок та вияснення, які саме прошарки та категорії населення є носієм тих чи тих образів, або ж серед яких прошарків вони найпоширеніші.

Утім, для реконструкції явно неповного й часто довільного, **насамперед домінуючого переважно негативного образу України**

в уявленнях росіян, наведені вище соціологічні напівфабрикати стають у нагоді. Такий образ складається з низки оціночних суджень і констатацій:

– за останні чотири роки взаємні відносини Росії та України охолоджуються досить стрімкими темпами і дедалі більше росіян розцінюють зовнішню політику України як ворожу щодо національних інтересів Росії;

– після 2004 року в Україні прийшла до влади неоднорідна за інтересами і устремліннями політична еліта, всередині якої точиться перманентна боротьба за владу. Проте притаманна їм спільна риса досить виразна: вони відкриті для впливів з боку насамперед США й обрали курс на дистанціювання від Росії;

– таке дистанціювання, на думку громадян, проявляється у поступовому витісненні всього російського з України, а також у тій ворожості, яку відчувають росіяни в Україні: за даними «Левада — центру» росіянам дискомфортніше в цьому плані в Україні, аніж у США чи Німеччині²⁰.

– до складу України нині входять території, юрисдикція над якими не має під собою достатніх підстав. За даними «Левада — центру» 31% росіян бажають повернення Криму Російській Федерації²¹, а за даними «Всероссийского центра изучения общественного мнения» 68% росіян згодні із твердженням, що Севастополь має належати Росії²²;

– політичне життя в Україні в оптиці цього образу росіяни бачать й схильні описувати в термінах хаосу і дезорганізації, віддаючи перевагу стабільній демократії й згуртованості навколо національного лідера в Росії;

– в українському суспільстві наявний розкол між правлячими політичними угрупованнями та основною масою населення, а зовнішньополітичний курс країни суперечить настроям і бажанням більшості громадян;

– Україна хоча й окрема держава, проте все ще не закордон, це все ще «один народ», а до українців слід ставитися позитивно чи нейтрально.

1.2. Росія в оцінках і судженнях українців

Загальновизнаним є факт існування в Україні двох великих категорій громадян, одна з яких налаштована проросійськи, а друга — антиросійськи. Кожна з них має свій образ Росії, міждержавних відносин, що існують на цей момент, та бажаних перспектив

їхнього розвитку. Соціологічні дані, що їх мають у своєму розпорядженні як державні, так і недержавні дослідницькі та маркетингові структури, ілюструють і уточнюють ці два найпоширеніші образи. Проте вони дещо менш численні і не такі деталізовані порівняно з російськими матеріалами про настрої росіян щодо України.

Відсутні, зокрема, дані, які дали б змогу скласти уявлення про динаміку уваги українців до подій в Росії. Від «Института изучения России» маємо інформацію щодо двох останніх років: у 2008 році «дуже цікавляться» подіями в Росії 15% опитаних, а «взагалі цікавляться» 35% (не цікавляться — 18%)²³. Тобто половина громадян України уважно і менш уважно слідкують за суспільно-політичними, культурними та економічними подіями розташованої північніше держави. І це принаймні не менше, ніж частка росіян, які звертають увагу на те, що відбувається в Україні. Щодо цього маємо і деякі посередні підтверджуючі дані з обстеження Інституту соціології НАН України, в якому з 2002 року фіксується частка тих, хто в останні 7 днів читав російські газети і, зрозуміло, дізнавався про події та факти політичного та соціально-економічного життя сусідньої країни. Ця частка залишається стабільною і становить 31–32% населення України²⁴. Отже, є підстави стверджувати, що від третини до половини українців тримають факти та явища суспільно-політичного й культурного порядків Росії в полі своєї уваги.

І тому вони мають уявлення про розвиток міждержавних відносин. В опитуванні «Института изучения России» частка тих українців, хто думає, що ці відносини погіршилися, зросла між осінню 2007 року і літом 2008-го з 41% до 61% (Табл. 1).

Таблиця 1
Динаміка оцінки українцями відносин між Росією та Україною (%)*

	2007, листопад	2008, липень
Значно покращились	1	1
Покращились	7	5
Не змінилися	38	28
Погіршилися	37	51
Значно погіршилися	4	9
Важко сказати	13	6

*Джерело: Прес-реліз від 27 серпня 2008 р.

Цю тенденцію в настроях Центр Разумкова реєструє з 2004 року. Згідно з цими даними в поточному десятилітті громадяни відчують й усвідомлюють неоднозначність і складність політичних, господарських і дипломатичних стосунків між двома країнами. Так, у червні 2003 року 59% українців говорили про відносини Росії та України як про «нестабільні» та «погані». В квітні 2005 року таку думку висловлювали 64%, а в опитуванні у травні 2006 року для спеціального випуску журналу «Національна безпека і оборона», присвяченого російсько-українським відносинам, таких було вже 93%, а частка тих, хто розцінював ці відносини як «погані», зросла порівняно з квітнем 2005 року майже в п'ять разів — з 8% до 38%. Основні ж причини у всіх на виду та на слуху — орієнтація на вступ до НАТО, дружні стосунки із США, базування Чорноморського флоту в Криму, постачання енергоносіїв з Росії, зберігання газу, його оплата та відбір із газосховищ²⁵.

Крім того, більшість українців (52%) бачить Росію як державу, що прагне домінувати на пострадянському політичному й економічному просторі, а кожний третій (30%) вважає, що у своїй зовнішньополітичній стратегії вона додержується принципів рівноправності та поваги²⁶. Тим не менш, три чверті українців (72%) у жовтні 2006 року негативно відповідали на запитання про те, чи існує загроза для України з боку Росії (факт такої загрози підтвердили 18% опитаних)²⁷. І, незважаючи на погіршення міждержавних відносин, найбільша частка українців усе ще вважає саме Росію пріоритетним напрямом зовнішньополітичної діяльності й комунікації. В квітні 2008 року Центр Разумкова оприлюднив динаміку відповідей респондентів на запитання щодо пріоритетів. На рис. 4 наведені відповідні криві. Дві п'ятих опитаних впродовж останніх чотирьох років додержується думки, що орієнтиром має бути Росія, а кожний третій віддав перевагу країнам ЄС (10% зазвичай не визначаються, і на США, країни СНД та інші країни загалом припадає 20–25% відповідей)²⁸.

Оцінка якості міждержавних відносин українцями відрізняється від оцінок росіян більшим акцентуванням позитивних оцінок. Відповідні дані наводить «Институт изучения России», які й використовуємо для ілюстрації з одним застереженням. Оскільки опитування проводилося в обох країнах, а шкала відрізнялася від тієї, що застосовує «Левада — центр», то наводимо лише дані по Україні за липень 2008 року (у 2007 році використовувалася інша шкала, так що динаміку за цим показником виявити складно). На рис. 5 представлені відповідні дані²⁹.

Рисунок 4

Який напрям зовнішньополітичної діяльності має бути пріоритетним (%)

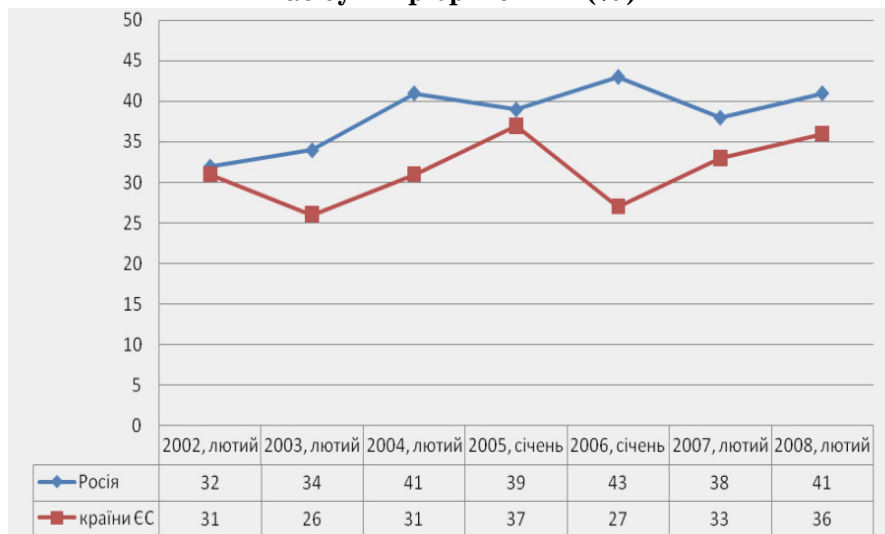
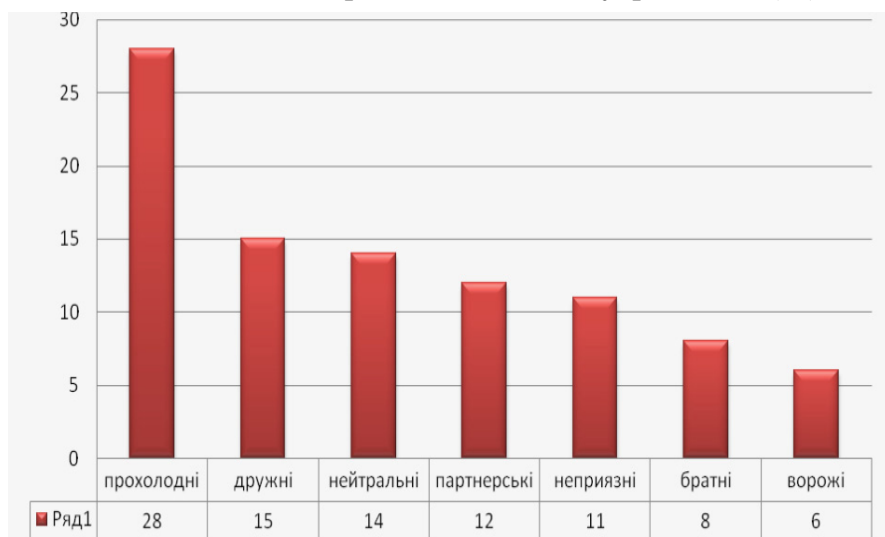

Рисунок 5

Якісні оцінки міждержавних відносин українцями (%)*

* Без тих, хто не визначився — 6%

42% опитаних назвали відносини «прохолодними, неприязними, ворожими», 23% — «дружніми, братніми», а 12% партнерськими. В Росії ж, за інформацією «Левада — центру», «дружніми» ці відносини називають 3% опитаних, а 82% — «напруженими, ворожими». В особистісному ставленні українців до Росії та росіян до України також спостерігаються глибокі відмінності. Їх ілюструють відповіді на три запитання в одночасному опитуванні «Левада — центру» та Київського міжнародного інституту соціології у квітні та вересні 2008 року³⁰.

Таблиця 2
(запитання КМІС): Як Ви загалом зараз ставитеся до Росії?*(запитання Левада — центру): Як Ви в цілому ставитеся зараз до України?*

Варіанти відповідей	Ставлення в Україні до Росії, квітень 2008 (%)	Ставлення в Україні до Росії, вересень 2008 (%)	Ставлення в Росії до України, березень 2008 (%)	Ставлення в Росії до України, вересень 2008 (%)
добре	88	88	55	37
погано	7	9	33	53
Важко сказати	5	3	12	10

*Об'єднані позиції «дуже добре» і «добре», «погані» і «дуже погані»

Дев'ять з десяти респондентів в Україні добре і дуже добре ставляться до Росії, тоді як в Росії так ставляться до України два із п'ятьох опитаних. Після конфлікту в Південній Осетії до 20% громадян змінили своє ставлення до України з позитивного на негативне. В Україні ж нічого подібного не відбулося, громадська думка тут виявилася більш стабільною, ригіднішою до ситуативних обставин та обстановки. У серпневому опитуванні Центру Разумкова 50% громадян України визнали застосування військової сили неправомірним (24% — правомірним). Водночас 29% вважають Грузію агресором у цьому конфлікті, 25% Росію, а 20% вибрали варіант, в якому обидві сторони визнаються однаково винними³¹. В опитуванні «R&B Group» абсолютні цифри дещо інші, однак тенденція схожа: більше українців схильні вважати Грузію (37%) винною у початку конфлікту, аніж Росію (30%)³².

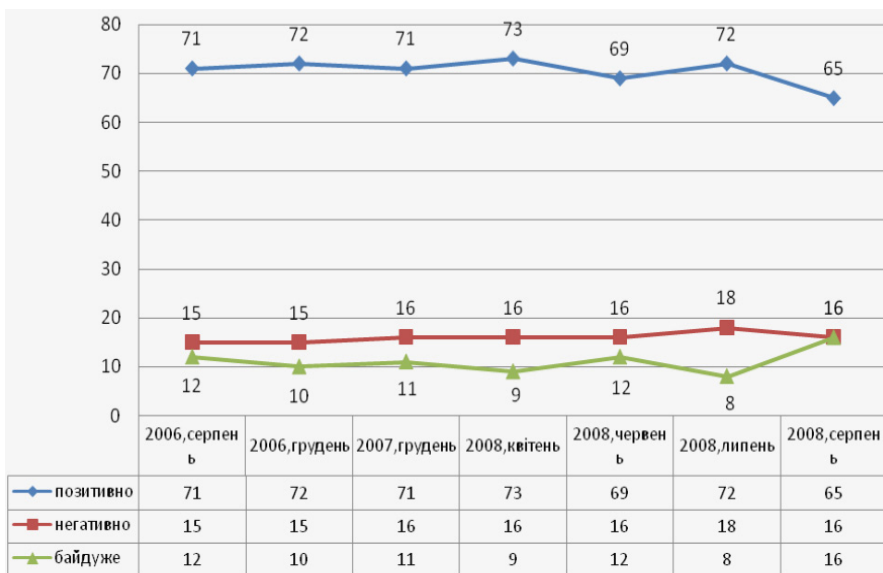
Інакше кажучи, громадяни Росії чутливіші до політичної кон'юнктури у своїх настроях і оцінках. Вони позитивно реагують

на присутність у виконавчій владі проросійськи орієнтованих політиків, українці ж тільки дещо наполегливіше говорять про пріоритетність Росії у зовнішній політиці під час, наприклад, загострення ситуації із енергоносіями, як це відбувалося на початку 2006 року (Рис.4). Тим не менш, асиметрія у доброзичливості настільки відчутна, що вона не пояснюється виключно впливом поточних політичних подій. Тут у дію вступають соціально-культурні чинники, зміст та характер яких має прояснюватися комплексними суспільствознавчими дослідженнями.

Інформація, що отримана «ФОМ — Україна», підтверджує констатацію про стабільність ставлення українців до Росії (рис. 6)³³.

Рисунок 6

Динаміка ставлення українців до Росії (%)

Два останні роки частка тих, хто позитивно ставиться до Росії, залишалася стабільною і в межах похибки вибірки коливалася навколо 70% опитаних. І хоча ці дані не такі вражаючі, як дані «Левада — центру» та КМІСу (відмінність зумовлена різною розмірністю шкал, що використовують ці дві організації та ФОМ: у них п'ятибальна, а у ФОМу — трибальна). Тим не менш переважна більшість населення дружньо налаштована до Росії. Після

серпня цього року перерозподіл в оцінках населення України відбувся між «дуже добре» і «добре». Дані ФОМу дійсно свідчать про зменшення інтенсивності позитивного ставлення до Росії, проте не йдеться про радикальні зсуви у настроях громадян. До того ж українці вище оцінюють діяльність президента Росії, ніж Президента України: у 2006 році, відповідно, у 6,3 та 3,8 балів за десятибальною шкалою³⁴, а у 2008 році 7,3 та 3,8 балів, відповідно.

Таким чином, українці не менш уважно придивляються до подій в Росії, аніж росіяни до подій в Україні, вони ставляться до Росії прихильніше, ніж росіяни до України, а їхні настрої в цьому плані більш стабільні. Якщо росіяни відчують і досить масово висловлюють побоювання у зв'язку зі зростанням загрози з боку України в разі її приєднання до НАТО, то в Україні носієм уявлень про Росію як агресивного, недобррозичливого сусіда, джерела потенціальних і реальних загроз є 20–25% відсотків населення. Населення обох країн усвідомлює погіршення міждержавних відносин і досить однозначно — разом і в унісон із засобами масової комунікації та представниками офіційної влади — вказує на причини такого стану речей. При цьому оцінки міждержавних відносин відрізняються від оцінок особистого ставлення до сусідньої країни: останні помітно позитивніші.

Проте для змістовнішої та конкретнішої характеристики **негативного** образу, а також **нейтрально-добррозичливого** та **позитивно-добррозичливого** образів Росії в громадській думці України відсутні необхідні інформаційні ресурси. Досить очевидно, що ці образи нерівномірно локалізовані в географічному просторі України (в Росії домінуючий, переважно негативний образ України, досить рівномірно розподілений між різними соціально-демографічними категоріями та типами поселень; у Москві та селах він, за даними ФОМу, менш поширений). І це практично все, що про них можна на цьому етапі сказати конкретного.

Оцінюючи зміст та якість соціологічних даних, можна дійти наступних висновків. Наявний у друкованих виданнях та на сайтах відповідних організацій матеріал щодо сприйняття міждержавних відносин, ставлення населення Росії та України до конкретних проблем та перспектив розвитку взаємних політичних, культурних та інформаційних відносин має несистематичний та фрагментарний характер. З огляду на це було б доцільно розробити та реалізувати цільовий проект обстеження громадської думки населення обох країн, який можна було б періодично повторювати для накопичен-

ня динамічних рядів даних. Такий проект мав би передбачати виявлення оцінок і суджень громадян як зі спірних проблем взаємних відносин (їхній перелік доволі усталений), так і значне розширення показників для порівняння, які б охоплювали сфери інституціонального устрою суспільства в плані забезпечення прав і свобод людини, якості життя, політичного розвитку, соціальної нерівності, інтерпретації історії, окремих особистостей та подій.

Розділ II

Політичні чинники формування політики України щодо Росії

З перших років після розпаду СРСР в Україні офіційно приділялося особливо багато уваги досягненню незалежності від Росії. Проте при цьому головні зусилля направлялися в суто формальне русло: набуття атрибутуки, державності та укладення міжнародних домовленостей. Усе це, безумовно, необхідно й дуже важливо, проте не тільки не достатньо, а й не торкається принципової основи проблем, які намагалися розв'язувати.

Таблиця 1

**Охарактеризуйте якісний стан нинішніх відносин України
з Росією³⁵ (% по роках)**

	2004	2005	2006	2007
Асиметричне партнерство	47	42,2	51,0	63,8
Напруга	2	45,7	47,0	44,7
Сателітна залежність	34	33,6	25,5	31,9
Клієнт-патрональні відносини	23	–	11,7	23,4
Стагнація	2	29,3	5,9	19,1
Ворожнеча	2	5,2	9,8	10,6
Взаємозалежність	12	25,0	17,6	8,5
Зближення	49	6,9	23,5	6,4
Дистанціювання	5	50,0	5,9	6,4
Збереження статус-кво	10	12,1	3,9	6,4
Інтеграція	15	4,3	0	4,2
Конкуренція, суперництво	7	38,8	15,7	4,2
Рівноправне партнерство	13	5,2	0	2,1

Нерівність, зумовлена відмінністю потенціалів двох країн, збільшується через відносну слабкість і залежність української правлячої еліти. Це становище закріпилося при правлінні Леоніда Кучми й знайшло конкретне вираження в ділових, у тому числі й тіньових зв'язках вагової частини нового великого бізнесу, у ментальності чиновників, які забезпечують співробітництво. У країні затвердилася політична та економічна практика, що дедалі більше скорочувала можливості реалізації європейської альтернативи та зміцнювала формальні та, особливо, неформальні зв'язки з Росією.

Українсько-російські відносини є переважно міжвладними й відбивають, здебільшого, інтереси та взаємовідносини правлячої еліти. Концентрація величезних ресурсів (економічних, владних, інформаційних) у руках окремих кланових промислово-фінансових угруповань визначає ще одну групу ключових гравців. З урахуванням особливого статусу та особливостей формування влади, поширеності тіньової політики, так само, як і тіньової економіки, ці відносини стають ще суперечливішими. Аналіз їх публічної складової, звичайно, зберігає своє значення, дозволяє оцінювати розвиток договірно-правової бази, офіційні інтерпретації позицій і намірів сторін та проблем, що існують. Проте при цьому доводиться виходити з того, що договорів та угод погано дотримуються або ж вони взагалі не працюють, самі двосторонні відносини надто мало залежать від міжнародно-правових норм і загальноприйнятої міжнародної практики. Найважливіші рішення не стають предметом громадського обговорення і виробляються кулуарно, найбільш значущі процеси маскуються. В Україні це є джерелом недовіри як до дій влади, так і до політики партнера.

Українсько-російські відносини сьогодні перебувають у стані поглибленої кризи. Вона має дипломатичний, загальнополітичний, торговельно-економічний виміри. Але, крім того, існують глибші проблеми, які стосуються самоідентифікації двох країн та суспільств, становлення двох держав, тобто соціальної та загальногуманітарної складової їх розвитку та взаємин. Саме це робить їх маловпорядкованими, погано керованими і важко прогнозованими. Так само очевидно, що вони не можуть розглядатися як складова сучасних міжнародних відносин, нехай навіть специфічна. Фактично вони всі ще залишаються лише поверхово досліджуваними й такими, що не досить адекватно сприймаються значною частиною політичної еліти та більшістю громадян. Їхня загальна еволюція, незалежно від офіційних домовленостей урядів, значною

мірою визначається суспільно-політичними процесами, ритмом і логікою відтворення влади в Києві та Москві.

Російський вплив в Україні сьогодні ґрунтується вже не стільки на історичній, культурній, мовній і ментально-психологічній близькості, про яку так багато говорять, скільки на пов'язаності інтересів політичної та владної бізнес-еліти, що переважно знаходиться поза увагою політиків-практиків. Цей вплив в основному й формує двосторонні відносини, які, таким чином, вбирають у себе багато родових ознак і образ дій цих привілейованих прошарків. Таким чином, чинник Росії для України, надзвичайно значимий через об'єктивні причини, ще більше посилюється штучно. Він не обмежується інтересами та діями самої Росії, а доповнюється «прикладом Росії», використанням її як опори правлячою елітою й «ілюзією Росії» як останньою надією знайти просте та швидке розв'язання повсякденних проблем.

Водночас, російський чинник є дуже помітним у внутрішніх процесах в Україні. Країна успадкувала чимало складних проблем, які утруднюють досягнення внутрішньої консолідованості. Переважно це соціокультурні та етнонаціональні проблеми, що склалися історично. Вони щільно пов'язані з формуванням території країни та її тривалим перебуванням у складі державних утворень імперського типу. Такі проблеми можуть і мають бути вирішені внаслідок природного самостійного розвитку. Водночас, такий розвиток, який забезпечує органічну цілісність держави, не є просто справою часу. Він стає можливим за умови національно-політичного самовизначення громадян, поєднання зусиль еліти та устремлень мас. Самоідентифікація українських громадян, їх ціннісні уподобання значною мірою відрізняють їх від більшості європейців, адже мають, по-перше, перехідний характер, по-друге, — не позначені виразним напрямом еволюції (як, наприклад, у деяких балканських країнах, де так само існує проблема незавершеності національної самоідентифікації).

Політична еліта та політичні лідери мали свою логіку самоідентифікації та вибору стратегії. Характерно, що вищим державним керівникам України доводилося діяти на двох фронтах, адже, крім конкурентів серед національної політичної еліти, владу доводилося захищати і від надмірних зовнішніх впливів. Леонід Кравчук був ініціатором зближення України з Заходом, а Леонід Кучма, попри інакший зміст своєї виборчої програми, продовжив цей курс, який виокремив країни ці серед інших пострадянських

держав. Як кандидат на посаду Президента у 1994 р. Кучма декларував: «Пріоритетним вважаю відновлення взаємовигідних господарських зв'язків з Росією та країнами колишнього СРСР, водночас із подальшим налагодженням таких зв'язків із країнами Західної Європи та США». Реальний курс чинного президента був більш збалансованим і засвідчив спадкоємність зовнішньої політики відносно попереднього періоду.

У політико-дипломатичній діяльності поступово в цілому склалася двовекторність. Активність на західному напрямі стала причиною звинувачень Кучми у відході від передвиборчих обіцянок, в ухилі в бік Заходу. У виборчій програмі 1999 р. він запропонував цілком збалансований підхід: «Позаблоковість і стабільне партнерство з усіма демократичними країнами світу; активна участь у побудові ефективної системи європейської безпеки; гармонізація національного законодавства відповідно до світових і європейських стандартів; стратегічне партнерство з Росією та іншими державами; активна робота зі збереження старих і завоювання нових ринків українських товарів; реалізація переваг географічного положення України; гарантії захисту громадян України за кордоном; розвиток господарських міжрегіональних зв'язків; спрощення режимів перетинання кордонів; зміцнення зв'язків зі світовим українством»³⁶. Така позиція давала виразну перевагу перед єдиним серйозним опонентом — проросійським, а фактично ізольованим від міжнародної спільноти лідером комуністів. Відчуваючи себе безумовним фаворитом, Леонід Кучма вже не вдавався до протиставлення своєї позиції програмним положенням конкурентів. Найбільш популярний з них — Петро Симоненко критикував Президента Л.Кучму за те, що «зовнішня політика дедалі більше підпорядковується диктату Заходу, втягуванню в орбіту блоку НАТО». Він декларував необхідність збереження позаблоковості, але при цьому й намір діяти «в напрямі створення Союзу суверенних держав братніх народів»³⁷.

Серед фахівців та політиків-практиків є поширеною думка про довільне застосування Леонідом Кучмою міжнародної проблематики заради підвищення електоральної підтримки. Він дійсно використав проросійські настрої мешканців українського Сходу у 1994 р. і переміг Леоніда Кравчука, який вважався прозахідним політиком. Так само, в 1999 р. вже Леонід Кучма на фоні Петра Симоненка здавався патріотом, готовим вести країну до європейської спільноти. Але ані правових, ані політичних механізмів, які

б орієнтували на реальне дотримання програми в практичній діяльності, не існувало. Це безпосередньо стосується Леоніда Кучми, який протягом більш ніж десяти років користувався найширшими можливостями для реалізації власного бачення національних інтересів України. Він відіграв провідну роль у формуванні партнерського потенціалу і міжнародного іміджу держави. Його особисті якості та особливості оточення визначили загальну спрямованість дій влади щодо моделювання державності та її геополітичної орієнтації. Період президентства Леоніда Кучми розпочався тоді, коли питання утвердження України як міжнародного актора вже були вирішені. Водночас, державна стратегія все ще залишалася невизначеною. Існували можливості виходу з євразійської ізоляваності і прискореної модернізації країни. Натомість, головною рисою тривалого кучмівського періоду стало саме збереження стратегічної невизначеності та перманентне маневрування між головними міжнародними партнерами.

Однак Леонід Кучма і без всього того серед керівників європейських держав був «іншим», адже не відповідав тим ментальним, культурним і моральним характеристикам, які є нормою для лідерів країн демократичної спільноти. Він не тільки неодмінно програвав порівняно з тими, з ким вів переговори, але й внаслідок низьких особистих можливостей завдавав шкоди партнерському потенціалу держави, псував її імідж. Зрозуміло, що ці обставини не створювали незручностей, проте так само призводили до втрат у спілкуванні з лідерами пострадянських держав. Зокрема, його особиста нездатність відчувати себе на рівних з Єльциним та Путіним стала одним з основних чинників, які закріпили за Україною статус молодшої сестри Росії.

За президентства Леоніда Кравчука, коли доводилося закладати підвалини державності і адаптуватися до геополітичних змін, компромісність зовнішньополітичного курсу була значною мірою обґрунтованою. На користь цього свідчить ще й такий аргумент: головна вада державності — залежність від Росії, не видавалася надто небезпечною, адже внутрішні процеси в ній дозволяли сподіватися на становлення толерантних стосунків. Але вже всередині 90-х років ситуація і в Україні, і навколо неї вимагала від керівників держави ухвалення стратегічних рішень заради забезпечення дійсної самодостатності та самостійності країни. Але на цьому етапі незбіг національних інтересів та інтересів владної верхівки стають дедалі серйознішими. Леонід Кучма та його оточення

мали мотивацію до захисту суверенітету держави тільки тою мірою, якою це забезпечувало їхнє владарювання. Звідси певний баланс поступок та протидій у стосунках з стратегічними партнерами і повна відмова від дійсно амбітної стратегії, яка необхідна для повномасштабного використання ресурсів міжнародної співпраці.

Стиль правління та конкретна політика Президента Кучми мала своїм результатом послаблення позицій держави в системі і європейських, і євразійських відносин. На останньому етапі його правління ефективність маневрування між Росією та Заходом була остаточно втрачена, а його дії значною мірою перекреслювали багаторічні зусилля у проведенні двовекторного курсу.

Передвиборча президентська програма Віктора Ющенка у зовнішньополітичній частині була надзвичайно поміркованою. Він обіцяв зробити зовнішню політику України «чесною, прозорою і послідовною, економічно вигідною», заявляв, що «головне для нас — це обсяги залучених в Україну інвестицій, просування вітчизняних товарів на міжнародні ринки, захист прав громадян України за кордоном. Відносини з Росією будуть взаємовигідними, дружніми і стабільними. Наші партнери, як на Сході, так і на Заході побачать іншу Україну — міцну, надійну, яка дотримується зобов'язань і водночас здатна захистити свої національні інтереси»³⁸. Віктор Янукович так само запропонував у своїй передвиборчій програмі загалом нейтральний і спокійний підхід до питань зовнішньої політики. Він обіцяв адаптацію національного законодавства до усталених європейських правових стандартів, відродження патріотизму, декларував, що «зовнішня політика, участь України у світових та регіональних інтеграційних процесах, євроінтеграційний поступ, співробітництво з Російською Федерацією та іншими державами, які є нашими традиційними партнерами, будуть поглиблені, підпорядковані національним інтересам, зміцненню нашої держави»³⁹. Гострота протистояння, суттєві відмінності пріоритетів не знайшли відображення в офіційних програмах, але повною мірою відбилися в контрагатаційній стратегії. Віктор Янукович доклав чимало зусиль, аби не виглядати наступником Леоніда Кучми, але суперники наполегливо прив'язували його до минулого. Віктор Ющенко не пропонував революційних змін, але опоненти лякали електорат саме тим, що він є носієм нестабільності. Обидва пропонували засади курсу, який міг би бути підтриманий громадянами у всіх регіонах країни, але стали певною мірою співучасниками і символами розколу країни.

Принципово важливим є те, що Віктор Ющенко репрезентував якісно інше бачення національних інтересів і демонструє реальну налаштованість на їх захист. Проголошення необхідності зміни парадигми національного розвитку, формулювання ідеї відродження, побудови української України стало викликом для потужних політичних сил, які пристосувалися до посткомуністичних євразійських реалій. Як наслідок — відбулося загострення чисельних внутрішніх проблем, які загрожують підвищенням вразливості держави щодо зовнішніх впливів і суперечок щодо зовнішньополітичних пріоритетів. Нарешті — суттєвим чином змінилося ставлення до України, її проблеми та її можливості стали набагато більш зрозумілими, об'єктивне стало легше відокремити від суб'єктивного, а прагматичне ставлення до неї з боку основних партнерів почало набувати безальтернативності й усталеності.

«Взаємовигідний збалансований розвиток усього спектра відносин з Росією», — так сформульований ще один пріоритет зовнішньої політики держави. Наголошується, що «ми маємо забезпечити позитивні зрушення в системі українсько-російських відносин з урахуванням активізації проголошеного нашою державою курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Тому завдання нового етапу розвитку відносин України з Росією значно складніші й масштабніші ніж ті, що вирішувалися попередніми роками». Також зазначено, що «демократичні перетворення в Україні позначаються на двосторонніх відносинах з Росією. Вони створюють основу для розвитку рівноправного партнерства між нашими країнами»⁴⁰. У Зверненні до Верховної Ради питання взаємин з РФ не розкривається. Загальне бачення ролі відносин з Росією визначається таким чином: «На двосторонньому і багатосторонньому рівнях Україна і в подальшому буде використовувати потенціал стратегічного партнерства з Росією і підтримувати добрі, взаємовигідні відносини з іншими країнами-сусідами, бути присутньою там, де є наші політичні, економічні чи гуманітарні інтереси. Україна бере активну участь у підготовці міжнародно-правових документів, що формують правову базу ЄСП, керуючись принципом різнорівневої та різношвидкісної інтеграції з урахуванням норм та стандартів СОТ та ЄС»⁴¹.

Розділ III
Позиції провідних політичних сил
щодо розвитку відносин з Російською Федерацією

Основний вплив на формування державного курсу мають п'ять партій та блоків, що були постійно присутні у Верховній Раді України в останній період. Серед аутсайдерів є партії, що відіграють роль індикаторів популярності окремих ідеологій та стратегій. У період між виборами 2002 і 2006 рр. припинили своє існування чи відійшли від великої політики чимало технологічних партійних проектів, які не презентували реальної політичної ідеології. Позачергові парламентські вибори вересня 2007 р. продовжили цей процес і, крім того, радикально знизили рівень підтримки партій-аутсайдерів. Водночас і ідеологічні партії не покращили свої позиції і не розширили свою присутність. Ліворадикальні партії — ПСПУ і Компартія — втратили не тільки левову частку свого впливу, а й свою особливу роль у суспільно-політичних процесах. Геополітична частина їх програм завжди слугувала основою для взаєморозуміння з кланово-олігархічними угрупованнями, зі старим режимом. Вони завжди залишалися цілком ізольованими на міжнародній арені. Під час «помаранчевої революції» переважна частина їх прихильників перейшла у синьо-білий табір і не повернулася під час партійних змагань у березні 2006 р. Вибори 2006 р. підтвердили, що суто технологічні проросійські партії не мають електорального потенціалу. Виборчий блок політичних партій «За Союз» був двадцять другим з 0,2%, Політична партія України «Партія політики Путіна» — двадцять сьома з 0,12% голосів виборців⁴². Показовим є фіаско виборчого проекту «Опозиційний блок Не Так!»; великі ресурси і зусилля Соціал-демократичної партії (об'єднаної) спрямовані значною мірою на агітацію проти НАТО і за орієнтацію на Росію, не врятували одну з найбільш впливових донедавна політичних сил.

Вибори 2007 р. ще переконливіше продемонстрували, що радикальні підходи до геополітичного самовизначення країни не знаходять суспільної підтримки. Суттєво зменшилася частка штучних учасників виборчого процесу, ще більше знизилося використання ними геополітичної проблематики. Ця тенденція відбивається й на тому, як позиціонуються ті, хто орієнтується на компроміс. У програмі Народного блоку Литвина, політичному проекті, який об'єднав багатьох, переважно поміркованих та гнучких представ-

ників старого режиму і який намагався позиціонуватися як центристська «третя сила», у 2006 р. присутні такі ключові слова, як «особливі стосунки з Росією» та «зміцнення слов'янської солідарності»⁴³. За рік програма виборчого блоку політичних партій «Блок Литвина» передбачала тільки «здійснення зовнішньої політики виключно на основі національних інтересів та активного нейтралітету», вирішення питання вступу України до міжнародних організацій «лише за результатами всеукраїнських референдумів»⁴⁴. Така позиція практично не дає ідей для вироблення раціональної зовнішньополітичної стратегії і підтверджує той факт, що малі політичні гравці з об'єктивних причин не орієнтуються на детальну розробку курсу, який би міг бути впроваджений у практиці правління.

Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція», який мав підтримку 2,93% виборців, продовжував лінію минулих років ортодоксально лівої ПСПУ і декларував такі знакові цілі, як «Союз з Росією і Білоруссю», «захист східнослов'янської цивілізації і канонічного православ'я»⁴⁵. Ця політична сила і раніше не була здатна претендувати на самостійну роль, проте її завдана активність в окремих зовнішньополітичних питаннях заслуговує на увагу. Після завершення кучмівського періоду і реструктуризації політичних сил вона перетворилася на інструмент російської політики. Фінансова, організаційна та інформаційна допомога Москви остаточно перетворила цю партію на неукраїнський політичний проект. Передвиборча програма ПСПУ 2007 р. ще більш виразно спрямована проти становлення самодостатньої суверенної української держави. Характерно, що серед трьох гасел, що становлять назву програми, два стосуються геополітичного вибору: «Міждержавний Союз Україна — Білорусь — Росія. Не допустити НАТОвської окупації!». В програмі стверджується, що 17 років незалежності відбувалося «руйнування братньої єдності України, Білорусі, Росії», що «Помаранчеві на чолі із Президентом Ющенко, продовжуючи рухівський курс реформ і русофобську політику, проти волі нашого народу втягують Україну до НАТО, ВТО, Євросоюзу. Це шлях зради національних інтересів...»⁴⁶. У позитивній частині програми стверджується, що потенціал України «можна використати тільки в умовах її входження до Єдиного економічного простору з Росією, Білоруссю та Казахстаном. ...Вищим ступенем інтеграції наших країн є створення нового міждержавного союзу Україна — Білорусь — Росія». В уявленні ПСПУ має бути створений

союзний бюджет, система колективної безпеки, яка «стане надійним гарантом суверенітету наших країн. Її важливим елементом буде базування Чорноморського флоту РФ в Криму. ...Ми захищаємо східнослов'янську цивілізацію і канонічне Православ'я»⁴⁷. Зафіксоване на дострокових виборах потрійне зниження рівня її популярності свідчить про кризу цього політичного проекту.

Одним з головних завдань в Програмі Комуністичної партії України визначено «відродження на новій основі союзу рівноправних братніх народів як добровільного об'єднання суверенних соціалістичних держав, входження до якого відповідає найвищим інтересам народу України»⁴⁸. КПУ послідовно дотримується антизахідної і проросійської політики, хоча, на фоні ПСПУ, демонструє деяку стриманість. Скажімо, її лідер у свої президентській передвиборчій програмі 1999 р., крім фірмових гасел — «Україна залишиться позаблоковою миролюбною державою, не буде членом НАТО, буде підтримувати і розвивати європейські і світові ініціативи, спрямовані на недопущення формування однополюсного світу, ... створення Союзу суверенних держав братніх народів, динамічний розвиток відносин із Росією, Білоруссю, визнання їх стратегічними союзниками, створення єдиного економічного простору», він висловив прагнення «до вступу в усі світові й європейські об'єднання, якщо це сприятиме підвищенню авторитету держави, зміцненню її економічного потенціалу»⁴⁹. Вже у 2004 р. в подібній програмі він закликав встановити державну монополію на зовнішню торгівлю, «нейтралітет України із захистом своїх зовнішніх інтересів, співробітництво з міжнародними союзами і об'єднаннями держав з метою розвитку взаємовигідних відносин; налагодження довгострокових торговельних зв'язків з Росією, Білоруссю, Молдовою та іншими країнами СНД, забезпечення повномасштабного функціонування угод в рамках Єдиного економічного простору, подальше поглиблення взаємовигідної інтеграції; збереження позаблокового статусу України, неприпустимість вступу її до НАТО»⁵⁰.

Саме зовнішньополітичні гасла КПУ реально зближують її з Партією регіонів. Власні ресурси впливу на зовнішню політику України та розгортання власної міжнародної активності у комуністів практично відсутні. Їх участь в Союзі комуністичних партій пострадянських країн (СКП-КПСС) безумовно підтверджують та дещо деталізують їх геостратегічні погляди — протидія імперіалізму, боротьба з антикомунізмом, сподівання на відновлення

пролетарського руху на теренах колишнього СРСР. З огляду на українські реалії, розрахунки є не тільки реалістичними, а й адекватними. Якщо ж серйозно ставитися до такого підходу, що антикомунізм та буржуазний націоналізм «тісно пов'язані з русофобією, головною метою якої є руйнація російської держави»⁵¹, то це взагалі веде до участі в грі, яка не має жодного стосунку до національних інтересів власної держави, як і до реальної політики. КПУ фактично апелює до абстрактної Росії, сторониться взаємодії з Кремлем. Водночас, партія виявляється нездатною поєднати свої ідеологічні постулати з патріотизмом, як це зробила Компартія Російської Федерації. На етапі відносно розвиненої багатопартійності у 1998 р. КПУ утримувала високий рівень популярності, закликаючи повернути «Трудящим — радянську владу! Суспільству — соціалізм! Україні — добровільний союз рівноправних братніх народів!». Тодішня передвиборча програма передбачала створення нової добровільної спільності — Союзу рівноправних братніх народів, захист вітчизняного виробника «від закордонних інтервентів»⁵². За чотири роки в подібній програмі комуністи констатували згубність «нав'язаного Заходом політичного курсу, який проводить нинішній правлячий режим», ...зростання загрози «встановлення авторитарної диктатури, втрати Україною незалежності», обіцяли «процвітання України в рівноправному союзі братерських народів суверенних держав». Висувалися завдання: «підпорядкування зовнішньої політики національним інтересам України, розширення співробітництва з країнами СНД, найближчими сусідами, іншими державами світу. Росія і Білорусь — наші економічні партнери, політичні союзники й історичні побратими. В союзі з ними має бути і Україна; позбавимося диктату і «послуг» американської адміністрації, Міжнародного валютного фонду, інших фінансово-політичних срутів»⁵³. Ще раз зазначимо, що зміст програм такої опозиційної сили не може розглядатися як чинник формування реального політичного курсу. Позитивна складова тут є не тільки несистемною, але й абсолютно недостатньою. І справа не тільки в цілеспрямованості на досить специфічний електорат, а в неготовності критично осмислювати нові геополітичні реалії і концентруватися на проблемах власної держави.

Її передвиборчі програми як 2006-го, так і 2007-го рр. видаються дуже ідеологізованими, орієнтованими на виконання передовсім електоральних завдань. У першій з них зазначається: «Не допустимо реабілітації фашистських головорізів ОУН–УПА.

Російській мові надамо статусу другої державної. Не допустимо знищення канонічного православ'я. Сусід ближчий від заокеанського «родича». Не допустимо втягування України до агресивного блоку НАТО. Зміцнимо дружні зв'язки з Російською Федерацією, Республікою Білорусь та іншими країнами СНД, наповнимо реальним змістом Угоди про Єдиний економічний простір»⁵⁴. У другій декларується «Зміна зовнішньополітичного курсу в інтересах народу. Нова редакція Конституції визначить позаблоковий, нейтральний статус України. Членству в НАТО — ні! Входження в міжнародні політичні та економічні організації та участь в інтеграційних процесах здійснюватиметься лише в національних інтересах України, на вигідних для неї умовах та на підставі волевиявлення громадян на всеукраїнському референдумі. Будуть забезпечені оптимальні умови для розвитку взаємовигідного політичного і економічного співробітництва з Росією, Білоруссю, Казахстаном та іншими державами СНД. Україна ввійде в Єдиний економічний простір. Негайне проведення Всеукраїнського референдуму щодо доцільності вступу країни в НАТО, недовіри Президентові В.Ющенку, надання російській мові статусу другої державної»⁵⁵. Як бачимо, пріоритети комуністів і дійсно актуальні міжнародні проблеми, які має вирішувати Україна, дедалі більше розходяться. Дещо змістовнішим видається таке формулювання позиції КПУ з ключового питання зовнішньої політики: «до Європи ми підемо рука об руку з нашими братами — слов'янськими народами в Єдиному економічному просторі, як рівні партнери, а не як жалюгідні прохачі. Це й є справжня демократія і державний суверенітет!»⁵⁶. Детальніше бачення КПУ засад та пріоритетів зовнішньої політики України міститься в партійному проекті Конституції. В цьому документі, зокрема, зазначено, що «на території України не допускається розташування іноземних військових баз та формувань»⁵⁷. В окремій статті зазначається: «Україна урочисто проголошує, що вона є постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується неядерних принципів: не приймати, не виробляти, не набувати і не розміщувати на своїй території ядерної зброї». Цікавим доповненням до цього є така пацифістська конституційна теза про те, що Україна «відкидає війну як засіб вирішення міжнародних суперечок, виступає за врегулювання їх виключно мирними засобами. Україні заборонено пропаганду і підготовку війни, а також будь-яку іншу діяльність, спрямовану на порушення мирних відносин між народами».

Головні цілі і принципи зовнішньої політики України в уявленні комуністів видаються гранично загально: «зміцнення миру і міжнародної безпеки; здійснення і захист основних прав і свобод людини; забезпечення соціального прогресу і підвищення рівня життя людей в умовах вільного розвитку». Відносини з ключовими партнерами мають такий вигляд: «активна участь у загальноєвропейських процесах і європейських структурах, ...поглиблення всебічного співробітництва з Росією та іншими членами Співдружності Незалежних Держав, з якими народ України пов'язує багатовікова спільна доля»⁵⁸. Доводиться констатувати, що відірваність від життя сягає критичної межі. Фундаментальною проблемою комуністів є те, що вони не в змозі запропонувати власний варіант патріотизму. Їх система цінностей виявляється несумісною з ідеєю повноцінної державної незалежності. Антизахідництва, як це спостерігаємо і в російських комуністів, в українському випадку недостатньо. Більше того, такі чинники, як Росія, СНД, братні східнослов'янські народи, канонічне православ'я, реально існують у зовсім іншому вигляді та відіграють суттєво чи зовсім іншу роль, ніж це присутнє в доктрині КПУ.

На фоні решти політичних сил позиція соціалістів у питаннях зовнішньої політики видається обережною і компромісною. Значною мірою це пов'язано з еволюцією розуміння національних інтересів, переходом від переважної підтримки реінтеграційних проєктів, що їх активно впроваджували у 90-ті роки ліві сили, представлені у Верховній Раді, до пошуку власного варіанта реалізації європейського вибору⁵⁹. Так, Олександр Мороз у 1999 р. у виборчій президентській програмі обмежився таким формулюванням: «Зовнішньополітичний курс України буде цивілізованим, передбачуваним. Ініціюватиму створення дієвого механізму безпеки і співробітництва в Європі та світі»⁶⁰. Передвиборча програма СПУ на виборах до Верховної Ради 2002 р., крім окремих проєкційністських тез, загалом оминає міжнародну проблематику. Помітний крок до нових пріоритетів було зроблено у 2004 р., коли лідер соціалістів у своїй передвиборчій програмі декларував «позаблоковий статус України, здійснення проукраїнського зовнішньополітичного курсу, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин із сусідами, найперше — Росією та Європейським Союзом... Моя мета — добробут кожної сім'ї, сильна, демократична, суверенна держава. Таким бачу демократичний соціалізм і європейський вибір України». Переважно для традиційного електорату

соціалістів були призначені вимоги «повернення в Україну її громадян, захист прав співвітчизників, що тимчасово знаходяться за кордоном; ... негайне виведення українських військових з Іраку»⁶¹.

2006 р. на парламентські вибори СПУ йшла з суттєво оновленою програмою і гаслом «Збудуємо Європу в Україні». В програмі зафіксовано: «Ставлення до НАТО буде визначатися народом тільки на Всеукраїнському референдумі. Ми за добросусідські взаємовигідні відносини з Росією та іншими країнами. Мета соціалістів — соціальна справедливість, добробут кожної сім'ї, сильна, демократична, суверенна держава. Таким бачимо демократичний соціалізм і європейський вибір України»⁶². Соціалісти докладали значних зусиль, аби стати повноправними членами Соцінтерну. Водночас, вони були змушені реагувати на те, що не мали надійних партнерів у Росії та інших країнах «близького зарубіжжя». За цих умов їх зближення з помаранчевими політичними силами видавалося логічним, тоді як подальший перехід до іншого табору — фактичним відходом від курсу, який розроблявся останні роки. Втрата орієнтирів може пояснити граничну абстрактність зовнішньополітичної частини передвиборчої програми 2007 р. У ній зазначено, що партія забезпечуватиме «Нормалізацію стосунків з Російською Федерацією та Європейським Союзом. Позаблоковий статус України»⁶³. В агітаційній брошурі «Програма Соціалістичної партії України — 2007» знайдемо абзац під назвою «Європейський вибір і нормалізація відносин з сусідніми країнами» такого змісту: «Українські соціалісти як повноправні учасники міжнародного об'єднання всіх соціалістичних партій — Соцінтерну — ведуть Україну до побудови демократії європейського типу. Саме тепер прийнято пакет законопроектів для вступу України до Світової організації торгівлі. Водночас, соціалісти виступають за розвиток нормальних відносин з Росією та іншими нашими сусідами»⁶⁴.

Голова Верховної Ради України підкреслив, що однією з причин проведення дострокових виборів є «необхідність задоволення інтересів «супердержав», оскільки присутність у парламенті комуністів і соціалістів не дозволить втягнути Україну до НАТО. Тому необхідно переформатувати коаліцію». О.Мороз нагадав, що переважна більшість населення проти вступу до Альянсу. «Ми повинні відстоювати позаблоковий статус України», — заявив він, зазначивши, що така позиція буде «абсолютно нормально сприйнята в Європі і світі» і дозволить зекономити значні бюджетні кошти»⁶⁵.

Пріоритети зовнішньої політики в програмі Партії регіонів мають такий вигляд: «Домінантою української зовнішньої політики має стати зміцнення та розгортання європейського потенціалу країни, інтенсифікація процесів євроінтеграції. При цьому історична та культурна близькість України та Росії обумовлюють роль нашої держави як найближчого стратегічного партнера Російської Федерації на Заході, зацікавленого у спільному входженні наших країн до сучасного європейського економічного та культурного простору. Важливу роль у зміцненні міжнародної позиції України повинні відігравати збалансовані і довірливі відносини стратегічного партнерства із провідним світовим лідером — Сполученими Штатами Америки. Партія намагається підвищити роль та рівень участі України у Вишеградській «четвірці», ГУУАМ, Балто-Чорноморській організації з економічної співпраці та інших перспективних формах регіональної координації та кооперації. Центральноевропейський і балто-чорноморський напрями зовнішньої політики — основні вектори реалізації Україною власного потенціалу регіонального лідера.

Стратегія економічного розвитку України, розроблена Партією регіонів, закликає враховувати вплив сучасних глобальних процесів і необхідність адаптації не тільки до викликів відкритості, що зростає, а й до можливостей отримання переваг від участі у наднаціональних ринках, міжнародних регіональних спільнотах. У Стратегії наголошується на винятковій важливості обстоювання країною своїх національних інтересів: «Україна повинна припинити бути державою з суверенітетом, що керується ззовні. У міжнародному контексті країна має стати повноцінним глобальним гравцем: її доля — на відміну від нинішнього стану — не має визначатися факторами нестійкої рівноваги у відносинах США, Росії та ЄС. Україна може і повинна відбутися як повноцінний суб'єкт політично значущих рішень. Твердим орієнтиром структурно-інноваційних змін для України мають стати європейські стандарти і євроатлантичні цивілізаційні цінності з врахуванням нерозривного зв'язку з Росією»⁶⁶.

На виборах 2002 р. Блок «За єдину Україну» до якого входила Партія регіонів, обіцяв «сприяти комплексній євроінтеграції України, зміцненню зв'язків з країнами СНД». Одним з гасел компанії було «Єдина Україна — в Єдину Європу!». Далі було заявлено: «Україна — європейська країна за геополітичним розташуванням і культурними традиціями. Її майбутнє нерозривно зв'язано

з Європою. Потенціал українського народу може розкритися тільки через творче освоєння цінностей європейської культури і світової цивілізації. Ми бачимо Україну центром регіональної економічної інтеграції. Наш блок виступає за гармонізацію зовнішньої політики України, за наповнення новим змістом стосунків з Росією та країнами СНД, нарощування української зовнішньополітичної, економічної та гуманітарної присутності в Європі і світі. Ми за участь України в міжнародній коаліції боротьби з тероризмом, формування міжнародної системи захисту демократичних цінностей, активне протистояння екстремізму та нетерпимості»⁶⁷. В програмі кандидата на посаду Президента Віктора Януковича у 2004 р. так само містилися багатовекторні орієнтири: «участь України у світових та регіональних інтеграційних процесах, євроінтеграційний поступ, співробітництво з Російською Федерацією та іншими державами, які є нашими традиційними партнерами, будуть поглиблені, підпорядковані національним інтересам, зміцненню нашої держави»⁶⁸. Надалі, розвиваючи такий підхід, Партія регіонів демонструє готовність відійти від орієнтації переважно на Росію у міжнародних справах при тому, що модель розвитку країни, яку пропагують регіонали, по суті, є модифікацією російської. Міжнародній спільноті загалом пропонувався збалансований підхід до співпраці на східному та західному векторах, для внутрішнього вжитку широко застосовувалися антизахідницькі гасла. Значно активізувалася діяльність, спрямована на перегляд законодавчої бази зовнішньої політики. Особливо це стосується питань співробітництва з НАТО. Непримиренні антизахідники з-поміж регіоналів тут діяли паралельно з комуністами.

На парламентських виборах 2006 р. Партія регіонів зробила широкий крок назустріч своїм виборцям, хоча й зберегла поле для маневрування, задекларувавши наступне: «Проведення політики добросусідства з усіма державами, які мають спільні кордони з Україною. Практичними справами, а не гаслами планомірно вести Україну до європейської інтеграції, за умов захисту національних інтересів України. Підтримка позаблокового статусу України. Проведення референдуму з питання вступу до НАТО»⁶⁹. Ще виразніше бажання врахувати уподобання мешканців східної та південної частини країни бачимо в програмі на позачергових виборах 2007 р.: «На зовнішньополітичній арені ми виступаємо за політику відкритості та добросусідства, за збереження позаблокового статусу України. Питання про вступ України до НАТО може

вирішуватися тільки на основі результатів всенародного референдуму. Членство в Європейському Союзі або Світовій організації торгівлі — не самоціль, а засіб підвищення добробуту наших громадян, розширення можливостей вітчизняної економіки, науки і освіти. Ми забезпечимо збалансовану зовнішню політику, де Східний (Росія та країни Сходу) і Західний (країни ЄС та США) напрями однаково значущі. Ми надаємо важливого значення участі України в ЄЕП, що розширить наші можливості у взаємному обміні товарами, капіталами й послугами на євразійському ринку»⁷⁰. Численні спроби фракції Партії регіонів у Верховній Раді законодавчо закріпити позаблоковий статус України знайшли втілення у проекті змін до Конституції. Партія регіонів пропонує викласти Ст. 18 в такій редакції: «Україна є позаблоковою державою і не може брати участь у створенні чи приєднуватися до військових союзів. Участь України у економічних союзах можлива тільки за рішенням всеукраїнського референдуму»⁷¹.

У програмі НСНУ, затвердженій у березні 2005 р., фактично відразу після президентських виборів, проголошено «формування активної зовнішньої стратегії, яка дозволить використовувати світові ресурси розвитку на користь нашої держави та впливати на світові процеси. Ми доб'ємося того, що Україну сприйматимуть як регіонального лідера, рівноправного партнера; навівши порядок у «власному домі», ми ствердимось як рівноправний впливовий член європейської спільноти; Україна побудує конструктивні взаємини з об'єднаною Європою, Росією, США та іншими державами». Характерно, що НАТО в програмі навіть не згадується, натомість означена мета «забезпечення поступової інтеграції до європейських структур колективної безпеки»⁷². В програмі зазначено: «Зовнішній політиці — національний інтерес! Основним напрямом зовнішньої політики України залишатиметься інтеграція до європейських структур. Наші пріоритети — забезпечення політичних, економічних інтересів держави, захист наших громадян за кордоном, просування вітчизняних товарів на світові ринки, залучення інвестицій, утвердження досягнень України за кордоном. У 2006 році ми завершимо вступ України до СОТ, гарантуючи інтереси держави та вітчизняного виробника. Статус асоційованого члена ЄС Україна отримає у максимально стислі терміни»⁷³. Оптимізм чи романтизм, розбурханий «помаранчевою революцією», очевидно, пішов на спад.

Ще більш прагматичною чи то реалістичною, з огляду на політичні реалії та суспільні настрої, видається передвиборча програма

2007 р. Блоку НУ-НС: «Завершимо вступ України до СОТ, що принесе додаткові 25 млрд грн до державного бюджету протягом 5 років. Створимо зону вільної торгівлі і спростимо візовий режим із Європейським Союзом. Зменшимо енергетичну залежність країни через нові технології, диверсифікацію імпорту енергоносіїв, використання альтернативних джерел енергії». Із країнами, де працюють громадяни України, будуть укладені угоди про захист їх соціальних і трудових прав. Створимо окремих візовий режим для мешканців прикордонних територій у рамках транскордонного співробітництва»⁷⁴. Предмет для полеміки з опонентами тут знайти важко. Якою мірою така поміркованість є наслідком прагнення розширити електоральну підтримку, підготуватися до коаліційних переговорів, а якою — реальна корекція підходу до зовнішньополітичних проблем, вирахувати важко. Але є підстави стверджувати, що присутні і те, і інше. Питання про вступ до НАТО доводиться відкладати з очевидних об'єктивних причин. Так само доводиться констатувати, що Президент Ющенко і його політична команда змушені шукати нову стратегію та лінію поведінки щодо Росії.

У передвиборчій програмі БЮТ 2002 р., коли блок вперше брав участь у парламентських виборах, стверджується, що у зовнішньополітичній сфері існує «Головний конфлікт: між потужними потенційними можливостями України та її низьким статусом на міжнародній арені». Завдання формулювалися так: «Визначимо чіткі національні пріоритети України, знімемо принизливе питання: з ким ми? Зовнішня політика буде здійснюватися в ім'я своєї нації, на основі мирних рівноправних стосунків з усіма державами, з якими Україна має спільні інтереси. Зробимо інтелект нації та інформаційні ресурси досконалою зброєю України в конкуренції за гідне місце в світі. Максимально використаємо транзитні можливості України. Транзитні системи залишимо в державній власності як головний фактор посилення позицій України в світі»⁷⁵. Блок однозначно позиціонувався як патріотична сила, проте фактично ухилився від визначення геополітичних пріоритетів країни, зберігаючи найширші можливості для залучення прихильників. Загалом це відповідало програмі Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», утвореного у 1999 р., для якого, порівняно з іншими провідними партіями, були характерні намагання протиставити «векторному» підходу у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів україноцентризм. Його органічними складовими

є спокійніше ставлення до інтеграційних проєктів як євразійських, так і європейських, більша увага до опори на власні сили, елементи протекціонізму. Так само в цьому є пояснення відносно меншої питомої ваги міжнародної проблематики.

У Програмних засадах партії «Батьківщина», (фактично у новій редакції партійної програми), опрацьованій на старті президентських виборів 2004 р., зазначено, що це — «всенародна, патріотична, центристська партія. Це партія нової суспільної ідеології, що органічно поєднує соціальну солідарність із захистом індивідуальних прав і свобод людини. Партія тих, хто виступає за побудову незалежної і суверенної держави, громадянського, економічно і духовно здорового суспільства, за справедливість та соціальний захист громадян». У сфері зовнішньої політики і оборони принципові позиції партії полягають у пріоритетному й ефективному забезпеченні захисту стратегічних національних інтересів і безпеки України: економічної, інформаційної, екологічної. Вона виступає за проведення дієвої політики міжнародної інтеграції в європейські і світові структури, рівноправного співробітництва як на глобальному, так і регіональному рівнях. Головна мета такої політики — захист суверенної державності, національних інтересів і успішний конкурентноздатний розвиток країни. Партія виступає за послідовну й ефективну політику економізації всієї зовнішньополітичної діяльності, за використання в міжнародних стосунках фактора транзитних можливостей України з метою посилення її геополітичних позицій у світі. Важливою передумовою забезпечення незалежності країни, її здатності проводити самостійну зовнішню і внутрішню політику повинна бути наявність в Україні сучасних Збройних сил»⁷⁶.

У 2006 р. до передвиборчої програми були включені такі положення: «Гармонійна зовнішня політика. Визначимо чіткі національні пріоритети України та захистимо їх на всіх рівнях. Зовнішня політика буде здійснюватися в ім'я своєї нації, на основі мирних, рівноправних, взаємовигідних, економічних стосунків з усіма державами, з якими Україна має спільні інтереси»⁷⁷. Конкретика, відповіді на принципові питання, щодо яких, починаючи з 2004 р., точаться гострі дискусії, в програмі відсутні. За півтора роки під дострокові парламентські вибори БЮТ висунув нову амбітну програму «Український прорив», яка вже за своєю формою дозволяла оминати гострі кути української зовнішньої політики. Увага тут концентрується на окремих важливих напрямках

зовнішньоекономічної стратегії: «Україна — велика транзитна держава, можливості якої сьогодні не використовуються і на 10 відсотків. Українські дороги, українські залізниці повинні стати відомими світові як найоптимальніший і найвигідніший транзитний коридор... З метою реалізації Транзитного прориву ми повинні забезпечити умови для державно-приватного партнерства у створенні основних транзитних автомобільних коридорів, забезпечити безпеку транспортних коридорів, побудувати нові нафто- і газогони з метою створення альтернативних шляхів енергопостачання України, лібералізувати транзитний режим для пасажирів та товарів. ...З метою здійснення Енергоефективного прориву ми пропонуємо побудувати транзитний газопровід «Одеса — Броди — Плоцьк (Гданськ), побудувати транзитний газопровід «Каспійський басейн — Україна» через Азербайджан, Грузію та Чорне море»⁷⁸.

Детальніше актуальна позиція БЮТ з питань міжнародної політики викладена в спеціальному розділі «Україна в глобальному світі» в повному варіанті програми «Український прорив», оприлюдненому напередодні позачергових парламентських виборів. У документі, зокрема, зазначено: «Кінцевою метою зовнішньої політики України повинна стати повноцінна інтеграція країни у світове співтовариство з метою забезпечення гідного й рівноправного становища громадян України у світі». Далі констатується: «Державний суверенітет, самостійність і цілісність України є цінностями, що не підлягають ревізії. Виходячи з цього, жоден уряд не може вдаватися до дій, спрямованих на обмеження суверенітету України. Жодна політична сила не може робити кроки, спрямовані на розкол державної цілісності нашої країни. При цьому не можна ставити за завдання американізацію або русифікацію України як держави. Суверенітет України повинен відповідати інтересам усіх громадян країни, незалежно від їх національної, культурно-мовної або релігійної ідентичності. ...вступ до військово-політичних блоків, у яких частина функцій щодо забезпечення державної безпеки й прийняття зовнішньополітичних рішень делегується наднаціональним органам управління, не може відбуватися інакше, ніж шляхом волевиявлення народу на референдумі»⁷⁹.

У програмі досить відверто, що не властиво більшості подібних документів, викладена позиція БЮТ щодо ключових питань геополітичного самовизначення держави: «Україна має європейське покликання. Ми продовжимо працювати для нашої стратегіч-

ної мети — стати членом Європейського Союзу. ...БІОТ розуміє переваги євроатлантичної інтеграції України. Але реальністю є і те, що питання членства в НАТО не є нагальним для більшості людей. Існує великий рівень антипатії до НАТО, особливо на Сході та Півдні України. ...Вступ України до НАТО може відбутися не раніше, ніж більшість населення України зрозуміє переваги членства в цій організації порівняно з позаблоковим статусом або приєднанням до Ташкентського пакту. Питання про вступ до НАТО буде вирішуватися винятково на референдумі. Але до того має тривати робота з модернізації Збройних сил України та реалізації Плану дій. Критерієм успішності євроатлантичної інтеграції має стати прогрес у запровадженні високих стандартів підзвітності, прозорості і громадського демократичного контролю у практику державних інститутів, зокрема Збройних сил, безпекових та правоохоронних органів.

Відносини з Росією — занадто важливі для безпеки та процвітання всіх нас, щоб розвивати їх ситуативно. Ми переглянемо наші відносини з Росією на підставі взаємоповаги та взаємного співробітництва. Росія — важливий стратегічний економічний партнер, і економічні й культурні зв'язки будуть заохочені й розвинені. Сьогодні стратегічне завдання, яке стоїть перед лідерами Росії та України, полягає у тому, аби гарантувати, щоб поточні зміни продовжувалися належним, мирним і, що найголовніше, взаємовигідним чином. Гри в піддавки не буде. Росії та Україні потрібно знайти схожу практичну покрокову схему покращання тих особливих зв'язків, які існують між росіянами та українцями. Сьогодні жодна держава не може накладати вето на європейське майбутнє будь-якої іншої держави. Якщо лідери Росії та України зможуть застосувати таке розуміння до управління двосторонніми відносинами, як би важко це іноді не здавалося, ми забезпечимо нову основу близьких відносин, які матеріально і духовно збагатять народи наших країн. ... Справді, історичні та культурні зв'язки з нашим сусідом означають, що ми ніколи не зможемо повернутися спиною до Росії. Ці зв'язки разом зі здоровими, прозорими торговельними угодами мають стати наріжним каменем наших відносин, які б втілювали нашу взаємну довіру та повагу». Важливим є й такий аспект: «Ми вважаємо обов'язком України допомогти у процесі інституціоналізації ролі Росії в Європі, оскільки більша визначеність у цьому відношенні допоможе принести більше впевненості та стабільності у російсько-українські відносини»⁸⁰.

Поза виборами питання зовнішньої політики не є пріоритетними для більшості громадян. Фактично вони знаходяться на периферії їх уваги. Так, серед проблем, які є найактуальнішими, найвище — на восьмій позиції з 17,9% підтримки знаходиться «приєднання України до союзу Росії та Білорусії». Вступ до ЄС п'ятнадцятий за рейтингом з 6,4% підтримки, вступ до СОТ — шістнадцятий (5,5%), інтеграція до ЄЕП — двадцять перша (2,9%), вступ до НАТО — двадцять третій (1,7%)⁸¹. За цих умов безпосереднє використання цієї проблематики, тим більше ставка на неї як на головну, таку, що виокремлює партію серед інших, не є ефективним. Але, водночас, є підстави констатувати, що кращі шанси на успіх мали ті, хто декларував готовність врахувати різноманітні, навіть протилежні інтереси різних груп виборців. Дві політичні сили, які досягли найбільшого успіху на виборах 2006 та 2007 рр., — Партія регіонів та БЮТ, — фактично пропонували двовекторну зовнішню політику і ухилялися від зазначення конкретних амбітних цілей, тобто виявляли обережність і більшу збалансованість, ніж це мало б бути з огляду на пріоритети їх виборців.

Розділ IV Коаліційні програми: спроби вироблення узгодженого підходу

Позиції НСНУ, БЮТ, Партії регіонів та СПУ з питань зовнішньої політики не вважаються такими, що унеможливають їх узгоджені дії. Збіги та незбіги у підходах на векторі демократичності мають іншу дислокацію, і саме це створює основні труднощі у створенні коаліцій. Однак після виборів 2006 р. питання зовнішньої політики в процесі переговорів між переможцями мали велике значення. Тим більше, що доводиться враховувати позицію Президента, який зберігає переважний вплив на цей сегмент державної політики. У Зверненні Президента України до Верховної Ради у лютому 2006 р. В.Ющенко наголосив на необхідності «навчитися об'єднуватися і формувати консолідовану позицію чи то у зовнішніх відносинах, чи то перед загрозами економічних та політичних криз» і «забезпечити взаємодоповнення зовнішньої та внутрішньої політик»⁸². Уже на завершальному етапі підготовки коаліційної угоди між БЮТ, «Нашою Україною» та СПУ він наголошував, що питання європейської та євроатлантичної інтеграції України є для нього принципово важливими.

Це накладалося на наявність потужної опозиції і необхідності шукати політичних союзників. Конкретика переговорів, які вів НСНУ з Партією регіонів щодо створення широкої коаліції, невідома. Проте легко припустити, що в цьому форматі питання про НАТО виносилося за дужки. Таким чином, під час коаліційних переговорів стало очевидним, що президентська зовнішньополітична програма не мала шансів знайти повну підтримку коаліції політичних сил будь-якої конфігурації. Питання про НАТО стало предметом дискусій у «помаранчевому таборі». БЮТ виявив обережність щодо кінцевої мети євроатлантичної інтеграції передовсім з прагматичних внутрішньополітичних міркувань — низької популярності цієї ідеї серед громадян, у тому числі серед їх наявного та вірогідного електорату. СПУ фактично готова підтримати розвиток співпраці, але не вступ до Альянсу. Звичайно, не суперечності щодо змісту зовнішньої політики зруйнували «помаранчеву» коаліцію.

Уже перший «помаранчевий» уряд, утворений після перемоги Віктора Ющенка на президентських виборах, мав програму, що враховувала щонайменше позицію Президента та Прем'єр-міністра Юлії Тимошенко. У Програмі діяльності Кабінету Міністрів «Назустріч людям» зазначалося: «Уряд розглядає свою міжнародну діяльність як важливий інструмент підтримки внутрішніх політичних та економічних реформ, забезпечення гідного місця України в системі міжнародних відносин. Основною метою є захист національних інтересів України та прав співвітчизників за кордоном. Європейська інтеграція стане пріоритетом міжнародної діяльності Уряду. Уряд перейде від декларативності до конкретних кроків, які виведуть взаємини з ЄС на рівень перспективи членства. Буде прискорено процес входження України до світової економічної системи. Це забезпечить сталий розвиток та підвищення ефективності національної економіки»⁸³. Характерно, що у переліку цілей у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції з чотирнадцяти пунктів тільки два стосувалися НАТО. Ці пункти здавалися дуже скромними, а фактично — суто формальними: «активізувати дипломатичні зусилля у сфері співробітництва з країнами Європи та Північної Америки з метою поглиблення євроатлантичної інтеграції України; продовжувати участь у заходах в рамках програми «Партнерство заради миру» та Ради євроатлантичного партнерства». Це уявляється особливо симптоматично на фоні планів «ухвалити оновлену Національну стратегію

європейської інтеграції України; створити засадничу базу для набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі та сформувати в суспільстві стійку проєвропейську більшість» і вирішити чимало конкретних питань щодо зближення з ЄС⁸⁴.

Зміст програми свідчить, що готової стратегії на східному векторі не існувало і найраціональнішим було зосередитися на тактичних кроках, пошуку можливостей. Концентровано це викладено в таких пунктах: «Здійснити комплекс заходів щодо закріплення провідної ролі України в транзиті енергоносіїв з Російської Федерації та інших країн СНД до країн ЄС; активізувати діяльність щодо створення ефективних транспортних коридорів і співпрацю з ЄС та окремими європейськими країнами щодо реалізації проєктів транс'європейських транспортних коридорів; ...забезпечити функціонування зони вільної торгівлі без вилучень та обмежень; визначити ступінь співробітництва України в рамках Єдиного економічного простору; оптимізувати участь України в СНД з урахуванням пріоритетів зовнішньої політики»⁸⁵. Загалом зовнішньополітична частина програми показувалася досить стриманою і реалістичною. Вона не увібрала в себе вплив «помаранчевої революції», адекватно враховувала як настрої міжнародних партнерів, так і внутрішню ситуацію і була орієнтована на здобуття широкої громадської підтримки. Але при цьому драматична доля уряду Юлії Тимошенко і загальне ускладнення суспільно-політичної ситуації не забезпечили спадковості. Надалі узгодження позицій учасників коаліційних переговорів велося фактично з чистого аркуша.

На старті цього процесу Глава держави мав підстави сподіватися на реалізацію власного бачення зовнішньополітичних пріоритетів. Виступаючи на відкритті першої сесії Верховної Ради України V скликання, Віктор Ющенко зазначив: «Завдяки дійовій зовнішній політиці наша держава відкрила нову перспективу відносин з Європейським Союзом, запропонувала — по суті і за вимогами часу — формулу рівноправних і взаємовигідних відносин з Російською Федерацією, відновила стратегічне партнерство зі Сполученими Штатами Америки. Київ постав як новий центр геополітичної думки, переконання і регіонального лідерства». Далі він наголосив, що «Президент і надалі дбатиме про здійснення активної і послідовної зовнішньої політики та гарантування безпеки держави. ...зовнішньополітичний курс України залишається не лише незмінним, але й незворотним». Утім, очевидно зважаючи

на результати попереднього обговорення положень коаліційної угоди, він не торкнувся найбільш гострих та принципових питань, зазначивши лише, що «широка міжнародна підтримка ініціативи зі створення Спільноти Демократичного Вибору, відродження та організаційне утворення ГУУАМ, прогрес у реалізації плану Придністровського врегулювання, поряд із комплексом інших зрушень, свідчать про зміцнення статусу України як держави, яка втілює ініціативну, зважену і результативну зовнішню політику»⁸⁶.

В Угоді про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді V скликання, яка так і не набула чинності, гострі питання зовнішньої політики НСНУ, БЮТ та СПУ були після тривалих переговорів узгоджені. У першому розділі Програми «Засади внутрішньої та зовнішньої політики», яка є складовою проекту угоди, зафіксовані такі завдання: 1. Досягнення повноправного членства в Європейському Союзі. 2. Взаємовигідна співпраця з НАТО. 3. Ухвалення рішення про вступ України до НАТО за наслідками всеукраїнського референдуму. 4. Збереження та зміцнення рівноправних та добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами. 5. Зміцнення лідерських позицій України в Східноєвропейсько-Чорноморському регіоні. 6. Забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету і безпеки, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних, торговельно-економічних, науково-технічних, культурних та інших інтересів, а також законних прав громадян України та її юридичних осіб за кордоном»⁸⁷.

Далі в документі «стратегічними завданнями визначено набуття членства у Європейському Союзі та забезпечення енергетичної незалежності України. Пріоритетними завданнями є набуття членства України в СОТ, започаткування переговорів з ЄС про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС, а також взаємовигідна співпраця з НАТО. Вступ в НАТО — за результатами всеукраїнського референдуму. Завданнями Кабінету Міністрів визначені: завершення процесу набуття членства у Світовій організації торгівлі до кінця 2006 р.; розробка та впровадження стратегічної програми адаптації та реалізації потенціалу членства України в СОТ, яка передбачатиме заходи щодо застосування інструментів СОТ для захисту інтересів українських виробників на зовнішніх та внутрішніх ринках, заходи щодо адаптації національної економіки до умов членства в СОТ; послідовне здійснення переговорного

процесу щодо входження до Єдиного економічного простору на засадах створення повноцінної зони вільної торгівлі без обмежень і вилучень, що діє на принципах СОТ, із першочерговим утворенням міждержавного органу вирішення торговельних суперечок; ведення переговорів щодо поступової лібералізації торговельного режиму у відносинах з ЄС»⁸⁸.

Слід констатувати, що цитований документ, поряд з деклараціями і суто компромісними формулюваннями, містить цілі, які можуть стати спільними для більшості провідних політичних сил, і актуалізовані завдання, які відображають фундаментальні національні інтереси держави. Єдиної виразної «помаранчевої» зовнішньої політики досі не існувало. Створення коаліції союзників по «помаранчевій революції» з детальною програмою дій може бути важливим кроком до формування збалансованого зовнішньополітичного курсу, який матиме широку підтримку і у своїх основних положеннях не стане об'єктом постійних атак опозиції. Відбулося помітне зближення позицій щодо балансу уваги до співпраці з Росією і Заходом, причому в обох випадках посилений акцент на пошуку прагматичних рішень. Те, що стало основою домовленостей між БЮТ, «Нашою Україною» та СПУ, фактично враховує позицію, заявлену і Партією регіонів. Це особливо очевидно, якщо враховувати зовнішньоекономічну частину коаліційних документів та такі аспекти програми реформ, як «формування потужного національного капіталу, активізація ресурсного потенціалу регіонів, розвиток внутрішнього ринку». Загалом, якщо базуватися на партійних документах та офіційних заявах керівників, у питаннях європейської та євроатлантичної інтеграції у БЮТ, СПУ та Партії регіонів більше спільного, тоді як «Наша Україна», фактично партія Президента Віктора Ющенка, демонструвала радикальнішу, орієнтовану на інтеграцію з європейською спільнотою позицію.

В Угоді про створення антикризової коаліції у Верховній Раді V скликання між фракціями Партії регіонів, СПУ та КПУ міжнародній політиці держави присвячено лише кілька рядків. У ній передбачено: «1. Здійснення зовнішньополітичного курсу відповідно до Конституції України, чинного законодавства та загальновідомих принципів і норм міжнародного права. 2. Створення умов для набуття повноправного членства в Європейському Союзі. Завершення робіт зі створення Єдиного економічного простору. 3. Ухвалення рішення про вступ до НАТО виключно за правовими

наслідками всеукраїнського референдуму. 4. Розвиток рівноправних та добросусідських відносин із Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами. 5. Забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом захисту суверенітету і безпеки, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних торговельно-економічних, науково-технічних, культурних та інших інтересів, а також законних прав громадян України та її юридичних осіб за кордоном»⁸⁹. Помітних відмінностей порівняно з «помаранчевою» зовнішньополітичною програмою не спостерігається. Але можна констатувати, що увага до цієї сфери у парламентській більшості була набагато меншою. Серйозні суперечки з окремих зовнішньополітичних питань, які виникли надалі між Президентом, з одного боку, та урядом і Верховною Радою, з іншого, не може бути переконливо пояснена розбіжностями положень, узгоджених провідними політичними силами в різних конфігураціях. Це загалом підтверджується і змістом Універсалу національної єдності, який був підписаний Президентом і керівниками парламентських фракцій Партії регіонів, НСНУ, СПУ та, з застереженнями, КПУ.

В Універсалі підтверджувався європейський вибір України, «незмінність і незворотність зовнішньополітичного курсу України, зокрема на інтеграцію у Європейський Союз». Чотири окремі пункти зафіксували узгоджену позицію стосовно СОТ, ЄС, ЄЄП та НАТО: «Налагодження ефективного економічного співробітництва з усіма зацікавленими зовнішніми партнерами, керуючись інтересами України. Невідкладне прийняття необхідних для вступу до Світової організації торгівлі змін до законодавства та вступ до цієї організації до кінця 2006 року на прийнятних для України умовах. Продовження курсу європейської інтеграції України з перспективою вступу України до Європейського Союзу. Неухильне виконання Плану дій «Україна — ЄС», невідкладний початок переговорів щодо створення зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом. Завершення робіт щодо участі України у діяльності Єдиного економічного простору на принципах різнорівневої та різношвидкісної інтеграції з урахуванням норм і правил Світової організації торгівлі. Створення на першому етапі зони вільної торгівлі без обмежень та вилучень в межах ЄЄП. Взаємовигідна співпраця з НАТО згідно із Законом України «Про основи національної безпеки України» (у редакції, чинній

на дату підписання цього Універсалу). Вирішення питання щодо вступу до НАТО за наслідками референдуму, який проводиться після виконання Україною усіх необхідних для цього процедур»⁹⁰. Підписання цього документа підвело ризику під періодом узгодження позицій між провідними політичними силами в різній конфігурації і пошуку широкого компромісу.

Суперечливість ситуації, що склалася після зміни формату парламентської більшості, адекватно окреслена у виступі Президента В.Ющенка на засіданні Верховної Ради 4 серпня 2006 р. у зв'язку з представленням Віктора Януковича на посаду Прем'єр-міністра. Він, зокрема, запитував: «Який курс нова політична команда може провести? Чи вона може захистити основи національного політичного курсу — як внутрішнього, так і зовнішнього?.. Чому угода про першу коаліцію формувалася більше десяти тижнів? Та тому, що були складні відповіді. Що ми робимо, які цілі, куди йдемо. Починаючи від ставлення до інтеграції, системи колективної безпеки... Ті самі, по суті, питання були і в рамках дискусії з другою коаліцією. Ми билися ...за одне — чи ми будемо мати українську Україну, чи ми витримаємо державницький курс, який добре виписаний, і тим, хто читає Конституцію і закони, ясно і про концепцію інтеграції, і про концепцію безпекової політики... Коли ми говорили про тему колективної безпеки чи інтеграції — знову ж таки ті закони і Конституція, які ми маємо, дають чітку відповідь формулювання і супроводження українського інтересу»⁹¹. Універсал не став основою консолідації, оскільки не була створена широка коаліція, а таким чином і політичний механізм взаємодії Президента і уряду.

Загострення політичної конкуренції позначилося в тому, що зовнішньополітична діяльність втратила цілісність. Практично відразу після формування уряду на чолі з Віктором Януковичем зовнішня політика України стала ареною боротьби політичних сил. Складність проблеми полягала в тому, що політичне протистояння дедалі більше позначалося на діяльності гілок влади. Отже, мали місце як розходження в розумінні зовнішньополітичних пріоритетів, так і класичне прагнення розширення повноважень та утвердження власної провідної ролі у формуванні державної стратегії. Наразі саме остання обставина була головною, що заважало розвинути усе ще дуже слабкі тенденції зближення позицій і формування консенсусу щодо національних інтересів. Остаточний зрив переговорів між «Нашою Україною» та Партією регіонів про

формування широкої коаліції знецінив Універсал і підштовхнув як Президента, так і Партію регіонів до повернення на власні позиції. Під сумнів було поставлено політичний статус ключових міністрів — закордонних справ і оборони, виник ризик дезорієнтації дипломатичних представництв, адже суперечності з елементами прямого протистояння стали характерними для відносин не між владою і опозицією, а всередині самої влади. Закономірно ускладнився процес вироблення якісних рішень, послабився партнерський потенціал країни, були поставлені під сумнів концептуальні засади зовнішньої політики, зафіксовані в державних документах.

Після «помаранчевої революції» склалася чітка ієрархія стратегічних пріоритетів: інтеграція в ЄС і співпраця з Росією. Коли уряд був сформований іншими політичними силами, на практиці почали впроваджуватися нові пріоритети та підходи. Стало очевидним зниження ентузіазму в реалізації реформ, передбачених угодами між Україною і Євросоюзом. У структурі уряду ліквідовано Комітет із питань європейської та євроатлантичної інтеграції, який очолював міністр закордонних справ Борис Тарасюк, прихильник максимально швидкого зближення із Заходом. Координація роботи міністерств, відповідальних за реалізацію планів співпраці з ЄС і НАТО, перейшла безпосередньо до рук Віктора Януковича. Це слугувало сигналом для бюрократії, що важливість відповідних завдань знижувалася. Справді, Прем'єр-міністр уже окреслив свій підхід до євроінтеграції, схильність не поспішати з виконанням всього комплексу зобов'язань і планів, передбачених домовленостями між Україною і ЄС. Сутність його позиції полягала в тому, що тільки тоді, коли економіка, законодавство і рівень життя у країні досягнуть європейських стандартів, постане реальне питання про приєднання до ЄС. Кабінет Міністрів озвучив намір вивести Україну на рівень країн, які претендують на вступ до ЄС, упродовж 10 років. Слід зазначити, що такий підхід більшою мірою відповідає готовності країни, ніж форсований курс, який прагнув реалізувати Віктор Ющенко. До речі, це цілком влаштовує і Брюссель, котрий явно не має наміру на нинішньому етапі обговорювати з Україною перспективи її членства. Але така «економізація» фактично дорівнює приниженню значущості реформ політико-правової сфери і містить реальний ризик зниження рівня відносин та погіршення стратегічних перспектив взаємодії з ЄС. По-іншому уявляється перспектива вступу до СОТ. Тут існує ширше взаєморозуміння різних політичних сил.

Починаючи з осені 2006 р. розпочався новий етап формування опозиційного бачення пріоритетів та першочергових цілей зовнішньої політики. У вересні 2006 р., коли «Наша Україна» тримала своїх представників в уряді та шукала шляхів досягнення усталеного компромісу з антикризовою коаліцією, за ініціативи БЮТ була підготовлена деталізована «Угода про створення парламентської опозиції у Верховній Раді України V скликання». Цей документ, зокрема, передбачав «забезпечення інтеграції України до європейських систем колективної безпеки шляхом набуття повноправного членства в Європейському Союзі; взаємовигідну співпрацю з НАТО; послідовне здійснення переговорного процесу щодо входження до Єдиного економічного простору на засадах створення повноцінної зони вільної торгівлі без обмежень і вилучень, що діє на принципах СОТ, із першочерговим утворенням міждержавного органу вирішення торговельних суперечок; ведення переговорів щодо поступової лібералізації торговельного режиму у відносинах з ЄС»⁹². Значна увага в документі приділена питанням енергетичної безпеки, підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Далі зазначалося, що «Учасники Опозиції підтверджують відданість України її міжнародним зобов'язанням та беруть на себе відповідальність за продовження закріпленого чинним законодавством України зовнішньополітичного курсу, що включає в себе стратегічні цілі європейської інтеграції та ухвалення рішення про вступ України до НАТО за наслідками всеукраїнського референдуму зі збереженням рівноправних і добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами та зміцненням лідерських позицій України в Східноєвропейсько-Чорноморському регіоні. Політика опозиції у сфері зовнішніх зносин полягає в утвердженні і розвитку України як незалежної демократичної держави шляхом забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету і безпеки, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних, торговельно-економічних, науково-технічних, культурних тощо інтересів, а також законних прав громадян України та її юридичних осіб за кордоном». Також передбачалося «поглиблення стратегічного партнерства з Російською Федерацією, Польщею та США на основі загально визнаних принципів міжнародного права; підвищення ефективності використання транзитного потенціалу України шляхом модернізації

і подальшої розбудови національної транспортної мережі та її інтегрування до загальноєвропейської інфраструктури»⁹³.

У лютому 2007 р. уже за участі «Нашої України» була укладена «Угода про об'єднану опозицію». У сфері здійснення зовнішньої політики Угода передбачає: «1. Дотримання зовнішньополітичного курсу, визначеного «Основними напрямами зовнішньої політики України» та Законом України «Про основи національної безпеки»). 2. Досягнення повноправного членства в Європейському Союзі. 3. Взаємовигідна співпраця з НАТО. Набуття повноправного членства в НАТО. Ухвалення рішення про вступ України до НАТО за наслідками всеукраїнського референдуму. 4. Збереження та зміцнення рівноправних і добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами. 5. Зміцнення лідерських позицій України в Східноєвропейсько-Чорноморському регіоні. 6. Забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету і безпеки, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних торговельно-економічних, науково-технічних, культурних та інших інтересів, а також законних прав громадян України та її юридичних осіб за кордоном»⁹⁴. Надалі переважно повторюються пункти, раніше запропоновані БЮТ. Показовою є тільки одна відмінність — амбітніші плани євроатлантичної інтеграції. Пріоритетні завдання сформульовані так: «Завершення процесу набуття членства України в СОТ, започаткування переговорів з ЄС про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС, а також взаємовигідна співпраця з НАТО та набуття повноправного членства в НАТО. Ухвалення рішення про вступ України до НАТО за наслідками всеукраїнського референдуму». Крім того, — «ухвалення нормативних актів і законів України, необхідних для приєднання України до Плану дій щодо набуття членства (ПДЧ) в НАТО та неухильне виконання цього Плану» та «ухвалення Закону України «Про засади зовнішніх зносин», положення якого мають, серед іншого, підтвердити як незмінність курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію, кінцевою метою якого є членство нашої держави у НАТО та ЄС, так і стратегічну важливість розбудови рівноправних і взаємовигідних відносин з Російською Федерацією, Польщею та США»⁹⁵.

Важливим доповненням до документів, що окреслюють розуміння провідними гравцями ключових питань зовнішньої політики, стала стаття Юлії Тимошенко «Стримування Росії», надрукована

в журналі *Foreign Affairs*, № 3 (травень — червень) за 2007 рік. У ній міститься жорстка критика курсу згортання демократії та прагнення Росії домінувати і позначається український підхід до цієї проблеми: «Україна може допомогти Європі і США створити життєздатну структуру, в рамках якої Росії буде забезпечено надійне існування. Нашою долею не має стати становище усіма забутої межової області чи мосту між так званим пострадянським простором «керованої демократії» і реальними демократіями Заходу. Укріплюючи свою незалежність, ми будемо сприяти зміцненню європейського миру та єдності, давати відсіч корумпованому капіталізму і беззаконню, що стали нормою на пострадянському просторі»⁹⁶. Якщо врахувати в комплексі напрацювання БЮТ останнього періоду, то доводиться констатувати, що ця політична сила є лідером з креативності і просунулася далі інших у розробці перспективної зовнішньополітичної стратегії, яка, втім, має бути підтримана системними внутрішніми перетвореннями.

Хронічна політична нестабільність і загострення стосунків між провідними гравцями протягом 2008 р., так само, як і міжнародні події, позначили подальше загострення суперечок навколо питань зовнішньої політики. При цьому стали більш зрозумілими позиції окремих політичних сил на етапі наближення чергового виборчого циклу. Очолювана Володимиром Литвином Народна партія в своїй програмі, ухваленій у новій редакції у листопаді 2007 р., не приділила питанням зовнішньої політики спеціальної уваги. В ній лише декларується «здійснення зовнішньої політики виключно на основі національних інтересів; регулярне використання механізму прямого народовладдя — проведення референдумів з ключових питань внутрішньої та зовнішньої політики»⁹⁷. Але дискусії навколо конфлікту між Грузією та Росією та новий тур неофіційних переговорів навколо формування парламентської коаліції сприяли проясненню зовнішньополітичних пріоритетів Блоку Литвина. Вони, зокрема, полягають у підтримці європейського підходу — «плану Саркозі-Медведева», принципу територіальної цілісності держав — без будь-яких винятків. Крім того, було сформульовано такі позиції: «питання умов перебування Чорноморського флоту на території України врегульовується двосторонніми міжурядовими угодами; після завершення перебування ЧФ на території України не допускається розташування в ній іноземних військових баз; входження України в міжнародні військово-політичні союзи виключно за результатами всеукраїнського ре-

ферендуму»⁹⁸. Володимир Литвин також виявив спокійне негативне ставлення до євроатлантичної інтеграції: «Людам слід дати інформацію для роздумів. І якщо для консолідації держави краще нейтральний статус, то він повинен бути. Якщо не буде внутрішньої стабільності, «милиці» від НАТО нам не допоможуть. НАТО не вирішило внутрішні проблеми жодної країни⁹⁹. Один з найбільш помітних представників Блоку Литвина, народний депутат Сергій Гриневецький, трактує позицію українського керівництва відверто антиросійською, ворожою стратегічному партнеру, адресує йому звинувачення у порушенні Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією¹⁰⁰.

42 з'їзд КПУ, що відбувся у Києві у червні 2008 р., додав радикалізму в позицію цієї політичної сили. У Політичному звіті ЦК стверджується, що намагання підпорядкувати Україну НАТО — це невідворотне погіршення стосунків зі стратегічним партнером та братнім слов'янським сусідом Росією. Вищий форум партії відзначився застосуванням вуличної лексики — «маріонетковий вашингтонський ставленик Ющенко», «відродження режимом Ющенка неонаціоналізму і неонацизму», поєднанням таких оцінок, як антикомунізм та ксенофобія. Пріоритетними цілями були, зокрема, «входження України до Єдиного економічного простору (ЄЕП) з Росією, Білоруссю і Казахстаном; перегляд умов, на яких Україна вступила до СОТ». Лідер комуністів Петро Симоненко заявляє: «Ми виходимо з того, що вступ України в Північноатлантичний альянс суперечить національним інтересам України, перетворює її в недружню, якщо не ворожу, Росії державу». Симптоматично, що він, спираючись на геополітичні аргументи, знаходить різницю між командою Віктора Ющенка та Партією регіонів: «ПроНАТОвський, проамериканський курс відображає істинну сутність ющенківського режиму — антинаціональної влади найреакційніших компрадорських олігархічних і націонал-шовіністичних сил». Лідери збанкрутілого антинародного режиму об'єднують свої зусилля в одному — роздмухуванні антикомуністичної і русофобської істерії»¹⁰¹. Позачерговий з'їзд КПУ, що відбувся у жовтні 2008 р., додав деталей у плани протидії вступу України до НАТО і підтвердив основне завдання у сфері зовнішньої політики — законодавче закріплення позаблоковості¹⁰².

Восени 2008 р. на тлі критичних оцінок політики Росії з боку Президента Віктора Ющенка ще більший проросійський ухил продемонстрував Віктор Янукович. Його пропозиція визнати не-

залежність Абхазії та Південної Осетії видавалася серйозною помилкою, адже дорівнювала відмові від підтримки хоча б частково збалансованого курсу. Надалі він частково нівелював таке враження за рахунок багатовекторної критики дій влади. У вересні в інтерв'ю він завив: «Нам потрібен мир. Україна не має брати участі у чужих війнах. Тому наша позиція проста й зрозуміла: у сфері зовнішньої політики забезпечити Україні статус позаблокової держави. Спроби нинішнього керівництва втягнути нас у НАТО загрожують небезпечною напруженістю у стосунках з Російською Федерацією. Це не потрібно ні нам, ні Європі. Саміт Україна — ЄС, що закінчився, дав однозначну відповідь, хто насправді гальмує євроінтеграційний процес»¹⁰³. Є ознаки того, що позиція Партії регіонів не є консолідованою і може виявитися більш гнучкою та багатоманітною, але її лідер вже не плекає надій посилення авторитету на Заході і переважно концентрується на тому, щоб зберегти увагу з боку Москви, конкуруючи в цьому з Юлею Тимошенко. В серпні 2008 р., коментуючи реакцію офіційного Києва на конфлікт на Південному Кавказі, Віктор Янукович констатував, що підтримка Грузії призвела до перетворення відносин з Росією на ворожі¹⁰⁴.

Протягом 2008 р., особливо у його другій половині, Президенту В.Юценку доводилося неодноразово коментувати свій курс стосовно Росії. Здебільшого це було пов'язано з реакцією РФ на спроби офіційного Києва активізувати євроатлантичну інтеграцію. У червні Державна дума Російської Федерації схвалила заяву, в якій пропонує керівництву країни у разі приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО або форсування вступу до Альянсу вважати це її одностороннім виходом з Договору про дружбу, співпрацю і партнерство і розглянути питання про вихід Росії з цього договору¹⁰⁵. Оцінюючи таку перспективу, Президент України назвав великою політичною помилкою спроби перегляду Договору між Україною і Росією. Він наголосив, що Україна відповідально ставиться до відносин з РФ: «Ми розцінюємо ці відносини, як відносини між двома сусідами, вічними сусідами. Ми будемо їх на принципах, які засвідчують як на державному, так і на людському рівні велику повагу до російської держави, російського народу». Водночас він зазначив, що «не все залежить від української сторони», і наголосив, «що Україна є суверенною державою і тому вибудовуватиме свою зовнішню політику, виходячи із національних інтересів». Зважаючи на занепокоєність Москви, Віктор Юцен-

ко підкреслив, що «Україна буде свою політику не проти третьої сторони, не проти будь-якого сусіда, зазначивши, що на території України не буде розміщено жодних військових баз інших країн, і також підтвердив готовність України надати відповідні гарантії на найвищому рівні, «щоб відвести будь-які підозри»¹⁰⁶.

Російська тема безпосередньо вплинула на стосунки всередині парламентської коаліції. Підкреслено антиросійська позиція, яку зайняла президентська фракція, створила значний тиск на БЮТ, який, до того ж, був звинувачений у здачі національних інтересів Кремлю. У вересні 2008 р. Політрада партії «Наша Україна» ухвалила «Програмні принципи діяльності нової парламентської коаліції», тобто умови, на яких вони збиралися вести переговори про створення нової коаліції, що були адресовані БЮТ, а також Блоку Литвина. В документі містилися такі умови захисту державного суверенітету та національних інтересів: «засудити акт воєнної агресії Російської Федерації проти Грузії. Вимагати невідкладного відновлення територіальної цілісності Грузії шляхом виведення всіх російських військ із суверенної території Грузії.

Засудити використання суверенної української території для здійснення воєнного нападу Чорноморського флоту Російської Федерації на Грузію — державу-союзника України в системі ГУУАМ». Також були сформульовані додаткові вимоги щодо контролю та обмежень перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі. Окрема група пунктів стосувалася «забезпечення державної незалежності України шляхом входження до системи колективної безпеки Північноатлантичного альянсу — НАТО»¹⁰⁷. Такий підхід не сприяв консолідації політичних сил і лише зафіксував поглиблення розходжень у розумінні зовнішньополітичних пріоритетів та можливостей їх реалізації. У практичному плані Голові уряду доводилося докладати зусиль, аби компенсувати складності у стосунках з Росією, які виникали внаслідок браку розуміння і довіри між Віктором Ющенком та вищим російським керівництвом.

Висновки

Загалом провідні політичні сили помітно просунулися в розробці зовнішньополітичних частин своїх програмних документів. Досвід останнього періоду, що пов'язаний з їх взаємодією, сприяв пошукам і розширенню спільного бачення ключових питань участі

країни в міжнародних справах. Загальною тенденцією є зростання патріотизму і виразнішої артикуляції національних інтересів та пріоритетів. Проте це тільки гіпотетично наближає до формування концептуальних засад адекватної та перспективної зовнішньополітичної стратегії. Повною мірою це стосується й вироблення ефективного курсу у відносинах з Російською Федерацією.

Сформулювати раціональний підхід до розвитку взаємовигідних стосунків з Росією не змогли ані демократична, ані антикризова коаліції. Перша не знайшла засобів реалізації власних ідей. Обраний Президентом Ющенком курс на завоювання геополітичної свободи, а отже, виходу з-під домінуючого впливу Росії, не набув достатньої внутрішньої підтримки. Очевидно, що він не міг швидко привести до успіху, тим більше, що не супроводжувався необхідними діями щодо реформування та перебудови економічної сфери. Друга зіткнулася з тим, що ані стратегія, побудована на характерному для ортодоксальних лівих антизахідництві, ані «бізнесовий прагматизм» сьогодні вже непридатні. Тим більше, що інтереси такої потужної сили, як Партія регіонів, не можуть замикатися на Росії і потребують збалансованого зовнішньополітичного курсу. Орієнтація на Росію не є потужним об'єднавчим чинником. Порозуміння між окремими політичними силами тут можливе лише щодо окремих аспектів. Доводиться констатувати, що всі політичні команди змушені шукати нову стратегію та лінію поведінки щодо Росії.

Україна ще дуже далека від того стану, коли зовнішня політика держави у принципових рисах стає незалежною від результатів виборів. Зміни до Конституції, перерозподіл повноважень та вдосконалення механізмів взаємодії між гілками влади, що обговорюються, можуть лише частково вирішити цю проблему. Розбіжності у позиціях провідних політичних гравців усе ще залишаються глибокими, а їх прагнення втримати прихильність електорату на сучасному етапі не сприяє їх подоланню. Усе це утруднює і послаблює будь-які союзи і домовленості про співпрацю, не дозволяє сподіватися на той рівень конструктивності, який міг би забезпечити стабільність і передбачуваність. Глибина внутрішніх проблем зумовлює відповідну концентрацію уваги та зусиль. Пік дещо штучної присутності зовнішньополітичних мотивів у внутрішньополітичних процесах скоріше за все минув. Сама зовнішня політика сьогодні теж не має в резерві жодних реальних кроків, ініціатив, підстав для досягнення вагомих результатів. Українсько-російські

відносини та євроатлантична інтеграція і надалі знаходитимуться під суперечливим впливом гострої політичної боротьби. Очевидно, що Україна сама потребує переформатування влади і оновлення еліти, аби питання про зміст і ресурси захисту національних інтересів було прояснене. Провідні політичні сили мають еволюціонувати і знайти формулу взаємодії на основі патріотизму та демократичних цінностей. Наразі слід очікувати, як інтенсивні внутрішні процеси перетворять основу для артикуляції зовнішньополітичних пріоритетів. Історичні рішення, які здатні радикально змінити геополітичні координати та роль України в системі міжнародних відносин, відкладаються і, скоріше за все, будуть ухвалюватися вже на новому етапі національного розвитку, коли для цього складуться реальні умови.

¹ Дані накопичуються в архіві Фонду за адресою: www.fom.ru

² Лапкин В. Вглядываясь друг в друга // Отечественные записки. — 2007. — №1 (34).

³ Дані знаходяться в архіві «Левада-центру» за адресою: www.levada.ru

⁴ Дані знаходяться в архіві КМІСу за адресою: www.kiis.com.ua

⁵ Дані знаходяться в архіві ВЦІОМ за адресою: www.wciom.ru

⁶ Дивись: www.eurasiamonitor.org чи на сайті компанії, що виконує емпіричний етап в Україні та розповсюджує звіти: www.rb.com.ua

⁷ Доступний масив даних у форматі SPSS: www.europeansocialsurvey.org

⁸ Архів соціологічних опитувань за адресою: www.razumkov.org.ua

⁹ Прес-релізи за адресою www.niss.gov.ua

¹⁰ Дані доступні за адресою: www.ii-rus.com

¹¹ ВЦІОМ: Пресс-выпуск № 148 от 24 декабря 2004 года по адресу www.wciom.ru

¹² Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори-2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей. — Київ, 2005.

¹³ Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін. — Київ, 2005. — С. 633.

¹⁴ Доступний на сайті ФОМу бюлетень «Доминанты. Поле мнений». — 2008. — 18 августа. — № 37.

¹⁵ Прес-реліз «Левада — центру» від 11.08.2008.

¹⁶ Прес-реліз «Левада — центру» від 07.12.2007.

¹⁷ Прес-реліз «Левада — центру» від 23.08.2007.

¹⁸ Прес-реліз «Левада — центру» від 04.05.2007.

¹⁹ ВЦІОМ: Пресс-выпуск № 671 от 11 апреля 2007 года по адресу www.wciom.ru

- ²⁰ Прес-реліз «Левада — центру» від 21.08.2008.
- ²¹ Прес-реліз «Левада — центру» від 04.05.2007.
- ²² ВЦИОМ: Пресс-выпуск № 961 от 23 мая 2008 года по адресу www.wciom.ru
- ²³ Прес-реліз від 27 серпня 2008 року за адресою: www.ii-rus.com
- ²⁴ Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. — Київ, 2005. — С. 132.
- ²⁵ Національна безпека і оборона. — 2006. — № 5 (77). — С. 72.
- ²⁶ Опитування Центру Разумкова у жовтні 2007 року. Архів соціологічних опитувань за адресою: www.razumkov.org.ua
- ²⁷ Опитування Центру Разумкова у жовтні 2006 року. Архів соціологічних опитувань за адресою: www.razumkov.org.ua
- ²⁸ Архів соціологічних опитувань за адресою: www.razumkov.org.ua
- ²⁹ Прес-реліз від 27 серпня 2008 року за адресою: www.ii-rus.com
- ³⁰ Прес-реліз КМІСу від 25 вересня 2008 року.
- ³¹ Опитування Центру Разумкова у серпні 2008 року. Архів соціологічних опитувань за адресою: www.razumkov.org.ua
- ³² Опитування спільно з газетою «Сегодня». Прес-реліз від 20 серпня 2008 року за адресою: www.rb.com.ua
- ³³ Мнения и взгляды населения Украины в августе 2008 года. База данных ФОМ / Украина. Поле мнений — www.fom.ru
- ³⁴ Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. — Київ, 2006. — С. 438–439.
- ³⁵ Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України: www.crcf-ri.org.ua Зведені дані опитування експертів у галузі зовнішньої та безпекової політики України, її міжнародного становища. Експерти могли обирати до трьох варіантів відповіді.
- ³⁶ Право вибору: Президент України — 1999. Вибори Президента України. — Київ, 1999. — С. 59.
- ³⁷ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0>
- ³⁸ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». — Київ. 2006. Підготовлена в рамках виконання Розпорядження Президента України від 19 липня 2005 року № 1122/2005-рп «Про підготовку щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України». — С. 138.
- ⁴¹ http://www.president.gov.ua/news/data/11_6001.html
- ⁴² <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6POO1>
- ⁴³ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=18&kodvib=600>
- ⁴⁴ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>
- ⁴⁵ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=18&kodvib=600>

⁴⁶ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/wp6001>

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ www.kpu.net.ua/modules.php?name=page&go=page&pid=70

⁴⁹ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0>

⁵⁰ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>

⁵¹ Див.: Резолюция Исполкома Совета СКП-КПСС «О совместной борьбе коммунистических партий с антикоммунизмом и за повышение активности масс при проведении протестных акций и выборов кампаний» (Москва, 22 апреля 2006 года).

⁵² Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. Вибори до Верховної Ради України 1998. — С. 39–41.

⁵³ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/printblob?pf7171=140&kodvib=400>

⁵⁴ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=2&kodvib=600>

⁵⁵ www.kpu.net.ua/za-narodovladdja-get-diktaturu/

⁵⁶ Див.: Обращение внеочередного XVI съезда КПУ к избирателям: <http://kpu.net.ua/obratschenie-vneocherednogo-xli-sezda-kommunistich-eskoj-partii-ukraini-k-izbirateljam/>

⁵⁷ <http://kpu.net.ua/wp-content/uploads/2007/03/konstitutsiya.doc>

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Детальніше див.: Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — Київ, 2000. — С. 76–77, 142–149.

⁶⁰ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0>

⁶¹ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>

⁶² <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2006/printblob?pf7171=26&kodvib=600>

⁶³ <http://spu.in.ua/ua/news/8347>

⁶⁴ «Права і владу — місцевим громадам! Програма Соціалістичної партії України — 2007»

⁶⁵ <http://www.spu.in.ua/ua/mova/8595>

⁶⁶ www.partyofregions.org.ua

⁶⁷ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/printblob?pf7171=195&kodvib=400>

⁶⁸ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>

⁶⁹ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vpd2006/printblob?pf7171=4&kodvib=600>

⁷⁰ <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/46b4844cddc5c/>

⁷¹ <http://www.partyofregions.org.ua/feedback/426e388594d61/42a990279e62a>

⁷² <http://razom.lviv.ua/index.php?cont=docs&did=2>

⁷³ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vpd2006/printblob?pf7171=4&kodvib=600>

⁷⁴ <http://www.razom.org.ua/ua/static/programme/>

⁷⁵ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vpd2002/printblob?pf7171=204&kodvib=400>

⁷⁶ http://www.byut.com.ua/ukr/about_a_party/foundations

⁷⁷ <http://www.cvk.gov.ua/pls/vpd2006/printblob?pf7171=23&kodvib=600>

⁷⁸ <http://www.byut.com.ua/ukr/publications/documents-20>

⁷⁹ <http://www.kraina.org.ua/index.php?pageid=16>

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Центр Разумкова. Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання. Інформаційно-аналітичні матеріали до «круглого столу» (Київ, березень 2006. — С. 16).

⁸² http://www.president.gov.ua/news/data/11_6001.html

⁸³ <http://www.byut.com.ua/ukr/publications/documents-4>

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ http://www.president.gov.ua/news/data/11_8510.html

⁸⁷ http://pravda.com.ua/_site/html/Ugoda.doc

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ <http://www.spu.in.ua/ua/documents/4499>

⁹⁰ http://www.president.gov.ua/done_img/files/universal0308.html

⁹¹ http://www.president.gov.ua/news/data/11_9776.html

⁹² <http://www.byut.com.ua/ukr/publications/documents-17>

⁹³ Там само.

⁹⁴ <http://www.razom.org.ua/docs/ugoda.doc>

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Цит. за: Россия в глобальной политике. — 2007. — № 3: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/26/7701.html>

⁹⁷ <http://narodna.org.ua/news/2007/11/16/4631/>

⁹⁸ <http://www.unian.net/ukr/news/news-274840.html>

⁹⁹ <http://www.unian.net/ukr/news/news-280840.html>

¹⁰⁰ Гриневецкий С. Деятельность украинского руководства в последние годы противоречит не только духу, но и букве Большого Договора с Россией: <http://narodna.org.ua/news/2008/10/17/5885>

¹⁰¹ Політичний звіт Центрального Комітету Комуністичної партії України: <http://kpu.net.ua/xlii-z%D1%97zd-komparti%D1%97-ukra%D1%97ni/>

¹⁰² «О политической ситуации в Украине и задачах партийных организаций в связи с внеочередными выборами народных депутатов Украины». Доклад П.Н.Симоненко на 43-ем внеочередном съезде Компартии Украины <http://kpu.net.ua/documents/>

¹⁰³ Інтерв'ю «Комсомольской правде в Украине» 12.09.2008: <http://kp.ua/daily/120908/54876/>

¹⁰⁴ Янукович Віктор. Три кроки, які слід негайно зробити, аби вступити на шлях стабільності і розвитку // Дзеркало тижня. — 2008. — 23 серпня. — № 32.

¹⁰⁵ <http://www.newsru.ua/ukraine/04jun2008/gosdymma.html>

¹⁰⁶ <http://www.expres.ua/articles/2008/06/05/26799/>

¹⁰⁷ <http://www.nuns.com.ua/news/4750/>

Доповідь VII КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ КОНТЕКСТ СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ РІЗНИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ, ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ У КРИМУ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ДЕРЖАВИ

Авторський колектив:

д.політ.н. В.О.Котигоренко (керівник); Д.К. Батурін; к.політ.н. А.М. Дегтеренко; к.філос.н. С.І. Здіорук; д.е.н., академік НАН України Е.М. Ліанова; д.і.н. О.М. Майборода; д.е.н. О.В.Макарова; к.е.н. О.В. Позняк; к.філос.н. Б.Ф. Сагалаков; д.філос.н. М.Т. Степико

Зміст

Вступ	382
Розділ I. Динаміка етнічного складу населення Автономної Республіки Крим	383
Розділ II. Етнічні особливості соціально-економічної ситуації на півострові	387
Розділ III. Специфіка кримського мовного, культурного та інформаційного простору	402
Розділ IV. Проблеми відродження ісламської традиції в Криму	411
Розділ V. Політичні орієнтації кримчан	417
Розділ VI. Зовнішні чинники етнополітичних відносин в автономії	421
Розділ VII. Кримські татари в системі політичної влади. Стан правового регулювання соціально-інтеграційних процесів у поліетнічній громаді АРК	427
Висновки: Проект «Концепції соціальної інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму»	433

Вступ

Від радянського минулого Українська держава успадкувала кримськотатарську проблему. Її зміст не обмежується забезпеченням репатріації репресованого сталінським режимом народу до Криму — на землю, де цей народ сформувався і яку він століттями плекав разом зі співвітчизниками іншого етнічного походження та іншої культури і релігійної ідентичності. За час, упродовж якого кримських татар було позбавлено можливості жити на батьківщині, її територія і населення зазнали масштабних демографічних, економічних, політичних, культурних та інших змін. Тому головним у кримськотатарській проблемі є соціальна адаптація репатріантів до нової ситуації. Але не тільки. Соціальна адаптація кримських татар є хай і найбільшою, але все ж частиною масштабнішої проблеми. Вона полягає у вирішенні питань інтеграції у змінений кримський соціум усіх раніше депортованих радянським режимом за національною ознакою. Серед них — болгари, вірмени, греки, німці. Така інтеграція, щоб бути успішною та відповідати спільним і специфічним інтересам репатріантів, а також інтересам інших громадян України й інтересам Української держави, потребує адаптаційних трансформацій у всьому поліетнічному кримському й українському соціумі. Відповідно, зростає значення державної політики регулювання соціально-інтеграційних процесів.

Виконуючи дослідження на тему «Соціальна адаптація кримськотатарських репатріантів: виклики для державної політики», автори ставили перед собою триєдину мету: 1) проаналізувати стан сучасних етносоціальних відносин у Криму; 2) осмислити результати і завдання державної політики з вирішення проблем репатріантів у контексті загальних суспільних проблем регіону й України; 3) розробити проект документа з викладенням пропозицій щодо оптимізації державної політики сприяння соціальної інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму.

Ця публікація — конспективний виклад результатів виконаної роботи

Розділ I
Динаміка етнічного складу населення
Автономної Республіки Крим

Автономна Республіка Крим та Севастопольська міськрада за особливостями етнодемографічного розвитку суттєво відрізняються від інших регіонів України. Цими особливостями є:

– переважання у складі населення «нетитульного» етносу України — у решті регіонів країни українці становлять більшість населення, кількісна перевага неукраїнців трапляється лише на рівні окремих адміністративних районів;

– наявність у складі населення трьох етнічних груп, для яких Крим є територією етнічного походження або основною етнічною територією (кримські татари, караїми, кримчаки); за межами Криму в Україні мешкає лише одна етнічна група (гагаузи), чия основна етнічна територія знаходиться, причому частково, в межах України;

– повернення з місць депортації осіб, які були вислані сталінським режимом з Криму, та їх нащадків і пов'язані з цим проблеми облаштування репатріантів;

– висока частка немісцевих уродженців у населенні, значна частина яких походить з-поза меж України;

– наявність досить численної групи осіб, предки яких мешкали в Криму протягом багатьох поколінь і рідною вважали російську мову — в інших регіонах України російськомовні громадяни (за дуже незначними винятками) є або російськомовними в другому-третьому (а помітна частина — навіть у першому) поколінні, або є недавніми переселенцями з-поза меж України та дітьми цих переселенців.

Згідно з даними Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в АР Крим постійно мешкало трохи більше 2024,1 тис. осіб. Із загальної кількості 1180,4 тис. осіб (58,3% від загалу) становили росіяни, 492,2 тис. (24,3%) — українці, 243,4 тис. (12,0%) — кримські татари, чисельність від 2,5 до 30 тис. осіб мали також білоруси, татари, вірмени, євреї, поляки, молдовани, азербайджанці, узбеки, корейці, греки та німці. Караїмів нараховувалася 671 особа, кримчаків — 204 особи. У Севастопольській міськраді (м. Севастополь та підпорядковані йому населені пункти) на 5.12.2001 р. мешкало 377,2 тис. осіб, у т. ч. 270,0 тис. росіян (71,6% від загалу), 84,4 тис. українців (22,4%), по 1–6 тис. білорусів,

татар, кримських татар, вірмен та євреїв, а також 44 караїми та 76 кримчаків.

Загалом на півострові зосереджено 98,8% усіх кримських татар, які мешкають в Україні, 59,8% українських караїмів, 69,0% кримчаків, 17,4% росіян України (частка кримчан серед населення України не перевищує 5%).

У Криму протягом останніх півтора століття співіснували численні контингенти росіян, українців та (за винятком періоду з середини 1940-х до другої половини 1980-х р.) кримські татари, співвідношення між цими етносами постійно змінювалося. Перший і єдиний перепис населення Російської імперії був проведений у 1897 р. Під час його проведення питання етнічної належності не ставилося — національність визначали на основі рідної мови, але в ті часи випадки переходу на мову іншого народу були не частими. Найчисленнішою етнічною групою Криму в кінці XIX ст. були кримські татари (понад 1/3 населення), росіяни дещо поступалися їм за кількістю, українці становили близько 11%. Згідно з даними першого перепису населення СРСР, 1926 р., росіяни становили вже 42,6% населення Криму (55,4% міського та 31,8% сільського), кримські татари — 25,3% (відповідно 11,9 та 36,8%), українці — 11,0% (8,8 та 12,8%), німці — 6,2% (1,3 та 10,3%), євреї — 5,6% (11,0 та 1,1%). Наступні місця за чисельністю посідали греки, болгар, вірмени, кримчаки, поляки, караїми, білоруси (від 0,5 до 2,3%), причому серед осіб цих національностей лише болгар мали переважно сільський характер розселення, решта — мешкали в основному в містах.

Протягом 1926–1939 р. у Криму відбулося збільшення частки росіян та українців при зниженні питомої ваги кримських татар, німців, греків, болгар, вірмен. Кардинальні зміни етнічного складу населення Криму відбулися в період Другої світової війни. Ще 1941 р. з Криму і кількох південних областей України до східних регіонів СРСР було депортоване німецьке населення, у травні 1944 р. здійснено депортацію кримськотатарського народу, влітку того ж року — депортацію кримських болгар, вірмен та греків. Під час окупації німцями було знищено чимало євреїв, кримчаків та караїмів.

28 квітня 1956 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР кримські татари були звільнені зі спецпоселення без права повернення конфіскованого під час виселення майна і без права повернення в рідні місця. Однак, незважаючи на заборону і перепони з боку

влади, окремі особи кримськотатарської національності ще з кінця 1950-х років почали прибувати до Криму. У 1950–1970-х р. процес повернення депортованих відбувався дуже повільно — згідно з даними перепису 1979 р. в Криму мешкало 5,4 тис. кримських татар.

Активізація процесу повернення на історичну батьківщину раніше депортованих припадає на 1989–1992 р. Далі спостерігається поступове уповільнення цього процесу через економічну кризу в Україні та скорочення фінансування програм щодо повернення та облаштування депортованих. Внаслідок репатріації в Криму впродовж 1989–1993 р. спостерігався надзвичайно великий міграційний приріст населення (+164,6 тис. осіб за 5 років).

На початку масової репатріації кримських татар їх розселяли переважно в сільських місцевостях Півночі Криму без урахування тієї обставини, що більшість з них до депортації мешкали на півдні півострова і прагнули повернутися на землі свого традиційного проживання. З 2002 р., коли помітно зменшилася хвиля зовнішньої кримськотатарської імміграції, піднялася хвиля міграції внутрішньокримської. Крім вищеописаних обставин її спонукою стала ще й зросла привабливість перспективи комерційного використання земель Південного берегу Криму (ПБК).

Кримські татари компактно проживають у Бахчисарайському районі (21,30% у складі населення, українців у районі — 19,6%, росіян — 54,3%); у Білогірському районі (29,2% населення — кримські татари, українців — 16,2%, росіян — 49,2%); у Джанкойському районі (частка кримських татар — 21,6%); Кіровському районі (частка кримських татар — 25,5%); Сімферопольському районі (частка кримських татар — 22,2%); Советському районі (частка кримських татар — 22,2%).

Протягом 1989–2001 р. у Криму чисельність кримських татар збільшилася у 6,3 раза, вірмен — у 3,6 раза (Табл. 1), відбулося деяке збільшення кількості болгар, греків та німців, тоді як по Україні в цілому чисельність трьох останніх етнічних груп зменшилася. Кількість українців і росіян протягом 1979–1989 р. майже не змінилася, а протягом 1989–2001 р. — незначно зменшилася, в той же час білоруси, молдовани, поляки, представники основних етносів автономій РФ, і особливо євреї, зазнали значних кількісних втрат.

Частка кримських татар на півострові напевне зростатиме попри труднощі із вирішенням соціальних проблем репатріантів, складні умови їх життя та пов'язану з цим підвищену смертність (за інтенсивністю смертності кримські татари посідають друге місце серед

Сучасна українська політика

етнічних груп України після ромів). Зростанню чисельності кримських татар сприятиме властива цій етнічній спільноті найвища народжуваність та наймолодша вікова структура серед дев'яти найчисленніших етносів України, а за певних умов — і завдяки продовженню репатріації.

Таблиця 1

Зміни етнічного складу населення Криму (разом із м. Севастополем) у 1979–2001 р.

	Розподіл населення за етнічною належністю, %			Темп росту чисельності, %	
	1979	1989	2001	1979–2001	1989–2001
Все населення	100,00	100,00	100,00	112,4	98,8
росіяни	68,40	67,05	60,40	99,3	89,0
українці	25,63	25,75	24,01	105,4	92,1
кримські татари	0,25	1,58	10,22	4524,0	639,4
білоруси	2,02	2,06	1,46	81,4	70,2
татари	0,45	0,44	0,57	140,9	126,4
вірмени	0,16	0,11	0,42	294,1	361,1
євреї	1,01	0,73	0,23	25,7	31,2
молдовани	0,21	0,27	0,19	102,6	69,0
поляки	0,29	0,25	0,19	73,2	72,4
азербайджанці	0,06	0,10	0,18	334,4	181,2
узбеки	н. д.	н. д.	0,13	–	–
греки	0,09	0,11	0,13	160,0	113,1
корейці	0,07	0,10	0,13	197,2	124,9
німці	0,07	0,10	0,12	175,8	118,4
чуваші	0,16	0,19	0,11	76,0	58,0
мордва	0,19	0,19	0,11	64,8	56,2
болгари	0,07	0,09	0,10	145,2	104,4
грузини	0,06	0,07	0,09	172,8	120,1
цигани	н. д.	н. д.	0,08	–	–
марійці	0,07	0,08	0,05	80,9	62,5

Розділ II
Етнічні особливості соціально-економічної ситуації
на півострові

Зайнятість та безробіття. Найвищий рівень зайнятості населення цього регіону спостерігається у таких видах економічної діяльності, як оптова і роздрібна торгівля; сільське господарство, лісове та рибне господарство; торгівля побутовими товарами та їх ремонт, готелі та ресторани; транспорт та зв'язок; операції з нерухомістю; охорона здоров'я та соціальна допомога; колективні, громадські та особисті послуги. Це пов'язано насамперед із особливостями економічного розвитку регіону — зокрема, пріоритетним розвитком туристично-рекреаційної сфери, сфери обслуговування, сільського господарства, транспортної інфраструктури. Кримськотатарське населення найбільше представлене у сільсько-господарському виробництві, значна його роль у розвитку автосервісу, громадського харчування, дрібнооптової торгівлі. Проте воно мало представлене у великому бізнесі. Помітна також відсутність кримських татар у сфері державної служби. У правоохоронних органах кримських татар працює менш як 2%.

Аналіз розподілу населення АР Крим за статусом зайнятості свідчить про збереження високої частки самозайнятих (27,1% проти 17,6% в цілому по Україні 2006 року, та, відповідно, 26% і 17,9% — 2007 року). Не менш вагомою залишається частка осіб, що працюють за наймом у окремих громадян (17,4% проти 9,2% в цілому по країні). Водночас питома вага осіб, зайнятих в особистих селянських господарствах у цьому регіоні (6,5%), значно менша від аналогічного показника в Україні (13,8%), що зумовлено насамперед сезонним характером зайнятості переважної частини населення. Кількість зайнятих в ОСПГ має таку саму структуру, як і самозайняті — 26,6% проти 17,3% по Україні 2006 року, та 26,5% проти 17,6% 2007 року.

Розподіл працюючого населення за формами власності свідчить про переважання зайнятості населення міста Севастополя на підприємствах державної форми власності (46,4% проти 27,4% в цілому по Україні та 22,0% в Автономній Республіці Крим). Це зумовлено передусім значною концентрацією підприємств та установ державної форми власності у місті, з одного боку, та недостатньо високими темпами розвитку комунальної та комунально-корпоративної форми власності (11,3% проти 24,3% в цілому по

Україні та 33,6% в Автономній Республіці Крим). Водночас частка зайнятого населення на підприємствах приватної форми власності утримується практично в однаковому діапазоні (42,3–48,3%), що свідчить про позитивні тенденції змін у цьому сегменті зайнятості (рис. 2).

Аналіз динаміки рівня економічної активності населення показує, що протягом 2000–2007 років в Україні відбувалося зниження цього рівня (з 63,2% 2000 року до 62,6% 2007 року). Натомість у Автономній Республіці Крим спостерігалось незначне зростання рівнів економічної активності (з 61,2% 2000 року до 62,5% 2007 року).

Соціальні диспропорції виразно проявляються в етнічних особливостях суспільного поділу праці за її характером — розумовим та фізичним. Майже в усіх АТО АРК населення зайняте переважно фізичною працею: від 49,3% (м. Сімферополь) до 83,2% (Джанкойський район). Ситуація значно змінюється в етнічному спектрі.

За даними перепису населення, на території Автономної Республіки Крим, а саме — в компактних поселеннях репатріантів частка зайнятих розумовою діяльністю є більшою серед вірмен, росіян та українців (див. додаток, Табл. 1). 53% українців м. Сімферополя належать до групи «білих комірців», 50% росіян м. Сімферополя також належать до групи «білих комірців». Відповідно, 56% болгар м. Керчі та 52% Ленінського району є «білими комірцями». Кримські татари представляють групу «синіх комірців» майже у всіх АТО регіону: від 57% (м. Сімферополь) до 88% (Джанкойський район, Красноперекопський район). У групі «білих комірців» часткою від 12 до 43% представлені кримські татари. Болгари, незважаючи на нечисленну представленість у АРК, в деяких АТО на 56% представлені «білими комірцями» та на 44% — «синіми» (м. Керчі). У групі «білих комірців» частку від 24 до 45% мають греки, від 16 до 37% — німці. Невеликою є частка репатріантів серед вірмен, але цей етнос майже в кожному другому АТО регіону є добре представленим серед «білих комірців» (50% — м. Сімферополь; 50% — м. Ялта; 52,5% — Чорноморський район) (див. Табл. 1, додаток).

Таким чином, етнічні особливості соціально-професійної стратифікації територіальних громад АР Крим є такими, що можуть спричинити міжетнічну напругу або конфлікти. Вони вимагають від держави розроблення й реалізації політики подолання дис-

пропорцій соціально-економічного розвитку не тільки на рівні АР Крим, а й між окремими адміністративно-територіальними утвореннями районного та міського рівнів. Така політика має здійснюватися саме стосовно територій і населених пунктів, а не щодо осіб тієї чи тієї національності. Вона має включати й заходи з попередження та мінімізації безробіття.

Аналізуючи тенденції змін обсягів безробіття протягом 2000–2007 рр. на основі даних вибіркового обстеження економічної активності населення, можна відзначити, що за означений період рівень безробіття населення України знизився з 11,6% 2000 року до 6,4% 2007 року (на 5,2%). Разом з тим рівень безробіття в Автономній Республіці Крим знизився з 8,1% 2000 року до 4,6% 2007 року (тобто на 3,5%). Найгостріше стоїть проблема працевлаштування саме кримських татар. Досі не працевлаштовано понад 40% переселенців працездатного віку, а майже дві третини тих, хто знайшли роботу, змушені працювати не за фахом. Інформація щодо поділу зайнятого населення за критеріями розумової і фізичної праці підтверджує цю тезу. Політика держави щодо соціального захисту безробітних та створення нових робочих місць має узгоджуватися з тенденціями і потребами внутрішньо-регіонального та міжрегіонального поділу праці, з необхідністю модернізації економіки і, відповідно, структурних реформ у сфері зайнятості. Вона має враховувати також чинники компактного проживання етнічних спільнот і їхні уподобання у виборі певних видів господарювання.

Доходи та рівень життя. Протягом 1999–2007 років в Автономній Республіці Крим, як і в цілому по Україні, відбулося значне покращання рівня матеріальної забезпеченості населення. Насамперед слід відмітити поступове зростання номінальних і реальних доходів. Динаміка заробітної плати найманих працівників як основного джерела доходів населення мала тенденцію до стабільного зростання. Однак практично протягом всього досліджуваного періоду темпи зростання заробітної плати по АРК поступалися середнім по країні значенням. До того ж рівень заробітної плати у базовому (1999-му) році по Криму був нижчим, що призвело до значного відставання показника 2007 року від середнього по Україні. За 2000–2007 роки диференціація між рівнем заробітної плати найманих працівників АРК та середнім по Україні значенням стабільно збільшувалася. 2007 року розмір середньомісячної заробітної плати по Криму становив лише 90,3% від українського

рівня, в той час як 2000 року він сягав 97,8%. Разом зі збільшенням номінальних доходів кримчан відбувалося зростання їх реальної заробітної плати. Від 2001 року в АРК реальна заробітна плата зростає постійно, що відповідало загальноукраїнській тенденції. Протягом 2002 року в Криму реальна заробітна плата підвищилася на 17,5%, 2003 р. — на 12,3%, 2004 р. — на 23,1%, 2005 р. — на 18,7%, 2006 р. — на 18,6% та 2007 р. — на 11,7%. Водночас привертає увагу постійне випередження кримських показників середніми по Україні, що повторює тенденцію номінальної заробітної плати.

У 2007 року сукупні реальні еквівалентні доходи кримчан були утричі більшими за рівень 1999 року, а розмір сукупних еквівалентних витрат (у реальному вимірі) зріс за цей період майже удвічі. Поліпшення рівня матеріального забезпечення населення Криму у 2001–2007 роках супроводжувалося позитивними зрушеннями у структурі доходів домогосподарств. За досліджуваний період у структурі сукупних доходів домогосподарств АРК відбувається стабільне зростання питомої ваги оплати праці, намітилася стійка тенденція до підвищення ролі доходів від підприємницької діяльності. При цьому мало місце поступове зростання у структурі доходів домогосподарств питомої ваги пенсій. Натомість за 1999–2007 роки відбулося суттєве зменшення питомої ваги натуральних доходів від особистого підсобного господарства, що певною мірою може свідчити про поліпшення матеріального становища населення.

Впродовж 1999–2007 років основним джерелом формування сукупних доходів домогосподарств, як і раніше, залишалися надходження від трудової діяльності. При цьому питома вага трудових доходів постійно зростає впродовж досліджуваного періоду. Частка оплати праці в структурі сукупних доходів домогосподарств півострова мала ознаки зростання і стала основним чинником збільшення трудових доходів населення. Так, за 1999–2007 роки питома вага оплати праці збільшилася з 40,8 до 55,0%, що перевищує відповідні показники по Україні.

Зростання доходів від підприємницької та індивідуальної діяльності свідчить про розвиток ринкових відносин в автономії.

Позитивні структурні зрушення у формуванні доходів домогосподарств супроводжувалися зростанням рівня основних складових доходу, що може свідчити про певну стабілізацію процесів економічного розвитку регіону та їх якісний вплив на матеріальне становище населення.

Ще одним свідченням підвищення матеріального забезпечення населення АР Крим є поліпшення структури витрат домогосподарств. Втім, більш ніж половину своїх ресурсів домогосподарств, як і раніше, спрямовують на харчування, що є індикатором загального низького рівня життя населення. Так, 2007 року питома вага витрат на харчування становила 54,3 проти 53,2% по країні в цілому. Проте населення Криму дещо більшу частку ресурсів спрямовує на купівлю непродовольчих товарів, як порівняти з середніми для України даними.

Зіставлення вартості стандартного продуктового кошика з темпами зростання реальної заробітної плати кримчан свідчить про існування нерівномірної тенденції. 2007 року темпи зростання вартості продуктового кошика значно випереджали темпи зростання реальної заробітної плати. Загалом динаміка за 1999–2007 роки демонструє тенденцію зростання купівельної спроможності доходів як працюючого населення, так і пенсійних виплат непрацездатних осіб. Проте рівень купівельної спроможності залишається на порівняно низькому рівні: 1999 року на середню місячну заробітну плату в Криму можна було купити 1,87 продуктових кошиків, 2007 року — 3,41. На середню пенсію 2007 року кримчани могли придбати 2,1 продуктового кошика.

Порівняльна характеристика купівельної спроможності заробітної плати та пенсії населення АРК та населення України в цілому свідчить, що рівень купівельної спроможності середньомісячної заробітної плати по Україні за 1999–2007 роки постійно перевищував показник по Криму. Водночас купівельна спроможність середньої пенсії кримчан була до 2007 року навіть вищою, ніж по Україні в цілому.

За показником диференціації доходів населення АРК входить до групи регіонів з вищими значеннями, ніж середній по Україні рівень. Рівень бідності населення в АР Крим становить 29,7%, а по Україні в цілому — 27,3% (дані за 2007 рік).

Земельні питання. За даними Рескомзему, земельний фонд Автономної Республіки Крим становить 2,608 млн га, у тому числі: земель сільськогосподарського призначення — 1,86 млн га; земель промисловості, транспорту, оборони, зв'язку тощо — 69 тис. га; земель водного фонду — 222 тис. га; земель лісового фонду — 256 тис. га; земель житлової та громадської забудови — 65 тис. га; земель природно-заповідного фонду — 127 тис. га; інших земель — 9 тис. га.

Усього при реформуванні аграрно-промислового комплексу Криму були роздержавлені землі 249 підприємств, внаслідок чого близько 1,1 млн га сільських угідь були передані у власність селян.

Згідно з офіційними даними, частка репатріантів, що так або інакше одержали земельні ділянки після 1989 р., серед загальної чисельності дорослого населення становить 15,2%. Частка репатріантів старших за 18 років дорівнює 10,9% від загальної кількості дорослого населення півострова. На одну сім'ю з раніше депортованих в середньому припадає 2,16 ділянки землі середньою площею 2,75 га, а з-серед недепортованих — 1,2 ділянки / 1,98 га. На одну дорослу людину (старшу за 18 років) з депортованих припадає 0,69 ділянки загальною площею 0,88 га, недепортованих — 0,47 ділянки загальною площею 0,78 га.

Сільська місцевість. У середньому по сільських районах автономії на одну сім'ю з депортованих припадає по 2,36 ділянки загальною площею 3,59 га, для сімей недепортованих — 2,41 загальною площею 4,92 га. Багато в чому це пояснюється тим, що депортовані не могли повною мірою брати участь в розпаюванні сільськогосподарських земель. На одну людину з-поміж депортованих припадає по 0,53 ділянки загальною площею 0,80 га, а недепортованих — 0,80 ділянки загальною площею 1,64 га. На одну дорослу людину з-поміж депортованих (старшу 18 років) припадає по 0,75 ділянки загальною площею 1,14 га, а недепортованих — 0,92 ділянки загальною площею 1,88 га. Забезпеченість ділянками для будівництва і обслуговування житлового будинку є такою: на одну сім'ю з депортованих у сільській місцевості Криму припадає 1,27 ділянки, недепортованих — 0,91.

Міська місцевість. Інша картина у забезпеченні земельними ділянками в містах. Це пов'язано з двома обставинами: по-перше, городяни не брали участь в розпаюванні сільськогосподарських земель, а по-друге — житлова проблема вирішується тут в основному за рахунок багатоповерхового будівництва, а не за рахунок виділення землі для індивідуального житлового будівництва. Так, у середньому по містах Криму на одну сім'ю з раніше депортованих припадає по 1,54 ділянки загальною площею 0,18 га, на одну сім'ю недепортованих — 0,40 загальною площею 0,06 га. На одну людину з депортованих в містах припадає по 0,38 ділянки загальною площею 0,04 га, а з недепортованих — 0,14 ділянки загальною площею 0,02 га. На одну дорослу людину (старшу 18 років) з-поміж депортованих припадає по 0,51 ділянки загальною

площею 0,06 га, а з-серед недепортованих — 0,16 ділянки загальною площею 0,02 га. Для індивідуального житлового будівництва в містах на одну сім'ю депортованих припадає 1,41 земельної ділянки, у т. ч. у м. Сімферополі — 3,58 ділянки, м. Ялті — 2,43, м. Керчі цей показник становить 0,20, м. Джанкої — 0,41, м. Сакі — 0,57.

Найвищий рівень забезпеченості ділянками як депортованих, так і недепортованих громадян — у регіонах Південного берега Криму і в Степовій частині Криму (див. нижче Табл. 1). У першому внаслідок своєї привабливості, у другому — за наслідками паювання близько 1 млн га сільськогосподарських земель і передачі їх у власність селянам.

Таблиця 1
Забезпеченість міських сімей ділянками для будівництва житла, за районами Криму, станом на 1.01.2006, одиниць

	на 1 сім'ю		на 1 особу		на 1 дорослого	
	Раніше депортовані та їхні нащадки	Решта населення Криму	Раніше депортовані та їхні нащадки	Решта населення Криму	Раніше депортовані та їхні нащадки	Решта населення Криму
Південний берег	2,40	0,33	0,47	0,11	0,62	0,13
Передгірні райони	2,03	2,20	0,43	0,71	0,59	0,82
Сімферополь	1,58	0,34	0,41	0,12	0,57	0,14
Степова частина Криму	2,35	1,57	0,57	0,52	0,81	0,63
У середньому по Криму	2,16	1,20	0,49	0,40	0,69	0,47

Джерело: *Рескомзем АР Крим*

Рівень забезпеченості землею найбільший у Степовій і Передгірній частинах Криму, де на одну людину припадає: серед депортованих — від 0,38 до 1,04 га, недепортованих — від 0,85 до 1,09 га (див. нижче Табл. 2).

Таблиця 2

Забезпеченість міських сімей ділянками для будівництва житла, за районами Криму, станом на 1.01.2006, га

	на 1 сім'ю, га		на 1 особу, га		на 1 до- рослого, га	
	Раніше депортовані та їхні нащадки	Решта населення Криму	Раніше депортовані та їхні нащадки	Решта населення Криму	Раніше депортовані та їхні нащадки	Решта населення Криму
Південний Берег	0,24	0,08	0,05	0,03	0,06	0,03
Передгірні райони	1,80	2,64	0,38	0,85	0,52	0,99
Сімферополь	0,11	0,02	0,03	0,01	0,04	0,01
Степова частина Криму	4,30	3,32	1,04	1,09	1,47	1,33
У середньому по Криму	2,75	1,98	0,63	0,66	0,88	0,78

Джерело: *Рескомзем АР Крим*

У 2005–2006 роках почалася друга хвиля самозахоплень, викликана внутрішньою міграцією кримських татар. Свого піку самозахоплення досягли в середині 2006 року. Було самовільно зайнято 501 га землі в м. Сімферополі, частина з якої вже була раніше надана пільговій категорії громадян під багатопверхову забудову. У Сімферопольському районі на території Добрівської, Перовської, Трудівської, Укромнівської, Чистенської сільських рад і Мирнівської, Молодіжненської, Миколаївської селищних рад здійснено самозахоплення 1023 га земель сільськогосподарського призначення, що належать в основному Мінагрополітики України і Українській академії аграрних наук. На виділення цієї землі під забудову потрібна згода Мінагрополітики України і УААН, а також Верховної Ради України (див. Табл. 3).

Всього на отримання землі у вказаних регіонах претендують 15,6 тис. осіб, зокрема 13 тис. осіб з-серед кримських татар, більшість з яких є жителями інших регіонів Криму. При цьому намагаються реалізувати свої земельні запити шляхом самозахоплення не тільки кримські татари, а й громадяни інших національностей.

**Участь міського населення Криму
в самозахопленнях земельних ділянок, 2007 рік**

Назва місцевих рад	Вимагають виділення землі (беруть участь у самозахопленнях), осіб		З них жителі інших регіонів Криму, % до загальної кількості	
	репатріанти	інші національності	репатріанти	інші національності
м. Сімферополь	3068	1375	5,6	0
Домбрівська сільрада	673	414	71,9	9,4
Мирнівська селищрада	3136	285	95,5	44,9
Молодіжненська селищрада	800	150	94,4	66,7
Миколаївська селищрада	565	35	93,8	42,8
Перовська сільрада	304	0	87,8	0
Трудівська сільрада	675	0	78,9	0
Укромнівська сільрада	356	379	80,6	82,0
Чистенська селищрада	3477	0	91,0	0
Всього:	13054	2638	70,4	22,7

Висновки та рекомендації

Потенціалом подальшого соціально-економічного розвитку автономії є ефективне використання земельних ресурсів, рекреаційних та туристичних можливостей, а також трудового й інтелектуального потенціалу населення.

Зниження рівня життя більшості населення, практично неминуче упродовж 2009 (а можливо, і 2010) року, у поєднанні зі значним здешевленням гривні по відношенню до більшості світових валют можуть спричинитися до стабілізації (або навіть певного зростання) попиту на курортні послуги Криму.

Окремою проблемою в Криму є володіння та користування землею. Збереження мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення і відсутність належної системи захисту прав землевласників призводить до масової практики здачі земельних паїв в оренду за символічну плату — одну гривню за гектар землі на рік. Однак запровадження вільного продажу землі сільськогосподарського призначення може спричинити багато інших соціально-економічних проблем (зокрема, поява великих землевласників-латифундистів призведе до кардинальних соціальних зрушень), і до такого кроку варто вдаватися лише після всебічного вивчення цього питання, оцінки його наслідків і належної підготовки. Але захистити права власників земельних паїв, значна частина яких не має ані належних знань, ані можливостей господарювання, є прямим завданням влади.

Передача громадянам у власність їхніх присадибних, дачних та інших дрібних земельних ділянок сприяє суспільно-психологічній стабілізації, формуванню впевненості у неможливості їх примусового відчуження. Одночасно зі становленням прошарку дрібних землевласників зростає інвестиційна активність населення. Власниками ділянок в Криму стають не тільки кримчани та мешканці інших регіонів України, а навіть, всупереч чинному законодавству, іноземні громадяни. Стрімке зростання цін на земельні ділянки в містах та курортних селищах породжує будівельний бум. Це не тільки збільшує цілорічний попит на робочу силу, що є вкрай важливим для регіону, а й відкриває перспективи для прискореного розвитку інфраструктури курортного Криму.

Однак те, що земельну реформу було проведено без достатнього урахування особливостей Криму, зокрема процесу повернення раніше депортованих, спричинило зростання соціальної, в тому числі міжетнічної напруги. Сприяла цьому первинна практика наділення паями лише членів КСП, оскільки члени КСП становили лише третину всіх селян і шосту частину кримських татар, що мешкали в селах. Попри надання репатріантам з-поміж депортованих землі з держрезерву (з цієї метою було додатково виділено 200 тисяч гектарів), середній розмір ділянки у представників цієї групи населення не перевищує 2 гектарів (середній розмір земельного наділу колишнього члена КСП в автономії становить 5–7 гектарів, а службове становище окремих громадян дало їм можливість отримати до 25 гектарів кращих земель). Крім того, надані депортованим землі переважно є менш родючими, незручними та далеко розта-

шованими. Перспектива запровадження податку на власність потребує якомога швидкого проведення інвентаризації земельних ділянок і створення земельного кадастру в цілому — без цього не можна визначити більш-менш точно вартість об'єкта нерухомості. На жаль, ця робота здійснюється вкрай повільно, частково через брак коштів. За оцінками, її буде завершено через 10–12 років.

Відсутність належного обліку вже наданих ділянок і незапровадження жорстких правил землекористування заохочує спекуляцію, намагання повторного отримання нових ділянок. Невизначеність територіальних кордонів населених пунктів заохочує практику ручного управління, відкриває можливості корупції. Все це неминуче провокує самозахоплення.

За відсутності повноцінного ринку, який і визначить реальні ціни на землю, ставки земельного податку та оренди залишаються істотно заниженими. Звільнення значної частини рекреаційних закладів від сплати навіть такого штучно заниженого податку спричиняє щорічну втрату бюджетом Криму 15–20 мільйонів доларів.

Фінансово-економічна криза неминуче торкнеться і Криму. І хоча її наслідки, ймовірно, будуть не такими загрозливими, як у монопромислових містах східних регіонів країни, масштабне безробіття стане помітною ознакою ринку праці у найближчій перспективі. На відміну від інших регіонів у Криму доцільно зберегти і навіть розширити практику виплати авансом допомоги по безробіттю для відкриття власної справи, оскільки саме тут є значний потенціал ефективного розвитку сфери послуг. Широке запровадження громадських робіт і залучення до їх фінансування коштів Фонду страхування громадян у разі безробіття може забезпечити вкрай необхідне прибирання території курортів, упорядкування вулиць, парків тощо.

Привабливість регіону, зумовлена його природно-кліматичними особливостями, залишає можливості для залучення зовнішніх інвестицій. І хоча навряд чи в найближчій перспективі можна розраховувати на значний приплив капіталу, все ж необхідно спробувати задіяти бодай невеликі вкладення. З цією метою можна запровадити поширені в світі стимули.

Зокрема, ефективні результати дають так звані податкові канікули, упродовж яких інвестор звільняється від сплати місцевих (а в ряді випадків і центральних) податків.

Вкрай необхідною є трансформація тарифів на воду, газ та електроенергію — йдеться про підвищення тарифів для населення

(з забезпечення належного захисту найбідніших верств) одночасно зі зниженням для підприємств.

Перспективним напрямом для Криму є розвиток — бодай експериментальний — альтернативних джерел енергії: сонячної, вітрової тощо. З цією метою може бути широко задіяний потенціал бюджетних наукових установ, зокрема Національної академії наук України.

Таким чином, *основними напрямками реалізації політики мають бути:*

- Сприяння економічному розвитку регіону.
- Недопущення поширення масового безробіття та бідності.
- Запобігання надмірному майновому та соціальному розшаруванню населення.
- Удосконалення системи соціального захисту, зокрема шляхом підвищення її адресності.
- Стимулювання економічної та підприємницької активності населення, сприяння малому бізнесу.
- Створення умов для рівного доступу до якісних соціальних послуг, зокрема — послуг освіти.
- Сприяння рівному представництву представників різних національностей у сфері управління.
- Усунення етносоціальних бар'єрів висхідної соціальної мобільності.

Додаток

Таблиця 1

Розподіл найчисленніших етнічних груп у складі територіальних громад АР Крим за характером праці — розумовим та фізичним*
(за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

АТО АРК	Райони та міста АР Крим																								
	Алушта	Армянськ	Джанкой	Євпаторія	Керч	Краснопереконськ	Сімферополь	Сулак	Саки	Феодосія	Ялта	Бачинараїський район	Вітроцький район	Джанкойський район	Краснопереконський район	Кіровський район	Красногвардійський район	Ленінський район	Нижньотіраський район	Первомайський район	Роздольненський район	Сімферопольський район	Сакський район	Совєтський район	Чорноморський район
Всього	35,8	31,8	36,6	45,4	38	35,5	50,7	35,7	42,7	42,7	42,4	28,8	23,3	16,8	17,3	27,1	25,9	25,7	19	21	24	28	26	24,1	33
Українці	41,0	33,0	38,0	48,0	43,0	35,0	53,0	39,0	43,0	47,0	42,0	31,0	27,0	17,0	25	34,0	27,0	29,0	20,0	21,0	23,0	30,0	26,0	27,0	33,6
Росіяни	35,0	33,0	38,0	46,0	38,0	37,0	50,0	37,0	44,0	42,0	43,0	31,0	27,0	20,0	19	31,0	29,0	27,0	21,0	25,0	28,0	30,0	30,0	28,0	34,7
Кримські татари	27,0	22,0	29,0	37,0	43,0	33,0	43,0	24,0	37,0	33,0	40,0	22,0	16,0	12,0	12	16,0	18,0	19,0	14,0	14,0	18,0	19,0	18,0	15,0	25,8
Греки	**	**	**	**	40,0	**	**	**	**	**	**	**	24,0	**	**	45,0	**	24,0	35,0	**	**	35,0	**	**	**
Болгари	**	**	**	**	56,0	**	**	**	**	**	**	**	24,0	**	**	**	**	52,0	**	**	**	**	**	**	**
Вірмени	44,0	33,0	44,0	41,0	38,0	32,0	50,0	43,0	37,0	46,0	50,0	**	18,0	**	40	37,0	18,0	28,0	**	30,0	25,0	30,0	40,0	32,0	52,5
Німці	**	**	**	**	37,0	**	**	**	**	**	**	**	17,0	**	**	**	**	31,0	34,0	**	16,0	**	**	21,0	**
Білоруси	33,0	28,0	39,0	46,0	37,0	37,0	50,0	40,0	34,0	42,0	45,0	30,0	26,0	19,0	24	30,0	25,0	22,0	35,0	18,0	26,8	29,0	27,0	28,0	41,0
Татари	**	29,0	**	55,0	37,0	39,0	48,0	32,0	30,0	50,0	43,0	20,0	10,0	12,0	8	20,0	20,0	24,0	10,0	25,0	19,0	15,0	22,0	13,0	29,0

Фізична праця у % до всього зайнятого населення кожної етнічної групи окремо																									
Всього	64,2	68,2	64,4	54,5	62	64,5	49,3	64,3	57,3	57,3	57,6	71,2	76,7	83,2	82,7	72,9	74,1	74,3	81	79	76	72	74	75,9	66
Україні	59,0	67,0	62,0	52,0	57,0	65,0	47,0	61,0	57,0	53,0	58,0	69,0	73,0	83,0	75	66,0	73,0	71,0	80,0	79,0	77,0	70,0	74,0	73,0	66,4
Росіїни	65,0	67,0	62,0	54,0	62,0	63,0	50,0	63,0	56,0	58,0	57,0	69,0	73,0	80,0	81	69,0	71,0	73,0	79,0	75,0	72,0	70,0	70,0	72,0	65,3
Кримські татари	73,0	78,0	71,0	63,0	57,0	67,0	57,0	76,0	63,0	65,0	60,0	78,0	84,0	88,0	88	84,0	82,0	81,0	86,0	86,0	82,0	81,0	81,0	85,0	74,2
Греки	**	**	**	**	60,0	**	**	**	**	**	**	**	76,0	**	**	55,0	**	76,0	65,0	**	**	65,0	**	**	**
Болгари	**	**	**	**	44,0	**	**	**	**	**	**	**	76,0	**	**	**	**	48,0	**	**	**	**	**	**	**
Вірмени	56,0	67,0	62,0	59,0	62,0	68,0	50,0	57,0	63,0	54,0	50,0	**	82,0	**	60	63,0	82,0	72,0	**	70,0	75,0	70,0	60,0	68,0	47,5
Нінці	**	**	**	**	63,0	**	**	**	**	**	**	**	83,0	**	**	**	69,0	66,0	**	84,0	**	**	**	79,0	**
Білоруси	67,0	72,0	61,0	54,0	63,0	63,0	50,0	60,0	66,0	58,0	55,0	70,0	74,0	81,0	76	70,0	70,0	78,0	78,0	82,0	73,2	71,0	73,0	70,0	59,0
Татари	**	71,0	**	45,0	63,0	61,0	52,0	68,0	70,0	50,0	57,0	80,0	90,0	88,0	92	80,0	80,0	76,0	90,0	75,0	81,0	85,0	78,0	87,0	71,0

* Розраховано й складено за джерелом: Розподіл населення найбільш чисельних національностей за заняттям за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця 5.11 / Головне управління статистики АР Крим // Поточний архів Головного управління статистики АР Крим;

** У доступних джерелах дані відсутні.

Таблиця 2
Розподіл територіальних громад Автономної Республіки Крим за заняттям*
(за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

Заняття	Райони та міста АР Крим																								
	Алушта	Армянськ	Джанкой	Євпаторія	Керч	Криво-перевський район	Сімферополь	Судак	Саки	Феодосія	Ялта	Бахчисарайський район	Вікторівський район	Джанкойський район	Красноперекопський район	Кіровський район	Краснодарський район	Ленінський район	Нижньотроїцький район	Первомайський район	Роздольненський район	Сімферопольський район	Сакський район	Совєтський район	Чорноморський район
Всього зайняте населення	17621	10811	14235	36797	50654	11967	132084	8676	9728	36051	53247	28530	20708	27504	9930	16175	27245	20799	20425	14181	12966	50404	25238	12140	11421
Земельники, військові службовці, керівники	11,2	12,0	12,9	12,1	10,2	13,9	14,9	11,4	12,2	11,9	11,8	7,4	7,3	5,1	5,9	7,2	7,8	8,1	6,5	7,2	7,5	6,5	6,0	8,0	10,2
Професіонали	7,4	6,2	6,7	9,7	7,9	6,4	14,3	6,6	9,5	8,3	9,2	6,0	5,0	3,6	3,0	4,9	5,5	5,0	4,2	4,0	4,7	5,9	5,0	4,9	5,4
Факівці	13,2	11,4	13,1	19,7	16,8	12,5	16,7	13,1	17,1	17,5	17,0	11,6	9,0	6,4	6,8	12,4	10,1	10,0	7,0	8,0	9,4	13,1	12,2	9,2	14,1
Технічні службовці	4,0	2,2	3,9	3,9	3,2	2,7	3,7	4,6	3,9	5,0	4,4	3,8	2,0	1,7	1,6	2,6	2,5	2,6	1,6	1,5	2,2	2,5	3,0	2,0	3,0
Робітники сфери торгівлі та побутових послуг	14,7	8,5	19,4	16,6	13,2	12,5	14,3	13,5	17,9	14,5	19,4	12,6	10,4	7,2	8,4	8,9	10,3	12,0	10,0	7,7	9,5	14,0	10,3	10,0	10,5
Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, виробничники та робітники	2,3	1,5	1,5	2,0	1,0	1,8	1,2	5,2	3,0	3,6	1,6	9,9	5,2	7,8	9,8	5,6	6,5	4,7	9,3	7,7	9,4	5,2	10,4	11,7	7,1
Кваліфіковані робітники з інструментом	11,0	23,2	12,1	10,7	15,1	17,2	10,7	10,5	10,7	11,7	10,0	10,0	7,1	7,3	8,3	6,0	8,9	11,0	7,6	8,0	9,9	10,0	8,3	7,4	11,0
Оператори та складальники устаткування і машин	11,8	19,1	13,7	11,3	16,2	17,5	11,4	14,5	12,6	13,6	12,1	14,6	11,8	13,1	17,7	11,9	17,0	15,0	12,8	15,0	16,8	14,2	14,5	13,8	16,8
Найпростіші професії	21,0	15,0	16,0	12,2	13,0	14,6	11,7	19,5	12,7	12,8	13,3	22,8	41,6	46,7	37,5	39,4	29,8	31,0	40,2	40,0	29,6	27,8	29,3	32,5	20,7

у тому числі за кожним АТО АР Крим у %

* Розраховано і складено за джерелом: Розподіл населення найбільш чисельних національностей за заняттям за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця 5.11 / Головне управління статистики АР Крим // Поточний архів Головного управління статистики АР Крим.

Розділ III
Специфіка кримського мовного, культурного
та інформаційного простору

Виразними якісними характеристиками територіальних громад АР Крим є етномовна компетенція громадян та визнання ними певної мови як рідної. Однак дослідження цих характеристик за «переписними» матеріалами мають враховувати поширеність серед населення різних тлумачень поняття «рідна мова».

У науковому дискурсі з питань національно-російської двомовності найчастіше виділяють (М. Губогло, приміром) такі компоненти мови як суспільного явища: *мовна компетенція* (відповідним терміном позначається володіння рідною та іншою мовами); *мовна діяльність* (цей термін поширюють на ситуації використання мов у різноманітних життєвих ситуаціях); *етномовна орієнтація* (віддзеркалює психологічне ставлення особи до кожної з мов суспільного середовища).

В АРК рідною мовою вважають мову своєї національності 99,7% росіян, 93% кримських татар, 67,9% татар, 53% вірмен, 40,4% українців, 23,8% греків, 18,4% болгар, 17,1% білорусів. Як порівняти з українцями, удвічі більше росіян та кримських татар вважають мову своєї національності рідною. У мешканців АРК російської національності показник володіння рідною мовою приблизно в 4 рази, в 6 разів та майже в 11 разів перевищує аналогічний показник представників, відповідно, грецької спільноти, білоруської та німецької етнічних груп. Отже, територіальним громадам АР Крим була властива спільна для всього населення України радянських часів і пострадянського періоду тенденція поступової заміни мови своєї національності як рідної мовою російською. Щоб у цьому переконатися, досить порівняти вищенаведені показники з показниками загальноукраїнськими. Так, під час Всеукраїнського перепису населення 2001 року на території АР Крим російську мову назвали рідною 88,7% німців; 82% білорусів, 77,6% болгар; 71,8% греків; 46,1% вірмен; 25% татар; 6% кримських татар.

Більшість українців АРК (59,5%) також визнають рідною російську мову. Щодо мовної компетенції: 62,7% українців АР Крим вільно володіють російською як другою; мовою своєї національності як другою — 75,6%. Відповідні показники серед українців загалом по державі становлять, відповідно, 58,1% і 96,8%.

Тільки 0,2% серед населення регіону неукраїнської національності під час перепису 2001 р. назвали рідною мовою українську. З них: 3,1% — болгари; 1,1% — німці; 1% — греки; 0,8% — білоруси; 0,4% — вірмени; 0,2% — росіяни; 0,1% — татари; 0,05% — кримські татари.

Вищенаведені дані дають підстави твердити, що процеси російськомовної акультурації поліетнічних громад АР Крим відбувалися інтенсивніше, ніж в Україні в цілому.

Мовна компетенція як складова загального соціального потенціалу етнічних спільнот УПП відзначається кількома аспектами.

Соціокультурний аспект. Він полягає в тому, що тенденція поширення російської мови і витіснення нею інших національних мов звужує мовну компетенцію населення.

У регіоні 70% росіян, 52,3% білорусів, 48,0% німців, 45,4% греків, 33,5% українців, 35,3% болгар, 28,4% вірмен, 21% татар визнали, що крім мови, яку вони вважають рідною, не володіють жодною іншою мовою. Така ситуація ослаблює міжетнічні контакти, знижує загальний культурний рівень людей, створює підґрунтя міжетнічної напруженості і ймовірних політичних та інших ризиків.

Соціально-економічний аспект. Він актуалізувався разом з процесом утвердження української мови як державної та розширення сфери її застосування. Однак у побутовому і навіть публічному спілкуванні мешканців регіону досі переважає російська мова. Її позиції навіть посилюються, спричиняють подальше «стирання» російською мовою національно-мовних відмінностей всередині територіальних громад.

Освітньо-культурний аспект. З 1990-х років в АР Крим поступово розширюється мережа закладів, де вивчається не лише українська, а й кримськотатарська, новогрецька, болгарська, німецька, татарська, єврейська та інші мови. Це сприяє відродженню традиційного для регіону етнокультурного середовища. Однак відповідні процеси не позбавлені конфліктності. Зокрема, в мовно-освітній сфері спостерігаються протиріччя позицій і рішень центральної і регіональної кримської влади.

Так, у Концепції розвитку освіти в АРК на період до 2012 року, затвердженій Постановою ВР АРК від 18 жовтня 2006 року № 215–5/06, міститься лише одне положення стосовно «створення умов для поглибленого вивчення української, російської та кримськотатарської мови». Однак у документі ані факти, ані причини та

наслідки мовного дисбалансу, що спостерігається в освітній сфері в регіоні, не розкриваються. З огляду на це доцільно було б посилити контроль за належним та вчасним виконанням Державної програми соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим на період до 2017 року; Указу Президента України від 20.11.2007 р. №1122/2007 «Про деякі заходи для розвитку гуманітарної сфери в Автономній Республіці Крим і в м. Севастополі»; Програми розвитку і функціонування української мови в АРК на 2004–2010 роки, затвердженої Постановою Верховної Ради АРК від 17.03.2004 №856–3/04.

Доволі неоднозначно було сприйнято в автономії наказ Міністерства освіти і науки України № 461 від 26 травня 2008 року «Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008–2011 роки», який набув чинності з 1 вересня 2008 року. Виконання цієї програми передбачає викладання у навчальних закладах, наприклад, із російською мовою навчання низки предметів українською мовою з подальшим переходом на викладання виключно українською. Однак Асоціація директорів шкіл Криму виступила категорично проти цієї ініціативи. Невдоволені нею є й у ВР АРК — вони вважають, що цей документ має асиміляційне спрямування (втім, реалізація цієї ініціативи може бути перекладена на місцеві бюджети, оскільки навчальні заклади перебувають у комунальній власності, тоді міністерські настанови навряд чи будуть виконані). Водночас свою незгоду з таким рішенням на рівні України висловила Асоціація кримськотатарських працівників освіти «Маарифчі», оскільки, на їхню думку, цей наказ підриває процес відродження на історичній батьківщині кримськотатарської мови та дискримінує «систему освіти кримських татар, що відроджується». Слід розглянути питання про створення відповідної державної структури, яка оперативно вирішувала б усі питання, пов'язані з реалізацією державної інформаційної політики. Сьогодні діє кілька державних структур (Мін'юст, Держкомітет ТБ і РМ, Нацрада), які намагаються контролювати інформаційний простір, але ці дії не зовсім ефективні.

Спонукав урядовців до такого рішення неналежний стан вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах із навчанням мовами національних меншин, що було виявлено в ході незалежного зовнішнього оцінювання. Так, з'ясувалося, що

випускники цих закладів недостатньо володіють державною мовою, що зумовлює їх неконкурентоспроможність як під час вступу (тестуванні) до вищих навчальних закладів, так і в процесі навчання в них, а отже, заважає повноцінно інтегруватися в українське суспільство, бути в ньому успішними.

На виконання Указу Президента України від 28.02.2006 № 154/2006 «Про рішення Ради національної безпеки й оборони України від 8.02.2006 «Про суспільну ситуацію в Автономній Республіці Крим» Міністерством освіти і науки АРК розроблена, погоджена з Міністерством освіти і науки України та затверджена наказом від 17.07.2007 № 423 Комплексна програма покращання вивчення державної мови і мов національних меншин у загальноосвітніх навчальних закладах Автономної Республіки Крим на 2006–2010 роки. В усіх регіонах цю Комплексну програму обговорено, розроблено додаткові заходи щодо її виконання.

На виконання Постанови Кабінету Міністрів України від 2.10.2003 № 1546 «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки» Постановою Верховної Ради АРК від 17.03.2004 №856–3/04 затверджено Програму розвитку і функціонування української мови в автономії на 2004–2010 роки.

Таким чином, у 2007/08 навчальному році у загальноосвітніх навчальних закладах АРК українською мовою навчалося 11 707 учнів, що становить 6,2% від загальної кількості. У 2006/07 навчальному році цей відсоток був меншим — 5,4%.

У 2007/08 навчальному році в автономії функціонувало 365 загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання (97,7 тисяч учнів). У 9 школах з українською мовою навчання і класами з навчанням російською мовою відкрито 160 класів з російською мовою навчання (учнів у них — 3624).

У 142 загальноосвітніх навчальних закладах із двома мовами навчання (російська та українська) було 2307 класів з російською мовою навчання (49 967 учнів). У 27 загальноосвітніх навчальних закладах із двома мовами навчання (російська та кримськотатарська) у 366 класах з російською мовою навчання навчалося 6889 осіб. Крім того, у школах із трьома мовами навчання (російська, українська, кримськотатарська) функціонував 551 клас з російською мовою навчання (із загальною кількістю учнів 12 132). Усього російською мовою навчалося 170 302 учнів, тобто 90,6% від загальної кількості (у 2006/07 навчальному році — 91,6%).

Зменшення кількості учнів, котрі навчаються російською мовою, викликано як скороченням загального контингенту учнів, так і збільшенням кількості учнів, батьки яких обрали як мову навчання українську чи кримськотатарську.

В АРК функціонує 15 загальноосвітніх навчальних закладів із кримськотатарською мовою навчання (3115 учнів), 1 загальноосвітній навчальний заклад з українською і кримськотатарською мовами навчання, 27 шкіл із двома мовами навчання (82 класи, 882 учнів), 34 школи з трьома мовами навчання (117 класів, 1365 учнів). Усього кримськотатарською мовою навчається 5903 учнів (16,6% від загальної кількості учнів кримськотатарської національності).

29 413 учнів вивчають кримськотатарську мову як предмет (82,7% від загальної кількості учнів кримськотатарської національності).

Для підготовки педагогічних кадрів за фахом «кримськотатарська мова і література» відкрито факультети у Таврійському національному університеті ім. В. І. Вернадського і РВУЗ «Кримський інженерно-педагогічний університет», створено і функціонує Науково-дослідний центр кримськотатарської мови і літератури.

2007 року пройшли курси підвищення кваліфікації 71 учитель кримськотатарської мови і літератури, 6 учителів початкових класів із кримськотатарською мовою навчання, 4 вихователі дошкільних навчальних закладів із кримськотатарською мовою навчання та виховання.

Основна проблема підвищення якості вивчення кримськотатарської мови — це відсутність достатньої кількості підручників і навчально-методичної літератури.

Класи з кримськотатарською мовою навчання забезпечено підручниками на 88,9% (з українською мовою навчання — на 94,2%, з російською — на 97,8%).

У системі загальноосвітніх навчальних закладів організовано вивчення рідних мов дітьми з-серед кримачан інших національностей.

Важливою складовою міжкультурного діалогу населення Криму, етнонаціональної політики держави щодо АРК, політики історичної пам'яті є проблема топонімії (назв населених пунктів, географічних об'єктів, вулиць тощо) як джерела історико-культурної інформації держави або окремих спільнот. Сьогодні найактивніше питання відновлення довоєнної кримської топоніміки

відстоюють представники кримськотатарського національного руху як проблему історичної справедливості та національної пам'яті. І для цього є історичні підстави. Якщо говорити про кримську топонімію в цьому сенсі, то масове перейменування населених пунктів та інших географічних об'єктів на півострові почалося після завоювання Росією Кримського ханства 1783 року та приєднання його до Російської імперії.

Однак масове — «вказне» перейменування географічних об'єктів Криму відбулося після депортації кримських татар, вірмен і греків, болгар і німців. Президія Верховної Ради РРФСР 14 грудня 1944 року указом № 621/8 перейменувала 11 районів і 11 населених пунктів з 26 райцентрів, а указом № 619/3 від 21 серпня 1945 року — ще 327 сіл, указом № 745/3 від 18 травня 1948 року — до четвертої річниці виселення кримських татар — перейменовано ще 1062 селища. З карти Криму зникли 1400 традиційних історичних назв міст і сіл. До них треба також додати понад 1000 змінених гідронімів, назв гір, ландшафтних пам'яток, об'єктів.

Очевидно, що проблема топонімії Кримського півострова може мати декілька сценаріїв вирішення. Якщо в основу перейменувань покласти відновлення принципу історичної справедливості (повернення до назв, які існували до депортації), то цей процес має враховувати і вимоги інших етносів Криму — росіян, українців, вірмен, євреїв, кримчаків, караїмів, німців, болгар, чехів, естонців та ін. Особливо це стосується тих етносів, що, як і кримські татари, були депортовані за національною ознакою.

Одним з варіантів може бути консервація проблеми топонімії з огляду на неоднозначність її розуміння, політичне та ідеологічне звучання. Якщо говорити про відновлення історичної справедливості, то зовсім не ясно, з яким заглибленням в історію треба здійснювати таку роботу: повернутися до древнього, чи дореволюційного періоду, чи тільки довоєнного? У межах такого сценарію можна поєднувати назви вже існуючих об'єктів з присвоєнням нових тим з них, які виникають на основі консенсусних угод всіх етносів півострова. Як приклад, можна навести кримськотатарську номінацію вулиць Сімферополя, яка проводилася з 1994 по 1998 роки у місцях компактного їх розселення. Тобто мова може йти про застосування бітопонімічного підходу — тимчасового поєднання сучасної та історичної назв, а також суміщення на просторі окремих районів автономії назв різних соціокультурних шарів. Такі механізми можуть допомогти уникнути міжетнічної

напруги та зміцняють авторитет Української держави. Для вирішення цієї проблеми існує і певна нормативно-правова база. Йдеться про Указ Президента України № 856/2008 «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів», у якому ставиться завдання активізувати роботи з демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків особам, причетним до організації Голодомору 1932–1933 років в Україні та політичних репресій, а також з відповідного перейменування вулиць, площ, провулків, проспектів, парків та скверів у населених пунктах.

Загалом це означає, що соціокультурним лідером Криму, в тому числі і в плані топонімії, має бути не той чи той етнос, а Українська держава. Тоді Конституція АРК — регламент політичного буття регіону — доповниться проектом як програмою його соціокультурного розвитку. У цьому сенсі Крим як територія України має отримати кореневі ідеологічні змісти, прийнятні для держави в цілому і для більшості кримського населення.

Важливим чинником стабільності етнонаціональної ситуації в АРК є реалізація Державної програми соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим на період до 2017 року в її частині «Культура та охорона культурної спадщини». У сфері культури державна програма соціально-економічного розвитку АРК на період до 2017 р. передбачає такі напрями:

- збереження та реставрація, проведення паспортизації пам'яток культурної спадщини державного та місцевого значення;
- забезпечення реалізації права на навчання рідною мовою та створення належних умов навчально-виховного процесу шляхом будівництва загальноосвітніх та дошкільних навчальних закладів;
- забезпечення розвитку культурної сфери регіону, збереження та зміцнення існуючої матеріально-технічної бази закладів культури, надання державної підтримки розвитку української мови та сприяння діяльності національно-культурних товариств, проведення робіт з реставрації, музеєфікації та ремонту об'єктів культурної спадщини.

Низка заходів у рамках цих напрямів знайшла відображення в ухваленій 16 січня 2008 р. «Програмі соціально-економічного розвитку АРК на 2008 р.», прийнятій з урахуванням і на виконання «Державної програми». Зокрема, «Програмою на 2008 р.» передбачено у сфері освіти:

- продовження будівництва ялтинської школи-гімназії з українською мовою навчання, будівництво прибудови до навчально-

виховного комплексу «Школа-колегіум» з українською мовою навчання в м. Алушті;

– завершення будівництва загальноосвітніх шкіл у Ленінському районі, м/р «Фонтани» м. Сімферополя на 900 учнівських місць; загальноосвітньої школи у с. Сонячна Долина у м. Судаку на 400 учнівських місць і прибудови до школи № 6 м. Сімферополя на 60 учнівських місць і т. ін.

У рамках забезпечення конституційного права громадян на навчання рідною мовою передбачається здійснення моніторингу розвитку та функціонування мережі загальноосвітніх навчальних закладів та класів з навчанням українською, кримськотатарською та російською мовами. Передбачається виділення на програму розвитку та функціонування української мови в АРК з бюджету республіки 489,9 тис. грн. Значну увагу в Програмі приділено також зміцненню матеріально-технічної бази установ культури АРК.

Водночас у «Програмі» не знайшли відбиття питання, пов'язані із реставрацією та паспортизацією об'єктів культурної спадщини (нерухомих пам'яток), за винятком тих, котрі перебувають у віданні установ Міністерства культури АРК. Тим часом стан цих пам'яток, що часто є важливими туристичними об'єктами (наприклад, городище Неаполь-Скіфський біля Сімферополя), залишає бажати кращого.

Виконанню державної програми, безсумнівно, сприятиме також прийняття 21 квітня 2008 р. Постанови Ради Міністрів АРК «Про план заходів щодо збереження об'єктів історико-культурної спадщини на період до 2011 р.».

Відповідно до цього плану передбачається: поетапне проведення ремонтно-реставраційних робіт на об'єктах — пам'ятках історичної і культурної спадщини (по 15 установах, що перебувають у керуванні Міністерства культури і мистецтв АРК, що включають 50 пам'яток, у тому числі 25 пам'яток національного значення, понад 1 млн предметів); будівництво і реконструкція будинків для розширення експозиційних і фондів площ; здійснення заходів для збереження рухомих і нерухомих пам'яток; забезпечення музеєфікації найбільш коштовних і привабливих об'єктів культурної спадщини; розвиток туристичних маршрутів і інфраструктури туризму. Усього на вирішення цих завдань планується виділення 1,33702 млн грн, у тому числі з бюджету АРК — 24,695 млн грн, з держбюджету 24,430 млн грн (інші кошти планується залучити з дозволених законодавством позабюджетних та інших джерел).

Однією з особливостей інформаційного простору автономії є належність найпопулярніших ЗМІ представникам певних політичних сил, що є чинником політизації медійної діяльності, впливу на неї кількох політико-бізнесових медіа-холдингів. Серед них (див.: Сергеев Г. Кому принадлежат СМИ Крыма / / Первая Крымская. — 2008. — 8 августа):

- холдинг лідера кримської організації БЮТ Андрія Сенченка: одна з двох регіональних телекомпаній, яка охоплює мовленням близько 90% території півострова, перша серед місцевих телевізійних ЗМІ за якістю ефіру — ТРК «Черноморская»; FM-радіостанція «Ассоль»; холдинг має вплив на тижневик «События»;

- холдинг экс-прем'єра автономії, глави Севастопольської держадміністрації й керівника КРО «Єдиний центр» Сергія Куніцина: телеканал «Неаполь», FM-станція «Лидер», ТК «Керчь» і ТК «Экран» (Красноперекопськ), тижневик «Крымский обозреватель», журнал «Ваш ориентир», інтернет-видання «Партиформ». Партнером цього холдингу вважають ТОВ «КрымМедиаХолдинг», яке пов'язують з губернатором Підмосков'я Борисом Громовим. 2008 р. холдинг став власником найбільшої FM-станції півострова «Транс-М-Радио» (охоплення населення — 70%), володіє безкоштовним газетним проектом «Главный проспект» у Сімферополі та Севастополі, інформагенцією «Е-Крим»;

- холдинг кримськотатарського бізнесмена Іси Хайбуллаєва (близький до першого заступника голови Меджлісу Рефата Чубарова): ТРК «Атлант-СВ», радіостанція «Мейдан», телеканал «АТР»; є інформація про наміри створити газету та інтернет-видання.

При цьому правляча в Криму Партія регіонів не має оформленої у холдинг медіа-структури. Водночас до сфери впливу цієї сили входять: видання парламенту автономії «Крымские известия», тижневик «Республика Крым», «Крымское информационное агентство». Певний вплив Партія регіонів має також на Держтелерадіокомпанію «Крым». Дружною до «регіоналів» є щоденна найтиражніша в автономії «Крымская правда» (видання орієнтоване на КПУ, займає проросійську позицію).

Задля забезпечення електоральної підтримки політики через пов'язані з ними ЗМІ нерідко експлуатують проблеми міжнародних відносин. Ці проблеми висвітлюються також у виданнях національних меншин, представники яких мешкають в автономії. Всього в АРК 38 видань національних меншин Криму. Такою меншиною в автономії є, по суті, й українці. Українською мовою

виходять два видання: газета «Кримська світлиця» (з додатком для дітей «Джерельце») та газета «Будьмо».

Кримськотатарською мовою публікуються: газети «Янғы Дюнья», «Къырым», «Маариф ишлери», журнал «Йылдыз», які одержують дотації з держбюджету та бюджету АР Крим. Також виходять російськомовні кримськотатарські видання «Голос Крыма», «Арекет», «Авдет», тижневик «Полуостров» (останній контролюється опозиційною до Меджлісу групою). Має ефір кримськотатарська національна редакція ДТРК «Крим».

Вплив держави на етнонаціональні характеристики інформаційного простору є незначним. Мається на увазі не процес розширення сфери застосування державної мови — у цьому напрямі, незважаючи на протидію, є певні зрушення, зокрема у сфері телерадіомовлення, де робота вимагає ліцензування. Йдеться про цілісну державну політику інформаційного впливу на динаміку етнонаціональних відносин, про системну презентацію діяльності влади загальнодержавного і регіонального рівнів із вирішенням міжнаціональних проблем.

Основними темами в інформаційному просторі автономії при висвітленні етнонаціональних відносин є:

- мовна політика держави;
- діяльність національних організацій (заяви, акції тощо);
- діяльність політичних партій в етнонаціональній сфері.

Вивчення публікацій на теми міжнаціональних відносин засвідчує, що інформаційний простір відбиває позиції політичних сил і органів влади. Так, аналіз матеріалів преси, оприлюднених напередодні Дня пам'яті жертв депортації в травні 2008 р., показав, що проти 2007 р. відбулася зміна тем політичної активності — перехід від переважно ресурсних проблем, насамперед пов'язаних із земельними відносинами, до проблем гуманітарних. Це засвідчило зміну пріоритетів взаємодії етнічних груп, політичних сил і влади в регіоні.

Розділ IV

Проблеми відродження ісламської традиції в Криму

Суспільній ситуації в АРК властиві розмаїття віросповідань, церковних юрисдикцій, високий потенціал напруги у відносинах мусульманських, православних громад та інших релігійних організацій.

Після того, як внаслідок низки війн Крим став частиною Російської імперії, тут стали запроваджуватися всілякі обмеження для його населення мусульманського віросповідання. Якщо до початку панування тут Росії в кожному поселенні діяла щонайменше одна мечеть, то за століття колонізації Криму було зруйновано або перетворено на казарми понад 900 сакральних споруд.

Масовий наступ на іслам в роки комуністичного тоталітаризму позначився закриттям, а то й знищенням багатьох мечетей, мусульманських шкіл — мектебе і медресе, репресіями духовних осіб тощо. Згідно зі звітами уповноважених у справах релігій, з кінця 40-х років XX століття і аж до відновлення Українською державою незалежності в ній не було жодної зареєстрованої мусульманської громади.

На початку 1990-х років в Україні відновилася діяльність багатьох громад мусульман. Уже 1991 року утворено Кадіат (Духовне управління мусульман Криму) з наданням йому статусу мухтасибату. На 2008 рік, згідно зі статистичним звітом Державного комітету України у справах національностей та релігій, Духовне управління мусульман Криму (ДУМК) у своєму складі має 960 організацій. З них лише 4 громади мусульман перебувають за межами Криму в Херсонській області та одна в Одеській області. Причому з 960 організацій 613 діють без реєстрації, що створює певну напруженість і складність моніторингу латентних процесів, котрі продукують конфліктність як з органами влади, так і між релігійними організаціями.

В Україні також діє Духовне управління мусульман України (ДУМУ), яке об'єднує 70 офіційно зареєстрованих релігійних структур. До Незалежного духовного центру мусульман України (ДЦМУ) входить 19 громад. В Україні функціонують іще 86 «незалежних релігійних організацій мусульман» (Держкомрелігій України), що не входять до жодної з названих вище організаційних управ. 49 з них функціонують у Криму, 10 — у Києві (в столиці зареєстровано також 2 громади ДУМУ). Загалом же в Україні на початок 2008 року діяло 1138 релігійних організацій мусульман.

Інтеграція віруючих мусульман в загальнонаціональний український контекст ускладнюється збереженням у масовій суспільній свідомості певних міфологем про іслам, насаджених свого часу радянською пропагандою. Серед ідеологічних «ярликів», закріплених за релігією Аллаха, найпоширенішими є три:

1) іслам відзначається крайньою нетерпимістю та агресією щодо представників інших конфесій;

2) іслам є ідейною основою релігійного екстремізму, а ісламізація провокує політичну нестабільність та підштовхує до насильницького усунення інститутів державної влади;

3) розвиток ісламської культури ґрунтується на експансії та спрямований на асиміляцію немусульманських народів.

Подібні фобії не тільки викликають підозру та невдоволення у значній кількості громадян, а й на фоні непростой політичної ситуації в Україні створюють суттєві перепони поглибленому діалогу і взаємопорозумінню між різними етноконфесійними спільнотами українського суспільства.

Напруженими (особливо в Автономній Республіці Крим) здаються мусульmano-православні стосунки. До початку 1990-х років (коли розпочався процес масового повернення кримських татар у містя, де вони проживали до примусового переселення у травні 1944 року) на півострові абсолютно домінувало населення православної орієнтації (росіяни та українці). Воно також зростало за рахунок представників різних етнічних спільнот — білорусів, мордвинів, марійців, грузинів, а також греків і болгар, які теж були насильно виселені й нині повернулися до рідних місць. Інші національні меншини якщо і не належали до православного віросповідання, були переважно християнами (німці, поляки, вірмени, італійці). А нехристияни (євреї, караїми, кримчаки, корейці, башкири) через свою нечисленність не могли помітно вплинути на загальну конфесійну ситуацію в регіоні. За таких обставин Православна церква посіла домінуюче становище на Кримському півострові.

Повернення з місць примусового переселення кримських татар (вагомого репрезентанта мусульманської традиції) окреслило нові контури релігійної ситуації в Криму. Між Українською православною церквою Московського патріархату (УПЦ МП) і муфтіятом виникло протистояння.

З одного боку, протиріччя було спричинене прагненням УПЦ МП зберегти виключно за собою провідне становище на теренах АРК, а з іншого — намаганням кримських татар поновити, за їхнім розумінням, історичну справедливість на землі свого формування як народу, де вже багато поколінь проживали їхні предки. Суперечності переросли у конфлікт. Його кульмінаційним моментом став вихід восени 2000 року Духовного управління мусульман

Криму з міжконфесійної організації «Мир — дар Божий». Порозуміння між ДУМК та УПЦ МП досі не досягнуто, що, звичайно, не сприяє нормалізації та гармонізації суспільно-релігійних, міжконфесійних і державно-церковних відносин як в Автономній Республіці Крим, так і в Україні загалом. Пошуку конструктивних рішень перешкоджає також однобічний підхід місцевої влади до назрілих проблем, її «поступливість» на користь однієї конфесії, а ще точніше — навіть однієї церкви. Така політика не є ефективною для держави й порушує права значної частини українських громадян неправославного віросповідання.

Нааявність в Україні трьох ісламських центрів породжує також свої особливі протиріччя і суперництво між ними. Точиться боротьба за лідерство, монопольний вплив на віруючих, одноосібне представництво інтересів українських мусульман як в Українській державі, так і поза її межами. Якщо раніше були помітними наміри лідерів ДУМУ і ДУМК підпорядкувати своїм керівним структурам усі релігійні організації та громади мусульман України, то на сьогодні питання централізації влади і об'єднання діючих духовних структур набуває актуальності в ДУМК та Меджлісі кримських татар. Вони бажали би створення такого всеукраїнського центру мусульман саме в Криму.

Нагальною є також потреба нормалізації стосунків між керівниками ДУМУ і ДЦМУ. Протистояння між ними набуло відкритої форми, все частіше оприлюднюються взаемозвинувачення сторін у релігійному прозелітизмі і навіть в антиукраїнській діяльності. За таких суспільно-релігійних обставин неможливо спільно вирішити проблеми подальшого духовного відродження мусульман, проведення організованих паломництв до ісламських святинь, всеукраїнських форумів мусульман тощо.

Мусульманські релігійні організації, як і переважна більшість конфесій України, мають серйозні проблеми із забезпеченням громад культовими спорудами та висококваліфікованими кадрами священнослужителів. Наприклад, із понад 360 імамів лише близько десяти осіб мають вищу класичну духовну освіту.

Проблема частково вирішується шляхом підготовки незначної кількості служителів в медресе і двох ісламських університетах (які, за оцінками експертів, поки що мало відповідають стандартам провідних мусульманських навчальних центрів), а також відрядження студентів за кордон. У підготовці кадрів духовенства значною є участь Туреччини, Об'єднаних Арабських Еміратів, Єгипту,

Лівії та Судану. Забезпечення релігійною літературою здійснюється в основному із Туреччини, Саудівської Аравії та Кувейту. Ці ж країни частково допомагають українським мусульманам у спорудженні нових культових будівель.

Станом на 1 січня 2008 року релігійними організаціями мусульман в Україні використовується 272 культові споруди, що становить близько 50% від необхідного. А внутрішніх ресурсів для задовільного вирішення проблеми не вистачає, от і доводиться звертатися про допомогу до братів по вірі за кордоном. Повільно вирішуються питання ремонтно-реставраційних робіт на об'єктах, що вшановуються віруючими. Крім того, мусульманським організаціям не повернуто ряд культових споруд, що внесені до плану графіка такого повернення, зокрема, у Феодосії, Ялті, Сімферополі, Бахчисараї. Усе це породжує почуття національно-релігійної невдоволеності і має тенденцію до загострення.

Умови нестабільності релігійного життя мусульман в Україні активно намагаються використовувати у своїх цілях зарубіжні ісламські центри та організації. Для цього їх діяльність спрямовується на приховане підпорядкування керівних організаційних структур українських мусульман своїм об'єднанням, перенесенням із-за кордону на українські терени протистояння, яке існує між різними напрямками і течіями в ісламі тощо. Відомі навіть спроби використати Україну як платформу для експорту ідей ісламського фундаменталізму в інші країни СНД, а також у західноєвропейський регіон.

Помітною активністю відзначається місіонерство зарубіжних мусульманських структур, що часто має завуальований характер. Наприклад, ісламські місіонери у своїй діяльності використовують літні табори для підлітків. Окрім вивчення арабської мови і Корану, в них викладаються основи віровчення, що не завжди збігаються із традиційним світоглядом мусульманської спільноти України.

Впродовж останніх кількох років на мусульманське середовище України посилюється вплив арабського ісламу. Основний канал проникнення арабського фактора — благодійницькі ісламські фонди «Брилик», «Зам-зам», асоціація громадських організацій «Арраїд», незалежні мусульманські громади, сформовані зі студентів-іноземців, що навчаються в Україні. За оцінками експертів, через них почасти поширюється література ваххабітського змісту.

Викликає занепокоєння ситуація, що складається навколо паломництва віруючих мусульман України до мусульманських

святинь у Королівстві Саудівська Аравія (КСА). Вище державне і духовне керівництво Королівства дотримується вибіркового підходу у визначенні пільгових турів для паломників з України. Пріоритети в цьому надаються лише мусульманським кримсько-татарським угрупованням, які орієнтуються на зовнішньополітичний курс КСА, підтримують зміст і спрямованість доктрин мусульманських центрів цієї країни. А вони, як відомо, базуються на принципах фундаменталізму й екстремізму. Таким чином, паломництво мусульман стає інструментом впливу на релігійно-політичну орієнтацію віруючих мусульман особливо кримського регіону, які щороку становлять понад 80% від загальної кількості паломників з України.

Означені проблеми в конфесійному середовищі — результат переплетіння суспільно-релігійних, соціально-економічних і політичних чинників, що постійно впливають на динаміку й мозаїку етноконфесійної ситуації на Кримському півострові.

До системи заходів для врегулювання етноконфесійної ситуації на Кримському півострові засобами державної політики доцільно включити такі:

1. При Кабінеті Міністрів України створити постійно діючу робочу групу з питань підтримки міжконфесійного миру і злагоди з правом контролю за дотриманням регіональними владними структурами чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації на місцях.

2. Зважаючи на важливе геополітичне положення Кримського півострова та ісламський потенціал кількасоттисячної спільноти кримських татар, які проживають на його території, що перебуває під помітним впливом зарубіжних ісламських структур, зорієнтувати керівництво Української держави на необхідність вжиття невідкладних заходів для якомога швидшого впорядкування кримськотатарської проблеми і тим самим — оптимізації суспільно-релігійної, політичної й соціально-економічної ситуації в регіоні.

3. Зобов'язати органи місцевої влади (з метою зняття напруги у міжконфесійних відносинах у районах компактного проживання мусульман) активізувати роботу щодо повернення віруючим колишніх мечетей та інших сакральних споруд, які не використовуються або використовуються не за призначенням. Насамперед треба вирішити проблему передачі релігійним організаціям «знакових» культових будівель.

4. Враховуючи право мусульманської етноконфесійної спільноти сповідувати віру предків та відроджувати свої релігійно-духовні традиції і культуру, ініціювати на рівні центральних органів державної влади України поширення адекватної інформації про іслам у загальнонаціональному масштабі, а також сприяти розширенню виходу теле- і радіопередач та друкованих видань ісламської орієнтації зі змістовним наповненням, що відповідає національним інтересам України.

5. Посилити моніторинг та контроль діяльності місіонерів і проповідників, що прибувають в Україну з мусульманських країн, зокрема країн СНД, в яких іслам відіграє статус панівної ідеології. Певні обмеження їхньої діяльності з метою захисту безпеки суспільства вповні відповідають міжнародним демократичним стандартам, зокрема Хартії прав людини та Європейській конвенції про захист прав людини.

Розділ V

Політичні орієнтації кримчан

Для розроблення і реалізації ефективної, узгодженої з національними інтересами державної політики сприяння соціальній інтеграції кримчан кримськотатарської та інших національностей важливо знати і враховувати соціально-політичні настрої та політичні переваги сторін етнонаціональної взаємодії. Такі настрої і переваги російськомовного населення півострова досліджуються й відомі доволі широко. Тим часом відповідні особливості ситуації в кримськотатарському середовищі до останнього часу вивчалися мало. Тож у вересні 2006 року Всеукраїнська соціологічна служба опитала саме кримських татар щодо їхніх соціально-політичних орієнтацій. Всього за квотною багатоступеневою вибіркою практично в усіх регіонах компактного проживання кримських татар методом формалізованого інтерв'ю було опитано 390 респондентів. Результати проведеної роботи порівняли з результатами загальноукраїнського дослідження того ж часу. Відповідні напрацювання було використано у підготовці цього тексту разом з матеріалами проведеного 2008 року Центром Разумкова соціологічного дослідження «Суспільно-політичні, міжрегіональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим: стан, проблеми, шляхи вирішення».

Було з'ясовано, що значно більше, ніж інших жителів Криму і українців загалом, татар хвилює проблема безробіття. Значно вищий наголос, порівняно з іншими кримчанами, роблять кримські татари на питанні забезпеченості житлом. Ці самі тенденції виявилися характерними і для 2008 року: депортовані значно вище оцінюють актуальність проблем забезпечення їх роботою, житлом, наділення земельними ділянками (це відзначили 54,7% опитаних кримських татар проти 10,4% українців і 6,4% росіян) та недостатнє представництво в органах влади АРК і місцевих органах влади (49,8%, 6,2% і 3,6% відповідно). Значно більше кримських татар, ніж інших кримчан, хвилює проблема політичної нестабільності на півострові. Водночас набагато менше їх хвилюють зовнішньополітичні проблеми — відносини з Росією, вступ України до НАТО і ЄС.

Утім, це аж ніяк не означає, що татари є аполітичними. Дані дослідження показують, що вони більше, ніж населення України в цілому, і значно більше, ніж інші жителі півострова, беруть участь у діяльності політичних партій і об'єднань.

Дослідження 2006 року показало, що татари надають перевагу національно-демократичній ідеології. Причому їх національно-демократичні орієнтації значно вищі не тільки за притаманні іншим жителям півострова, а й населення України загалом. Орієнтацію кримських татар на національно-демократичну ідеологію підтвердило і дослідження 2008 року. Ця орієнтація виявилася для репатріантів другою після ісламістської ідеології, що цілком зрозуміло для мусульман (місце ісламу в суспільних орієнтаціях кримських татар не вивчалоя Всеукраїнською соціологічною службою у 2006 році).

Кримські татари навіть більше, ніж населення країни в цілому, є прихильниками політичних сил, що позиціонують себе як представники національно-демократичної ідеї: НУНС, БЮТ. І, навпаки, значно менше серед них прихильників «лівих» партій (КПУ, ПСПУ, СПУ), а також Партії регіонів, яка за своїм впливом суттєво випереджає всі інші політичні сили на півострові. Точно така сама орієнтація кримських татар і на політичних лідерів. Вони явно віддають перевагу «помаранчевим» лідерам В. Ющенку і Ю. Тимошенко, і, навпаки, досить незначна їх частина готова підтримати В. Януковича, який є беззаперечним лідером «умовних президентських перегонів» в Україні, і особливо в Криму.

У дослідженні 2008 року серед кримських татар ставлення до центральної влади і її представників також є більш позитивним, ніж серед українців і росіян, що проживають в Криму. Так, найбільш критичне ставлення до центральної влади та її представників демонструють росіяни (рівень невідтримки дій серед них коливається від 65% щодо А. Яценюка, до 80,2% — щодо В. Ющенка). Серед українців цей діапазон становить 56–70,8%. Водночас рівень невідтримки дій усіх згаданих інститутів і осіб кримськими татарами не перевищує 48,9%. Діяльність Президента повністю підтримують 9,5% кримських татар (проти 3,1% серед усіх кримчан), діяльність Прем'єр-міністра — 18,8% (проти 4,9%).

Як і населення країни загалом, навіть більше, кримських татар не задовольняє нинішній статус-кво. Вони також значно менше за інше населення країни схильні до авторитарних методів правління країною і відповідно більш демократично налаштовані.

У своїх поглядах щодо шляхів економічного розвитку кримські татари набагато більше за інше населення країни орієнтуються на ринковий вектор і, навпаки, набагато менше за інших хочуть повернутися до радянської планової економіки, заснованої на суспільній власності, що підтверджується ставленням до купівлі-продажу землі.

Кримські татари однозначно виступають за незалежний статус України з орієнтацією на європейську інтеграцію. Серед них набагато більше прихильників вступу України в ЄС і НАТО і, навпаки, набагато менше прибічників союзу з Росією та іншими країнами СНД, ніж серед населення країни в цілому, не говорячи вже про інше населення півострова. Окрім того, вони виступають за прискорення європейської інтеграції України і замороження відносин з Росією.

У питанні щодо надання статусу другої державної або офіційної мови російській кримські татари також значно ближчі до населення україномовних регіонів країни, ніж мешканців України загалом. І це при тому, що російською мовою вони спілкуються набагато більше, ніж населення України в цілому.

Набагато ближчі до загальноукраїнських стандартів, ніж в інших жителів Криму, погляди кримських татар на державно-адміністративний розвиток країни. Так, у своїй більшості вони виступають за унітарну цілісність України, розуміючи, що будь-які прояви федералізму в умовах протистояння Сходу і Заходу України можуть привести до розколу держави. Тому, на відміну від

своїх сусідів по півострову, татари підтримують інститут президентства як гарантію цілісності й незалежності країни. Кримські татари більше, ніж інше населення країни, хочуть, щоб Кабмін призначався Президентом.

Але перевага президентської форми правління над парламентською не демонструє тяжіння кримських татар (як це вже підкреслювалося) до авторитаризму. Відповіді на запитання, хто повинен призначати-обирати місцеві органи влади і суддів усіх рівнів, показує, що, надаючи перевагу Президенту в цьому питанні над іншим населенням країни, татари не поступаються, а, навпаки, випереджають їх у виборі найбільш демократичної форми обрання місцевих органів влади і суддів — шляхом прямих виборів.

2008 року визнали себе тією чи іншою мірою патріотами України 39,6% кримських татар, тоді як серед інших жителів Криму такими вважають себе лише 28,6%. Змінили б українське громадянство на інше 54,7% росіян Криму (проти 22,81% тих, хто не зробив би цього), 38,7% українців (проти 40,1%) і лише 28,6% кримських татар (проти 46%). За подовження терміну перебування ЧФ на території України висловилися абсолютна більшість (80,6%) росіян, більшість (62%) українців і 28,4% кримських татар. Водночас 20,7% кримських татар і 8,6% українців вважають, що слід вимагати перебазування ЧФ з території України після завершення дії угоди. Такої думки дотримуються лише 2,6% росіян. 9,8% кримських татар вважають, що слід розірвати угоди між Україною і Росією про перебування ЧФ на території України до закінчення терміну її дії. Серед українців і росіян таких значно менший відсоток. Вихід Криму зі складу України і приєднання його до Росії підтримують переважна більшість (75,9%) росіян і більшість (55,2%) українців. Серед кримських татар таку перспективу підтримують лише 13,8%, проти — 68,5%. 32,3% українців і 40,1% росіян хотіли б, щоб Крим став російською національною автономією у складі України. Однак цю ідею підтримують лише 5,9% кримських татар (проти 75,5%). Проти приєднання Криму до Росії готові, за нагоди, боротися зі зброєю в руках 6,5% кримських татар, 42,3% протестуватимуть проти цього мирними засобами.

Таким чином, за своїми політичними орієнтаціями кримські татари значно ближчі до політичних орієнтацій населення України в цілому, ніж до політичних орієнтацій своїх сусідів по півострову. Можна навіть сказати більше — кримські татари за своїми політичними поглядами наближаються до «помірно націоналіс-

тичного» населення таких областей, як Черкаська чи Вінницька. Враховуючи відверто проросійські настрої основної маси населення Криму, можна констатувати, що кримські татари виступають соціальною базою і провідником проукраїнських національно-державницьких принципів на півострові та є не дестабілізуючим чинником, а, навпаки, фактором стабілізації суспільних відносин в Україні і її кримській автономії.

Розділ VI

Зовнішні чинники етнополітичних відносин в автономії

Соціально-інтеграційні процеси у кримському соціумі доволі залежні від зовнішніх впливів. Зокрема, з боку держав — сусідів України — Росії і Туреччини. Перша має можливість використувати наявність у Криму великої російської діаспори, а друга — кримськотатарської національної меншини, яку з цією країною пов'язують велика кримськотатарська діаспора, а також спільна релігія.

Публічні дії офіційного керівництва обох держав стосовно Криму є дуже обережними. Їхні практичні кроки стосуються, як правило, участі у політично нейтральних заходах. Однак такий показний політичний етикет не означає, що частина іноземного політикуму не чинить спроб не уповні легітимних дій щодо Криму. Так, відома діяльність мера Москви Ю. Лужкова, депутата Державної Думи РФ К. Затуліна та інших.

Росія зацікавлена, щоб не зменшувалося коло тих, хто може бути об'єктом її впливу, тобто так званих співвітчизників, до яких вона зараховує етнічних росіян та усіх російськомовних у країнах колишнього СРСР. Тому з російського боку постійно інспірується питання про нібито нищення російської мови і культури в Україні.

Збільшення підтримки з боку Росії російської мови і культури на півострові спрямоване на закріплення її беззастережно домінуючого становища. Вірогідними наслідками цього в етнополітичній сфері можуть бути такі: присутність на півострові тільки російськомовних культурних зразків і надалі віддалятиме кримчан від знайомства з українською мовою і культурою, посилюючи психологію півострівної окремішності від решти України. Закріплюватиметься психологія меншовартісності окремих представників україномовної меншини півострова, а також російськомовних

кримчан, які хотіли б дати своїм дітям освіту державною українською мовою або просто дати їм можливість знати цю мову, аби вони могли соціально реалізуватися не тільки у Криму, а й у будь-якому регіоні України. Може зупинитися процес відновлення кримськотатарської топонімії, що неминуче викличе протести з боку репатріантів.

Одне із завдань, яке ставить перед собою Росія, — обґрунтувати свої «історичні права» якщо не на весь півострів, то хоча б на Севастополь. Тенденційною інтерпретацією фактів займаються російські політики різного рівня. Під впливом пропаганди, яка йде з Росії, виникає напруження між проукраїнськими і проросійськими організаціями півострова.

Російське керівництво активно використовує такий канал впливу на ситуацію у Криму, як інерція упередженого ставлення до Заходу. Цей релікт «холодної війни» розглядається як ефективний засіб формувати упереджене ставлення до українського керівництва і до його прозахідного геостратегічного вектора. Цей засіб підсилюється апеляціями до лояльності росіян Криму до своєї історичної батьківщини. Повернувши геостратегічний вектор України у свій бік, дехто в Росії розраховує на те, що Чорноморський флот залишатиметься у Севастополі і після 2017 року.

Україна не може залишатися осторонь найбільш резонансних і гострих зовнішньополітичних подій, що відбуваються поблизу її кордонів. У 2008 р. такою подією став конфлікт у Грузії між центральним урядом та південно-осетинськими сепаратистами, Росією і Грузією. У Криму розбіжності в оцінках дій сторін конфлікту відбивали поділ на «своїх-чужих». Більшість росіян в Криму підтримали російське керівництво. Меджліс солідаризувався з позицією щодо конфлікту Президента України. Багато ж рядових кримських татар були солідарні з одновірцями — південними осетинами, тобто керувалися почуттями релігійної солідарності. Тому Президент Меджлісу, з одного боку, висловила жаль з приводу відмови російського керівництва здійснювати міжнародний план врегулювання, а з іншого, закликала усіх мешканців Криму виступити проти воєнного протистояння між Грузією та Росією, зажадавши від уряду Росії вивести війська з території Грузії, а від уряду Грузії — приступити до прямих переговорів з осетинським та абхазьким народами про принципи взаємного проживання й розвитку.

Серед російських організацій Криму солідарність з Москвою була фактично повна. Вже з початком дій грузинської армії у Пів-

денній Осетії Російська громада Криму разом з іншими проросійськими організаціями взяла участь у мітингу. У заяві його учасників Тбілісі і Вашингтон звинувачувалися у розігруванні антиросійської карти. Висловлювалася подяка керівництву Росії за вчасний захист населення Південної Осетії як перший після 1985 р. акт збройного захисту Росією своїх співвітчизників за кордоном.

Не менш рішучими, але вже на підтримку грузинського керівництва, були заяви ряду проукраїнських організацій. «Кримська правниця» назвала дії Росії під час конфлікту як агресію проти Грузії, підтвердження намірів застосувати військову силу проти сусідніх держав в разі їх прагнення до НАТО. Кримська організація «Нашої України» взагалі не виключила можливості аналогічної агресії проти України.

Неадекватне розуміння сутності процесу націотворення в Україні штовхає російських політиків на те, щоб через проросійські організації Криму формувати у населення півострова антиукраїнські настрої, виховувати в них лояльність не до української держави, а до російської. Для цього застосовуються різні засоби. У травні 2008 р., наприклад, Кримським відділенням міжнародного молодіжного фронту «Прорив» і громадським об'єднанням «Російська співдружність» була проведена акція «У кожному вікні — російський прапор». Прапори РФ роздавалися протягом 9 днів по одному дню у 9 містах Криму. За інформацією організаторів акції, російські прапори взяли понад 3,1 тис. кримчан. Тобто за моральної підтримки Росії проросійські організації нав'язують кримчанам символи російської ідентичності, перешкоджаючи впровадженню символів ідентичності української та кримськотатарської.

Застосовуються і юридичні засоби «прив'язування» кримчан до Росії — надання їм російських паспортів. Проросійські організації домагаються легалізації подвійного російсько-українського громадянства, як це робить Кримська республіканська організація партії «Союз лівих сил».

Коли під час російсько-грузинського конфлікту з'ясувалося, що до його початку Росія видала свої паспорти 90% мешканців Південної Осетії, проблема наявності у кримчан російських паспортів викликала особливо гостре занепокоєння в українських політиків. Як зазначила народний депутат від «Нашої України — Народної самооборони» Ольга Герасим'юк, «я не виключаю, що Росія заявить про необхідність захисту прав своїх громадян на території українського Криму».

Серед представників російської влади утверджується намір формування, збереження й посилення російської самоідентифікації кримчан, та й усіх росіян України, запровадженням «карти росіянина», яка має давати право безперешкодного в'їзду на територію РФ, отримання там роботи, освіти, медичної допомоги, заняття підприємницькою діяльністю без додаткових дозволів.

Новий і у перспективі потужний чинник впливу на розвиток ситуації у Криму — кримськотатарські діаспори. Найбільша з них — у Туреччині. Після тривалого періоду апатії у 2007 р. вона нагадала про себе не просто як чинник фінансової та матеріальної підтримки кримських репатріантів, а й як чинник політичний, утворивши Федерацію кримськотатарських дернеків, яку очолив Унвер Сель. З метою політичної підтримки відновлення прав кримських татар в Україні Федерація оголосила про намір використовувати усі цивілізовані засоби — інформувати міжнародну громадськість, держави та міжнародні організації, у т. ч. Раду Європи та НАТО, про становище кримськотатарського народу. Наступною стратегічною метою було проголошено створення Міжнародної федерації кримськотатарських дернеків, яка об'єднала б усі діаспори.

Національний центр кримських татар у США, крім суто матеріальної допомоги кримським татарам у Криму, надає їм морально-політичну підтримку у питанні здобуття статусу корінного народу. Активісти НЦКТ не тільки сприяють участі представників Меджлісу у заходах ООН з питань корінних народів, а й самі беруть у них участь від імені всього народу, привертають увагу світової громадськості до питання забезпечення кримських татар землею.

У США, у Нью-Йорку, щороку проводяться мистецькі паради кримських татар, у яких беруть участь представники з Криму. У Туреччині ж у травні 2008 р. було проведено марш під політичними гаслами, у якому також взяли участь кримські татари зі США, Німеччини, Нідерландів. У справі формування потрібної громадської думки кримським татарам суттєво сприяють не лише міждержавні, а й міжнародні громадські організації, наприклад, Міжнародна амністія. Крім того, кримськотатарські активісти залучають до розв'язання своїх проблем громадські організації зарубіжних країн, як це зробив Кримськотатарський молодіжний центр, уклавши угоду про співпрацю з молодіжною організацією Християнсько-демократичної партії Німеччини. Опоненти ж кримських татар у Криму розраховують на ініційований Євразійським союзом молоді проект «Інша Україна».

Новим суб'єктом, здатним потужно впливати на стан міжетнічних відносин на півострові аж до їх крайнього загострення, є організації так званого політичного ісламу. Найактивнішою з них у Криму є «Хізб ат-Тахрір».

Міжнародні структури демонструють готовність допомогти кримським татарам у вирішенні найгостріших соціальних питань, у т. ч. подолання безробіття, запровадженням системи мікrokредитування малозабезпеченого кримськотатарського населення. Звісно, в умовах загальної соціальної кризи першочергова підтримка кримських татар може сприйматися слов'янським населенням як його дискримінація.

Про зростання турецької активності у справі підтримки кримських татар, що проживають у Криму, свідчить епізод із проведенням Федерацією кримськотатарських дернеків Туреччини маршу-протесту біля українського посольства 18 травня 2008 р., тобто у траурний для кримських татар день. Причому марш було проведено попри прохання посольства до Федерації скасувати його. Демонстрацію цього маршу на багатьох телеканалах, причому не лише Туреччини, можна вважати спробою посилення опосередкованого, тобто через світову громадськість, тиску на український уряд щодо розв'язання кримськотатарських проблем. Крім того, глава федерації У. Сель не тільки відкрито підтримав ідею створення у Криму кримськотатарської республіки, а й пообіцяв допомогу кримськотатарській діаспори у Туреччині у боротьбі «корінного народу Криму» за досягнення цієї мети. Зрозуміло, що такого роду заяви хвилюють слов'янське населення, зважаючи на близькість Туреччини і на велику кримськотатарську діаспору у цій країні.

Так само викликає занепокоєння і діяльність арабських місіонерів, які прибувають на півострів, оминаючи урядові структури АРК, по лінії міжвузівської асоціації «Альрайд». В уряді Криму занепокоєні не тільки тим, що саме на арабські гроші здійснюється будівництво або реставрація мечетей, а й тим, що самі мусульманські громади стають фінансово залежними від місіонерів.

Міжнародні організації, зі свого боку, уважно стежать за кримськими проблемами, насамперед проблемами кримських татар як спільноти, що потребує найбільшої правової підтримки. Серед міжнародних організацій, спроможних суттєво впливати на міжетнічні відносини в Криму, — ООН та її структурні підрозділи, зокрема Регіональне бюро Програми розвитку ООН по країнах

Європи та СНД. Деякі питання, що виникають у репатріантів, належать до компетенції Представництва Верховного комісара ООН з прав біженців в Україні, до якого звертаються керівники кримськотатарського руху. Особливі надії лідери кримських татар покладають на Організацію непередставлених народів і націй, в Генасамблеї яких вони традиційно беруть активну участь, намагаючись через неї здійснити моральний вплив на українське керівництво з тим, щоб було легалізовано статус кримських татар як корінного народу з відповідними правами і можливостями, які випливають з Декларації ООН про права корінних народів.

Серед європейських міжнародних організацій пильну увагу до Криму виявляють Організація з безпеки та співробітництва в Європі та Рада Європи.

Апелюючи до Декларації ООН про права корінних народів від 13 вересня 2007 року, кримські татари намагаються посилити свої вимоги підтримкою аналогічних рухів, що існують в інших країнах, насамперед у сусідній Росії.

Невдоволення слов'ян першочерговою увагою міжнародних організацій до кримських татар значною мірою нівелюються тим, що ПРІК ООН має об'єктом своєї уваги усе населення Криму, незалежно від національності.

Результати комплексного аналізу дієвості описаних та інших фактів зовнішнього впливу на ситуацію в Криму не дають підстав вважати, що такий вплив має потенціал вже тепер спричинити загострення міжетнічних відносин на півострові. Такий потенціал не простежується насамперед тому, що навіть найбільш провокативні акції, що ініціюються або підтримуються з боку Росії чи Туреччини, не демонструються як офіційна позиція цих держав. Зазвичай такі акції ініціюються окремими особами або організаціями. Їх невелика результативність зумовлена також маргінальністю найбільш радикальних сил. Разом з тим, постійне інспірування радикалізму і недостовірне подання його у ЗМІ як вияву переважних серед кримського загалу конфронтаційних настроїв може використовуватися деким у сусідніх державах для провокації міжетнічного конфлікту і навіть для закликів до прямого втручання у ситуацію в Криму.

Розділ VII

Кримські татари в системі політичної влади. Стан правового регулювання соціально-інтеграційних процесів у поліетнічній громаді АРК

Процес інтеграції кримських татар та осіб інших національностей з-посеред раніше депортованих за національною ознакою в систему владних відносин Української держави та її кримської автономії — важливий напрям загальної соціально-інтеграційної динаміки. У її перебігові питання політичної участі репатріантів вирішувалися по-різному. І за всіх випадків репатріанти мали і мають підстави бути незадоволеними рівнем свого представництва у владі та можливостями впливу на неї з метою вирішення проблем.

Втім, процес збільшення загальної ваги кримських татар у політичному житті півострова рушив. Зокрема, про це свідчить зростання рівня представництва кримських татар в органах влади. За даними Республіканського комітету у справах національностей і депортованих громадян, станом на перший квартал 2008 року загальна кількість державних службовців кримськотатарської національності становить в Автономній Республіці Крим 407 осіб (7,9%), із них в органах виконавчої влади працюють 104 особи (8,4%), в районних державних адміністраціях — 178 (12,5%), в органах місцевого самоврядування — 114 (4,8%), у Фонді майна АРК — 4 (4,3%). Щоправда, слід зважати й на переважно невисокий рівень посад, які обіймають ці державні службовці...

Проблемним залишається також питання залучення кримських татар до роботи в силових структурах. В органах і підрозділах внутрішніх справ головного управління МВС України в Автономній Республіці Крим проходять службу 397 осіб з-посеред раніше депортованих за національною ознакою та їхніх нащадків, що наближається до 5,2% від загальної кількості атестованого складу. Крім того, на посадах вільнонайманого складу працює 65 працівників (3,1%) та 4 державні службовці (2,7%). А от на керівних посадах проходять службу лише 28 осіб з репатріантів.

Унаслідок позачергових виборів до українського парламенту 2007 року депутатом Верховної Ради України було обрано тільки одного кримського татарина (у ВР V скликання серед народних депутатів України було двоє представників кримськотатарського народу); до Верховної Ради Автономної Республіки Крим — 7 осіб, міських і районних рад — 137 осіб (125 — за списком Народного руху України, 2 — за списком Кримськотатарського блоку, 8 — за списком БЮТ,

і ще 2 — за списками інших партій); селищних і сільських рад — понад 900 осіб. З-поміж 309 селищних і сільських голів 24 є кримськими татарами, що становить 7,7% (у ході виборчої кампанії 2002 року сільськими та селищними головами було обрано лише 13 кримських татар). Загалом частка депутатів — кримських татар у депутатському корпусі Автономної Республіки Крим перевищує 15%.

Владний і всі інші вектори державної політики сприяння соціальної інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму, мають на меті гармонізацію відносин між цими громадянами на основі задоволення й узгодження їхніх спільних і специфічних інтересів, а також інтересів усіх громадян України та інтересів Української держави. Важливою умовою такої гармонізації є розроблення і застосування адекватних меті правових регуляторів поведінки всіх учасників соціально-адаптаційної взаємодії, включно з державою. Чимало з цих регуляторів запроваджено вітчизняними законами і міжнародними правовими актами, в тому числі міждержавними договорами, які набули чинності в Україні. Частина з них діють ще з радянських часів, інші — ухвалені в процесі суверенізації України після здобуття незалежності. Серед них Конституція України, Акт проголошення незалежності, Декларація про державний суверенітет України, Декларація прав національностей України, закони «Про мови в Українській РСР», «Про національні меншини в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про громадянство», «Про об'єднання громадян», «Про освіту», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», Основи законодавства України про культуру, Цивільний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Сімейний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України, Кримінально-процесуальний кодекс України, Конвенція ЮНЕСКО проти дискримінації в сфері освіти, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Конвенція Міжнародної Організації Праці № 111 щодо дискримінації в галузі праці та занять, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права, Конвенція Ради Європи про захист прав і основоположних свобод людини, Рамкова конвенція про захист національних меншин, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, двосторонні договори зі Словаччиною, Польщею, Румунією, Литвою, Росією, Білоруссю та інші.

В останні роки й місяці існування Радянського Союзу було ухвалено чинні й для суверенної України загальносоюзні акти щодо політичної реабілітації депортованих за національною ознакою як неправдиво звинувачених і протиправно та антигуманно репресованих. Тоді ж депортовані добилися від комуністичної влади права на повернення на батьківщину. Незабаром після того — на початку 1991 року — Кримська область набула статусу адміністративно-територіальної автономії в складі України.

ІІ Курултай (національний з'їзд) кримських татар у червні 1991 року обрав Меджліс як орган самоуправління народу; ухвалив рішення про утворення місцевих меджлісів. Курултай ухвалив також «Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу». Документ стверджував: «1. Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він має право на самовизначення так, як воно викладено в міжнародно-правових актах, визнаних світовим співтовариством. Політичне, економічне, духовне і культурне відродження кримськотатарського народу можливе тільки в його національній суверенній державі. До цієї мети буде прагнути кримськотатарський народ, використовуючи всі засоби, передбачені міжнародним правом.

2. Відносини між кримськими татарами і національними й етнічними групами, що проживають у Криму, повинні будуватися на основі взаємної поваги, визнання людських і громадянських прав та інтересів, повинне забезпечуватися суворе дотримання політичних, економічних, культурних, релігійних та інших законних прав усіх людей, незалежно від їхньої етнічної належності».

На розвиток Декларації Меджліс 29 грудня 1991 року ухвалив проект Конституції Кримської Республіки і запросив громадян до його широкого обговорення. Опублікований незабаром в газеті «Авдет», проект декларував гарантії прав і свобод усіх людей, незалежно від раси, національності, політичних поглядів і віросповідання. Однак низка його положень засвідчила прихильність авторів документа до ідеї утворення в Криму суверенної етнократичної держави, яка на основі Договору з Україною входить до її складу. Громадяни Кримської Республіки — кримські татари, кримчаки і караїми оголошувалися корінним населенням, по суті — «більш рівним» у правах, ніж «громадяни інших національностей, для яких через історичні обставини Крим став Батьківщиною». Ця «більша рівність» визначалася положеннями, за якими, по-перше, корінне населення визнавалося виключним володарем права на самовизначення. По-друге,

рішення з усіх питань державного і громадського життя, винесених на обговорення народу, вважалися прийнятими, коли за них проголосували понад половина громадян, що мають виборче право, але тільки в разі голосування за ці рішення більше половини виборців з-поміж корінного населення. По-третє, парламент Республіки мав складатися з двох рівноправних палат, перша з яких (Рада народних представників) мала обиратися на основі рівного прямого виборчого права від територіальних виборчих округів, а друга (Меджліс) — обиралася Курултаєм і представляла корінне населення. При цьому всі рішення, включно з тими, що стосувалися структур виконавчої влади, вважалися ухваленими, якщо за них проголосувала понад половина депутатів кожної з обох палат. По-четверте, президентом Республіки міг стати лише кандидат, який отримав понад половину голосів усіх виборців, що голосували, в тому числі понад половину голосів виборців — представників корінного населення. Віце-президент Республіки обирався Курултаєм корінного населення. Етнократичний принцип було покладено також в основу низки інших положень проекту. Згідно з пропонованою системою представницьких органів в адміністративно-територіальних одиницях Республіки, в їх структурі виокремлювалися ради різного рівня, а в місцях компактного проживання корінного населення — відповідні меджліси.

Серед українських і зарубіжних експертів та політиків ставлення до вищеназваного законопроекту виявилось переважно стриманим або й негативним. Передовсім через його невідповідність етнодемографічним та етнополітичним реаліям України й Криму та узвичаєним принципам державного будівництва на ґрунті рівних прав громадян, незалежно від їхнього етнічного походження і будь-яких інших відмінностей.

Тим часом у практиці суспільних відносин переважна більшість кримських татар і їх політичних лідерів дотримувалася політичної позиції, яка відповідала інтересам державного суверенітету України і була такою, що стримувала сепаратистські настрої орієнтованої на Росію частини кримчан.

Підписання 1997 року широкомасштабного договору між Україною і Росією, а також досягнення угоди щодо Чорноморського флоту задекларувало взаємовизнання сторонами існуючих міждержавних кордонів. Було покладено край сподіванням деяких російських політиків збільшити національний геополітичний ресурс шляхом відокремлення від України Криму, а кримських сепаратистів позбавлено підстав апелювати до своїх однодумців у владі Російської Федерації.

У грудні 1998 року було ухвалено Конституцію АРК.

Четверта сесія III Курултаю, яка відбулася в січні 2001 року — вже після ухвалення чинних Конституції України (1996 р.) та Конституції АРК (1998 р.), поставила завдання «перетворення статусу Автономної Республіки Крим в національно-територіальну автономію в складі незалежної демократичної України». Яких форм може набути процес і результат такої автономізації — питання залишається відкритим. Не тільки через відсутність проектних пропозицій з боку кримськотатарської громади, а й через те, що це питання взагалі не дискутується з огляду на конституційну унітарність Української держави. Цієї унітарності сучасна кримська автономія аж ніяк не спростовує. Вона є не державницьким, а саме адміністративно-територіальним утворенням, якому надано більшої самостійності децентралізацією стосовно нього окремих функцій загальнодержавного управління, порівняно з іншими українськими територіями.

І все ж навряд чи слід надалі уникати наукової, а загалом і більш широкої суспільної дискусії та проектної роботи щодо форм реалізації кримськотатарським народом права на самовизначення. Тим більше що міжнародне право пропонує великий набір варіантів такої реалізації — від державного самовизначення до різних видів самовизначення внутрішнього — культурного, соціального, економічного, політичного тощо, упровадження яких не порушує цілісності держави, в межах якої мешкає той або інший народ, менш численний, ніж більшість її населення.

На сьогодні найперспективнішим шляхом правового забезпечення процесу соціальної адаптації в Україні раніше депортованих видається ухвалення Закону про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою, внесений до парламенту Кабінетом Міністрів України за № 4526 18 грудня 2003 року і на початку 2004 року проголосований у першому читанні. У ньому дано політико-правову оцінку фактам насильницького переселення (депортації) як незаконних та злочинних репресивних актів, визначено статус осіб, депортованих за національною ознакою, встановлено гарантії держави щодо відновлення їх прав, принципи державної політики та повноваження органів державної влади й органів місцевого самоврядування щодо відновлення прав цих осіб. У процесі роботи над документом депутати суттєво його вдосконалили, в тому числі з урахуванням пропозицій та положень однойменного законопроекту, поданих керівниками Меджлісу кримськотатарського

народу народними депутатами М. Джемільовим та Р. Чубаровим. У червні 2004 року проект був схвалений парламентом, але не набув чинності через вето Президента України. Глава держави запропонував низку редакційних змін тексту документа з метою його вдосконалення і приведення у відповідність з Конституцією та іншими законами України. Головне науково-експертне Управління Верховної Ради України погодилося з цими пропозиціями.

Тож перспектива ухвалення Закону є цілком реальною. Такою вона стала не останньою чергою тому, що в основу проекту було покладено ідею пріоритетності особистих прав громадян. Законопроектні пропозиції, які виходять з першості колективних прав і орієнтуються на правовстановлення особливого статусу однієї чи кількох етнічних спільнот, навряд чи мають шанси стати законом. Так, дискусії про надання кримським татарам статусу «корінного народу» продукують негативну реакцію з боку частини політичної і культурної еліти та деяких етнічних спільнот, які вбачають у наданні спеціального статусу кримським татарам переваги порівняно з іншими. З цієї ж причини викликають опір пропозиції щодо прийняття окремого Закону про статус кримськотатарського народу, навіть якщо в цьому законі не йтиметься про кримських татар як корінний народ України. Тим часом правові гарантії, які мають метою відновлення і забезпечення прав депортованих за національною ознакою та їхніх нащадків, загалом (у політиків та законодавців, серед широких верств) не викликають принципових заперечень, якщо при цьому враховуються інтереси іншої частини різноетнічного кримського населення.

Для комплексного вирішення проблеми адаптації депортованих у місцях повернення необхідно ухвалити відповідну Концепцію, яка б передбачала заходи, спрямовані на забезпечення соціальної інтеграції в основних сферах життєдіяльності кримського соціуму, відповідадала інтересам всіх кримчан та інших громадян України, Української держави та її кримського регіону.

Крім того, підходи до вирішення окресленої проблеми у багатьох своїх аспектах є окремим випадком більш загальної проблеми — концептуалізації державної етнонаціональної політики, її правового, організаційного та іншого забезпечення. Зокрема, в частині запровадження у політико-правовий дискурс адекватного українській ситуації і європейським правовим стандартам тлумачення термінів, що застосовуються у Конституції України та інших актах вітчизняного законодавства. Серед цих термінів — «український народ», «українська нація», «корінні народи» та ін.

Висновки

Проект

Концепція
соціальної інтеграції
громадян України кримськотатарської та інших національностей,
які проживають у Криму

Загальні положення

*1.1. Особливості етнодемографічної та етносоціальної
ситуації в Криму*

Після здобуття незалежності однією з найгостріших суспільних проблем, успадкованих Українською державою від радянського минулого, стала проблема повернення в Україну і соціальної адаптації депортованих за національною ознакою кримських татар, болгар, вірмен, греків, німців. Переважна більшість тих, хто повернувся й повертається, є вихідцями і нащадками вихідців з Криму. Питання їх політичної реабілітації як неправдиво звинувачених і протиправно та антигуманно репресованих було вирішене ще в останні роки й місяці існування Радянського Союзу. Тоді ж депортовані добилися від влади права на повернення на батьківщину. На час Всеукраїнського перепису населення 2001 року в автономії вже проживали 243,4 тис. кримських татар — 12,0% серед усього населення автономії. Менш ніж 0,2% становили репатріанти інших національностей — болгар, вірмени, греки, німці. Автономна Республіка Крим — єдине в унітарній Україні адміністративно-територіальне утворення, де у складі населення переважають етнічні росіяни. Їх частка сягає 58,3%. Українців за національністю у Криму 24,3%.

На початку масової репатріації кримських татар їх розселяли переважно у сільських місцевостях північної частини півострова без урахування тієї обставини, що більшість з них до депортації проживала на кримському півдні й прагнули повернутися на землі свого традиційного проживання. З 2002 року, коли помітно зменшилася хвиля зовнішньої кримськотатарської імміграції, піднялася хвиля міграції внутрішньокримської. Крім вищеописаних обставин її спонукою стала зростаюча привабливість комерційного використання земель Південного берега Криму.

Демографи прогнозують зростання частки кримських татар на півострові попри труднощі з вирішенням соціальних проблем

репатріантів і пов'язаний з цим високий рівень смертності в їх середовищі. У кримських татар спостерігається найвища народжуваність та наймолодша вікова структура серед дев'яти найчисленніших етносів України, а також збереження потенціалу репатріації тих, хто ще залишається у колишніх республіках СРСР.

Питання соціальної адаптації репатріантів стосуються не тільки їх самих. Це — питання адаптаційних трансформацій в поліетнічному кримському й всеукраїнському соціумі загалом. Ці трансформації мають стосуватися усіх складових суспільних відносин: економіки і соціальної сфери, культури, політики, права та ін. Зміст цих складових надзвичайно масштабний. Їх здійснення ускладнюється наростанням напруги у відносинах кримських татар і кримчан інших національностей. Головними чинниками цього є загальні для всього населення півострова соціально-економічні, соціокультурні, політичні та інші негаразди, а також намагання окремих корумпованих чиновників, керівників органів місцевого самоврядування і неурядових утворень та представників криміналізованого бізнесу «етнізувати» ситуацію і провокувати таким способом випадки міжетнічного протистояння як прикриття для вчинення незаконних обгородок із землею та іншими ресурсами Криму.

До чинників міжетнічної напруги належать: присутність у кримському соціумі протилежних геополітичних орієнтацій, у т. ч. на етнотиповому рівні; поширеність серед слов'янської більшості кримчан негативних стереотипів стосовно кримських татар і навпаки; експансія іноземного мовлення, зокрема російських, турецьких, болгарських телерадіоканалів; брак наповнення кримського інформаційного простору вітчизняними медіапродуктами; слабка інтегрованість освіти Криму в загальноукраїнську систему освіти, зокрема в частині вивчення української мови, що суттєво обмежує можливості вступу абітурієнтів з Криму, у т. ч. з середовища репатріантів, до вищих навчальних закладів України.

На етносоціальну ситуацію в Криму помітно впливають позиція іноземних урядів і політичних діячів, правозахисних та релігійних організацій з різноманітними намірами — від сприяння соціальної інтеграції громадян, що належать до раніше депортованих за національною ознакою, до загострення суспільних відносин у Криму задля впливу у власних інтересах на загальноукраїнський суспільний простір.

Специфічними для кримських татар та інших раніше депортованих за національною ознакою проблемами соціальної адаптації

є недостатнє законодавче забезпечення державної політики з вирішення проблем репатріантів; нижчі, як порівняти з кримчанами інших національностей, показники політичної участі; гірша ситуація у сферах зайнятості, житлового забезпечення, комунальної інфраструктури в місцях компактного проживання; щодо можливостей задоволення культурних, освітніх, релігійних та інших гуманітарних запитів — відновлення історичної топонімії і «святих місць» (стародавніх мечетей та ін.); навчання кримськотатарською мовою та ширше її застосування в медійному просторі, видавничій справі, функціонуванні органів влади і місцевого самоврядування тощо.

Українською державою і владними структурами автономії здійснено певну роботу для облаштування та соціальної адаптації репатріантів, задоволення їхніх культурних і релігійних потреб. Триває виконання затвердженої постановою уряду України від 11 травня 2006 року Державної програми розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися в Україну на проживання, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2010 року. Ця програма спрямована на вирішення соціально-економічних та культурно-освітніх проблем, пов'язаних із поверненням на історичну батьківщину депортованих кримських татар та осіб інших національностей. Серед іншого, в ній визначено пріоритетні завдання органів виконавчої влади щодо розселення репатріантів, їх облаштування, адаптації та інтеграції в українське суспільство. Загалом реалізація передбачених державою заходів, пов'язаних з облаштуванням та адаптацією репатріантів, суттєво поліпшить рівень їх забезпечення основними елементами соціальної інфраструктури.

1.2. Мета Концепції, визначення її основних термінів

Концепція має на меті визначити принципи, напрями, завдання та засоби внутрішньої і зовнішньої політики держави для формування сприятливих умов соціальної інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму. Соціальна інтеграція громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму, є процесом гармонізації відносин між цими громадянами на основі задоволення й узгодження їхніх спільних і специфічних інтересів, а також інтересів інших громадян України та інтересів Української держави.

Етнонаціональні відносини в Україні — відносини між особами, групами осіб, організаціями, установами та іншими суспільними утвореннями з приводу питань консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, реалізації їхніх специфічних та спільних інтересів.

Українська нація, український народ — громадяни України всіх національностей, які продовжують багатовікову історію українського державотворення, дбають про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуються про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнуть розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову Українську державу.

Національність — усвідомлена належність особи до певної групи, члени якої виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою і мають відповідну цьому самоусвідомленню спільну історичну самоназву.

Національне самоусвідомлення — усвідомлення особою своєї належності до групи, членів якої об'єднують спільні уявлення про її національну самобутність.

Національна самобутність групи — етнічна, культурна, мовна та релігійна своєрідність групи осіб певної національності.

Корінні народи України — групи громадян України, почуття національного самоусвідомлення та спільності яких відображають генезис цих груп на просторі, що є територією Української держави, де проживає більшість осіб відповідних національностей.

Національні меншини України — групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Українці — особи, які усвідомлюють свою належність до найчисленнішої в Україні національно самобутньої групи, історична самоназва якої відповідає традиційній назві простору, що є територією Української держави, а також особи іншої, ніж українська, національності, які є громадянами України.

Національно-культурна автономія в Україні — форма добровільної всеукраїнської та (або) регіональної національно-культурної самоорганізації громадян України для самостійного вирішення ними питань збереження та розвитку їхньої історичної свідомості і традицій, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

Регіональні мови або мови меншин в Україні — мови, які відрізняються від державної (офіційної) української мови, при цьому не є її діалектами або мовами мігрантів і юридично визнані такими, що традиційно використовуються в межах певної території Української держави як засіб спілкування її громадян, кількість яких менша, ніж решта населення, але є такою, що виправдовує заохочувальні заходи, передбачені Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин».

Депортація — здійснене на підставі рішень, ухвалених органами державної влади колишнього СРСР, примусове переселення осіб за національною ознакою з місць постійного проживання, що є територією України.

Депортовані за національною ознакою особи (далі: депортовані особи) — особи з-поміж громадян колишнього СРСР, які в 1941–1944 роках на підставі рішень, ухвалених органами державної влади колишнього СРСР, були примусово переселені за національною ознакою з місць постійного проживання, що є територією України, набули або прагнуть набути громадянства України, а також особи, які народилися в сім'ях депортованих за національною ознакою осіб до моменту повернення цих осіб в місця постійного проживання і які набули або прагнуть набути громадянства України.

1.3. Принципи державної політики сприяння соціальної інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму:

- верховенство права;
- право особи вільно і без будь-якого примусу виявляти своє національне самоусвідомлення, визначати та вказувати свою національність, належність до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України;
 - рівність прав і свобод громадян України;
 - належність до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України є виявом і наслідком індивідуальної та групової самоідентифікації громадян України і не надає будь-кому жодних індивідуальних або групових переваг та привілеїв;
 - недопущення привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

– право громадян, які належать до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України, здійснювати свої права і свободи одноосібно та разом з іншими, в тому числі щодо збереження й розвитку своєї національної самобутності;

– забезпечення прав і свобод української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України як невід’ємної частини прав і свобод людини;

– гарантії громадянам всіх національностей юридичного захисту індивідуальних і групових інтересів у сфері етнонаціональних відносин через забезпечення умов їх правомочності як індивідуальних суб’єктів права або як членів різних структур, що є юридичними особами;

– створення належних умов для збалансованої реалізації інтересів особи, суспільства і держави у сфері етнонаціональних відносин, консолідація громадян всіх національностей навколо цінностей розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави;

– визнання багатонаціонального (поліетнічного) складу населення України і національної багатоманітності української культури як суспільної цінності, сприяння розвитку всіх національних складових української культури;

– забезпечення всебічного розвитку і функціонування державної української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України;

– гарантування захисту, вільного розвитку і використання мов усіх корінних народів України, російської та інших мов національних меншин України, в тому числі на засадах Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин»;

– рішуча протидія розпалюванню расової, національної, релігійної ворожнечі;

– заборона, згідно з чинним законодавством, об’єднань і організацій, щодо ідеологічних засад і діяльності яких виявлено і в судовому порядку доведено наміри або дії з розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі;

– постійний моніторинг етнонаціональних відносин, зокрема, для виявлення, відвернення, мирного вирішення конфліктонебезпечних та конфліктних ситуацій;

– подолання регіональних диспропорцій в умовах задоволення громадянами їх соціально-економічних, політичних, культурних,

мовних, релігійних прав і свобод, через забезпечення яких реалізується мета державної етнонаціональної політики;

- забезпечення територіальної цілісності і суверенітету Української держави;

- чітке розмежування функцій і повноважень органів державної влади і місцевого самоврядування у здійсненні державної політики соціальної інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму.

Пріоритетні напрями і завдання державної політики сприяння соціальній інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму

2.1. У сфері права, політики та управління:

- приведення у відповідність з Конституцією України і цією Концепцією всіх інших правових актів, якими регулюється процес соціальної інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму;

- розроблення, ухвалення та неухильне дотримання законів щодо гарантування прав усіх корінних народів і національних меншин України, порядку застосування в Україні національно-культурної автономії, мов, відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою;

- вдосконалення системи правового захисту осіб і груп від посягання на національну честь та гідність, від дискримінації, ворожого ставлення, погроз та насильства через їхню етнічну, культурну, мовну, релігійну своєрідність;

- посилення юридичної відповідальності за використання засобів масової інформації для розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі, а також за інші дії, які судом визнані такими, що містять ознаки дискримінації, ворожого ставлення, погроз та насильства щодо особи чи групи осіб через їхню етнічну, культурну, мовну, релігійну своєрідність;

- гарантування громадянам всіх національностей, відповідно до чинного законодавства, прав на:

- об'єднання, виявлення поглядів і свободу думки, совісті та віросповідання, утворення національно-культурних і релігійних установ, організацій, асоціацій;

- одержання і поширення інформації мовою своєї національно-самобутньої групи без втручання держави, якщо ця свобода не

обмежує свободу і право громадян одержувати і поширювати інформацію державною мовою та не створює загроз національній безпеці України;

– вільний доступ до засобів масової інформації, захист від дискримінації громадян з-поміж всіх національно самобутніх груп населення України в доступі до засобів масової інформації, а також право цих громадян створювати і використовувати засоби масової інформації відповідно до чинного законодавства;

– вільне користування зручною для них мовою у міжособистісному спілкуванні;

– безперешкодне використання державної мови і поряд з нею регіональних мов або мов меншин у спілкуванні з органами державної влади, представницьким та іншими органами Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, а також з посадовими особами цих органів під час виконання ними службових обов'язків, якщо відповідні органи уповноважені функціонувати разом з державною мовою також юридично обов'язковими для них регіональними мовами або мовами меншин;

– юридичний захист індивідуальних і групових інтересів осіб різних національностей з використанням усіх можливостей їх правомочності як індивідуальних суб'єктів права або як членів різних структур, що є юридичними особами;

– вдосконалення систем державного управління і місцевого самоврядування для посилення їх ефективності та оптимізації співпраці, розподілу повноважень і бюджетних відносин між органами влади Української держави, її кримської автономії та територіальними громадами і структурами місцевого самоврядування, для розвитку самоорганізації населення з урахуванням історичних, економічних, екологічних, географічних, демографічних, етнічних і культурних особливостей території;

– правове унормування податкових пільг та інших процедур заохочення і мотивації суб'єктів видавничої, культурної, масмедійної та іншої діяльності до використання державної української мови в цій діяльності, при виробленні та поширенні своєї продукції;

– створення умов для політичної участі представників національно самобутніх груп громадян України, в тому числі для їх участі у владі, в підготовці, ухваленні та реалізації органами державної влади представницьким та іншими органами Автономної Республіки Крим, а також органами місцевого самоврядування

рішень, які стосуються інтересів цих національно самобутніх груп громадян;

- забезпечення належного представництва територіальних громад та їхніх етнонаціональних інтересів у процесі формування представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування всіх рівнів шляхом вдосконалення виборчого законодавства;

- запровадження ефективних політичних і правових механізмів запобігання конфліктним ситуаціям та вирішення їх в етнонаціональних відносинах;

- організація діалогу та взаємодії органів державної влади, представницького та інших органів Автономної Республіки Крим, а також органів місцевого самоврядування, громадянського суспільства, політиків, громадських і релігійних діячів у інтересах міжнаціональної і міжконфесійної злагоди та порозуміння;

- ініціативний розвиток зв'язків Української держави з країнами, населення яких має етнічну, мовну, культурну, релігійну та іншу спорідненість з національно самобутніми групами кримчан у спільних економічних, політичних, культурних та інших інтересах;

2.2. У соціально-економічній та фінансовій сферах:

- забезпечення рівноправності громадян України всіх національностей у користуванні, згідно з чинним законодавством, природними об'єктами права власності українського народу, що знаходяться у межах території України, — землею, її надрами, атмосферним повітрям, водними та іншими природними ресурсами, в тому числі ресурсами континентального шельфу, виняткової (морської) економічної зони;

- реалізація спеціальних програм соціально-економічного розвитку та забезпечення зайнятості населення Автономної Республіки Крим на основі раціонального використання її ресурсів і господарських особливостей та пов'язаного з етнічними традиціями і досвідом господарювання розподілу праці, врахування загальнонаціональних і регіональних потреб розвитку економічного, науково-технічного та трудового потенціалу;

- ревізія правочинності рішень органів місцевого самоврядування та влади автономії у сфері земельних відносин;

- інвентаризація земельного фонду, складання реєстру власників землі, а також реєстру осіб, які повернулися та збираються

повернутися з місць депортації і бажають мати землю у власності або користуванні та мають на це законне право;

- створення єдиного кадастру земель АРК, проведення грошової оцінки цих земель; до завершення відповідних робіт запровадження мораторію на продаж землі в Криму (незалежно від того, як вирішуватиметься питання про мораторій у загальноукраїнському масштабі);

- приватизація, продаж-купівля та освоєння землі в межах двокілометрової прибережної зони — виключно після розроблення і в рамках державної програми соціально-економічного розвитку чорноморського узбережжя; програма має оптимізувати використання рекреаційного та іншого потенціалу АРК, реалізацію інтересів репатріантів і всіх кримчан, Української держави й усіх її громадян;

- розвиток взаємовигідних господарських зв'язків АРК та інших регіонів України;

- заохочення мобільності економічно активного населення для ефективнішого використання трудового потенціалу та сприяння суспільній інтеграції громадян різних національностей;

- впровадження єдиних для України та її кримської автономії стандартів надання соціальних послуг;

- унормування процедур самофінансування національно-культурної автономії відповідно до законодавства України

- податкове заохочення благодійної діяльності, спрямованої на збереження й розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної своєрідності національно самобутніх груп кримчан та інших громадян України;

- створення умов для формування в місцевих бюджетах фінансових ресурсів для здійснення заходів, спрямованих на заохочення використання в суспільному житті у межах території АРК мов, які для цієї території юридично визнані регіональними мовами або мовами меншин;

2.3. У духовно-гуманітарній та інформаційній сферах:

- формування оптимальних умов для збереження і розвитку всіх національних мов, культур, віросповідань, традицій, а також охорони історичних пам'яток на території АРК, передовсім тих, яким загрожує зникнення;

- забезпечення всебічного розвитку і функціонування державної української мови на території АРК та посилення її ролі як

чинника соціальної інтеграції громадян і груп громадян різної національності, консолідації української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України, як феномена культури та інструменту розвитку національного інформаційного простору і національної системи інформаційної безпеки;

- податкове, дотаційне та інше заохочення засобів масової інформації, суб'єктів видавничої діяльності, кіно- і телевиробництва, кінопрокату та інших до ширшого використання державної української мови;

- всім громадянам, які належать до корінних народів і національних меншин України, відповідно до законодавства гарантується права на:

- національно-культурну автономію;

- використання свого прізвища (по батькові) та ім'я мовою своєї групи, в тому числі офіційно;

- відновлення, вільне та офіційне застосування топонімії, яка є традиційною для місць їх постійного проживання, в тому числі топонімії їхніми національними мовами, якщо в цьому є достатня потреба;

- вільне і безперешкодне вивчення мови своєї національної групи, виховання, навчання та користування цією мовою приватно і публічно, в усній та письмовій формі, у міжособистісному спілкуванні, а також, по можливості, у спілкуванні з адміністративними органами, включно з судовими та іншими правоохоронними органами, зокрема, якщо це передбачено законом, на правах регіональної мови або мови меншини, але в будь-якому разі — без обмежень у використанні державної української мови, її вивченні та навчанні нею;

- участь у розробленні та реалізації державних програм захисту і розвитку національних культур, у діяльності зі збереження і розвитку культурної та іншої національної самобутності;

- отримання від органів державної влади та місцевого самоврядування фінансової, організаційної та іншої допомоги для задоволення національно-культурних потреб;

- розроблення та реалізація державних і регіональних цільових програм сприяння збереженню та науковим дослідженням історичної спадщини і національної самобутності населення АРК;

- створення електронних баз даних про національні культурні здобутки, традиції, мистецькі, музичні, пісенні, архітектурні та інші історичні пам'ятки; забезпечення, відповідно до чинного

законодавства, вільного доступу до цих баз даних, а також сприяння випуску на їх основі довідково-інформаційної продукції в електронному, друкованому чи іншому вигляді;

– заохочення міжкультурного діалогу і просвітництва, поширення через систему освіти, засобами масової інформації, а також іншими комунікативними ресурсами знань про історію, культуру, релігію і традиції всіх національно самобутніх груп населення України і її кримської автономії для їх взаємопізнання і порозуміння, а також формування в суспільстві атмосфери терпимості, поваги до цінностей, толерантності та співпраці осіб і груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною своєрідністю;

– примноження духовних цінностей української нації, українського народу на основі здобутків мистецтва, літератури та культури всіх національно самобутніх груп кримчан та інших громадян України;

– створення та функціонування, за потреби і по можливості, в АРК та її адміністративно-територіальних одиницях Будинків національних культур;

– оптимізація мережі та порядку функціонування дошкільних виховних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів для безперервного виховання і навчання державною українською мовою та реалізації гарантій вільного розвитку і використання російської, кримськотатарської та інших мов національних меншин України;

– організація виховання і освіти, розроблення навчальних програм, підручників і посібників для дошкільних, середніх спеціальних і загальноосвітніх та вищих навчальних закладів, установ підвищення кваліфікації АРК на засадах національної полікультурності;

– створення умов для подолання негативних стереотипів і міфів щодо національно самобутніх груп населення України та її кримської автономії та осіб, які належать до цих груп, зокрема, поширенням інформації про позитивний досвід їх політичної, культурної та іншої взаємодії в давній і новітній історії;

– утвердження стандартів етнонаціональної толерантності у професійній поведінці працівників засобів масової інформації, освіти, управління та ін.;

– культивування у населення АРК всіх національностей почуттів загальноукраїнського громадянського патріотизму та загальноукраїнської громадянської свідомості.

2.4. Щодо проблем, специфічних для кримських татар та інших депортованих за національною ознакою осіб:

- визнання актів органів державної влади колишнього СРСР щодо відновлення прав депортованих за національною ознакою осіб;
- ухвалення Закону України про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою.
- створення умов для добровільного повернення в Україну депортованих осіб та для їх облаштування і соціальної адаптації в Україні як громадян України, в тому числі впровадження пільг та інших тимчасових заходів посиленої підтримки для вирівнювання умов забезпечення прав і свобод депортованих осіб з умовами забезпечення аналогічних прав і свобод інших громадян, які проживають у місцях, куди депортовані особи повертаються;
- реалізація інтересів депортованих осіб в частині:
 - відновлення історичної топонімії місць їх постійного проживання на момент депортації;
 - забезпечення їм однакових з усіма громадянами України прав і соціальних благ, включно з умовами забезпечення земельними ділянками та житлом, працевлаштування, освіти, збереження й розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності;
 - права на утворення, відповідно до законодавства, виборних інституцій, які цими особами можуть уповноважуватися представляти їхні інтереси, пов'язані з вирішенням проблем добровільного повернення в місця постійного проживання, що є територією України, та соціальною адаптацією на цій території, зокрема, у відносинах з органами державної влади і місцевого самоврядування в Україні, а також з неурядовими організаціями інших країн, з міжнародними неурядовими організаціями;
 - розроблення та ухвалення державних і регіональних програм, пов'язаних з поверненням, облаштуванням, відновленням прав та соціальною адаптацією депортованих осіб, а також фінансування цих програм коштами Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та бюджетів міських, районних, селищних, сільських рад на основі законів України та з урахуванням можливостей цих бюджетів; у розробленні та реалізації нормативно-правових актів і державних програм щодо депортованих осіб не допускається обмеження прав інших громадян України;

– ініціювання та заохочення, відповідно до законодавства України, процедур залучення коштів міжнародних організацій та іноземних держав (передовсім тих, що утворилися на основі республік колишнього СРСР), а також коштів юридичних і фізичних осіб для вирішення проблем депортованих за національною ознакою осіб.

3. Механізм реалізації державної політики з формування сприятливих умов соціальної інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму

Механізм реалізації державної політики з формування сприятливих умов соціальної інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму, має такі складові:

– нормативно-правове та концептуальне забезпечення цієї політики Верховною Радою України, Президентом України, Урядом України;

– оперативно-управлінська діяльність Уряду України та інших центральних органів виконавчої влади, органів влади АРК, органів місцевого самоврядування;

– розроблення, реалізація та фінансування коштами державного і місцевих бюджетів, на основі законів України та з урахуванням можливостей цих бюджетів, цільових всеукраїнських і регіональних кримських програм, які забезпечують об'єднання можливостей, зусиль і ресурсів органів державної влади, органів влади АРК та місцевого самоврядування, організацій, установ та інших суспільних утворень, а також громадян в досягненні мети і завдань соціальної інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму;

– діяльність представників національно самобутніх груп кримчан у складі консультативно-дорадчих органів при Президентові України, парламентові та урядових структурах, органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування тощо;

– постійний моніторинг процесу соціальної інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму, систематичний аналіз ефективності та наукове забезпечення державної політики сприяння цій інтеграції;

– практика державного замовлення досліджень і використання у державній політиці результатів досліджень історії та розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності населення АРК, динаміки етнонаціональних відносин на її території, впливу на цю динаміку політики Української держави, інших держав, діяльності міжнародних організацій, політичних партій та інших суспільних суб'єктів тощо;

– організація підготовки та підвищення кваліфікації кадрів державних службовців і працівників органів місцевого самоврядування, які залучаються до реалізації завдань державної політики сприяння соціальній інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму;

– взаємодія органів державної влади України, владних структур її кримської автономії і місцевого самоврядування з об'єднаннями громадян, утвореними за національною, національно-культурною ознаками, з політичними партіями та іншими суспільними суб'єктами для реалізації мети, принципів і завдань державної політики сприяння соціальній інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму;

– регулювання актами законодавчої та виконавчої влади порядку самофінансування національно-культурної автономії та заохочення благодійної діяльності, спрямованої на збереження й розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної своєрідності, а також на задоволення інших потреб національно самобутніх груп кримчан та інших громадян України;

– судова система;

– контроль державної політики сприяння соціальній інтеграції громадян України кримськотатарської та інших національностей, які проживають у Криму, інституціями громадянського суспільства, а також: Радою національної безпеки і оборони України — в частині, що стосується національної безпеки і оборони; Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини — щодо дотримання та захисту прав і свобод людини; Рахунковою палатою — стосовно питань використання коштів Державного бюджету України.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА

**Аналітичні доповіді
Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України**

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 26,04. Обл.-вид. арк. 25,89.
Підписано до друку 14.10.2009. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net